

Tilburg University

Als de hemel valt

Leenders, H.W.G.

Publication date:
2001

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Leenders, H. W. G. (2001). *Als de hemel valt: Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid*. Tilburg University.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

DISSERTATION

Als de hemel valt

Bescherming Bevolking
tussen fantasie
en werkelijkheid

SOCIAL & BEHAVIORAL
SCIENCES

Rieke Leenders

Als de hemel valt

'Je kon de oorlog die avond in de hemel
naderbij voelen komen. De manier waarop de wolken
wegdreven en terugkwamen, en de manier waarop
de sterren neerblikten, miljoenen sterren
die daar fonkelden tussen de wolken,
als vliegende schijven van de vijand,
en het gevoel dat de hemel op de stad
zou kunnen storten en haar verpulveren tot stof.'
(Bradbury 1984:85)

Als de hemel valt: Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Brabant,
op gezag van de rector magnificus, prof.dr. F.A. van der Duyn Schouten,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van
een door het college voor promoties aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit op vrijdag 11 mei 2001 om 14.15 uur

door

Henrica Wilhelmina Gertruda Leenders
geboren op 5 februari 1952
te Someren

Tilburg University

Promotor: Prof.dr. A. de Ruijter

© 2001 R.Leenders

ISBN 90-75001-38-X

Foto achterkant Gerry Hurkmans

Behoudens ingeval beperkingen door de wet van toepassing zijn, en onder gehoudenheid aan de gestelde voorwaarden te voldoen, mag zonder schriftelijke toestemming van de auteur niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

‘Although based on fiction,
the following study is science’¹

*Opgedragen aan Henk Storm
met wie ik plezierig van mening verschil
over de vraag of arbeid daadwerkelijk adelt*

Voorwoord

Dit boek had niet geschreven kunnen worden zonder de hulp en steun van velen. Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar de tientallen vrijwilligers en functionarissen van de Organisatie Bescherming Bevolking die mij te woord stonden en die mij velerlei persoonlijke documenten ter beschikking stelden.

In de tweede plaats wil ik mijn eerdere begeleiders aan de Universiteit van Amsterdam bedanken. Lodewijk Brunt ben ik speciaal dank verschuldigd voor zijn hulp bij het verwerken van het etnografische materiaal over Amsterdam. Bonno Thoden van Velzen en Jojada Verrips ben ik erkentelijk voor de ondersteuning die ik van hen kreeg om de antwoorden op de vraag naar het mislukken van de Bescherming Bevolking ook te zoeken op het terrein van de collectieve fantasieën. Ten slotte zorgde Arie de Ruijter van de Universiteit Utrecht en de Universiteit Tilburg ervoor dat de eindstreep ook daadwerkelijk werd gehaald.

Talrijke andere personen hebben mij aan informatie geholpen. Twee van hen wil ik hier niet onvermeld laten: Gerard Koppers, directeur van het Nationale Brandweer-documentatiecentrum en Jan Koning, medewerker van het Amsterdamse Gemeente-archief. Ik sta nog steeds versteld van hun belangeloze en onvermoeibare inzet die het mogelijk maakte zoveel primaire bronnen onder ogen te krijgen.

Met collega's die in de verschillende stadia van het onderzoek direct om mij heen waren, heb ik vele vruchtbare discussies gevoerd. Bij de vakgroep Stads sociologie en de Amsterdamse School van de Universiteit van Amsterdam hebben diverse collega's tevens eerdere stukken gelezen en van zinnig commentaar voorzien. Rob van Ginkel wil ik hier in het bijzonder bedanken. Mijn zorgen en genoegens kon ik ook delen met redacteuren van tijdschriften en kranten aan wie ik artikelen ter plaatsing aanbood. Ook zij vormden voor mij een belangrijke inspiratiebron.

Het Centrum voor Beleid en Management en het Instituut voor Culturele Antropologie van de Universiteit Utrecht, mijn werkkringen van de afgelopen jaren, boden mij ruimhartig de gelegenheid het 'groene' manuscript alsnog tot rijpheid te brengen. In de eindfase dank ik het vooral aan Felix van de Laar en Heleen Ronden dat de grote oneffenheden uit de tekst zijn verdwenen. Heleen was vanaf het prille begin tot aan de allerlaatste loodjes mijn steun en toeverlaat.

Tot slot wil ik mijn familie bedanken die ondanks het lange wachten optimistisch bleef geloven in de eindzege. Hierbij horen op een speciale manier ook Cees van den Broek en Henk Storm die, ieder op hun eigen(wijze) manier, gedurende de verschillende fasen van het onderzoek onverstoortbaar in mijn buurt bleven.

Inhoudsopgave

Introductie

11

Vijfendertig jaar BB (12); Van Tweede Wereldoorlog naar Koude Oorlog (13); Bescherming Bevolking en de Derde Wereldoorlog (14); De middelen en het doel (16); State simplifications (18); Folk simplifications (19); De jaren vijftig (21); De jaren zestig (22); De jaren zeventig en tachtig (23); Amsterdam als onderzoekslocatie (25); De pers en de nucleaire SF als empirische bron (26); De bronnen (27); Opzet van het boek (29); Noten (31)

Deel 1 De jaren vijftig

1 De enge en ruime BB

36

Inleiding (36); Rekrutering van de BB-staf (36); De kwestie van de Nederlandse communisten (42); 'Rood Amsterdam' (45); Stichting Bevordering Bescherming Bevolking (46); Steun Wettig Gezag (48); De dwarsverbanden met het leger (50); Implicaties van de samenwerking (53); Werven zoals de Jehovahgetuigen (54); Initiatiefrijke wijkhoofden worden gestraft (57); Noten (59)

2 Preventieve bescherming

65

Inleiding (65); Over het mogelijke en het waarschijnlijke (66); Het waarschijnlijke (68); Reynierse's commandopost (70); Waar komen de schuilkelders? (75); Oplevering van de commandopost (77); Te weinig schuilkelders en op de verkeerde plek (79); Noten (82)

3 Repressieve bescherming

85

Inleiding (85); De oorlogsbrandweer (85); De wijkbrandweer (88); 'Oorlogsrepressie' en de gewone Brandweer (90); Botsingen (93); Noten (96)

4 De hypothetische wijk- en blokorganisatie

98

Inleiding (98); Topografische kennis (99); De Amsterdamse wijkpost (100); De 'papieren' wijkpost (104); Het radioactieve Kerndam (106); Hulpverlening in Kerndam (110); Het 'nieuwe Kerndam' na de kernoorlog (114); Noten (116)

5 De BBB en de kernwapens

118

Inleiding (118); Maatschappelijke onbekommerdheid over kernwapens (119); De BBB over de kernwapens (122); De nieuwe 'militaire onderstelling' (123); Psychologisering van kernwapens (126); De critici en de BB (127); Noten (131)

Deel 2	De jaren zestig	
6	De Noodwachtplicht	134
	Inleiding (134); Wat staat de noodwachtplichtige te wachten? (135); De ABC-Dienst (138); De noodwachtplichtige Brandweer (141); De 'tegenstribbelende noodwachter' (143); Noten (147)	
7	De Wenken	150
	Inleiding (150); De peilers onder de Wenken (151); Gedragsregels voor de gezinsschuilruimte (152); De 'huisbrandweer' (155); Waarom de Wenken? (157); De persreacties (159); Mulisch' Wenken voor de Jongste Dag (162); De wijkhoofden als uitvoerders van de Wenken (165); Noten (167)	
8	Nucleaire SF en de BB	170
	Inleiding (170); Nucleaire SF (171); On the Beach (173); Officiële reacties van regering en BB (178); Dr. Strangelove en de 'knopdrukker' (180); The War Game (183); De rijksoverheid reageert op The War Game (186); Noten (189)	
9	De BB en de afschrikingsstrategie	192
	Inleiding (192); De theorie van de beperkte kernoorlog (192); Persreacties op de nucleaire ontwikkelingen (195); De polemologie (199); Noten (202)	
10	De Amsterdamse BB gaat door	204
	Inleiding (204); Nucleaire schuilkelders (204); De nucleaire commandopost (207); De vrijwillige BB-Brandweer in het atoomtijdperk (209); Het wijkhoofd en de kernwapens (213); Vrijwilligers reageren op de perskritiek (216); Noten (218)	
Deel 3	De jaren zeventig	
11	IJdele hoop	222
	Inleiding (222); Het Twente-rapport (223); De Fall-outenquête (227); De vrijwilligerskarikatuur van noodwachtplichtigen (230); Noten (235)	
Deel 4	De jaren tachtig	
12	Het antinucleaire activisme	238
	Inleiding (238); De massaschuilkelder (239); De antinucleaire activisten (242); Het militaire BB-beeld in de pers (248); Nieuwe ontwikkelingen rondom de commandopost (251); De vogelvrije commandopost (255); Noten (258)	
13	Overleven op The Day After	261
	Inleiding (261); The Day After (263); Het BB-verweer (267); De nucleaire survivalisten (268); Het einde van de Amsterdamse commandopost (272); In de steek gelaten (276); Noten (278)	

Slotbeschouwing	281
Ondergang van een organisatie (282); State en folk simplifications (282); Veilige en onveilige horror (284); Eerst en tweede stadium (285); Derde tot en met achtste stadium (287); Negende en tiende stadium (289); Het roemloze einde (291); Noten (292)	
Literatuur	293
English Summary	311

Introductie

Vijfendertig jaar BB

In deze studie probeer ik een verklaring te geven voor de roemloze wijze waarop de Organisatie Bescherming Bevolking, kortweg de BB, van het toneel is verdwenen. In 1952 vormde de Wet Bescherming Bevolking het startsein voor de opbouw van een enorm hulpverleningsapparaat waarmee heel Nederland te maken kreeg. Talrijke mensen namen er enthousiast aan deel en duizenden ambtenaren hielden de organisatie draaiende. In elk gehucht, dorp en stad verrees een BB-afdeling. De 'wijk- en blokorganisatie', de vrijwilligersafdeling van de BB, was in elke stadswijk en dorpsgemeenschap van ons land te vinden. Honderden magazijnen kwamen vol te staan met BB-materieel. Bijna 35 jaar later, op 1 juli 1986, hief de regering de organisatie met één pennenstreek op.² Die beslissing kreeg brede politieke en maatschappelijke steun. Dit is des te opmerkelijker omdat de Koude Oorlog nog in volle gang was. Het debat over de omstreden kruisraketten was juist achter de rug en niets duidde erop dat de Berlijnse Muur enkele jaren later zou vallen.

De BB-ambtenaren vertrokken na de opheffing naar verwante organisaties of gingen vervroegd met pensioen. Het materieel verhuisde eveneens naar andere hulpverleningsorganisaties of bleef gewoon in de magazijnen achter. De vrijwilligers van de 'wijk- en blokorganisatie' waren reeds eerder met stille trom vertrokken. Niemand treurde daarna over de opheffing; niemand vroeg nog naar de BB. Velen hebben tijdens haar bestaan zelfs een behoorlijke afkeer tegenover de organisatie ontwikkeld. Deze negatieve houding kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in persberichten waarin journalisten BB-ambtenaren typeerden als 'arme sukkels die met middeleeuwse brandspuiten een atoomoorlog denken te bestrijden', of hun activiteiten samenvatten als 'indiaantje spelen in de schaduw van de atoombom'. Het sterkste negatieve beeld was dat waarin de BB-vrijwilligers werden voorgesteld als de hoofdfiguren uit de in die tijd populaire tv-serie *Dad's Army*. Waarom schaarden regering en bevolking zich zo eensgezind achter het opdoeken van de ooit zo enthousiast onthaalde organisatie? Wanneer we de stereotypen moeten geloven die destijds over BB-ambtenaren en -vrijwilligers de ronde deden, dan lijkt het erop dat de BB het debacle over zichzelf heeft afgeroepen.

Maar het blijkt ingewikkelder te zijn. Diegenen die voor de BB hebben gewerkt, ambtenaren én vrijwilligers, tonen zich bij navraag nog steeds hevig teleurgesteld. Ze zijn het zonder uitzondering oneens met het besluit tot opheffing, waarvoor zij diverse partijen als 'hoofdschuldigen' aanwijzen. Allereerst Hans Wiegel, de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken waaronder de BB viel, die in 1980 voor het eerst formeel voorstelde de BB te reorganiseren. Het zou daarna nog een aantal jaren 'doorzeuren'. Ten tweede de noodwachtplichtigen, de opvolgers van een belangrijk deel van de vrijwilligers, omdat ze zich onwelwillend en kritisch betoonden jegens de BB-organisatie. Ten derde de pers die steeds negatiever over de BB ging schrijven. Tot slot moeten de politieke partijen het ontgelden omdat ze, door hun veelal afwijzend stemgedrag in de Tweede Kamer over voorgestelde vernieuwingen, het de BB moeilijk hebben gemaakt om over adequate beschermingsmiddelen te beschikken.

Al deze zaken hebben inderdaad een rol gespeeld, maar zijn niet afdoende om de roemloze verdwijning van de BB te verklaren. Zeker niet als we de ontwikkelingen in oenschouw nemen die aan haar oprichting zijn voorafgegaan.

Van Tweede Wereldoorlog naar Koude Oorlog

In de Tweede Wereldoorlog werden de eerste kiemen gelegd voor de Koude Oorlog.³ Josef Stalin, de leider van de Sovjet-Unie, liet zijn bijdrage aan het geallieerde verzet in belangrijke mate bepalen door zijn behoefte aan gebiedsuitbreiding en communistische invloed na de oorlog.⁴ Stalin bevrijdde Oost-Europa niet, maar bezette het opnieuw. Direct na de oorlog werden Oost-Polen en de Baltische staten bij de Sovjet-Unie ingelijfd. In het verlengde van de militaire opmars tegen Hitler legde de Sovjet-Unie de Oost-Europese naties tegelijkertijd haar communistische regime op. Hongarije, Albanië, Joegoslavië, Bulgarije en Finland kwamen onder Russische invloedssfeer. Winston Churchill sprak in 1946 voor het eerst over het 'IJzeren Gordijn' dat Oost en West van elkaar scheidde:

'From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic, an Iron Curtain has descended across the Continent. Behind that line lie all the capitals of the ancient states of Central and Eastern Europe. Warsaw, Berlin, Prague, Vienna, Budapest, Belgrade and Sofia, all these famous cities and the populations around them lie in what I might call the Soviet sphere and all are subject, in one form or another, not only to Soviet influence but to a very high and increasing measure of control from Moscow. Whatever conclusions may be drawn from the facts, and facts they are, this is certainly not the liberated Europe we thought to build up nor is it one which contains the essentials of permanent peace.'

In 1947 verkondigde de Amerikaanse president Harry S. Truman in de zogeheten *Trumandoctrine* dat zijn land zich verplicht voelde de 'vrije volken' te verdedigen tegen de 'terreur van een minderheid'. De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie vertegenwoordigen twee politieke systemen die, om het in de woorden van de historicus Ronald Havenaar te zeggen, elkaars bestaansrecht voortdurend betwisten.⁶ Waar de Verenigde Staten destijds belang hadden bij de wederopbouw van een Europa waarin de welvaart de aantrekkingskracht van het communisme ondermijnde, zag de Sovjet-Unie het communisme zich vooral ontwikkelen in een verpauperd continent. De uitvoering van de door de Amerikanen opgezette Marshallhulp voor de getroffen oorlogsgebieden bevestigde de zich aftekenende scheiding tussen Oost- en West-Europa: de Sovjet-Unie wilde niet dat Oost-Europese landen van de hulp gebruik maakten.

Een jaar later in 1948 blokkeerden de Russen Berlijn dat in de Russische zone lag, waardoor de stad gedurende lange tijd volledig was afgesloten van de buitenwereld. Gedurende die periode bevoorraadden de Amerikanen Berlijn door middel van een luchtbrug. Hiermee begon de symbolische rol van Berlijn: niet alleen als de stad waar

het begin van de Koude Oorlog het meest zichtbaar werd, maar ook als drukbezocht 'transferpunt' tussen Oost en West. In datzelfde jaar vond de communistische machts-overname in Praag plaats, waarmee Tsjecho-Slowakije veranderde in een zogeheten satellietstaat van de Sovjet-Unie. Weer een jaar later werden twee afzonderlijke Duitse staten uitgeroepen: de Duitse Democratische Republiek (DDR) en de Bondsrepubliek Duitsland (BRD).

In 1950 brak in Korea een 'warme oorlog' uit. Dit schiereiland was na de Tweede Wereldoorlog in tweeën gedeeld, waarbij het Noorden onder communistisch en het Zuiden onder pro-Westers bestuur kwam. Noord-Koreaanse troepen vielen Zuid-Korea binnen, waarop de Verenigde Naties onder leiding van de Verenigde Staten Zuid-Korea te hulp kwamen. Tijdens deze oorlog stonden het communistische en het kapitalistische blok voor het eerst tegenover elkaar. In 1953 had een wapenstilstand plaats.

In 1955 beantwoordde de Sovjet-Unie het opnemen van de BRD in de NAVO met het Warschaupact waarin ook de DDR werd opgenomen. Dit militaire verdrag, officieel ter beveiliging van de Sovjet-Unie en de satellietstaten tegen een aanval van een derde mogendheid, was in Westerse ogen een signaal dat het IJzeren Gordijn opschoof. Beide Duitslanden vormden zo de voorposten van twee machtige militaire organisaties en daarmee de fysieke uitdrukking van de scheiding tussen Oost en West. In 1956 sloegen de communisten in Hongarije en Polen een volksoptstand, gericht tegen de Sovjet-Unie, bloedig neer. In Boedapest rolden Russische tanks door de straten. Veel Hongaren vluchtten hun land uit, onder andere naar Nederland.

De NAVO-bondgenoten beloofden elkaar bijstand in geval van agressie. Tegelijkertijd riep de NAVO alle lidstaten op te komen tot de oprichting van een *civil defense*-organisatie. Deze organisatie moest civiele ondersteuning bieden bij militaire inspanningen, met de nadruk op hulpverlening aan oorlogsslachtoffers. De BB die in Nederland in 1952 werd opgericht, moet in deze context worden begrepen.

Bescherming Bevolking en de Derde Wereldoorlog

De BB beschikte in vergelijking met andere hulpverleningsorganisaties over enkele unieke kenmerken die te maken hebben met haar inzet tijdens de oorlog. De organisatie zelf noemde dit de 'bijzondere omstandigheden' waaronder ze bescherming moest bieden. Voor het ministerie van Defensie - toen nog ministerie van Oorlog geheten - vormde de BB een vanzelfsprekend onderdeel van de militaire operatie.⁷ Op basis van door de NAVO opgestelde oorlogsscenario's bepaalde het Nederlandse ministerie van Defensie wat het op eigen grondgebied aan oorlogshandelingen kon verwachten. Over de strategie van de hulpverlening had de BB zelf relatief weinig te zeggen; Defensie stemde het BB-beschermingsscenario af op het militaire scenario. Hierdoor was de BB ook een 'vreemde eend in de bijt' te midden van de reguliere hulpverleningsorganisaties waarmee ze moest samenwerken, want die hadden geen van alle iets met het leger te maken.

Een ander belangrijk kenmerk van de BB was haar probleem met de beschermingsmogelijkheden tegen de atoombom die in het verloop van de Koude Oorlog een steeds grotere rol gingen spelen. De BB volgde het geldende militaire scenario en was aanvankelijk geneigd zich zo weinig mogelijk bezig te houden met de eventuele gevolgen van een atoomoorlog; ze had haar handen immers al vol aan het nemen van beschermingsmaatregelen bij een conventionele oorlog. De zogeheten nucleaire bescherming was bovendien veel moeilijker te realiseren: bij een aanval beperkte het getroffen gebied zich wellicht niet langer tot de plaats van de inslag en de directe omgeving, maar reikte veel verder, tot over de landsgrenzen. Wat viel er dan nog te beschermen?

Toen de waterstofbom ook in handen kwam van de Sovjet-Unie begon de nucleaire wapenwedloop tussen beide grootmachten pas goed. Mede daardoor ontwikkelde zich eind jaren vijftig bij beide een groeiende behoefte aan wapenbeheersing. Binnen het kader van de afschrikingsstrategie zochten de twee partijen naarstig naar wegen om de eigen gevechtskracht zodanig voor te stellen, dat de ander haar niet durfde aan te vallen. Dat leidde niet alleen tot de aanschaf van steeds grotere en steeds vernietigender kernwapens aan beide kanten, maar ook tot een politiek-militaire 'strijd om de verbeelding'. De nucleaire wapenwedloop en de behoefte aan wapenbeheersing stelden de BB voor een paradox. Zij stemde haar hulpverlening op een gegeven moment af op de gevolgen van de inzet van kernwapens, terwijl die bij een correcte toepassing van de afschrikkende werking nooit zouden worden gebruikt.

In de jaren zestig kreeg de BB, zoals andere maatschappelijke instellingen, te maken met internationale en nationale veranderingen. Twee ontwikkelingen waren in deze context vooral van belang. Op internationaal niveau nam, mede door de berichten over de ontspanning tussen de regeringsleiders van Oost en West, de angst voor een door de Sovjet-Unie uitgelokte oorlog af. De Nederlandse bevolking kon op de televisie zien hoe de ooit gevreesde Kroetsjow Kennedy de hand schudde en verwachtte steeds minder kwaads van die kant. De angst voor een oorlogszuchtige Sovjet-Unie kreeg zijn pendant in de angst voor een oorlogszuchtig Amerika. De imperialistische kant van diens buitenlandse beleid trok in de jaren zestig internationaal steeds meer aandacht. De Vietnamoorlog en de bemoeienissen van de CIA in Latijns-Amerika en elders veroorzaakten in het Westen anti-Amerikaanse gevoelens. Tegelijkertijd werd de Koude Oorlog, zeker na de goede afloop van de Cubacrisis, minder belangrijk in de maatschappelijke discussie. Opiniepeilingen tonen dit aan.⁸

In de Nederlandse samenleving vond in dezelfde tijd een culturele verandering plaats, nu bekend als de *roaring sixties*. De nieuwe generatie liet zich weinig gelegen liggen aan de gevestigde opvattingen van gezagdragers. 'De verbeelding aan de macht' werd een veelgehoorde strijdkreet. Maatschappelijke instellingen, vooral die met een autoritaire structuur, stonden bloot aan kritiek. De in 1957 opgerichte Pacifistische Socialistische Partij (PSP) voerde het voor die tijd opzienbarende motto 'socialisme zonder atoombom' en liet hierover te pas en te onpas van zich horen. In 1966 richtten enkele

kerkgemeenschappen het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) op. Diens onderzoeken naar oorlogsvraagstukken moesten de maatschappelijke bewustwording op dit gebied bevorderen. Voortdurend zochten deze organisaties naar manieren om de zittende politici en hun instituties tegen het licht te houden. Daarbij moest ook de BB het ontgelden.

De middelen en het doel

Hoewel alle tot nu toe genoemde factoren grote invloed hadden op de BB, vormen ze niet de hoofdthema's maar de context van mijn studie. Ik wil vooral duidelijk maken hoe een hulpverleningsorganisatie als de BB, met zo'n humanitaire doelstelling, op zo'n deplorabele manier aan haar einde kon komen. Een thema dat in vrijwel alle stereotypingen van de BB naar voren komt, zijn de opmerkelijk eenvoudige middelen in het licht van de verwachte gruwelijke oorlog: de BB wordt neergezet als een organisatie met te simpele oplossingen voor te complexe problemen. Met andere woorden: de organisatie wordt gebrek aan professionaliteit verweten. Maar waar is deze beschuldiging op gebaseerd? Waarom vinden we in de stereotypen zoveel nadruk op het simplisme van de middelen?

De rijksoverheid diende met mensen en middelen een organisatie van de grond te krijgen en moest aan die organisatie een rol toekennen in een situatie die zich mogelijk-kerwijs in de toekomst zou voordoen. Er was echter niet zoiets als één mogelijk oorlogsscenario. Bovendien kon geen enkel scenario op zijn juiste waarde worden geschat omdat het niet aan de werkelijkheid kon worden getoetst. Zich wapenen tegen de ergst denkbare oorlog zou veel te kostbaar zijn en daar was noch een economisch, noch een maatschappelijk draagvlak voor te vinden. Verder was de kans niet denkbeeldig dat in zo'n oorlog de middelen zelf al grotendeels vernietigd zouden worden. In rampenbestrijdingskringen geldt de regel dat de meest effectieve hulpverlening met 'blote handen' en eenvoudige middelen wordt verricht. Juist omdat het normale maatschappelijke leven en de daarbij behorende technologieën, zoals elektriciteit en transportwegen, tijdens een ramp veelal niet meer functioneren. Eenvoudige bestrijdingsmiddelen vormen dus niet alleen praktisch, maar ook psychologisch een effectieve tegenhanger voor de complexe omstandigheden bij een ramp: 'eenvoud is het kenmerk van het ware'. Bescheiden hulpmiddelen laten zich echter moeilijk verenigen met het maatschappelijke beeld van hoe een professionele organisatie eruit hoort te zien. Hoogwaardige techniek en professioneel handelen gaan veelal samen en versterken elkaar.⁹

De rijksoverheid moest dus schipperen met de mensen en de middelen die ze had en zocht dan ook naar die middelen die onder 'normale' omstandigheden het meest effectief waren. Elke 'mogelijke oorlog' maakt evenwel dat iedere hulpverleningsorganisatie op den duur - als de oorlog uitblijft - een onwerkelijk imago krijgt. Tegelijkertijd kan een overheid die haar verantwoordelijkheid serieus neemt de mogelijkheid van een oorlog niet negeren; haar zou nalatigheid worden verweten als er na het uitbreken van een oorlog geen enkele voorziening zou zijn te vinden.

De rijksoverheid reageert in haar bestuur en aanpak op oorlogen anders dan op andere gebeurtenissen. De onvoorspelbaarheid van de soort, omvang, plaats en het tijdstip van de oorlog werkt dit in de hand. Haar beleid wordt mede vormgegeven vanuit de wetenschap dat ze, als een oorlog eenmaal uitbreekt, zelf voor een belangrijk deel ook onvoorspelbaar zou handelen. Bovendien vindt niet alleen het daadwerkelijk handelen tijdens een oorlog, maar ook het daaraan voorafgaande denken slechts voor een deel plaats op basis van rationele overwegingen. Subjectieve voorstellingen en fantasieën, persoonlijke ervaringen met eerdere oorlogen, de behoefte aan beheersing, de mate van onverstoortbaarheid van individuen, de aanwezigheid van een cultuur van 'oorlogsangst', al deze zaken spelen eveneens een belangrijke rol.

Voor de bevolking geldt een soortgelijke verstrengeling van rede en gevoel. Maar de kans op massale ontevredenheid over het optreden van de rijksoverheid ligt continu op de loer. De kernwapenwedloop vormde de aanleiding tot verhevigde kritiek. Vrijwel iedereen was ervan overtuigd dat een kernoorlog buitengewoon grote schade zou aanrichten aan de samenleving. De oorlog beloofde bij gebruik van de atoombom bovendien onvoorstelbaar gruwelijk te zijn. Terwijl men voorstelbare risico's in het dagelijkse leven wegredeneert met gedachten als 'dat overkomt mij niet' of 'die dan leeft die dan zorgt', was een kernoorlog een risico waarbij het praktisch ondenkbaar is dat men zich daar individueel tegen zou kunnen wapenen. De bevolking legt om die reden de verantwoordelijkheid bij een hogere macht: zo niet de verantwoordelijkheid voor het uitbreken van een oorlog, dan toch wel voor een effectieve bescherming tegen de gevolgen ervan. De rijksoverheid dient in haar ogen alles in het werk te stellen om welke oorlog dan ook te voorkomen, en indien dat niet lukt in elk geval de schade ervan zo veel mogelijk te beperken.

Wanneer door veranderde omstandigheden de emoties omtrent een (mogelijke) oorlog de boventoon gaan voeren, kan de aanvankelijk gedoogde 'gerationaliseerde' eenvoud van de beschermingsmiddelen onderwerp van kritiek worden. In het geval van de BB gebeurde dit des te eerder, omdat de organisatie een 'glazen huis' was. Bij alles wat ze deed was ze optimaal zichtbaar. Ze liet door haar aanwezigheid en activiteiten gedetailleerd aan de bevolking zien hoe volgens haar de situatie er na een oorlog uit zou zien en welke hulpverlening ze daarbij te bieden had. Bij de landmacht bijvoorbeeld lag en ligt dat anders. Die opereert overwegend binnen de besloten wereld van kazernes en houdt haar oefeningen op de hei. Voor de BB gold dat bijna alles wat ze deed *front stage* was, bijna niets *back stage*.¹⁰

Onder zulke omstandigheden is de kans groot dat de bevolking vanuit haar verhevigde emoties de werkelijkheid op haar eigen manier vormgeeft en interpreteert. Deze subjectieve 'waarheid' is minder onderhevig aan de restricties van de logica dan de verwachte doeltreffendheid van de overheidsmaatregelen. Wanneer die 'waarheid' tot eenzijdige beeldvorming leidt, kan ze uitgroeien tot een dusdanig krachtig stereotype dat de werkelijkheid nog slechts op die ene manier wordt gezien. Iets dergelijks is in het geval van de BB vermoedelijk ook gebeurd.

State simplifications

Wás de BB een organisatie met te simpele oplossingen voor te complexe problemen? De (sociaal-)wetenschappelijke studies die tot nu toe over de BB zijn verschenen, bieden voor de beantwoording van deze vraag weinig houvast.¹¹ James Scott, een Australische socioloog die in de jaren zeventig internationale bekendheid verwierf met zijn onderzoek naar de 'morele economie' van kleine boeren, doet dat wél.¹² Scott geeft namelijk een theoretische verklaring voor het simplistische karakter van veel overheidsingrijpen. Hij baseert zijn theorie op literatuuronderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van door de Amerikaanse rijksoverheid ontplooid activiteiten als landmetingen, grondkaders, staatsbosbeheer, stadsplanning en gemeentelijk grondbezit.¹³ Vervolgens past hij deze theorie toe op een aantal mislukte, grote ontwikkelingsprojecten in Zuidoost-Azië.¹⁴

Volgens Scott tendeeft de overheid van een moderne staat ernaar de chaotische, wanordelijke en continu veranderende werkelijkheid zo veel mogelijk te reduceren.¹⁵ Deze 'tunnelvisie' leidt tot wat Scott *state simplifications* noemt. De overheid brengt vanuit deze optiek een complexe werkelijkheid eerst onder in schematische categorieën. Vervolgens vervangt ze de feitelijke zaken door abstracties ervan, met hooguit nog enkele gemeenschappelijke kenmerken. Als voorbeeld noemt hij de introductie van de 'standaardboom' bij de Amerikaanse pendant van Staatsbosbeheer, in Scotts woorden de 'normaalboom':¹⁶

"The actual tree with its vast number of possible uses was replaced by an "abstract" tree representing a volume of lumber or firewood."¹⁷

Scott wijst erop dat het hier niet gaat om een onbewust proces:

"Those who gather and interpret such aggregate data understand that there is a certain fictional and arbitrary quality to each of the categories they must employ, that they hide a wealth of problematic variation."¹⁸

Deze handelwijze is niet uniek voor de overheid: ook wetenschappers proberen greep te krijgen op de werkelijkheid door haar te reduceren.¹⁹ Maar in tegenstelling tot veel wetenschappers beperkt de overheid zich niet tot 'papieren manoeuvres'. Ze beschikt immers daadwerkelijk over de praktische middelen om een complexe werkelijkheid te vervangen door een vereenvoudigde.²⁰

Oorlogsrampenbestrijdingsorganisaties lenen zich voor *state simplifications*: een oorlogsramp is dermate omvangrijk dat de middelen daar per definitie niet mee in verhouding kunnen staan. Maar niet alleen de hulpverlenings- en beschermingsmiddelen, ook de complexe materie van de oorlog zelf lijkt onderworpen aan het proces van beheersing en vereenvoudiging, zeker wanneer het gaat om een kernoorlog.

Het begrip *state simplifications* heb ik aanvankelijk als een attenderend begrip gebruikt voor de verzameling en analyse van mijn onderzoeksmateriaal. Vervolgens bleek het begrip ook bruikbaar om er de invloed van de publieke opinie op de BB mee aan te geven. Het zijn immers de *state simplifications* die in het oordeel van de gemiddelde Nederlander de hoofdrol spelen. Pas in deze publieke opinie krijgen de *state simplifications* ook maatschappelijk betekenis.

Folk simplifications

Tegenover het thema van de *state simplifications* plaats ik dat van de *folk simplifications*.²¹ De aanwijzingen hiervoor vond ik vooral in de Science Fiction of SF. *Folk simplifications* hebben in het geval van de BB-organisatie een andere betekenis dan *state simplifications*. Hiermee wordt juist getracht de 'werkelijkheid' zo uitgebreid en fantastisch mogelijk voor te stellen. Een tweede belangrijk onderscheid is dat de rijksoverheid de inhoud van de *folk simplifications* pertinent niet deelt.

Binnen het genre van de SF heb ik me vooral geconcentreerd op films en boeken die zich afspelen in het kader van de nucleaire Derde Wereldoorlog. Het subgenre van deze wat ik hier noem 'nucleaire SF' is in de Verenigde Staten ontstaan rond dezelfde tijd als de uitvinding van de atoombom. De wedloop om de kernwapens vormde vervolgens de natuurlijke voedingsbodem voor nieuwe nucleaire SF. Ik noem het SF omdat het gaat om verbeeldingen van de toekomstige werkelijkheid, waarin de technologie geavanceerder is dan die van het desbetreffende tijdsbestek. 'Horror' vormt een belangrijk ingrediënt.

Ook de nucleaire SF presenteert de Derde Wereldoorlog als een gesimplificeerde werkelijkheid, zeker uit het perspectief van de rijksoverheid. Zoals in wezen geldt voor elke rampenfilm beschouw ik de horror in de nucleaire SF-films als een uitlaatklep voor de onrust- en angstgevoelens die bij het kijk- en leespubliek leven.²² De horror verlicht deze gevoelens nadat hij die eerst heeft aangewakkerd.

Het simplistische karakter komt onder andere tot uiting in het van tevoren vastliggende patroon van het verhaal. De romans en films bevatten herkenbare thema's die steeds weer terugkeren. Ook blijkt het uit de moderne invulling van diepgewortelde, tot de Bijbel terug te voeren angstbeelden en ondergangsscenario's. De klassieke angstfantasieën hebben een grote emotionele lading. Schilderkunst, muziek, theater en literatuur verbeelden al eeuwenlang de totale vernietiging in de Apocalyps, in het lijden van mensen die alleen op de wereld achterblijven, zich levend begraven weten of tevergeefs bescherming zoeken in ondergrondse ruimtes. De overlevenden komen in een situatie terecht waarin ze dood beter af zouden zijn. Reeds in Johannes (9:5-6) lezen we over de angst verder te moeten leven onder gruwzame omstandigheden:

'En in die dagen zullen de mensen den dood zoeken, en zullen dien niet vinden; en zij zullen begeeren te sterven, en de dood zal van hen vlieden.'

Ten slotte bestaat er de klassieke angstfantasie van grof machtsmisbruik door de machthebbers. Een voorbeeld vormt de door waanzin getroffen keizer Nero, verfilmd in *Quo Vadis* (1951), die het oude Rome wilde vernietigen om er zijn gedroomde nieuwe stad 'Neropolis' voor in de plaats te bouwen. In deze angstfantasie verandert de vertrouwde wereld in een lugubere wereld, omdat een hogere macht al het vertrouwde heeft doen verdwijnen. Gezagdragers wenden onder uitzonderlijke omstandigheden hun macht ten kwade aan. In de context van de nucleaire SF gebeurt dit alles opnieuw, maar nu door een kernoorlog.

Bovengenoemde *folk simplifications* uit de nucleaire SF bleken vervolgens weer bruikbaar voor het traceren van mogelijke *folk simplifications* onder de Nederlandse bevolking. De aanwijzingen hiervoor vond ik in de perskritieken op de BB en op haar voorstellingen van een kernoorlog, maar ook in de besprekingen van nucleaire SF-films. Ook hier gaat het om het beheersen van de angst voor de Derde Wereldoorlog. In het atoomtijdperk wordt de rol van de beeldvorming steeds belangrijker in het militaire bedrijf. De wederzijdse gevechtskracht en de oorlog die daar het gevolg van zou kunnen zijn, spreken ook tot de verbeelding van de bevolking, de potentiële slachtoffers.

Simplificeert de rijksoverheid uit beleidsmatige motieven, uit de behoefte aan maatschappelijke hanteerbaarheid, de bevolking simplificeert vooral om psychologisch greep te krijgen op de onvoorspelbaarheid van de dreiging. Vermoedelijk laat de neiging tot *folk simplification* bij zoiets bedreigends en onvoorspelbaars als een kernoorlog een soortgelijke behoefte aan controle zien als bij de rijks-overheid. De antropoloog Clyde Kluckhohn merkt in dit verband op:

'Nothing is more intolerable to human beings than being persistently disturbed without being able to say why or without being able to phrase the matter in such a way that some relief or control is potentially available.'²³

Bij de keuze voor de invulling van het begrip *folk simplifications* heb ik me laten inspireren door het begrip 'collectieve fantasieën', zoals ontwikkeld door de antropoloog Bonno Thoden van Velzen.²⁴ Als antwoord op een bepaalde maatschappelijke situatie vormen zich volgens Thoden van Velzen collectieve fantasieën, die een imaginaire ruimte scheppen waarin een sociale groepering bepaalde gemeenschappelijke gevoelens kwijt kan, zoals onvrede, frustratie en angsten.²⁵ De nucleaire horrorfantasieën groeien alleen onder bepaalde omstandigheden uit tot collectieve fantasieën. Bepaalde groeperingen vullen, onder meer door de discussies hierover in de pers en op forums en door het zien en lezen van (besprekingen van) nucleaire SF-films en boeken, de 'imaginaire ruimte' in die er om het onderwerp van een kernoorlog is ontstaan. Op zich leiden deze collectieve fantasieën nooit tot enige vorm van collectieve actie: de bedreiging is haar angel kwijtgeraakt en het publiek gaat met een gerust hart over tot de orde van de dag. In het geval van de BB-organisatie en de Derde Wereldoorlog ligt dat anders. De nucle-

aire SF sluit niet alleen nauw aan bij de taken die de BB op zich had genomen en waarmee zij zichzelf legitimeerde, maar stelt die ook ter discussie.

In dit verband is het onderzoek van de socioloog Andrew Tudor naar horrorfilms relevant.²⁶ Vooral zijn indeling in films met lichte en zware griezeleffecten is hier bruikbaar. De eerste noemt hij 'veilige', de tweede 'onveilige' horror.²⁷ In de 'veilige horror' is het gevaar begrensd, succesvol ingrijpen staat voorop en de oorzaak van het onheil bevindt zich buiten de samenleving zelf; in de 'onveilige horror' gebeurt het tegenovergestelde. De rijksoverheid, en met haar de BB, lijkt de werkelijkheid van een toekomstige oorlog en de mogelijkheden van bescherming te hebben opgevat als 'veilige horror'; voor de bevolking lijkt juist het tegendeel het geval. In de 'onveilige horror' kent het gevaar geen principiële begrenzing, is elk succesvol ingrijpen bij voorbaat uitgesloten en wordt de oorzaak van het onheil in de samenleving zelf geplaatsd.

State simplifications spelen zich af op het niveau van de rijksoverheid en van de BB-organisatie; *folk simplifications* op het niveau van de bevolking en haar percepties van de Derde Wereldoorlog. Deze studie is geschreven vanuit het uitgangspunt dat het geloof in de 'waarheid' van de opvattingen van de BB-organisatie even subjectief is als het geloof in de 'waarheid' van de opvattingen van haar critici. Beide waarheden komen voort uit een behoefte aan beheersing en beide vereenvoudigen de werkelijkheid. De *state* en *folk simplifications* laten zich pas ten volle zien als de tegenpartij ze in die zin benoemt. Beide partijen hebben in dit verhaal dan ook evenveel recht van spreken.

De roemloze opheffing van de BB-organisatie is voor een belangrijk deel verklaarbaar met behulp van de begrippen *state* en *folk simplifications* en, bij nadere toespitsing, met respectievelijk 'veilige' en 'onveilige horror'. De BB werd geleidelijk aan fijnge-malen tussen de molenstenen van beide simplificaties. Dit fijnmalen voltrok zich gedurende haar bestaan in een aantal duidelijk af te bakenen periodes met ieder haar eigen kenmerken. In het kort zien de simplificaties er in de opeenvolgende decennia als volgt uit.

De jaren vijftig

Begin jaren vijftig ontwikkelde zich als gevolg van de dreiging van het Sovjetcommunisme een krachtige *state simplification*, die ik heb benoemd als de 'geestelijke in plaats van fysieke bescherming'. Tegelijkertijd en in samenhang hiermee ontstond op het materiële vlak een andere *state simplification*: het 'materieel voortdurend achter de feiten aanhollen'. Die was op haar beurt mede het gevolg van een derde *state simplification*: het gehanteerde 'conventionele *best case*-scenario van de volgende oorlog'. Dit optimistische oorlogsscenario leidde tot een beschermingsprogramma dat in geen verhouding stond tot de feitelijke ontwikkelingen van de oorlogswapens.

De BB-organisatie moest uit praktische en financiële overwegingen zo veel mogelijk samenwerken met reeds bestaande, reguliere hulpverleningsorganisaties. Uit militaire motieven diende zij echter in oorlogstijd aan deze reguliere organisaties leiding te geven. Dit leidde tot onoverkomelijke strubbelingen met een aantal andere organisa-

ties, waarvan het resultaat een nieuwe *state simplification* was: 'de BB als lege koepelorganisatie'.

In de jaren vijftig was de BB gebaseerd op vrijwilligers, georganiseerd in de zogeheten vrijwillige wijk- en blokorganisatie. Veel wijk- en blokorganisaties waren van meet af aan materieel zwaar gehandicapt vanwege het primaat van de 'geestelijke bescherming' en het 'conventionele *best case*-scenario'. De meeste middelen bevonden zich buiten hun directe beheer of bestonden alleen op papier. De aanpassing van de wijk- en blokorganisatie vanaf midden jaren vijftig aan het zogeheten 'atoomtijdperk' resulteerde in nog slechter toegeruste vrijwilligers. Ik noem deze *state simplification* 'werken in een kernoorlog met je blote handen'.

De rijksoverheid en de BB maakten zich in deze jaren niet werkelijk druk over een atoomoorlog, ondanks het snel toenemende aantal kernproeven van Oost en West en het daarmee gepaard gaande groeiende arsenaal van atoomwapens aan beide zijden. Hetzelfde gold voor het overgrote deel van de bevolking. Overheid en bevolking vertoonden in het algemeen een grenzeloos vertrouwen in de NAVO-verdediging. De herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog vervaagden en maatschappelijke zorgeloosheid over een mogelijke oorlog voerde de boventoon. De BB bereidde zich in deze fase van het atoomtijdperk dan ook voor op een 'conventionele oorlog met een radioactief randje' in plaats van op een atoomoorlog. Het hier zichtbaar wordende 'nucleaire *best case*-scenario' is de volgende *state simplification*.

In de jaren vijftig gaven slechts enkele kleine religieuze bewegingen, een pacifistische splinterpartij en een aantal natuurkundigen aan zich zorgen te maken over de beschermingsmogelijkheden van de BB. Ik beschouw hun slagzin 'Eén atoombom en heel Nederland is van de kaart' wel als een eerste *folk simplification* rondom de BB omdat deze, althans gezien uit het perspectief van de rijksoverheid, blijk gaf van een poging tot 'horrorisering' van de kernoorlog.

De jaren zestig

Een grondige reorganisatie van de BB bracht nieuwe mensen binnen de BB-organisatie, de zogeheten noodwachtplichtigen: een soort dienstplichtigen. Deze reorganisatie bleek het inhalen van het paard van Troje te zijn. Anders dan de vrijwilligers legden zij tegenover de BB namelijk weinig loyaliteit aan den dag. Erger nog: velen van hen probeerden de BB publiekelijk zwart te maken, om zo onder de tijd- en energierovende noodwachtplicht uit te komen. Ik noem dit de *state simplification* van het 'gedwongen mensen helpen'.

Eind 1961 verspreidde de rijksoverheid huis-aan-huis een voorlichtingsbrochure over hoe binnenshuis te schuilen in geval van een kernoorlog. Deze *Wenken voor Uw Gezin en Uzelf*, kortweg de *Wenken* genoemd, waren bedoeld voor de 'minder erge situatie'. Deze *state simplification*, 'een halve maatregel is beter dan geen maatregel', had voor de pers precies het tegenovergestelde effect. Ze kapittelde de voorlichting als ir-

realistisch en ongeloofwaardig. Tegelijkertijd wees ze erop dat de gedetailleerdheid waarmee de *Wenken* een kernoorlog beschreef en de beperkte bescherming die werd geboden op zich al angstverwekkend werkte. Ik noem dit de *folk simplification* van 'de horror van de *Wenken*'.

In deze periode zagen drie buitenlandse nucleaire SF-films het licht, die in verband met de BB relevant zijn en ook in ons land opzien baarden. De nucleaire SF bracht de BB niet alleen structureel in het defensief, maar de organisatie produceerde in reactie daarop ook weer nieuwe *state simplifications*. Deze films (*On the Beach*, *Dr. Strangelove* en *The Wargame*) brachten alledrie de boodschap dat een kernoorlog gruwzaam zou zijn. De drie *folk simplifications* die ik er uit destilleer, zijn 'de wereld als één groot kerkhof', 'de machthebber als monster' en 'niemand wil een kernoorlog overleven'. De beelden en thema's uit de nucleaire SF-films stonden haaks op datgene wat de BB zelf onder de bevolking verspreidde.

Bovendien werd de BB ook zelf - in *The Wargame*, in de hoedanigheid van haar Britse zusterorganisatie Civil Defence - voor het eerst visueel gekoppeld aan een gefantaseerde gruwelijke Derde Wereldoorlog. De beelden en opvattingen uit de nucleaire SF raakten hierdoor verweven met de beelden over en opvattingen van de BB.

In de loop van de jaren zestig kreeg het kernwapen steeds meer de functie om binnen het zogeheten afschrikkingsevenwicht een kernoorlog te voorkomen. Mocht er onverhoopt toch een kernoorlog uitbreken, dan ging de rijksoverheid ervan uit dat de meest 'waarschijnlijke oorlog' een 'beperkte kernoorlog' zou zijn. De BB richtte vervolgens haar organisatie op dit uitgangspunt in, juist omdat volgens haar een 'beperkte kernoorlog' vanwege haar beschermingsprogramma beheersbaar en dus overleefbaar was. Dit standpunt bracht de organisatie opnieuw in de problemen en de BB werd gekapitteld als een 'camouflage van de werkelijkheid'. Ik noem dit de *state simplification* van 'de BB kan een beperkte kernoorlog wel aan'.

Al met al veranderde er binnen de BB na de *Wenken* en de invoering van de noodwachtplicht weinig. De vrijwilligers werden van 'rampenbestrijder' 'voorlichter' en bestonden nog hoofdzakelijk op papier. Veel tijd en energie ging op aan het opleiden van de aanhoudende stroom nieuwe noodwachtplichtigen. Ik noem dit de *state simplification* van 'de bureaucratische BB'.

De jaren zeventig en tachtig

In de jaren zeventig droegen enkele initiatieven van overheid en samenleving bij aan het ontstaan van nieuwe variaties op de reeds in het decennium daarvoor geformuleerde *state* en *folk simplifications*. De rijksoverheid wilde tegemoetkomen aan de kritiek op de *Wenken* en deed een nieuwe poging een 'redelijke bescherming' voor iedereen te bewerkstelligen. Met hulp van de zogeheten *Fall-outenquête* werden leemtes in de schuilmogelijkheden opgespoord. Dit initiatief leidde evenwel van kwaad tot erger, omdat

het het ridicule element van de reeds bestaande *state simplification* 'de BB kan een beperkte kernoorlog wel aan' versterkte. In dezelfde tijd kwam het zogeheten *Twente Rapport* uit waarin academici de gevolgen van een kernoorlog en de beschermingsmogelijkheden ertegen voor Nederland cijfermatig schetsten. De rijksoverheid veroordeelde dit wetenschappelijke rapport integraal vanwege zijn 'horroriserende' speculaties over de Derde Wereldoorlog. Hiermee ontstond een nieuwe *folk simplification*: 'de verwetenschappelijking van de horror'.

Onderwijl deed de rijksoverheid pogingen het imago van de BB te verbeteren door haar ook in te richten op zogeheten vredesrampen. Maar de kritiek op de BB werd er daarmee niet minder om. De noodwachtplichtigen figureerden in deze kritiek als dé *state simplification* van de jaren zeventig, die ik benoem als 'de voortgezette karikatuur van de BB-vrijwilligers uit de jaren vijftig'.

De jaren tachtig waren de jaren van het anti-BB-activisme. Terwijl de BB zelf voortdurend wees op de gebreken van de ondergrondse bescherming, vielen kleine groepen actievoerders met enige regelmaat bescherminglocaties aan. Voor hen gold deze vorm van bescherming als verwerpelijk, omdat ze het afschrikkingsevenwicht aantastte en daarmee een kernoorlog uitlokte. Kortom: hun aanwezigheid verlaagde de 'atoomdrempel'. 'Ondergrondse bescherming' veranderde in het vocabulaire van de actievoerders dan ook in 'ondergronds gevaar'. Deze beschermingsmiddelen, middelen wier bestaansrecht tot dan toe niet werd betwist, werden nu 'gehorroriseerd' en veranderden van een *state* in een *folk simplification*: 'de ondergrondse bescherming als oorlogsbevorderaar'.

Om hun doel - het verdwijnen van de ondergrondse bescherming - te bereiken, stelden de actievoerders de kernoorlog zo gruwelijk mogelijk voor, onder andere door schuilkelders tot massagraven te bestempelen.²⁸ De werkelijkheidswaarde van de nucleaire SF nam hierdoor toe. De *folk simplification* van 'de verdierlijkte mensheid', die destijds ook in de nucleaire SF-film *The Day After* (1983) werd vertolkt, vergrootte het realiteitsgehalte van het gedachtegoed van de actievoerders.

Het is in dit verband inzichtelijk het verschijnsel van het zogenoemde nucleaire survivalisme in de analyse te betrekken. 'Nucleaire survivalisten' beoordeelden feitelijk het héle beschermingsprogramma van de BB als een *state simplification*, omdat het hulpverleningskarakter van de BB bij voorbaat haar effectiviteit in een kernoorlog ondermijnde. De 'nucleaire survivalisten' stonden een exclusief op het individu en het particulier initiatief gericht beschermingsprogramma voor. Deze strategie van 'ieder voor zich en God voor ons allen' bracht de *folk simplification* van een 'verdieerlijkte mensheid' wederom in de publieke aandacht.

Mondiaal gezien veranderden de verhoudingen. De Sovjet-Unie bleek steeds meer bereid tot afspraken over wapenbeheersing en won hiermee internationaal aan prestige. Tegelijkertijd was er twijfel omtrent het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten, vooral vanwege hun optreden in Vietnam. Kernwapens waren ondertussen dermate

geavanceerd, dat slechts enkele personen en handelingen waren vereist om ze af te vuren. De angst dat vanwege deze omstandigheden nu ook de Verenigde Staten 'per ongeluk' de veroorzakers van een kernoorlog zouden kunnen zijn, noem ik de *folk simplification* van 'de knopdrukker'.

Critici wezen er bovendien op dat overheid, landmacht en BB in de voorbereiding op een kernoorlog zichzelf uiteindelijk wel de beste ondergrondse bescherming hadden toegeëigend, in de Verenigde Staten *Noah's Ark policy* genoemd. Mede daardoor kreeg de BB in de beeldvorming het karakter van een semi-militaire organisatie met een verdachte doelstelling. Het was immers de BB die in oorlogstijd alle macht naar zich toe zou trekken via de organisatie van haar hulpverlening. Binnen dit perspectief fungeerde ze niet langer als hulpverlener maar als oorlogshitser. Sommigen gingen nog verder en beschouwden de hele BB als een 'oorlogsbevorderend' instituut.

Amsterdam als onderzoekslocatie

Het onderzoek naar de geschiedenis van de BB-organisatie is in deze studie vooral in Amsterdam verricht; de Amsterdamse BB dient als *casestudy*. Amsterdam was de grootste BB-gemeente in ons land. De BB moest er nauw samenwerken met organisaties die zich in vreedstijd met hulpverlening bezighouden. In deze stad nam de BB-afdeling een relatief autonome positie in: de BB onderhandelde er rechtstreeks met het lokale bestuur en met andere lokale instanties als de brandweer. Ik heb op mijn zoektocht naar verklaringen voor haar roemloze ondergang dan ook niet alleen naar de ontwikkelingen binnen de organisatie gekeken, maar ook naar de ontwikkelingen in de relaties tussen de BB en derde partijen.

De Amsterdamse BB stond het meest in de publieke schijnwerpers. Zeker in de hoofdstad zat de organisatie in een 'glazen huis'. In vergelijking met andere lokale BB-organisaties stond vooral de Amsterdamse BB bloot aan kritiek. Ze ontwikkelde zich hier in de context van een 'Rode Stad', een gegeven waarmee ze vanaf het begin te maken kreeg. De stad gold tevens als de bakermat van de *roaring sixties*, de jaren waarin vooral overheidsinstellingen het moesten ontgelden. De BB was er hiervan maar één. Juist in de bestaansperiode van de BB kregen de traditioneel gewortelde antimilitaristische en pacifistische bewegingen er veel aanhangers bij. Deze bewegingen richtten hun pijlen ook op de BB. In de hoofdstad droeg de hier oververtegenwoordigde intellectuele en culturele elite instellingen als de BB meestal ook geen warm hart toe.

De Amsterdamse BB vormde onderdeel van de nationale BB-organisatie. Uiteraard dringt zich de vraag op in hoeverre de Amsterdamse BB representatief is voor de Nederlandse BB als geheel. Het BB-beleid kreeg gestalte op het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat ook de formele zeggenschap over de uitvoering had. Voor de uitvoering zelf waren de Amsterdamse BB en daarbuiten de regionale BB-kringen verantwoordelijk. Die BB-kringen werden gevormd door een aantal aan elkaar grenzende gemeentes en waren door hun regionale karakter niet alleen minder stedelijk gericht, maar ook breder van opzet dan de hoofdstedelijke BB. In die zin onderscheidde de Amsterdamse BB

zich nogal van de regionale BB-kringen. Als hoofdstedelijke organisatie leek ze afhankelijker van de haar direct omringende omstandigheden. De Amsterdamse BB vormt dus op sommige, in het oog springende, punten een uitzondering binnen de nationale BB-organisatie.

Aan de andere kant gold uniformiteit als een belangrijke doelstelling; de structuur van de organisatie was overal hetzelfde. Al het materiaal dat ik van andere BB-afdelingen onder ogen heb gehad, wijst erop dat de Amsterdamse organisatie de nationale BB in al haar wezenlijke kenmerken vertegenwoordigde en daarom kan dienen als een representatief voorbeeld.

De pers en de nucleaire SF als empirische bron

Vanaf het midden van de jaren vijftig verschenen de eerste negatieve berichten over de BB in de pers. Deze varieerden van kritische kanttekeningen bij het functioneren van de organisatie tot ridiculisering van BB'ers en 'horrorisering' van de komende oorlog - haar uiteindelijke werkterrein. Om de beeldvorming omtrent de BB te achterhalen, heb ik onderzoek gedaan naar de manier waarop de schrijvende pers verslag deed van de initiatieven en activiteiten die de BB ontplooië. In die verslaglegging tonen zich de *state simplifications* in hun volle omvang.

Om de ontwikkelingen in de *folk simplifications* te laten zien, heb ik onderzoek gedaan naar de inhoud van en de recensies over een aantal nucleaire SF-films. Ik beschouw de nucleaire SF als een van de vele bronnen om collectieve fantasieën over de Derde Wereldoorlog te achterhalen. In de context van de BB is de nucleaire SF evenwel een bruikbare empirische bron, omdat de erin voorkomende thema's nauw aansluiten bij de taken die de organisatie op zich had genomen. Centraal in mijn analyse van de nucleaire SF staat de vraag welke *topos*, welke gemeenplaatsen uit de films en recensies zijn af te leiden en hoe deze passen in mijn omschrijving van een *folk simplification*.

De *folk simplifications* uit de films vertonen soms overeenkomsten met die uit het contemporaine nieuws op de 'serieuze' pagina's. Overeenkomst tussen fictie en non-fictie kan niet alleen een groter realistisch gehalte geven aan de fictie, maar ook leiden tot extra belangstelling voor de non-fictie. Fictie en non-fictie kunnen als 'communicerende vaten' werken. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de beelden die de nucleaire activisten in de jaren tachtig gebruikten bij hun anti-BB-acties. De nucleaire SF kreeg daardoor in het openbare debat soms de status van een realistische schildering van hoe de wereld er na een Derde Wereldoorlog kan uitzien.

Ik ben me er terdege van bewust dat ik me op gevaarlijk terrein begeef door SF te gebruiken als empirische bron. Het genre staat wetenschappelijk gezien niet in hoog aanzien. Fictie geldt binnen de sociale wetenschappen als een onbetrouwbare bron om sociaal gedrag of een collectieve mentaliteit mee te verklaren. Soms is het geoorloofd als aanvulling, wanneer echte feiten de fictionele elementen ondersteunen of andersom.²⁹ Vooral sociologen blijken uiterst sceptisch over het gebruik van fictie als empirisch

materiaal.³⁰ Door de verworven inzichten op het vakgebied van de massacommunicatie is het duidelijk dat er geen causale relatie bestaat tussen bijvoorbeeld het bekijken van films en de invloed ervan op opvattingen en gedragingen. Ik heb dan ook geen onderzoek gedaan naar de kijkcijfers van deze films of gegevens verzameld over de wijze waarop de Nederlandse pers in de afgelopen decennia is omgegaan met filmrecensies, noch naar het aantal mensen dat de filmrecensies heeft gelezen. Zowel voor het bekijken van films als voor het lezen van filmrecensies geldt dat deze cijfers weinig zeggen over de daadwerkelijke maatschappelijke invloed ervan.³¹ De SF heeft in deze studie dan ook vooral een attenderende en demonstratieve functie.

Het gebruik van de reacties in de pers op de BB en op de nucleaire SF-films roept de vraag op naar de identiteit van 'de' pers. In mijn zoektocht naar kritische en ridiculiserende opmerkingen over de BB waaruit de *state* en *folk simplifications* waren af te leiden, heb ik citaten en parafraseringen vooral uit die kranten en tijdschriften gehaald waarin over de hele linie genomen kritisch over de BB werd geschreven. Dit gebeurde in de eerste plaats in de linksgeoriënteerde *Amsterdamse en landelijke pers*, maar later sloot de rechtse landelijke pers zich hier wel bij aan. In het algemeen schreef de regionale pers buiten de Randstad tot aan het einde toe met meer begrip over de BB.

De bronnen

Ik ben mijn onderzoek naar de Amsterdamse BB gestart in het plaatselijke Gemeente Archief waar, onder nummer 5345, het archief van de lokale BB ligt opgeslagen.³² In dit archief bevindt zich documentatie over de opzet en uitvoering van de plaatselijke wijk- en blokorganisatie, de brandweer, de schuilkelders en de commandopost. Hier is ook de correspondentie te vinden tussen de lokale BB en andere hulpverleningsinstellingen en tussen de lokale en de nationale overheid. Bovendien bevinden zich er de *Jaarverslagen* van de Amsterdamse BB en de jaargangen van het BB-vrijwilligersblad de *Amsterdamse Paladijn*, een lokale editie van de nationale *Paladijn*. Van 1953 tot 1960 werd in dit blad maandelijks geschreven over de BB-ontwikkelingen in de hoofdstad. Ook de latere nationale uitgaven zijn hier te vinden.

Om de werkwijze van de organisatie op nationaal niveau te achterhalen heb ik hier eveneens de BB-tijdschriften *De Vierde Macht* (1952-1968), *Civiele Verdediging* (1969-1973) en *Noodzaak* (1973-1984) bekeken. Behalve het BB-archief heb ik ook het BB-deel van het archief van het Kabinet van de Burgemeester (nummer 5168) bestudeerd. Hierin bevindt zich de correspondentie tussen de burgemeester en het BB-hoofd van Amsterdam.

Ik heb me wat betreft de onderzoeksperiode ruim georiënteerd en ben zover mogelijk teruggegaan in de Nederlandse geschiedenis van de rampenbestrijding. De BB-vorm van rampenbestrijding was namelijk niet nieuw. Zeker in de grote steden vormde de BB een schakel in een serie van rampenbestrijdingsorganisaties. Voor de Tweede Wereldoorlog functioneerde er de paramilitaire Burgerwacht en voor en tijdens de oor-

log de Luchtbeschermingsdienst, een sterk op de BB gelijkende organisatie maar met minder overheidsbemoeienis.³³ In het Gemeente Archief heb ik in dit kader ook de archieven uit het Kabinet van de Burgemeester van de Burgerwacht (1918-1940) (nummer 5168) en van de Luchtbeschermingsdienst (1936-1946) (nummer 5227) bekeken. Na de opheffing van de BB is een nieuwe rampenbestrijdingsorganisatie opgezet, in Amsterdam in de eerste jaren de RRO geheten, de Regionale Rampenbestrijdingsorganisatie van Amsterdam en Omstreken.

Een belangrijke aanvulling zijn de zogeheten journaals van het eerste Amsterdamse BB-hoofd I.W. Reynierse. Ze bestrijken de periode 1952-1953 en geven bijna per dag aan welk onderwerp de zorg had van het BB-hoofd, met wie hij contact had en wat er op vergaderingen en dergelijke werd besproken.

Om de beweegredenen van de beleidsmakers te achterhalen heb ik de *Handelingen der Staten-Generaal* bestudeerd op de ingangen Bescherming Bevolking, Communisme en Rampenbestrijding. Dankzij de inspanningen van de directeur van het Nationaal Brandweerddocumentatie Centrum in Amsterdam, Gerard Koppers, heb ik praktisch alle primaire bronnen over de BB in de vorm van overheidspublicaties en publicaties van de Stichting Bevordering Bescherming Bevolking (BBB) kunnen bestuderen. In het documentatiecentrum bevindt zich ook veel beeldmateriaal in de vorm van affiches, tentoonstellingsmateriaal, foto's en instructie- en wervingsfilms.

Participerende observatie maakt eveneens deel uit van dit onderzoek. Om het terrein van de rampenbestrijding in Nederland van binnenuit te leren kennen en van de laatste ontwikkelingen op de hoogte te raken, heb ik me in 1989 aangemeld als lid van de Amsterdamse rampenbestrijdingsorganisatie RRO. Ik volgde er tot eind 1991 de cursussen 'Redding' en 'Geneeskundige Dienst', deed mee aan oefeningen en sprak met een twintigtal andere leden over hun motivatie voor deelname aan en mening over de organisatie. De methode van participerende observatie heeft bruikbare inzichten opgeleverd voor het boek, zeker daar waar de overeenkomsten tussen BB en andere rampenbestrijdingsorganisaties aan de orde komen, zoals het principe van 'redden met je blote handen'. Bovendien vereenvoudigde het lidmaatschap een geregeld contact met oud-BB'ers die in de nieuwe rampenbestrijdingsorganisatie terecht waren gekomen.

In de tweede fase van mijn onderzoek heb ik twintig interviews gehouden met Amsterdamse BB-vrijwilligers en twaalf interviews met BB-ambtenaren - zowel lokale en regionale als nationale ambtenaren. Met een tiental ambtenaren en vrijwilligers sprak ik meerdere malen. Via deze interviews leerde ik de zienswijze kennen van mensen die nauw betrokken waren bij de organisatie en haar een warm hart toedroegen. De interviews namen doorgaans twee tot drie uur in beslag en zijn grotendeels op band opgenomen. Bovendien bezocht ik in de eindfase van mijn onderzoek met Ger Hoekstra, brandweerfunctionaris bij Binnenlandse Zaken en met fotograaf Bart Sorgedragers, in het kader van een fototentoonstelling over de BB in het Legermuseum in Delft, verschillende BB-projecten in het land, waaronder schuilkelders, commandoposten en noodhospitelen.

Voor de analyse van de dag- en weekbladen heb ik via de redactionele kranten-

knipselarchieven systematisch onderzoek gedaan naar de berichtgeving over de BB in *Het Parool*, *de Volkskrant*, *De Telegraaf* en *Het Nieuws van de Dag*. Vervolgens analyseerde ik op basis van mijn persoonlijk krantenknipselarchief de weekbladen *Elseviers Weekblad*, *Vrij Nederland*, *De Haagse Post* en enkele regionale dagbladen. De krantenknipsels uit mijn eigen archief zijn afkomstig uit de Openbare Bibliotheek van Amsterdam, de Amsterdamse BB zoals aanwezig in het BB-archief van het Gemeente Archief Amsterdam en de BB van kring Gelderland zoals in het bezit van de eerdergenoemde Gerard Koppers. De geraadpleegde recensies van de nucleaire SF-films komen voor een deel uit mijn eigen verzameling, maar ook uit de bibliotheek van het Amsterdamse Filmmuseum.

Het onderzoek naar de standpunten van de critici leidde me naar het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, waar uitgebreide documentatie aanwezig is van de politieke partijen CPN en PSP, van de vredesbeweging IKV en van de anti-BB-activisten, waaronder organisaties als Onkruid en Walg. Om de hier behandelde nucleaire SF-films binnen en buiten het genre beter te kunnen plaatsen, heb ik tientallen boeken en films en secundaire literatuur over het onderwerp bestudeerd. De geannoteerde bibliografie van de literatuur-historicus Paul Briens, *Nuclear Holocausts: Atomic war in fiction, 1895-1984*, heeft me hierbij goede diensten bewezen.³⁴ Verder heb ik NIPO- en andere enquêtes over de opvattingen van Nederlanders geraadpleegd op thema's als Bescherming Bevolking, communisme, Derde Wereldoorlog, atoombom en kruisraketten.

Om zicht te krijgen op het bijzondere karakter van de Nederlandse en de Amsterdamse BB heb ik met behulp van secundaire literatuur ook buitenlandse BB's bestudeerd. De Amerikaanse *Civil Defense*, de zusterorganisatie van de BB, had in het bijzonder mijn belangstelling, omdat de Nederlandse rijksoverheid steeds vaker bij haar te rade ging om de eigen BB-organisatie te actualiseren. In het kader hiervan heb ik een bezoek gebracht aan enkele federale archieven, bibliotheken en de rampenbestrijdingsorganisatie FEMA in Washington. Hier heb ik eveneens literatuur verzameld van en over een specifieke groep critici van de Amerikaanse BB, de nucleaire survivalisten.

Opzet van het boek

Met de titel van het boek, 'Als de hemel valt...' wil ik uitdrukking geven aan de ambivalente gevoelens die de BB-organisatie hebben omringd. De titel kan op twee manieren worden uitgelegd, die beide van belang zijn om het BB-debacle te kunnen begrijpen. In de ene betekenis zijn het de BB-functionarissen die ondanks alle problemen stevast te kennen gaven voldoende bescherming te kunnen bieden. Met het gezegde 'Als de hemel valt, hebben we allemaal een blauwe hoed' pareerden ze hun critici die daar niet in geloofden. In de tweede betekenis kan de spreuk worden aangevuld met 'houdt het allemaal op'. Dit is de pessimistische en fatalistische variant, de vertolking van het gevoel of de overtuiging dat bij een eventuele kernoorlog elke maatregel bij voorbaat zinloos is.

Deze studie is chronologisch opgezet. In deel I, 'De jaren vijftig', behandel ik de politieke, militaire en maatschappelijke condities waaronder de BB-organisatie in Nederland tot stand kwam. Ik richt me in elk hoofdstuk op een onderwerp waarmee de hiervoor benoemde *state simplifications* uit die periode het meest pregnant tot uiting komen. Via het verhaal van het eerste Amsterdamse BB-hoofd laat ik zien hoe drie BB-afdelingen in de praktijk van alledag functioneerden: de vrijwillige wijk- en blokorganisatie, de vrijwillige brandweer en de ondergrondse bescherming. Deze afdelingen namen niet alleen een prominente plaats in de BB-organisatie in, maar genoten eveneens relatief ruime belangstelling van de pers. Ook laat ik hier zien hoe de Amsterdamse BB omging met de door de rijksoverheid geschapen condities en hoe ze de toenmalige militaire strategieën vertaalde in hulpverlening. Ten slotte concentreer ik me hier op de contemporaine internationale context van de BB, namelijk het begin van de nucleaire wapenwedloop tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.

In deel 2, 'De jaren zestig' behandel ik twee pogingen van de rijksoverheid om alternatieven te bedenken voor de toen noodlijdende BB-afdelingen: de noodwachtplicht, als alternatief voor de wegblijvende vrijwilligers, en de voorlichtingsbrochure *Wenken voor Uw Gezin en Uzelf*, bedoeld als aanvulling op het schuilkelderbeleid. De pers zag in de alternatieven volop aanleiding tot kritiek. Tegelijkertijd verschenen er in dit decennium drie nucleaire SF-films: *On the Beach*, *Dr. Strangelove* en *The War Game*. De films bleken niet alleen koren op de molen van de BB-critici te zijn, maar bevatten ook diverse *folk simplifications* over de Derde Wereldoorlog. Om dit te laten zien, presenteer ik tevens de persrecensies van de films. De toenemende interesse van de pers voor de Derde Wereldoorlog ging gepaard met een stijgende belangstelling voor details, vooral de gruwelijke. Hierbij betrek ik eveneens de reacties in de pers naar aanleiding van de publicatie van Harry Mulisch, *Wenken voor de Jongste Dag* (1961). Mulisch' parodie nam een bijzondere plaats in, omdat ze rechtstreeks samenhang met de activiteiten van de BB in Nederland en met de *Wenken* in het bijzonder. Ten slotte laat ik zien hoe een aantal BB-afdelingen intussen gewoon doorging met de eenmaal opgezette activiteiten. Ik besteed hier vooral aandacht aan de ondergrondse bescherming en aan de vrijwilligers.

In het derde deel, 'De jaren zeventig', staan de ridiculisering van de BB en de 'horrorisering' van de Derde Wereldoorlog centraal. In dit deel ga ik vooral in op de *Fall-oudenquête* als rectificatie op de *Wenken* en het *Twente-rapport* als een academische analyse van de gevolgen van een Derde Wereldoorlog. Beide zaken droegen in deze periode in belangrijke mate bij aan de popularisering van het destijds vigerende gezegde over de BB: 'Indiaantje spelen in de schaduw van de atoombom'.

In deel 4, 'De jaren tachtig', presenteer ik de inhoud van en de recensies over een vierde nucleaire SF-film: *The Day After* (1983). In dag- en weekbladen verschenen naar aanleiding van deze film recensies en achtergrondartikelen. De geruchten over de gewelddadige voorbereidingen van Amerikaanse 'nucleaire survivalisten' deden aan fictiegehalte wellicht niet onder voor dat van de nucleaire SF, maar hadden wel als effect dat

de *day after* in de beeldvorming nog gruwelijker werd. Het individuele beschermingsprogramma van de 'nucleaire survivalisten' legde bovendien de vinger op de zwakke plek van het beschermingsprogramma van de BB. Ten slotte laat ik in dit deel zien hoe de negatieve beeldvorming over de BB in de pers doorwerkte in het beeld dat BB'ers van zichzelf en van hun organisatie hadden.

In de 'Slotbeschouwing' presenter ik aan de hand van de problemen waarvoor vooral de Amsterdamse BB zich gesteld heeft gezien een chronologisch schema van de belangrijkste stappen die tot de roemloze ondergang van de BB hebben geleid. In deze samenvatting staan de begrippen *state* en *folk simplification* en 'veilige' en 'onveilige horror' centraal.

Noten

1. Dit is een variatie op het motto van de film *The Day After* (1983), dat luidt: 'Although based on science, the following study is fiction.'
2. *Staatscourant*, 1986, vol.27, 7 februari, p.5. Wetsontwerp Opheffing Bescherming Bevolking. De intrekingswet ging in per 1 juli 1986. Zie *Handelingen der Staten-Generaal*, II, 1985-1986, nr.022, pp.4212-4223, nr.023, p.4232; I, 1985-1986, nr.029, pp.1251-1259. De gemeenteraad van Amsterdam trok pas op 23 maart 1988 zijn besluit tot oprichting van de lokale BB van 19 maart 1952 officieel in. *Gemeentebled*, 1988, afd.1, nr.537, p.1058.
3. Volgens Kersten (1992:14, 227n.4) moet Walter Lippman, met zijn in 1947 verschenen boek *The Cold War*, beschouwd worden als de 'geestelijk vader' van de term 'Cold War'. Het begrip 'Koude Oorlog' was toen nog geen gemeengoed en had nog niet de gevoelswaarde van continuïteit die wij er nu aan toekennen.
4. De internationale gegevens over de Koude Oorlog in de jaren veertig en vijftig ontleen ik voor een belangrijk deel aan Bundy (1990), Freedman (1983), Havenaar (1993), Parrish (1996) en Young (1991).
5. Dit citaat ontleen ik aan deel twee 'Iron Curtain 1945-1947' van de 24-delige CNN documentaire *The Cold War* (1998), uitgezonden door de BBC op 26-9-98.
6. Havenaar (1993:12).
7. In het vervolg gebruik ik consequent de term ministerie van Defensie, ook in tijden dat het departement nog ministerie van Oorlog heette.
8. De verwachting dat er een Derde Wereldoorlog zou uitbreken was midden jaren zestig in Nederland lager dan ooit. Het NIPO gaf in 1967 naar aanleiding van een opiniepeiling het volgende overzicht van de verwachtingen van het Nederlandse volk vanaf de Tweede Wereldoorlog tot dan toe:
 1945: 50%;   1957: 40% (september, vóór de Spoetnik)
 1948: 71%;   1962: 43% (15/10: ten tijde van de Cubacrisis)
 1950: 60%;   1962: 37% (29/10: na de Cubacrisis)
 1953: 31%;   1967: 24%
NIPO-weekbericht nr.1177, 19-6-67.
9. De socioloog A.M. Carr-Saunders wees er in 1928 al op dat de mate van complexiteit van de gebruikte middelen een belangrijk element vormt van het professionele imago van een organisatie.
10. Zie Goffman (1971).
11. Er zijn weinig goede en onafhankelijke analyses van de Nederlandse BB verschenen. Twee publicaties wil ik niet onvermeld laten. Het eerste betreft het proefschrift van de jurist René Crince le Roy, met als titel *De Wet Bescherming Bevolking* (Crince le Roy 1962). Crince le Roy onderwerpt hierin de wettelijke onderbouwing van de BB aan een kritisch onderzoek. In 1996 stelde Binnenlandse Zaken de historicus Bart van der Boom aan om de geschiedenis van het nationale BB-beleid op een rijtje te zetten. Zijn onderzoek is inmiddels gepubliceerd onder de titel: *Atoomgevaar? Dan zeker BB* (2000). Omdat mijn proefschrift bij het verschijnen ervan reeds in manuscript gereed was, heb ik zijn analyse helaas niet meer als vergelijkingsmateriaal kunnen opnemen.

In de Verenigde Staten zijn tijdens het bestaan van de *Civil Defense*, een zusterorganisatie van de BB, diverse proefschriften over de organisatie verschenen. Deze zijn echter beleidskundig van aard en bedoeld om de aansturing van de organisatie te verbeteren. Verder is er nog het onderzoek van Yoshpe (1981). Geen van de auteurs heeft onderzoek gedaan naar de oorzaken van het gebrekkig functioneren van de organisatie als zodanig. De dissertaties zijn niet gepubliceerd. Zie Blanchard (1980), Cliffe (1957), Diamond (1961), Kerr (1970), Maxam (1964), Sloan (1958), Tyler (1967). Amerikaanse sociologen hebben wel regelmatig kond gedaan van hun bezorgdheid over de gevolgen van de atoombom. Zie Dentler & Cutright (1963, 1966), Kilpatrick (1957).

12. Wanneer we de houding en de voorbereidingen van de BB in verband met een mogelijke oorlog in het licht zien van het onderzoek van de sociaalpsychologen Festinger, Riecken en Schachter in hun in 1956 voor het eerst verschenen *When Prophecy Fails*, dan zijn er behalve enkele kleine overeenkomsten toch vooral opmerkelijke verschillen. Ik meld dit hier omdat ik tijdens mijn onderzoek voortdurend op de overeenkomsten werd gewezen. Festinger et al. deden onderzoek naar de houding van een profetische beweging, nadat gebleken was dat het einde van de wereld zich op de voorspelde datum niet had voltrokken. De hardnekkigheid waarmee de leden ondanks het bewezen tegendeel bleven vasthouden aan hun geloof, verklaren de onderzoekers met behulp van het begrip 'cognitieve dissonantie'. 'It may even be less painful to tolerate the dissonance than to discard the belief and admit one has been wrong. When this is the case, the dissonance cannot be eliminated by giving up the belief' (Festinger et al. 1966:27). Voor een deel komen de kenmerken van de profetische leden overeen met die van de BB-ambtenaren en -vrijwilligers. Ook de BB'ers geloofden met volle overtuiging in hun zaak en bereidden zich er dienovereenkomstig op voor. Ook de BB'ers voelden zich sterk betrokken bij hun opdracht de bevolking tegen oorlog te beschermen. Ook bij hen ging het niet om een geïsoleerd geval, maar om een omvangrijke sociale groepering wiens leden er min of meer dezelfde ideeën op na hielden. Ten slotte bestaat er, evenals bij de leden van de profetische beweging het geval was, een aantoonbare relatie tussen geloof en werkelijkheid: de Derde Wereldoorlog behoort inderdaad tot de reële mogelijkheden. Maar een belangrijk verschil tussen de profetische beweging en de leden van de BB is dat het geloof van de laatsten nooit achterhaald werd door de feiten: de verwachte oorlog is immers nooit uitgebroken. De feiten werden niet gelogenstraft door de werkelijkheid, maar door de kritiek hierop vanuit een ander 'geloofssysteem'.
13. Deze toelichting ontleen ik aan de werktekst *State Simplifications*, Chapter 1, september 1994, die Scott verzorgde voor de Amsterdam School of Social Research (Zie Scott 1994). De tekst wijkt qua uitwerking af van de hierna genoemde officiële publicatie (Scott 1995).
14. Scott (1995).
15. Scott (1994:70).
16. Scott (1995:6).
17. Scott (1995:4).
18. Scott (1995:14).
19. Zie voor een heldere uiteenzetting van de 'academische opruimwoede' Van de Port (1994:41-50).
20. Scott (1994:4-5).
21. Deze variatie op het begrip *state simplification* dank ik aan de antropoloog Jorada Verrips, persoonlijke mededeling.
22. Zie voor een andere uitwerking van dit thema ook Scruton (1986).
23. Kluckhohn (1967:106-107).
24. Thoden van Velzen ontwikkelde het begrip 'collectieve fantasie' vooral tijdens zijn onderzoek naar religieuze culten van Surinaamse bosnegers. Zie Thoden van Velzen & Van Wetering (1988). Zie verder ook Thoden van Velzen (1994, 1995). Voor een bespreking van zijn werk over collectieve fantasieën, zie De Beet (1994).
25. De volledige definitie luidt: 'A collective fantasy is a corpus of fantasy images, usually developed in response to some urgent need or social upheaval; to widespread feelings of alienation arising from the break down of older normative structures at a time when alternative structures fail to command people's allegiance' (Thoden van Velzen 1992:205). Thoden van Velzen verstaat onder collectieve fantasieën naast angstbeelden ook dromen en sprookjes. Gezien het thema van dit boek, de angst voor oorlog,

- laat ik deze fantasieën buiten beschouwing (Thoden van Velzen & Van Wetering 1988, vooral p.1-8; 387-401). Het begrip collectieve fantasie komt in een iets andere vorm terug in het recente werk van Verrips, onder de noemer 'de antropologie van het wilde westen'. Zie Verrips (1993). Zie ook het themanummer van *Focaal* 'Imaginary Worlds', onder redactie van Herdt et al. (1994) en de daarin opgenomen Introductie (Leenders et al. 1994:5-8). Zie voor een meer algemene antropologische en sociologische benadering van collectieve fantasieën Festinger et al. (1966), Homans (1941), Powdermaker (1947, 1951), Werthheim (1964).
26. Tudor (1989). Van Dale (1984:1128) definieert 'horror' als een 'genre van romans, films en dergelijke die griezeleffecten beogen'.
  27. Tudor zelf gebruikt het begrip 'paranoïd horror' en niet 'onveilige horror'. Vanwege de normatieve connotatie van 'paranoïd' geef ik de voorkeur aan de term 'onveilige horror'.
  28. Zie ook Leenders (1991).
  29. Volgens Verrips kunnen gegevens uit bijvoorbeeld streekromans alleen een bijdrage leveren aan het werkelijkheidsgehalte van een bepaalde etnografische beschrijving, wanneer ze expliciet over een bepaalde streek of over een bepaalde plaats gaan (Verrips 1978:410-442). Klassieke romans kunnen volgens de antropoloog Anton Blok soms worden opgevat als 'prototypische' beschrijvingen van sociale gebeurtenissen (1974:701-8).
  30. Zie Goudsblom (1979), Wilterdink (1981). De belangstelling van antropologen en sociologen in de jaren zeventig en tachtig voor fictie als empirische bron liep parallel aan hun interesse voor het werk van de Duitse socioloog Norbert Elias. In zijn *Ueber den Prozess der Zivilisation* (1969a) en *Die Höfische Gesellschaft* (1969b) bespreekt Elias diverse romans om er zijn opvattingen over het voortschrijdende civilisatieproces mee te illustreren.
  31. De socioloog Benjo Maso (1988) en Blok (1994) pleiten ieder op hun eigen manier voor een flexibeler benadering van het onderscheid tussen literaire en sociaal-wetenschappelijke werken. In de literatuur blijkt fictie soms feit te zijn, terwijl sociaal-wetenschappelijke feiten soms als fictie worden ontmaskerd. Bovendien bevat een goede etnografische beschrijving altijd fictionele elementen.
  32. Het Amsterdamse BB-archief is niet compleet, omdat het 'meest gevoelige deel' is vernietigd. Dit 'gevoelige deel' bevat vooral gegevens die vallen onder het militaire of bedrijfsgeheim. Inzage in deze gegevens zou mijns inziens niets wezenlijks hebben veranderd aan de analyse zoals ik die hier over de Amsterdamse BB geef.
  33. Zie Jacobs (1972) voor een historische verhandeling over de Amsterdamse Luchtbeschermingsdienst.
  34. Brians (1987). Zie ook Shaleen (1978).

Deel 1

De jaren vijftig

1 De enge en ruime BB

Inleiding

Het is de bedoeling dat de BB-organisatie professioneler wordt dan haar voorganger, de Luchtbeschermingsdienst. Toch blijkt die behoefte aan professionaliteit in de praktijk van de jaren vijftig vaak secundair aan de strijd tegen het communisme. De angst voor het 'Rode Gevaar' vormt hiervoor de drijvende kracht.

Voor de in 1949 opgerichte NAVO vormen de 'BB's' van de lidstaten de civiele tak van de Westerse militaire verdediging tegen de Sovjet-Unie. In Nederland leidt deze militair en ideologisch geformuleerde doelstelling op NAVO-niveau vanaf het begin tot een aantal keuzes. De BB gaat van start in een tijdperk dat de Koude Oorlog in volle gang is. De behoefte groeit om de bevolking te mobiliseren tegen het communisme.¹ Het Ministerie van Defensie en dat van Binnenlandse Zaken introduceren daarom de 'geestelijke bescherming' in de BB. Daarmee plaatst de rijksoverheid de 'fysieke bescherming' op de tweede plaats. Ten minste twee andere organisaties bemoeien zich er mee: de particuliere stichting Bevordering Bescherming Bevolking (BBB) en de paramilitaire koepelorganisatie Steun Wettig Gezag (SWG). Nederland maakt haast om de BB van de grond te krijgen en ziet de organisatie in deze periode nadrukkelijk als een tijdelijke maatregel.² De wijze waarop de BB in 1952 van start gaat moet in deze context worden begrepen.

Hoe de *state simplification* van de 'geestelijke in plaats van fysieke bescherming' in Amsterdam gestalte krijgt laat ik zien aan de hand van de problemen die het eerste BB-hoofd I.W. Reynierse tegenkomt bij het werven van de vrijwilligers. Zijn 'journaal' vormt hiervoor een cruciale informatiebron. Vanaf het begin van zijn aanstelling noteert hij hierin bijna van dag tot dag twee jaar lang al zijn afspraken, plannen, zorgen en wensen. Verder dragen oud-wijkhoofden die ik hierover heb geïnterviewd informatie aan. **Hun verhalen moeten gezien worden in de context van die tijd: de wijkhoofden zijn op de eerste plaats bezig met het opbouwen van een buurtorganisatie en maken zich veel minder druk om de wereldpolitiek die voor hun BB-werk het officiële motief vormt.**

In Amsterdam begint Reynierse zijn taak bovendien in een 'Rode Stad', waarin het binnenlandse communisme hoogtij viert en CPN-kaderleden zich als krachtige leiders manifesteren. Politici, militairen en maatschappelijke woordvoerders spannen zich in om elkaar en de bevolking te overtuigen dat oorlogshulp alleen doeltreffend is wanneer de mensen die dit door hun politieke overtuiging kunnen ondermijnen er niet aan meedoen. Deze reacties bepalen voor een belangrijk deel het karakter van de BB en dragen aanzienlijk bij aan de *state simplifications* die haar daarna gaan aankleven.

Rekrutering van de BB-staf

De in 1952 aangenomen Wet Bescherming Bevolking draagt het Amsterdamse ge-

meentebestuur op de oprichting van de lokale BB terstond ter hand te nemen. In de Amsterdamse raadzaal heeft burgemeester d'Ailly het over 'een van de meest onaangename voordrachten die Burgemeester en Wethouders de Raad moeten voorleggen'. De burgemeester motiveert het voorstel tegenover de gemeenteraad als volgt:

'De militaire en de burgerlijke verdediging [zijn] thans praktisch één. Het doel van een eventuele aanvaller is niet slechts het vernietigen van het militaire apparaat, doch vooral, hoe afschuwelijk het ook moge klinken, het aantasten van het moreel der burgerbevolking ... Teneinde de weerstandskracht van het gehele land te bevorderen zal het noodzakelijk zijn, dat aan de bescherming van de burgerbevolking grote aandacht wordt geschonken. Amsterdam is de hartader van ons land en als daar de morele krachten ineenstorten, zal voor het land het laatste uur geslagen zijn.'³

Diverse gemeenteraadsleden, de communisten voorop, sommen tijdens dezelfde vergadering een scala aan bezwaren op. Voor de meesten blijken ze overkomelijk wanneer het Rijk toezegt 90% van de financiering voor haar rekening te zullen nemen.

D'Ailly heeft als plaatselijk hoofd Openbare Orde en Veiligheid de eindverantwoordelijkheid voor de BB. Aan de gemeenteraad draagt hij de 59-jarige, gepensioneerde schout-bij-nacht I.W. Reynierse uit Den Haag voor als BB-hoofd. Reynierse past voortreffelijk in het nationale rekruteringsbeleid van BB-hoofden, alwaar de voorkeur uitgaat naar oud-beroepsmilitairen.⁴ F.R. Mijnlieff, vanaf 1950 directeur-generaal van Openbare Orde en Veiligheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en 'raadsadviseur' - later zal hij nog een belangrijke functie krijgen binnen de BB-organisatie zelf - motiveert deze voorkeur als volgt:

'Een hoofd van de BB in gemeente of kring moet een schaap met vijf of meer poten zijn ... Het is daarom geen wonder dat ... oud-officieren van de Zeemacht, van de Koninklijke Landmacht of van het KNIL met de technische leiding van de BB zijn belast.'⁵

Reynierse was tijdens de Tweede Wereldoorlog commandant van de Nederlandse zee-macht in Indonesië. Als schout-bij-nacht bekleedde hij de op een na hoogste rang bij de marine. Op 55-jarige leeftijd kon hij met pensioen en is nu in staat nog een goed aanvullend salaris te verdienen bij de BB. Volgens d'Ailly heeft hij een speciale binding met Amsterdam omdat hij aan het einde van de Tweede Wereldoorlog meehielp daar de haven 'schoon te vegen'.⁶ Het nieuwe BB-hoofd was niet de enige kandidaat. Ook de scheidende Amsterdamse politiecommissaris W.H. Schreuder had belangstelling voor de functie. Reeds voor de oprichting had Schreuder zich sterk gemaakt voor de BB door de presentatie van een goed doortimmerd organisatieplan. De gemeenteraad neemt echter de voordracht van de burgemeester over. Vroeggepensioneerde militairen komen

daarmee op de hoogste BB-posten, als topambtenaar, als kring- of als gemeentelijk BB-hoofd zoals Reynierse.

Reynierse krijgt de dagelijkse leiding van de BB, ondersteund door een kleine administratieve staf. Terwijl hij in Den Haag blijft wonen reist hij elke dag op en neer naar Amsterdam. Begin 1952 neemt hij zijn intrek in het BB-hoofdkantoor aan de Amstel.

Eerste BB-gebouw aan de Amstel

Het is zijn taak om voor de hoofdstad een sociaal en materieel BB-bouwwerk op te zetten, de grootste BB-‘dienst’ van het land, en vervolgens te zorgen dat het ook goed functioneert. Overal in de stad moeten ‘pockets van bescherming’ komen: kleine organisaties van oorlogshulpverlening vlakbij de burger. In het organisatieschema van de BB heet dit de ‘wijk- en blokorganisatie’. In het begin behoort het rekruteren van de talrijke vrijwilligers voor deze organisatie tot een van zijn hoofdtaken.

Het departement van Binnenlandse Zaken, dat de BB-hoofden helpt bij de opbouw, maakt onderscheid tussen ‘repressieve’ en ‘preventieve’ bescherming. Binnenlandse Zaken besteedt in eerste instantie al haar aandacht aan de repressieve bescherming, aan de organisatie van de directe hulpverlening.

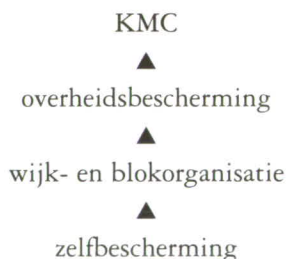
De BB-organisatie dient op dezelfde vier peilers te rusten als de brandweer: ‘lokale wortels’, ‘individuele basis’, ‘wederzijdse bijstand’ en ‘opschaling’. De BB wordt van ‘onderen op’ opgebouwd, vanuit de lokale gemeenschap. Dit werkt in Nederland het

beste en, niet onbelangrijk, het is goedkoop. 'Individuele basis' wil zeggen dat iedereen eerst zichzelf helpt. Bij de BB heet dit 'zelfbescherming'. Minister van Binnenlandse Zaken Teulings laat over het belang van dit principe geen twijfel bestaan: '[Z]onder zelfbescherming is geen organisatie denkbaar'.⁷ Lukt dit niet dan doet men, via het systeem van 'wederzijdse bijstand', een beroep op de buurt. In BB-termen heet dit de vrijwillige 'wijk- en blokorganisatie'. Deze organisatie probeert de branden in haar eigen omgeving te blussen, de mensen onder het puin vandaan te halen en medische hulp te bieden aan de slachtoffers. Hiervoor staat haar eenvoudig BB-materieel ter beschikking en in de hulpverlening geëfende vrijwilligers. Binnen het systeem van 'op-schaling' fungeert de buurt als eerste trap van samenwerking. Via dit systeem kan de buurt, indien nodig, extra BB-hulp krijgen. Dit betekent dat nog beter geëquiperde hulpverleners uit de lokale gemeenschap de wijkbewoners komen bijstaan. Deze hogere trap van samenwerking heet in BB-termen 'overheidsbescherming'. Mocht dit nog niet afdoende zijn dan is er op nationaal niveau het KMC, het Korps Mobiele Colonnies. In het organisatieplan staan voor het KMC 23.000 vrijwilligers genoteerd. Het levert in tijden van spanning 'nationale bijstand' en wordt dan, aldus een voorlichtingsfolder, *rondom de te verwachten 'oorlogsdoelen' gestationeerd*.⁸ Een BB-folder uit die tijd omschrijft het KMC als volgt:

'Er zijn verscheidene mobiele colonnes: landelijk georganiseerde hulpploegen. Ook zij hebben doeltreffend materieel en beschikken over specialisten op ieder terrein van hulpverlening.'⁹

In Amsterdam komt het er als volgt uit te zien. Aan de basis van het bouwwerk staat de buurtbewoner die onderdeel uitmaakt van de 'wijk- en blokorganisatie' van zijn buurt. Daarboven staat de lokale 'overheidsbescherming'. Deze bestaat grotendeels uit de reguliere gemeentelijke diensten zoals GGD, Politie en brandweer.¹⁰ Aan de top staat de nationale KMC:

Allereerst is het Reynierse's taak om in de hoofdstad voor de 'wijk- en blokorganisatie' voldoende vrijwilligers te vinden. De richtlijnen hiervoor ontvangt hij van Binnenlandse Zaken, in de vorm van het stencil *Maandelijkse Mededelingen*. Hierin staan de benodigde aantallen voor elke afdeling, aanvullingen en toelichtingen hierop en de nieuwe

richtlijnen. Conform deze nationale richtlijnen deelt Reynierse de stad in in zestig wijken van 15.000 inwoners. Elke wijk wordt verder verdeeld in 15 blokken van 1000 inwoners. Hij moet voor al deze wijken een wijkhoofd werven.

De gezagsstructuur binnen een BB-wijk is strikt. Aan het hoofd van de wijk staat het wijkhoofd, aan het hoofd van het blok het blokhoofd. Het blokhoofd is verantwoording schuldig aan het wijkhoofd, het wijkhoofd aan het BB-hoofd. Het wijkhoofd kan beschikken over een eigen vrijwilligersstaf, bestaande uit het plaatsvervangende wijkhoofd, de leiders van de BB-Brandweer, de BB-Reddingsdienst en de BB-Medische Dienst, een administrateur, enkele telefonistes en een paar ordonnansen. Alle wijkhoofden krijgen een officiële aanstelling van de burgemeester, in het bijzijn van het BB-hoofd. Bij deze gelegenheid ontvangen ze een schriftelijk contract en een BB-identificatiebewijs.

Amsterdams wijkhoofd uit de jaren vijftig

Het BB-emblem

Het wijkhoofd heeft ook recht op een speciaal BB-uniform en een vergoeding voor zijn kantoor- en representatiekosten, in de vorm van een gratis telefoonabonnement en geld voor koffie en sigaretten. Op zijn voordeur komen twee grijsblauwe emaille bordjes: één met het BB-emblem en één met het opschrift 'wijkhoofd'. Het wijkhoofd heeft 'woonplicht': bij verhuizing verliest hij zijn BB-functie. Het officiële karakter van de aanstelling en de toekenning van de BB-attributen geven aan zijn functie status en een formeel karakter.

Elk wijkhoofd dient zijn wijk in principe zelfstandig te beschermen tegen oorlogsrampen. Na zijn aanstelling ligt het in de bedoeling dat hij een cursus van een dag

Wijk- en blokorganisatie van Amsterdam

volgt op de zogeheten stafschool van de BB in Barneveld, de plek waar alle aankomende BB-ambtenaren en leidinggevende vrijwilligers onderricht krijgen. Daarna werft hij de bemanning voor zijn wijk: zo'n 300 burgers dienen lid te worden van de BB, twintig per blok. Voor heel Amsterdam, met 60 wijken, betekent dit 18.000 vrijwilligers.¹¹ De geworven vrijwilligers volgen in hun eigen BB-wijk cursussen en oefenen zich in het blussen van branden, het redden van mensen en het verlenen van medische hulp, afhankelijk van de afdeling waarvoor ze zich hebben opgegeven.

Amsterdamse BB-vrijwilligers

De kwestie van de Nederlandse communisten

Conform de nationale richtlijnen zoekt Reynierse voor de functie van wijkhoofd mensen die goed bekend staan in de buurt en over natuurlijk gezag beschikken.¹² Het BB-hoofd wil bij voorkeur honkvaste leiders zoals winkeliers, die niet alleen in de wijk wonen maar er ook werken.¹³ Kennis van hulpverlening is van ondergeschikt belang. Daarin bekwamen de aan hem ondergeschikte vrijwilligers zich wel. Belangrijker is het dat het potentiële wijkhoofd reeds in andere vrijwilligersfuncties geleerd heeft leiding te geven.

Reynierse krijgt het in Amsterdam extra moeilijk. Negatieve beeldvorming over het oorlogszuchtige Rusland gaat hand in hand met negatieve beeldvorming over communistisch gezinde Nederlanders.¹⁴ De zogeheten Algemene Verdedigingsraad is een onderraad van de Ministerraad, waarbij ook chefs van staven van de drie krijgsmacht-delen aanwezig zijn. De raad adviseert het Ministerie van Binnenlandse Zaken over de

inrichting van de BB. Defensie-deskundige Josephus Jitta, secretaris en later voorzitter van de Algemene Verdedigingsraad, is er van overtuigd dat de Sovjet-Unie op het gebied van de psychologische oorlogsvoering een 'gevaarlijke voorsprong' heeft.¹⁵ Volgens een andere hoge legerwoordvoerder is 'de Derde Wereldoorlog reeds begonnen'. Hij doelt niet op de gewone oorlog maar op de oorlog met 'verraderlijke wapens' zoals 'geruchten, intimidatie, bedreiging en overreding'.¹⁶ Met 'brutale virtuositeit', zo heet het in een van de BB-handwerken, beoefenen de Russen een 'misleidingstechniek' die 'tot in de perfectie is verfijnd'.¹⁷ Een andere hoge militair ziet vanwege de hoogontwikkelde psychologische wapens van de Sovjet-Unie nog maar weinig verschil tussen een Koude en een Warme oorlog:

'De westelijke wereld ... loopt ernstig gevaar een oorlog te verliezen die ten minste zo ernstig is en een even grote bedreiging voor het leven inhoudt, als de oorlog met de wapens.'¹⁸

In deze gedachtegang kan Nederland communistisch worden zonder een feitelijke Russische bezetting, eenvoudigweg door de groei van de eigen communistische partij, de CPN.¹⁹ Diens aanhang groeit voortdurend.²⁰ In 1945 is haar partijorgaan de *Waarheid* de grootste krant van Nederland. Direct na de oorlog genieten vooral de Amsterdamse communisten, vanwege hun verzetsdaden, een ongekennde populariteit. Na de communistische machtsovername in 1948 in Tsjecho-Slowakije kan een grote staking nauwelijks worden voorkomen. Bijna de helft van de Amsterdamse bevolking, namelijk 48%, blijkt fel gekant tegen het gedwongen aftreden van de twee communistische wethouders.²¹ Maar de rijksoverheid en met haar een deel van de bevolking is bang dat ze de zijde van de Sovjet-Unie kiezen zodra dit land Nederland binnenvalt.²²

De opiniepeilingen uit die tijd geven een idee van de landelijke bezorgdheid over het communisme. In 1950 ziet 36% van de bevolking de Nederlandse communisten als een 'vijfde colonne', een 'vijand binnen de veste'. Bij overheidsfunctionarissen is dit percentage nog hoger: 49%.²³ Een 'vijfde colonne' bestaat uit clandestiene aanhangers van een vijandelijke macht in het eigen gebied. Nederlandse communisten worden geacht een communistische bezetting geen bezwaar te vinden, ja deze zelfs te verwelkomen. Men gaat ervan uit dat ze de BB-organisatie van binnen uithollen en haar daarmee waardevol maken. Amsterdam kent op dat moment de meeste communisten van het land.

Binnenlandse communisten zijn vooral zo gevaarlijk omdat ze over dezelfde psychologische wapens beschikken als de Sovjet-Unie. Kortweg houdt dit in dat men verwacht dat ze het volksmoreel proberen te ondermijnen door die elementen te versterken die haar in een oorlog verzwakken, bijvoorbeeld door de burger over te halen tot het pacifisme. De regering acht Nederlandse communisten in staat de bevolking zodanig te indoctrineren, dat ook zij de Russische invallers niet langer als vijand beschouwen.

Nederlandse tijdgenoten zien maar één remedie tegen deze alomtegenwoordige dreig-

ging: eensgezinde en massale bestrijding.²⁴ In een militair vakblad staat het als volgt geformuleerd:

‘De wil tot handhaven en zonodig verdedigen moet in het gehele volk zijn geworteld. ... Geldt ... niet voor ons volk, dat het een langdurige Koude Oorlog zodanig dient te overleven, dat het nog in staat zal zijn een eventuele Warme Oorlog tot een goed einde te brengen?’²⁵

Het KVP-Kamerlid Fens gebruikt de voor veel Nederlanders vertrouwde metafoor van de strijd tegen het water, om er zijn wens tot het uitroeien van het communisme mee uit te drukken:

‘Met ons allen moeten wij een dijk bouwen, zó hoog, zó hecht en sterk, dat de rode golven er te pletter op slaan.’²⁶

Het belangrijkste bestrijdingsmiddel heet ‘geestelijke weerbaarheid’. Het is een vorm van actief anticommunisme, van maatschappelijk verzet tegen communistische invloeden.²⁷ De Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) brengt films in omloop met titels als *Paraat of Prikkeldraad* en *Wij Leven Vrij*. De films maken de kijker attent op de verleidingen van de communistische propaganda. Ze waarschuwen voor het gevaar van ‘een man’, ‘een pamflet’, ‘een radio-uitzending’ en ‘een toespraak uit een autoluidspreker’.²⁸ De instelling van de BB-organisatie vormt een belangrijke maatregel om het oprukkende communisme in te dammen. Een massaorganisatie moet vooral de psychologische wapens uit de handen van de vijand slaan.

De beleidsmakers hebben het over een ‘enge’ en een ‘ruime’ BB. De ‘enge’ BB omvat de daadwerkelijke hulpverlening, de ‘ruime’ beslaat ook de geestelijke bescherming.²⁹ Fysieke en geestelijke weerbaarheid gaan hand in hand. Minister van Binnenlandse Zaken Teulings stelt het als volgt:

‘Alles moet er op worden gezet de weerkracht van het volk krachtig te doen blijven, zowel om de totale nationale oorlogsinspanning mogelijk te maken als om bij bombardementen paniek te voorkomen...’.

Hij laat er in zijn ‘Nota inzake de Burgerlijke Verdediging’ van 1950 - de BB heet dan nog zo - geen misverstand over bestaan waar de nadruk dient te liggen:

‘Niet de technische organisatie moet op de eerste plaats voorop staan, maar het moreel der bevolking moet worden hooggehouden, vóór, tijdens en na de aanval.’³⁰

Er is pas sprake van 'totale weerbaarheid' wanneer elke Nederlander met de BB meedoet. Massaliteit is een voorwaarde; zoveel mogelijk mensen moeten lid worden. Algemene paraatheid, daar gaat het om. Het motto, een onderdeel van de naamgeving van het eerste BB-vrijwilligersblad *De Paladijn*, illustreert de centrale plaats die de geestelijke bescherming in de doelstelling van de BB inneemt: 'Gij Paladijn, beginselvast beschermer; hoe sterkt uw waakzaamheid ons bange hart.'³¹

'Rood Amsterdam'

De eerste jaren van zijn aanstelling besteedt Reynierse veel tijd aan de opbouw van het vrijwilligerskorps. De meeste energie gaat op aan de werving en training. Als *jack of all trades* bemiddelt hij overal waar hij maar kan. Behalve een driedaagse cursus op de BB-stafschool bezit Reynierse geen specifieke deskundigheid op het gebied van oorlogsrampenbestrijding. Om zijn BB-kennis te vergroten, bezoekt hij regelmatig de regionale en nationale bijeenkomsten van BB-hoofden.

Reynierse weet wat hem te doen staat maar het zit hem niet mee. In de hoofdstedelijke BB heerst van meet af aan grote zorg om de werving. In 1950 stemt nog steeds een groot deel van de Amsterdammers op de CPN, namelijk 25%.³² Weliswaar mag de rijksoverheid de communisten niet zien zitten, maar de 'gewone' communisten aanvankelijk wel de BB: een opiniepeiling van 1952 geeft aan dat meer dan de helft van de lezers van de *Waarheid* vóór de instelling van een BB is.³³ Communisten blijken vooral belangstelling te hebben voor de vrijwillige kaderfuncties en in principe ook over de gevraagde kwaliteiten te beschikken.

De afdeling Militaire Zaken op het Amsterdamse stadhuis krijgt de opdracht potentiële BB-vrijwilligers politiek door te lichten op hun vroegere lidmaatschap van de NSB en op hun feitelijke lidmaatschap van de CPN. Politie en landmacht beschikken over eigen inlichtingendiensten, die via zogeheten 'indicatorlijsten' bepaalde burgers als 'pro-communistisch' bestempelen. Politieke ongeschiktheid wordt ruim opgevat: ook de burger met vermeende communistische sympathieën kan geen lid van de BB worden. Is men CPN-lid of vermoedt men sympathie met de CPN, dan krijgt men, zonder dat dit nader wordt toegelicht, per omgaande een afwijzing in de bus.³⁴ De BVD is enkele jaren vóór de BB speciaal opgericht om gegevens te verzamelen over het communisme in Nederland. Ze legt beslag op het abonnementenbestand van de *Waarheid* en maakt lijsten van mensen die er op zijn geabonneerd. Volgens een oud-wijkhoofd is het in deze tijd normaal dat iemand van de BVD de BB-vergaderingen bijwoont. Uit de notulen van de Tweede Kamer blijkt dat op nationaal niveau de BB en BVD nauw samenwerken.³⁵

Reynierse ziet echter in de Amsterdamse praktijk van alle dag, dat de door de BB zozeer gewenste 'natuurlijke leiders' vaak 'fervente communisten' zijn.³⁶ Oud-kaderleden van de vroegere Luchtbeschermingsdienst worden er daarom bijgehaald om het kaf van het koren te scheiden.³⁷ De nieuw aangestelde kaderleden moeten

er vervolgens op toezien dat de onder hun gezag opererende vrijwilligers vrij zijn van extreem politieke sympathieën. Tijdens de eerste BB-vergadering op het Amsterdamse stadhuis vormt 'het weren van politiek ongewenste elementen uit de organisatie' een belangrijk gespreksthema. Dedeker, een van de oud-kaderleden, ervaart het werven van 'politiek correcte' wijkhoofden, zoals wij het nu zouden noemen, als buitengewoon moeilijk, zo blijkt uit Reynierse's notities. Bezorgd meldt hij het BB-hoofd, en ik citeer uit diens journaal:

'Moest er in de vorige oorlog op worden toegezien dat geen NSB'ers ... werden opgenomen, thans zal het nog moeilijker zijn er voor te zorgen, dat zich geen communisten in de organisatie bevinden.'³⁸

In een bijeenkomst van BB-hoofden van Noord-Holland meldt Reynierse dat hij, indien hij consequent is, 'in bepaalde buurten praktisch iedereen moet afwijzen'. Het weren van communisten uit de BB zou eenvoudigweg 'onmogelijk [zijn] ... voor sommige grote steden', zoals Amsterdam. Volgens de notulen blijkt hij toleranter dan zijn collega's.³⁹ Tijdens dezelfde bijeenkomst stelt hij: 'Een lezer van de *Waarheid* [is] daardoor nog niet persé ongeschikt. ... Ook een communist kan een goede EHBO-er zijn.'⁴⁰ Burgemeester d'Ailly is dezelfde mening toegedaan en evenals Reynierse bereid communisten tot de BB toe te laten.⁴¹ De niet met name genoemde BB-ambtenaar die deze uitspraak tijdens de vergadering notuleert, denkt hier echter anders over. In de kantlijn van zijn notulen schrijft hij: 'Het laatste woord is hierover nog niet gezegd'. De tentoonstellingswagen die daarna door de Amsterdamse wijken gaat rijden om vrijwilligers te werven draagt het opschrift: 'Dient allen de BB; de BB dient allen.'⁴² Het is echter duidelijk dat niet iedereen die dat wil de BB mag 'dienen'.

Stichting Bevordering Bescherming Bevolking

Om de BB ook voldoende maatschappelijk draagvlak te geven richt de rijksoverheid in januari 1952 een nieuwe stichting op, de particuliere organisatie Bevordering Bescherming Bevolking (BBB).⁴³ De BBB krijgt grote invloed op het wel en wee van de BB. Het hoofd voorlichting van de BBB, Jan Goderie, is tot 1958 tevens hoofdredacteur van *De Paladijn*.⁴⁴ Dit blad, dat in oktober 1953 haar eerste nummer uitbrengt, wordt gratis aan alle vrijwilligers toegezonden.⁴⁵ Het verschijnt dan in een oplage van 200.000 in 14 verschillende edities: 11 voor elke provincie en drie voor de grote steden. Het BB-naslagwerk *Wegwijzer Bescherming Bevolking*, dat voor het eerst midden jaren vijftig als losbladige editie verschijnt, komt in 'nauw overleg' met de BBB tot stand.⁴⁶ In de praktijk betekent dit dat de BBB de meer algemene informatie met betrekking tot de BB voor haar rekening neemt.⁴⁷

Een van de doelstellingen van de BBB luidt: 'het Nederlandse volk van voorlichting te dienen omtrent hetgeen in geval van een oorlog te wachten en te doen staat.'⁴⁸ Officieel is de stichting politiek neutraal en haar leden zijn 'vooraanstaande personen'

uit het bedrijfsleven en van overheidsinstellingen.⁴⁹ Haar taken bestaan, behalve uit het voorlichten van de bevolking, ook uit het werven van vrijwilligers. De BBB doet dit niet alleen lijfelijk maar ook via de pers, de radio en via het verspreiden van wervingsfolders. Op alle wervingsbrochures die in de jaren vijftig voor de BB verschijnen staat haar naam. De rijksoverheid geeft haar alle faciliteiten en financiële middelen die ze nodig heeft. In het radioprogramma *De BB van binnen en van buiten* spreekt Jan Goderie elke derde maandag van de maand de luisteraars 's middags van kwart voor zes tot zes uur toe. Het programma gaat in deze vorm door tot 1958.⁵⁰ Een BB-publicatie vat de werkzaamheden van de BBB als volgt samen:

'De onlangs opgerichte Stichting Bevordering Bescherming Bevolking (BBB) is al enige tijd geleden begonnen met het geven van voorlichting aan het publiek door middel van de dagbladpers. Zij heeft nu ook een aanvang gemaakt met de voorbereiding van de meer concrete voorlichting in de verschillende delen des lands en gordt zich aan, met name de burgemeesters zo doelmatig mogelijk bij te staan bij de recruterij van de grote aantallen benodigde vrijwilligers voor de hulpdiensten.'⁵¹

Voor de relatief autonome Amsterdamse BB geldt Reynierse als de contactpersoon. Het BB-hoofd blijkt groot vertrouwen te hebben in de BBB. Bij het verschijnen van een 'onaangenaam bericht in de pers' over de BB raadt hij tijdens een vergadering zijn Noord-Hollandse collega's aan de BBB in te schakelen:

'Indien men een klacht op journalistiek gebied heeft, zo ware deze voor te brengen bij het Bureau van de Stichting BBB ... Dit bureau heeft zoveel contacten met journalisten, dat het deze zonodig kan terechtwijzen.'⁵²

In de eerste wervingsbrochures van de BBB wordt met geen woord over de hulpverlening gerept. In tegenstelling tot de burgemeester en het BB-hoofd van Amsterdam zijn voor de BBB BB en anticommunisme onlosmakelijk met elkaar verbonden.⁵³ Waakzaamheid is geboden:

'Oost en West bezien elkaar ... met wederkerig wantrouwen. Geen sterveling die deze kruitmagazijnen niet liever vandaag opruimt dan morgen. ... Te veel wrijving veroorzaakt hitte en kan een vonkenregen doen ontstaan. Een enkele vonk slechts kan een niet te stuiten ontploffingsreeks teweeg brengen, die zich zal voortzetten tot in de straten van onze steden en dorpen. Wij kunnen voor deze gevaren niet de ogen sluiten; onze steden en dorpen worden nu eenmaal niet bevolkt door struisvogels. Wij zijn gewend met open ogen door het leven te gaan. Wij nemen onze maatregelen.'⁵⁴

In haar brochures waarschuwt ze voor de 'tegenstander' die 'het moreel van de bevolking [wil] knakken, down [wil] maken'.⁵⁵ Haar woordkeuze lijkt op die van andere organisaties uit deze tijd zoals 'Morele Herbewapening', 'Volksherstel' en 'Volksweerbaarheid'. Ze noemt zichzelf de 'belichaming van de lichamelijke en geestelijke bescherming'.⁵⁶ In haar oprichtingsstatuten omschrijft ze het aldus:

'[Het] doel kan slechts bereikt worden, indien ons volk geestelijk weerbaar is. Dat wil zeggen, indien de individuele Nederlander bereid zal zijn zich persoonlijk offers te getroosten voor de verdediging van zijn vrijheid en de bescherming van land en volk.'⁵⁷

Haar kruistocht tegen het communisme combineert de BBB met het aanwakken van gemeenschapszin bij de burgers. Ze gaat uit van het principe dat 'in geval van nood iedereen zijn medemens wil helpen'.⁵⁸ De BB-vrijwilliger is er om al deze bereidwilligheid in goede banen te leiden. In haar voorlichting omschrijft ze de ideale BB-vrijwilliger als de buurman waarbij 'gevoelens van gemeenschapszin' centraal staan.⁵⁹ De ideale BB-vrijwilliger is het 'monument van burgerzin en solidariteit'.⁶⁰ De BB moet volgens haar worden gezien als de 'buurtgedachte in kleine kring', als 'een verbond van goede burens die elkaar in nood willen bijstaan'. In haar wervingsfolders benadrukt ze vooral de persoonlijke kwaliteiten van de BB'er. De ideale BB'er is de geestelijk weerbare en altruïstische burger, die bij rampen als een geboren leider het voortouw neemt; een 'rots in de branding'.

De BBB legt een archief aan van anticomunistische films die de Rijksvoorlichtingsdienst haar ter beschikking stelt. De BB-afdelingen kunnen hier, naast films over hulpverlening, ook films als *Paraat of Prikkeldraad* bestellen. Wanneer op 9 april 1953 in Krasnapolski de hoofdstedelijke BB bijeenkomt voor een propagandabijeenkomst, worden er documentaires vertoond over de gevaren van de Sovjet-Unie zoals *Wij leven vrij* en *The Waking Point*.⁶¹ Hieruit blijkt dat, als het aan de BBB ligt, geen enkele communist de BB inkomt, hoezeer hij zich ook in de Tweede Wereldoorlog als een geboren leider heeft getoond.

Steun Wettig Gezag

De communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije leidt in 1948 in Nederland tevens tot een ware wildgroei aan paramilitaire vrijwilligersorganisaties, gericht tegen het Rode Gevaar. Het is het oprichtingsjaar van de Nederlandse 'Gladio' of 'O&I', de Vrijwillige Hulppolitie, de Nationale Reserve, de Reserve Grensbewaking en de Reserve Rijks- en Gemeentepolitie. In hetzelfde jaar scharen zich alle gewapende vrijwilligersorganisaties op last van de rijksoverheid onder de koepelorganisatie Steun Wettig Gezag (SWG).⁶² Al deze vrijwilligersorganisaties, kortweg de SWG, verlenen in oorlogstijd assistentie aan leger en politie. Ze zijn aan deze diensten ondergeschikt. Via

trainingen in de wapenkunde denken ze de overheid en de industrie tegen communistische sabotage en staatsgrepen te kunnen beschermen.⁶³

In die tijd ligt de maatschappelijke scheiding tussen civiele hulpverlening en militaire verdediging minder scherp dan tegenwoordig. Vóór de oorlog bemoeiden bewapende vrijwilligersorganisaties zich vanzelfsprekend met beide. Volgens de historicus M.D. Bogaarts, die onderzoek deed naar de bewapende vrijwilligersdiensten in die tijd, werd de Amsterdamse bewapende Burgerwacht in de Eerste Wereldoorlog opgericht om de brandweer met blussen te helpen.⁶⁴ De arts C.J. Mijndeloff meldt dat in de jaren twintig de Burgerwacht, tezamen met humanitaire organisaties zoals het Rode Kruis en de EHBO, bezorg- en vervoersdiensten organiseerden naar de watersnoodramp in Oost-Nederland.⁶⁵

De vrijwillige politie, de Burgerwacht en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm zijn in Amsterdam nogal actief.⁶⁶ In 1934 bewaakt de Burgerwacht in de hoofdstad gebouwen tegen opstandige werkelozen.⁶⁷ Eind jaren dertig biedt de Burgerwacht in de hoofdstad naast beveiliging ook bescherming en ze werkt dan ook regelmatig samen met de Luchtbeschermingsdienst. Maar ook andersom **zijn de grenzen vloeiend**. In 1946 vindt de Amsterdamse Luchtbeschermingsleider Borstam het vanzelfsprekend om in zijn functie mee te helpen aan de deblokkade van de communistische bootwerkersstaking, zo vertelt hij me in een interview⁶⁸

Voor de rijksoverheid fungeert de SWG als het officiële vangnet voor oud-verzetssrijders en oud-Indiëgangers, mensen die tot dan toe geen kader hadden om aan de behoefte hun land te verdedigen tegemoet te komen. De SWG vertoont veel overeenkomsten met de BB. Ook zij heeft geestelijke weerbaarheid hoog in het vaandel staan.⁶⁹ Lange tijd heerst daarom onduidelijkheid over de onderlinge taakafbakening. De rijksoverheid blijkt huiverig voor een al te sterke associatie tussen BB en SWG. De historicus P. Krijnen, die hier onderzoek naar heeft gedaan, zegt in dit verband:

‘Men vreesde dat een groot aantal potentieel belangstellenden door het karakter van de SWG, dat op de eerste plaats opriep tot gewapende weerbaarheid, zou worden afgeschrikt.’⁷⁰

Minister-president Beel propageert, maar niet alleen daarom, een zo strikt mogelijke scheidslijn tussen SWG en BB.⁷¹ Ook het Ministerie van Binnenlandse Zaken probeert de kwestie van de communisten volgens Bogaarts op dezelfde politiek neutrale wijze te benaderen als Reynierse en d’Ailly:

‘Binnenlandse Zaken had ... laten weten dat de burgerlijke verdediging in geval van oorlog of rampen buiten het werk van de [SWG] moest worden gehouden. Men wilde de verdediging niet laten mislukken door er een bepaalde politieke kleur aan te geven. Een communist kon immers een prima EHBO'er zijn.’⁷²

De BB zal daarom op lokaal niveau niet alleen ruimtelijk maar ook sociaal duidelijk van de SWG worden gescheiden. Het SWG krijgt zijn eigen kader, eigen instructeurs, eigen werkruimtes en oefenterreinen. Overlappingsen in de samenstelling van de besturen dienen voorkomen te worden.

Maar Bogaarts wijst tevens op de al vroege ambities van de SWG om, in zijn woorden, 'het gehele terrein van de beveiliging van het land onder te brengen in een staf civiele verdediging, waarvan SWG en de BB takken van dienst vormen'.⁷³ De term 'civiele verdediging' zal later nog officieel worden benut, om de relevante departementen meer bij de BB te betrekken. De SWG stelt voor de propaganda voor de hele organisatie voor haar rekening te nemen. De ambtelijke commissie die de wetsontwerpen voor de BB voorbereidt, wijst dit uiteindelijk van de hand. Amsterdams wethouder en ARP'er A.B. Roosjen is nationaal bestuurslid van de SWG en tevens hartstochtelijk pleitbezorger van de BB in de gemeenteraad.⁷⁴ Samenwerking tussen BB en de gewapende vrijwilligersorganisaties ligt voor hem voor de hand.⁷⁵ In de dagelijkse praktijk blijkt de SWG daarom uiteindelijk toch beslissende invloed uit te oefenen op de BB.

Het lijkt erop dat vooral het leger, hierin ondersteund door SWG en BBB, bezwaren heeft tegen het toelaten van communisten tot de BB. De nationale en Amsterdamse overheid zien, evenals Reynierse, geen onoverkomelijke problemen.

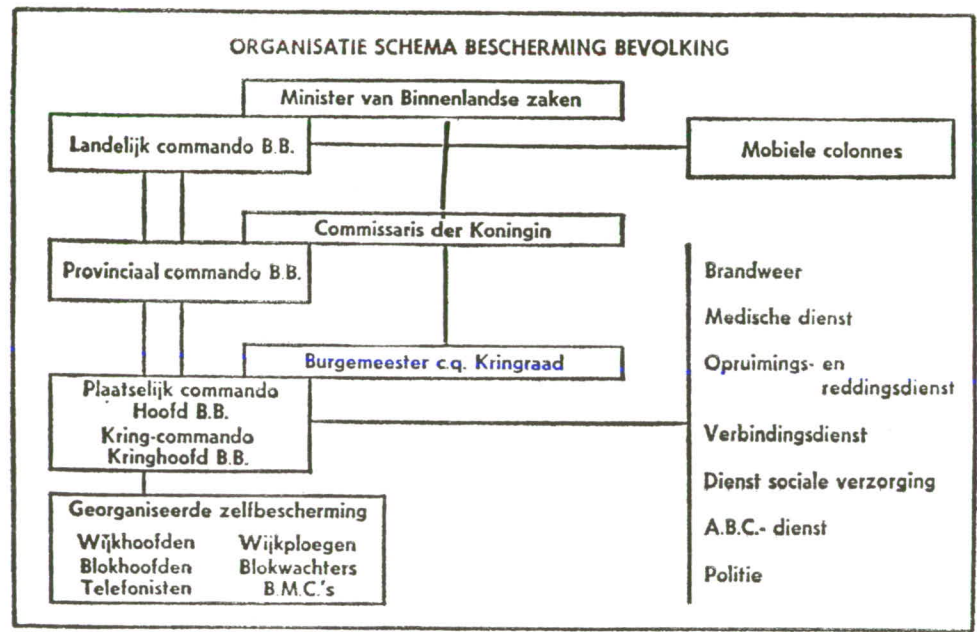
De dwarsverbanden met het leger

Het leger en de BB zijn vanaf het begin in de publieke opinie nauw aan elkaar gekoppeld. Het Amsterdamse *Gemeentebblad* omschrijft de dan net ingestelde BB als een 'aanknopings ... bij de militaire verdediging'.⁷⁶ Voor *Het Parool* betekent de BB automatisch een 'verlengstuk van het militaire apparaat'.⁷⁷ Ook in werkelijkheid bestaat er nauwe samenwerking. Alle BB-plannen worden voorbereid en uitgevoerd door de zogeheten Nationale Coördinatie-Commissie, waarin twaalf vertegenwoordigers van de relevante departementen en drie hoge militairen zitting hebben. De commissie krijgt haar opdrachten van de Algemene Verdedigingsraad, het samenwerkingsverband van de chefs van staven.⁷⁸ Voor de BB-stafschool waar de BB-hoofden en wijkhoofden cursussen volgen, levert het Ministerie van Defensie militaire instructeurs.⁷⁹ Binnen de BB bevindt zich een speciale 'militaire' afdeling: de KMC. In de verantwoording van de naam voor het eerste tijdschrift voor BB-ambtenaren, *De Vierde Macht*, komen de belangen van het leger in de BB helder voor het voetlicht:

'De benaming *De Vierde Macht* wil tot uitdrukking brengen, dat in de moderne - totale - oorlog de bescherming van de bevolking tegen de gevolgen van luchtaanvallen gelijkwaardig is aan de taak van de landmacht, de zeemacht en de luchtmacht terzake, van de beveiliging van de staat en de grotere levensverbanden.'⁸⁰

Alle bestuursniveaus binnen de BB zijn rechtstreeks gekoppeld aan bestuursniveaus binnen het leger. De functies hebben militair klinkende namen als ‘landelijke commando BB’, ‘provinciaal commando BB’ en ‘plaatselijk commando BB’. De nationale en de provinciale commandant zijn formeel belast met de coördinatie van de BB-hulp die uitstijgt boven de plaatselijke BB.

Organisatieschema BB

De bestuurlijke koppeling heeft tot doel de samenwerking tussen leger en BB in tijd van oorlog zonder gezagsproblemen tot stand te laten komen. Het Rode Kruis, dat aanvankelijk ook een kans maakte de nieuwe ‘BB’ te worden, werd uiteindelijk gepasseerd, juist vanwege het feit dat ze een particuliere organisatie is die zich moeilijk in zo’n gezagsstructuur laat dwingen.⁸¹

Tegelijkertijd is het zo dat het leger op het terrein van de werving de eerste keus heeft en de BB het moet doen met wat er overblijft. Via de dienstplicht zijn alle mannen tussen 18 en 40 jaar bij voorbaat voor het leger gereserveerd. Zelfs de buitengewoon dienstplichtigen zijn op last van het leger exclusief bestemd voor de militaire ‘reserve-organen’ van de SWG, zoals de Nationale Reserve en de vrijwillige marechaussee. In overheidstermen heet dit:

‘Uit de jongere buitengewoon dienstplichtigen kan niet voor de BB en de reservepolitie worden geworven, echter wel voor genoemde militaire reserve-organen.’⁸²

Gezien uit het perspectief van het leger heeft de BB een soort vangnetfunctie, gericht op de bevolking. De BB vormt onderdeel van een grote organisatie van de 'extra territoriale' verdediging. In het door haar gehanteerde oorlogsscenario komt de Russische vijand over land (Oost-Duitsland) en het Nederlandse leger stelt zich dus in eerste instantie bij de landsgrenzen met West-Duitsland op. In de tweede 'frontlinie' bevinden zich dan de gewapende vrijwilligersorganisaties van de SWG. Eerst wordt ondersteuning geboden door de militaire grensbewaking van de Vrijwillige Marechaussee.⁸³ Helpt dit niet, dan komen de vrijwillige militairen uit de Nationale Reserve in actie, die zich overal in het land op militair strategische plekken hebben opgesteld. Breekt de vijand ook daar doorheen, dan kunnen de grote steden rekenen op extra bijstand van de lokale Vrijwillige Politie. De derde 'frontlinie', de BB, komt er aan te pas wanneer al deze gewapende verdedigingslinies falen en er slachtoffers vallen die hulp nodig hebben.

De BB dient er, vanuit militair oogpunt gezien, voor te zorgen dat in oorlogstijd 'het maatschappelijk leven doorgang vindt, ... de oorlogsinspanning niet verflauwt [en] de weerkracht van de bevolking ongebroken blijft'. De rijksoverheid motiveert deze taak als volgt: 'Een leger kan niet vechten als de burgers de fabrieksschoorstenen niet rokende houden...'⁸⁴ Ook moet ze zien te voorkomen dat 'de tegenstander, door de verreikende arm van zijn luchtwapen, het moreel van het thuisfront ... aantast'. Raakt de bevolking ontredderd, dan is het risico groot dat ook de soldaten gedemoraliseerd raken. De soldaten zijn immers uit die bevolking gerekruteerd.

Uit budgettaire overwegingen komt de BB-organisatie echter onder Binnenlandse Zaken en niet onder het Ministerie van Defensie. De minister van Defensie vindt dat 'het belang van de burgerlijke verdediging' geen 'vertraging van de opbouw van de krijgsmacht' ten gevolge mag hebben.⁸⁵ Maar ook anderszins komt dit haar goed uit. De traditionele geneigdheid van het Nederlandse volk tot antimilitarisme heeft daar mee te maken.⁸⁶ Ook hier zou teveel aandacht voor de militaire kant van de BB potentiële vrijwilligers afschrikken. In de voorlichtings- en wervingsfolders getroost de rijksoverheid zich veel moeite de verschillen tussen leger en BB te benadrukken:

'De BB is een zuiver burgerlijke organisatie. Zij vecht niet, zij is ongewapend en dient uitsluitend om de gevolgen van de oorlog ... zo klein mogelijk te houden'.⁸⁷

Elders in een officieel schrijven heten het doel van de BB het 'ongewapend beschermen' van de bevolking en de middelen 'niet-militaire maatregelen'.⁸⁸

Maar dit principe blijkt in de praktijk niet houdbaar. Mijnlieff, nu in zijn functie van directeur-generaal voor Openbare Orde en Veiligheid bij Binnenlandse Zaken, constateert enkele jaren later dat de 'gehele opzet van de BB in nauwste samenwerking met de militaire autoriteiten tot stand is gekomen'.⁸⁹ Volgens Mijnlieff heeft de BB zelfs veel aan het leger te danken:

‘De BB ... heeft reeds ... mogen profiteren ... van de voortdurende bereidheid van militaire zijde de helpende hand te bieden... De BB ... kan niet erkentelijk genoeg zijn voor deze ... mate van medewerking...’

Het leger wil echter vooral een hechte band met een civiele koepelorganisatie waaraan in oorlogstijd alle andere civiele hulpverleningsorganisaties ondergeschikt zijn. Om dezelfde reden wil het leger dat de BB zich zo onafhankelijk mogelijk opstelt ten opzichte van de reguliere hulpverlening. Het militaire sturingsbereik is pas dan optimaal.

Implicaties van de samenwerking

Maar de BB is een ander soort organisatie dan het leger. Het belangrijkste verschil zit hem in de vrijwilligers. Reynierse wil, zo maakt hij in zijn journaal duidelijk, de BB naar buiten toe zoveel mogelijk politiek neutraal houden. Niet de afdeling Militaire Zaken op het stadhuis of de politiebureaus zoals hij even heeft overwogen, maar de *wijkcentra* in de buurten gaan als voorlichtings- en meldingsbureaus fungeren.

Dit mag echter weinig baten. Het zijn vooral de *wijken* Oud-West, de Indische buurt, de Stadionbuurt, Noord en de Jordaan, die de BB-werwers voor grote problemen stellen. Een oud-kaderlid van de Luchtbeschermingsdienst meldt teleurgesteld aan het BB-hoofd dat een potentieel wijkhoofd tegenover hem heeft zitten ‘ketteren’ en ‘bepaaldelijk communistisch is geïnfecteerd’. Weer een ander rapporteert over de vele ‘felle communisten’ in de Stadionbuurt. Het door hem opgestelde ‘lijstje’ zal hij aan Reynierse overhandigen.⁹⁰ Een ander vindt iemand erg ‘rood’ zodat deze ‘niet meer kan meespelen’.⁹¹ Elders suggereert Reynierse dat een ‘partijman’ van de Partij van de Arbeid, ‘maar overigens een pienter man waar wat van uitgaat’ om dezelfde redenen niet zal worden benoemd.⁹² Iemand stelt voor vanwege het grote aantal communisten de tot dan toe gehanteerde wijkindeling weer te veranderen, omdat het gebied ‘ten westen van de Admiralengracht’ anders voor de BB ‘verloren’ zou zijn.⁹³

De als sterk communistisch bekend staande wijken Jordaan en Noord spannen echter de kroon. Hier stemmen 40% van de bewoners op de CPN.⁹⁴ Oud-wijkhoofd van de Luchtbeschermingsdienst Dedeker beklaagt zich ten overstaan van Reynierse ‘tot op heden weinig succes te hebben in het vinden van een geschikte persoon voor wijkhoofd in de ... communistische wijk Noord’.⁹⁵

Van Zaaiman, verslaggever van de *Noord-Amsterdammer*, meldt in juli 1952, zo blijkt uit Reynierse’s journaal, verontrust aan het BB-hoofd dat de SWG in Noord BB-vrijwilligers rekruteert. De journalist waarschuwt Reynierse dat een dergelijke bemoeienis voor de BB ‘faliekant [zal] uitpakken’. Van Zaaiman: ‘De SWG heeft volkomen *niet* de sympathie in Noord’ (cursivering van Reynierse). Het BB-hoofd besluit deze notitie met de woorden: ‘De heer Zaaiman ging gerustgesteld en voldaan heen, na de verzekering van het BB-hoofd dat de organisatie BB geheel buiten de SWG zal staan.’⁹⁶ Uiteindelijk blijkt het eerste wijkhoofd in Noord lid te zijn van de hoofdstedelijke SWG-commissie.⁹⁷

Ook buiten de directe werving blijken BB en SWG nauw samen te werken.⁹⁸ Volgens SWG-bestuurslid en ARP-kamerlid Verkerk hebben BB en SWG 'verschillende functies', maar een 'gemeenschappelijk appèl om zich beschikbaar te stellen voor de overheid en de naaste'. Ze zijn, aldus Verkerk, 'ieder op een eigen wijze de zelfbescherming in haar hoogste vorm, namelijk in de vorm van het brengen van een offer voor een ander'.⁹⁹ Uit de aantekeningen van Reynierse blijkt dat J. Bouwman, gedeputeerde van de provincie Noord Holland, hem uitnodigt voor een vergadering in het Amsterdamse hotel 'De Haas'. Bouwman is zowel voorzitter van de lokale SWG als nationaal bestuurslid van de stichting BBB.¹⁰⁰ Bij deze gelegenheid geeft Bouwman te kennen prijs te stellen op 'nauw contact, samenwerking en coördinatie tussen de verschillende organisaties die zich op het terrein beveiliging bewegen, om samen wervingsacties op touw te zetten'. De voorzitter van de SWG wil, aldus nog steeds het journaal, met de lokale BB een 'contactcommissie' vormen, waarin, aldus Bouwman, 'de secretarissen van genoemde organisaties zitting zullen hebben'.¹⁰¹

In hoeverre de bemoeienissen van de SWG en de oud-Luchtbeschermers invloed hebben gehad op de selectie van de wijkhoofden is moeilijk te zeggen. Achter de schermen blijkt de rijksoverheid samenwerking met de SWG oogluikend toe te staan en soms zelfs aan te moedigen. Het aantal SWG-leden dat uiteindelijk wijkhoofd bij de BB wordt is onbekend. Wel is duidelijk dat CPN'ers niet en SWG'ers wel tot de leiding van de vrijwillige BB zijn toetreden.¹⁰²

Voor de BBB betekent de koepelorganisatie SWG in ieder geval net zo'n natuurlijke bondgenoot als het Rode Kruis of de EHBO-Vereniging.¹⁰³ In het landelijke bestuur van de BBB zitten drie landelijke bestuursleden van de SWG.¹⁰⁴ Tussen de Dagelijkse Besturen van beide organisaties is soms sprake van 'volledige samenwerking'.¹⁰⁵ Op lokaal niveau blijkt het BBB-comité vaak tevens het SWG-comité te zijn.¹⁰⁶

Werven zoals de Jehovagetuigen

De werving van de gewone vrijwilligers komt voor een belangrijk deel neer op de schouders van het door Reynierse aangestelde wijkhoofd. Oud-wijkhoofd Bosch uit de Watergraafsmeer maakt me tijdens een interview duidelijk dat hij die periode in zijn leven nog steeds ziet als louter liefhebberij:

'Ik vond het leuk om dat te doen! Organiseren, dat was voor mij..., dat ligt mij nu eenmaal en dat vond ik leuk: om mensen zien te krijgen en zo.'¹⁰⁷

Reynierse stelt in deze beginfase een tentoonstellingswagen aan de wijkhoofden ter beschikking. Op de wagen staan de 'belangrijkste stukken' van de BB uitgesteld. Het wijkhoofd kan de wagen van de BB voor een 'show' in zijn wijk lenen.¹⁰⁸ Bosch denkt met nostalgie terug aan de periode dat hij de tentoonstellingswagen in zijn wijk had geïnstalleerd:

‘En toen die auto, hier in het Galileiplantsoen...! Ja, heerlijk was dat. Om daar te proberen mensen te trekken...’

Wanneer je oud-wijkhoofd Tuin uit Oud-West hoort vertellen over zijn eerste periode bij de BB, dan treft je zijn betrokkenheid en enthousiasme. Hij had in de jaren vijftig een groentezaak op de hoek van de Jan van Galenstraat en de Mercatorstraat.¹⁰⁹ Zijn BB-functie ziet hij in het verlengde van zijn andere functies. Als bestuurslid van de speeltuinvereniging en de bouwstichting beschouwt hij zichzelf als een voor de hand liggende kandidaat. Voor Tuin zijn de buurtbewoners waarvoor hij als wijkhoofd werkte voor een belangrijk deel dezelfde als zijn eigen klanten:

‘Diegenen die in dat kleine kliekie rondom ons heen zaten. Die mensen die alle dagen bij mij in de winkel kwamen of bij de kruidenier. Dat waren diegenen die wij moesten beschermen.’

Tuin vond de wijk- en blokorganisatie van de BB in die tijd een vanzelfsprekende zaak. Uit zijn verhaal spreekt een groot verantwoordelijkheidsbesef voor zijn wijkgenoten:

‘Want wij woonden in die blokken! Wij gingen onze eigen spulletjes verdedigen! En die twintig mensen die in zo’n blok woonden, die beschermden hun eigen mensen en hun eigen burenen!’

De organisatieschema's van de BB uit de jaren vijftig kent hij nog steeds van buiten. Hij weet precies hoeveel en wat voor soort mensen hij voor zijn wijk moest hebben. Vol vuur vertelt hij over de beginperiode, wanneer hij uit het niets zijn BB-wijk op poten zette:

‘Toen moesten wij beginnen, echt als mensen die iets te verkopen hadden. Wij moesten het blok deur voor deur, man voor man, vrouw voor vrouw, benaderen. En dan moesten we vragen of ze lid wilden worden van de BB. ... Avond in, avond uit. ... Onze eerste aanlooptijd - die wel een paar jaar geduurd heeft - dat was enkel praten, praten, praten... Om te kijken of je mensen kon krijgen.’

De werving draaide volgens hem om enkele basisprincipes. Op de eerste plaats leg je de nadruk op het wezenlijke van de BB: het beschermen van ‘je eigen boeltje’. Tuin:

‘En omdat we dat niet alleen kunnen, moeten we een club vormen van twintig aan die kant en twintig aan die kant. Als er nou een bom valt, dan kunnen we bij wijze van spreken met zijn veertigen die bom bestrijden.’

De BB betekent voor hem dat ‘opgeleide mensen’ bij oorlogsverwoestingen ‘de boel stutten en de mensen er onder uit halen’. Op de tweede plaats zorgde je in je gesprekken

dat je de BB strikt gescheiden hield van het leger. Volgens hem dachten veel mensen toen dat de BB iets met het leger te maken had en dat moest je meteen ontzenuwen:

'Wij zaten veel dichterbij de bevolking. ... Het woord zegt het al: burgerbescherming. Wij hadden niks met oorlog te maken. ... Dat andere, dat zijn allemaal militaire instanties, dat was heel anders dan hoe wij werkten. ... Je vertelde dat je een voorzorg was, voor als er iets ging gebeuren. En dat je met het hele militaire apparaat niets te maken had.'

Tuin vindt dat je de nadruk moest leggen op de burenhulp en dat je er 'geen zaken bij [moest] halen waarvan de mensen in paniek kunnen raken'. Op mijn vraag hoe de mensen op zijn verhalen reageerden antwoordt hij:

'Ik heb hele gezellige avonden gehad, hoor. Bij de ene, daar was het: "Nou, kom effe binnen, moet je koffie hebben?" ... En dat je dan aan het eind van de avond kreeg dat ze zeiden: "Nou, schrijf me dan toch maar in". En bij de andere werd, net zoals bij de Jehovahgetuigen, de deur voor je neus dichtgekwakt.'

Het verhaal van oud-wijkhoofd Edel uit Noord lijkt sterk op dat van Tuin. Hij vertelt hoe hij avond aan avond op straat was, eerst om mensen voor zijn BB-wijk te rekruteren en daarna om te zorgen dat het ook allemaal goed liep:

'Ik had gewoon mijn werk en 's avonds ging ik ook nog eens naar de blokhoofden om het een en ander te regelen. En dan zei ik tegen mijn vrouw: "Nou, ik moet effe daar en daar naar toe, om dat en dat te bespreken". En de volgende dag weer: "Ik moet effe naar die en die mensen, want dat is nog niet helemaal in orde". ... Op een gegeven moment was het zover dat mijn vrouw zei: "Moet je nou al weer weg?"'¹¹⁰

Tot groot verdriet van het oud-wijkhoofd Tuin en de andere wijkhoofden haalde geen enkele BB-wijk de 300 geplande vrijwilligers. In 1956 telt de BB in Amsterdam slechts de helft van het vereiste aantal: 9000 van de 18.000.¹¹¹ Rond dezelfde tijd schrijft Reynierse in zijn journaal:

'In de drie grootste steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, ... dus daar waar in tijd van oorlog de gevaren voor de burgerij heel groot zullen zijn, [verloopt] de opbouw van de organisatie BB minder succesvol.'¹¹²

Uit mijn interviews met de wijkhoofden blijkt dat ze in de jaren vijftig voornamelijk bezig zijn met werven en nog eens werven. Volgens Tuin heerst op een gegeven moment tussen de wijkhoofden een competitieve sfeer. Op bijeenkomsten vallen woorden als:

‘Ja, ik heb lekker zoveel en jij hebt nog maar zoveel. Je moet maar eens je best doen.’

Tuin voegt hier gelaten aan toe: ‘Nou, je deed je best wel, maar je kon niet meer krijgen.’

Initiatiefrijke wijkhoofden worden gestraft¹¹³

Alle door mij geïnterviewde wijkhoofden tonen zich veertig jaar na dato nog enthousiast over die beginperiode. Ze schetsen van zichzelf het beeld van de idealistische, vasthoudende en gezagsgetrouwe man, die door één ding werd gedreven: bezorgdheid om zijn wijk in oorlogstijd. Van der Ham, wijkhoofd van een deel van de Watergraafsmeer, wenst zich niet zonder meer neer te leggen bij de povere wervingsresultaten in zijn wijk. In 1957 wil hij extra vrijwilligers gaan werven door middel van een grote manifestatie. Om dit te financieren vraagt hij winkeliers in de buurt tegen betaling een advertentie te plaatsen in een speciaal voor deze gelegenheid gemaakt BB-krantje. Reynierse keurt het idee echter af. Weliswaar is de BB een lokale vrijwilligersorganisatie, maar volgens hem maakt ze tegelijkertijd ook deel uit van de grote militaire NAVO-verdediging. En dat heeft consequenties over wat op buurtniveau wel en niet kan. Reynierse:

‘In dezelfde weken, dat de spanningen in het Midden-Oosten toenemen en nieuwe oorlogshandelingen nabij schenen, ... [geeft het geen pas] BB campagnes te laten financieren door bedrijven of buurtwinkeliers.’¹¹⁴

De creatieve Van der Ham laat zich hier echter niet door weerhouden. Hij blijft nieuwe dingen verzinnen en komt daarmee keer op keer in aanvaring met zijn chef. Uiteindelijk ontslaat Reynierse hem en dit is kennelijk zo uitzonderlijk dat het niet alleen de plaatselijke maar ook de landelijke pers haalt. Zowel het *Parool* als de *Haagse Post* memoreren de gebeurtenis.¹¹⁵

De wijkhoofden zagen zichzelf daarna steeds meer als ‘halve bedelaars’, zo vertellen ze me achteraf. Tuin wijst er op weliswaar voordeel te hebben gehad van zijn positie als groenteman, maar toch nooit verder te zijn gekomen dan 200 vrijwilligers. Oud-wijkhoofd Edel verontschuldigt zich veertig jaar na dato nog: ‘Ja, ik heb echt wel mijn best gedaan.’ Vervolgens schildert hij een weinig rooskleurige situatie voor Amsterdam-Noord:

‘De mensen móesten komen voor een oefening, maar dan hadden ze altijd wat. Voor zo’n oefening zou je én de brandweer moeten hebben, én de EHBO én de redding, enzovoorts. En dat moest tezamen 20 man zijn per ploeg. Maar die 20 man, die waren er nooit. De zaak was niet voltallig. Je had diegenen die zeiden: “Ach, ik heb vandaag geen zin” of “Ik heb mijn kaartavondje” of “Er is een mooi stuk op de tv ...” ... Ik heb er wel gehad... mensen, die kwa-

men effe kijken, presentielijst tekenen en dan op een gegeven moment, dan was die man zomaar weg. Voelt u wel? ... Dat was erg moeilijk. Die mensen hadden zich wel opgegeven, maar daar stond geen sanctie op. En dan weet u wel hoe het gaat, hè?’

Luiheid is echter niet de enige reden voor de lauwe belangstelling. Na de werving blijkt een en ander vaak niet goed te zijn geregeld. Vrijwilligers moeten soms meer dan een jaar wachten voordat ze aan hun opleiding kunnen beginnen. Alle aandacht gaat uit naar het opzetten van een massaorganisatie, van een ‘sociale wal’ tegen het communisme. Uiteindelijk blijkt slechts een klein deel van de aangemelde vrijwilligers ook daadwerkelijk te zijn opgeleid. Uit een ingezonden brief van een Amsterdamse vrijwilliger in *De Paladijn* blijkt wat de gevolgen van het een en ander zijn:

‘Sommigen bedanken als lid, anderen - en dat is nog veel erger - kunnen zelfs daartoe niet besluiten en worden “papierleden” ... Het zou me niet verbazen als het percentage van hen de 50% zou overtreffen.’¹¹⁶

Ook met de werving van de KMC'ers wil het maar niet vlotten. Vooral het landelijke karakter van de afdeling spreekt volgens Reynierse niet aan. Daarom brengt de rijksoverheid het korps in 1954 onder bij de landmacht en bemant het met zogeheten ‘dienstplichtigen zonder mobilisatiebestemming’. De mannen worden hiertoe na hun diensttijd verplicht. Volgens de rijksoverheid tast de instelling van ‘militaire mobiele colonnes’ het ‘burgerlijk karakter van de BB’ niet aan.¹¹⁷ Toch verschilt het uiteindelijke KMC op tenminste één essentieel punt met de gewone BB-hulpverlening: als landmacht dragen de KMC'ers in oorlogstijd wapens. Het BB-blad *de Paladijn* vindt dat niet meer dan vanzelfsprekend:

‘Het is nu eenmaal niet aanvaardbaar dat bijvoorbeeld een voor hulpverlening uitgerukt Korps onderweg door vijfde colonnisten zou worden opgehouden’.¹¹⁸

Kennelijk is men midden jaren vijftig nog steeds bang voor de Nederlandse communisten.

Pas in 1957 staat minister Staf van Defensie toe dat 12.000 ‘reservisten’, tot dan toe bestemd voor de SWG, alsnog lid worden van de BB: hij heeft ze niet meer nodig. Een jaar later wordt de SWG officieel opgeheven.¹¹⁹ Vanaf die tijd komt er een speciale wervingsfolder voor buitengewoon dienstplichtigen, met de slagzin: ‘Geen gewapende dienst? Dan ongewapend BB-er!’. Uit de folder:

‘Misschien vindt u wel dat het uw plicht is, om ... op andere wijze, op burgerlijk terrein, uw gemeenschapszin te laten spreken.’¹²⁰

Maar ook dit helpt niet. Nog even denkt men het tij te kunnen keren door zich in de werving nadrukkelijker op vrouwen te richten. Maar het in 1956 bereikte aantal blijkt het maximaal haalbare. In 1958 concludeert het *Parool*: 'Vooral de drie grote steden slaan, wat de bezetting betreft, een povere figuur.'¹²¹

Functie	beno- digd aan- tal	Inge- deeld	Aan- tal ver- bin- tenis- sen.	Opge- leid	In op- lei- ding	Nog op te lei- den	Nog te wer- ven	Bezet- ting in %	Opge- leiden in %
Wijkhoofd	62	55	54	54	-	-	7	88,7	87,1
Plv. Wijkhoofd	62	55	54	54	-	-	7	88,7	87,1
Administrateur	62	57	57	50	-	7	5	91,9	80,6
Wijkl. E.H.B.O.	62	31	28	23	1	4	31	50,0	37,1
Wijkl. Redding	62	22	22	13	-	9	40	35,5	20,9
Wijkl. Brandwacht	62	27	22	20	-	2	35	43,5	32,2
Wijktelefonist	248	87	81	-	24	57	161	31,0	-
Ordonnans	310	19	18	1	1	16	291	6,1	0,3
Blokhoofd	892	659	640	561	30	49	233	73,8	62,8
Plv. Blokhoofd	892	514	497	390	35	72	378	57,6	43,7
Melder	1784	1004	957	594	95	268	780	56,2	33,3
E.H.B.O.	3568	2608	2490	931	608	951	960	73,0	26,1
Redder	5352	1442	1385	516	382	487	3910	26,9	9,6
Brandwacht	5352	1909	1823	681	450	692	3443	35,6	12,7
	18770	8489	8128	3888	1626	814	10281	45,2	20,7
								gemiddeld	

Resultaat in 1955/56 van de Amsterdamse werving¹²²

De angst voor het 'Rode Gevaar' bij de nationale overheid, in het leger en bij de anti-communistische vrijwilligersorganisaties hebben tot dit slechte wervingsresultaat voor de BB geleid. Het leger, zoveel is wel duidelijk, heeft vanwege de dreiging die uitgaat van het interne en externe communisme, in de eerste jaren grote invloed op de inrichting van de BB-organisatie.

De *state simplification* van de 'geestelijke in plaats van fysieke bescherming' suggereert een op de politiek ingerichte BB. Niet alleen de opleidingen in de hulpverlening, maar ook de aanschaf van de feitelijke reddingsmiddelen komen op het tweede plan. Een en ander leidt tot een aanvankelijke verontachtzaming van de 'materiële bescherming'. De aanvankelijke interesse voor de BB van een belangrijk deel van de Amsterdamse bevolking verdwijnt daarmee voorgoed uit beeld. Het door de rijksoverheid zo gewenste volkse karakter van de BB-organisatie komt niet van de grond.

Noten

1. Onder huidige historici en politicologen bestaat verschil van mening over het realiteitsgehalte van de communistische dreiging in die tijd. De historicus J.C.H. Blom vat het aldus samen: 'Naast de inderdaad wel wat verkrampd aandoende reactie op de communistische dreiging ... (lijken) meer recente analyses ... het realiteitsgehalte van de dreiging weer wat aan te zetten...' (Blom 1992:221). Ik wil hier zelf vooraf een opmerking over maken. Ik beschouw de opkomst en het langdurige bestaan

- van het anticommunisme in Nederland als evident. Een verwijzing naar het feit dat in het register van de *Handelingen der Staten-Generaal* in de jaren 1947 en 1948 drie nieuwe rubrieken verschijnen: 'communisme', 'anticommunisme' en 'bestrijding van het communisme' mag hier volstaan. Zie *Handelingen der Staten-Generaal*, Register 1947-48.
2. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-9, V-C-6). Herhaaldelijk zie je daarom bij de term BB in de beginjaren de typering 'eenmalig' vermeld. Zie onder andere *De Vierde Macht* (1961, nr.2, jrg.10).
  3. *Gemeenteblad*, afd.2, volg.nr.194, Dienst Bescherming Bevolking, 19 maart 1952 (inzake voordracht tot instellen Dienst BB).
  4. Dit was ook al het geval bij de Luchtbeschermingsdienst. Zie Ridder (1934) die als luitenant-generaal b.d. het voorlichtingsboekje voor de Luchtbeschermingsdienst schreef; zie *Politie en Luchtbescherming* (1937:15), waarin wordt gemeld dat het hoofd van de Luchtbeschermingsdienst bij voorkeur een 'oud-officier' moest zijn.
  5. Mijnlief (1958:193).
  6. *Gemeenteblad* 19-3-52, afd.2, Nr.1, p.205.
Alle afgebeelde foto's en tekeningen zonder nadere bronvermelding zijn welwillend ter beschikking gesteld door het Nationaal Brandweer-documentatiecentrum te Amsterdam.
  7. *Handelingen der Staten-Generaal*. Memorie van Antwoord van minister Teulings. 1950-1951: II, Bijlage A, Hoofdstuk V, Rijksbegroting 1951. 'Burgerbescherming', Nota Burgerlijke Verdediging.
  8. *Bescherming Bevolking en U.* ca.1952 Stichting Bescherming Burger Bevolking: Den Haag. Aanvankelijk heet de KMC Mobiele Rijks Hulpverleningscolonnies. Zie ook *Wegwijzer BB* (z.j.:VII-B-2).
  9. *Wat doet U?* (ca.1952), wervingsfolder voor BB-vrijwilligers.
  10. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:VII-C-2)). De BB gaat ook samenwerkingsverbanden aan met particuliere hulpverleningsorganisaties zoals het Rode Kruis, de EHBO-verenigingen en de Federatie van Verenigingen van Vrouwelijke Hulpverlening, de FVVH. Evenals de GGD en de Politie vallen deze organisaties buiten het bestek van dit boek.
  11. Dit betekent dat bij de planning rekening wordt gehouden met in totaal 900.000 inwoners. Hierna zal blijken, ondermeer bij de planning van de schuilgelegenheid, dat ook het getal van 800.000 inwoners wordt gehanteerd.
  12. Zie *De Vierde Macht* (juli 1952:21-23).
  13. Zie *De Vierde Macht* (juli 1952:22).
  14. De Nederlandse beeldvorming over het communisme ontleen ik in belangrijke mate aan Hoffenaar & Teitler (1992). De erin opgenomen artikelen werden in 1992 als lezing gepresenteerd op een congres van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht. Ze behandelen de centrale vraag hoe de Nederlandse samenleving en haar krijgsmacht zich opstelden tegenover de communistische vijand in de begintijd van de Koude Oorlog.
  15. *de Volkskrant* (18-10-52). Zie ook *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-6,17).
  16. Demeijer, kapitein van de verbindingdienst in het leger, in *De Militaire Spectator* (december 1958:647).
  17. Zo wordt het eind jaren vijftig in de *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (II-B-1) omschreven.
  18. *Militaire Spectator* (december 1958:647).
  19. De historicus M.P. Bogaarts (1981:36) meldt hierover naar aanleiding van zijn archiefonderzoek: 'De gezagsgetrokken waren geschokt door de uitslagen van de eerste naoorlogse verkiezingen voor de Tweede Kamer op 17 mei 1946, voor de Provinciale Staten op 29 mei en voor de Gemeenteraden op 26 juli. Alle uitslagen wezen op een versterkte positie van de CPN, landelijk ruim 10% en plaatselijk wel meer (Amsterdam 32%; Rotterdam 19,5%).'
  20. Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Opinie-Onderzoek 'Nationale Reserve'*. Rapport A 331, maart 1950.
  21. Zie de historicus P. Krijnen die hier onderzoek naar heeft gedaan (1983:77); Zie ook de *Handelingen der Staten-Generaal*, Tweede Kamer, p.1870.
  22. Krijnen (1983:70), Witte (1992:124).
  23. Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Opinie-Onderzoek 'Nationale Reserve'*. Rapport A 331, maart 1950. Zie ook Krijnen (1983:87).
  24. Witte (1992:118).

25. *Militaire Spectator* (december 1958:650,654).
26. Geciteerd in Blom (1992:215).
27. Volgens Amerikaanse publicaties van wetenschappelijke congressen uit die tijd staat het thema van de 'geestelijke weerbaarheid' hoog op de agenda. Zie *Transactions of the Conference on Morale* (1951). Uit Amerikaans onderzoek blijkt verder dat de leden van de Civil Defense zich beduidend meer zouden bezighouden met het communisme dan de bevolking. De socioloog L.R. Dean (1964:III-10) concludeert dat 'Civil Defense directors, as a group, are ... preoccupied with communism as an unmitigated evil abroad and a clear and present danger at home'. Volgens Dean gelooft bijna de helft van de Amerikaanse BB-hoofden dat de dan reeds omvangrijke kritiek op de BB onderdeel vormt van een communistische samenzwering (op. cit. p.III-13).
28. Zie *De Koude Oorlog in Nederland*. Driedelige documentaire van Chris Vos, Jan Bank, Willem Ouwerkerk en Marja Roholl. 1989, Afl. 2, 'De Onzichtbare vijand'. Uitgezonden op tv, Nederland III, NOS, 10-10-89.
29. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1951 (Bijlage A, II, hoofdstuk V, nr.10, Rijksbegroting 1951 'Nota inzake de Burgerlijke Verdediging'.
30. Beide citaten komen uit *Handelingen der Staten-Generaal*, 1950, II, Bijlage A, Hoofdstuk V, nr.6, p.1-3, 'Nota inzake de Burgerlijke Verdediging'.
31. *De Paladijn* (oktober 1953:1).
32. Zie Langeveld (1953).
33. *Opiniononderzoek inzake Bescherming Bevolking*. Rapport A 602, april 1952. Tabellen en Samenvatting van de belangrijkste resultaten van een in maart 1952 gehouden enquête onder de Nederlandse bevolking. Den Haag: Nederlandse Stichting voor Statistiek.
34. *Jaarboek Reynierse* (1952-1953 en pass.).
35. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1951, Bijlage A, hoofdstuk V, nr.8, p.16 'Algemene Beschouwingen'. Men heeft het hier over een 'nauw verband ... tussen de werkzaamheden van de BVD en de Burgerlijke Verdediging'.
36. *Jaarboek Reynierse* (8-9-52).
37. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1951, Bijlage A, hoofdstuk V, nr.8, p.16 'Algemene Beschouwingen'.
38. *Jaarboek Reynierse* (8-9-52).
39. *Jaarboek Reynierse* (8-7-52). Een woordvoerder van de Amsterdamse Politie denkt hier volgens de notities anders over. Volgens hem waren 'veel communisten tevens crimineel' en om die reden 'voor eens en voor altijd ongeschikt als vrijwilliger'. *Jaarboek Reynierse* (19-5-53).
40. *Jaarboek Reynierse* (8-7-52).
41. *Jaarboek Reynierse* (17-12-52).
42. Zie *Alert* (juli/augustus 1986:15) waarin een foto van een rijdende tentoonstellingswagen met het motto uit de jaren vijftig staat afgebeeld.
43. Bogaarts: 'Met lede ogen moest het SWG aanzien hoe deze stichting BBB meer geld en vooral - na de watersnoodramp van 1953 - veel meer vrijwilligers kreeg ... Er bleken grote verschillen te zijn tussen de sociale voorzieningen en de arbeidsvoorwaarden tussen BB- en SWG-vrijwilligers. Het SWG werd ronduit beconcurrerd' (Bogaarts 1981:44,51n29).
44. *De Paladijn* (december 1957:3).
45. Deze gegevens ontleen ik aan een overzichtsartikel in *De Paladijn* (april 1984:7).
46. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-9).
47. Gemeente Archief Amsterdam, BB nr. 5345, II, 'Documentatie BB'.
48. *Vraagbaak Bescherming Bevolking*. ca. 1952 Den Haag: Stichting Bevordering Bescherming Bevolking.
49. In het dagelijks bestuur van de Stichting BBB hebben zitting: Ch.Th. Groothoff, voorzitter, president-directeur van de Staatsmijnen; Dr. L. Neher, vice-voorzitter, directeur-generaal van de PTT; H.F.M. Baron van Voorst tot Voorst, luitenant-generaal b.d., lid Raad van State; G.C. Looijen; Mr. L. Tielenius Kruythoff, Mr. A.B. Roosjen, lid van de Tweede Kamer; bestuurslid van de SWG; Mevr. G.Janssen-Gillebaard, vertegenwoordigster Nederlandse Federatie voor Vrouwelijke Vrijwillige Hulpverlening; S.van den Bent.
50. *Mededelingen Hoofd Bescherming Bevolking Amsterdam* (10-10-58). Vanaf 20 oktober 1958 is het programma 's avonds tussen kwart voor acht en acht uur te horen.

51. *De Vierde Macht* (juni 1952:2).
52. Gemeente Archief Amsterdam, BB nr. 5345, 'Verslagen en Vergaderingen van Wijkhoofden 1957/1958'.
53. *Handelingen der Staten-Generaal* (Bijlage A, hoofdstuk V, nr.8, p. 16, 1951 'Algemene Beschouwingen').
54. *Met Open Ogen*. ca.1952. 's-Gravenhage: Stichting Bevordering Bescherming Bevolking.
55. *Vragen en Antwoorden betreffende Bescherming Bevolking*. IJmuiden: Vermande Zonen (z.j.:I-1).
56. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:II-A-2).
57. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:II-B-6).
58. *Wegwijzer Bescherming Bevolking*. (z.j.:I-1, I-10, II-A-5, II-B-5).
59. *BB Waarom en Hoe* (z.j.:I, p.4.).
60. BB-Archief 5345, Cassette 32, bij monde van de Groningse socioloog Dr. K. van Dijk. Zie *De Paladijn* (oktober 1953:2, mei 1954:1).
61. *Journal Reynierse* (9-4-53).
62. Volgens Bogaarts (1981:44) betalen de ministeries van Defensie (dan Oorlog geheten), Justitie en Binnenlandse Zaken en het bedrijfsleven samen de kosten voor de SWG. Zie ook Witte (1992:125).
63. Zie De Rooy (1978:121).
64. *Ons Amsterdam* (1980:98-101).
65. Mijnlief (z.j.:7).
66. Zowel de oude als de nieuwe bewapende vrijwilligersorganisaties ressorteren dan onder Binnenlandse Zaken. (zie Boulogne z.j.:49).
67. Zie De Rooy (1978:121).
68. Interview met Borstam op 15 mei 1990, van 15.30 tot 18.30 uur. Borstam heeft behalve bij de Luchtbeschermingsdienst 21 jaar bij de BB gezeten. Borstam is een pseudoniem, zoals geldt voor alle vrijwilligers die in dit boek optreden en die niet onder hun eigen naam in de pers zijn genoemd. Vóór het afnemen van de vaak emotioneel verlopende interviews heb ik hen anonimiteit beloofd.
69. Bogaarts (1981:44).
70. Krijnen (1983:89).
71. Bogaarts (1981:39-40). Daarom wordt de SWG ook niet in de Coördinatie Commissie van de BB opgenomen. In zijn studie van de SWG merkt Krijnen (1983:89) op dat er bij de afdeling Openbare Orde en Veiligheid van Binnenlandse Zaken bezorgdheid heerst dat de BB in handen zou komen van de SWG.
72. Bogaarts (1981:39).
73. Bogaarts (1981:44).
74. *Gemeentebld*, 1949, II, afd.1, p.747, 6-4-49.
75. Bogaarts (1981:44, 51n29). Nimmer is, zover mij bekend, overwogen de BB evenals de SWG-leden te bewapenen. Het motto uit de begintijd luidt: 'Wij zijn allen echte BB'ers; wij zijn voor het geweer niet geschikt.'
76. *Het Gemeentebld* (afd.2, 7-3-52).
77. *Het Parool* (6-12-52).
78. *Vraagbaak Bescherming Bevolking* (ca.1952:4). *Handelingen der Staten-Generaal* (1950-1951), Burgerlijke Bescherming, II, Bijlage A, Hoofdstuk V, nr.6, p.1-3. 'Nota inzake Burgerlijke Verdediging'.
79. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:XVI), *Vraagbaak BB* (1952:11).
80. *De Vierde Macht* (juni 1952, p.2).
81. *Journal Reynierse* (18-4-52).
82. Reactie in 1954 van de Amsterdamse BB op een klacht van een buitengewoon dienstplichtige dat hij regelmatig wervingsfolders ontving van de vrijwillige politie, van de Nationale Reserve maar ook van de Bescherming Bevolking. Gemeentearchief Amsterdam, Kabinet van de Burgemeester, BB, Archief nr.5168, Dossier 11, nr.1170, 1189.
83. Bogaarts (1981:51).
84. Deze citaten ontleen ik aan *Vragen en Antwoorden betreffende Bescherming Bevolking*. IJmuiden: Vermande Zonen. z.j.:I-2.
85. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1952-53, II, Bijlage 2800, hfdst.VIII A, nr.11, p.5-6.

86. Zie voor een inzichtelijke historische verhandeling van het Nederlandse antimilitarisme Zwaan (1982).
87. *Bescherming Bevolking: Waarom en hoe*. z.j.:6.
88. *Vraagbaak Bescherming Bevolking* (ca.1952:4). Artikel 1 van de Wet van 10 juli 1952 (*Staatsblad* 404) tot bescherming van de bevolking tegen de gevolgen van oorlogsgeweld. Geciteerd in *Wettelijke Regelingen Openbare Orde en Veiligheid*. Samsom n.v.: Alphen aan den Rijn, tweede druk. (maart 1958:110). Deze wet werd gewijzigd bij de wet van 24 februari 1955 en bij de wet van 27 november 1957. *Staatsblad* 1952, nr.404; 1955, nr.86; 1957, nr. 503. De Luchtbeschermingsdienst was ook opgezet op basis van een wet, namelijk de Wet Betreffende Bescherming tegen Luchtaanvallen. Deze wet verviel bij de aanname van de BB-wet. *Wettelijke Regelingen Openbare Orde en Veiligheid* (maart 1958:127).
89. Mr. F.R. Mijnlieff spreekt hier ten overstaan van de Vereniging ter beoefening van de Krijgsmacht (Mijnlieff 1958:190).
90. *Journal Reynierse* (14-8-52).
91. *Journal Reynierse* (23-7-52).
92. *Journal Reynierse* (10-12-52).
93. *Journal Reynierse* (26-6-52).
94. Zie Langeveld (1953 en pass.).
95. *Journal Reynierse* (27-8-52).
96. *Journal Reynierse* (14-7-52).
97. *Journal Reynierse* (22-7-52).
98. *Journal Reynierse* (27-2-52).
99. *Handelingen der Staten-Generaal* (II, 1952-1953, 18-11-52, pp.2050).
100. *Vraagbaak Bescherming Bevolking* (1952:18).
101. *Journal Reynierse* (4-3-53).
102. Over de communistische participatie zie *Opinieonderzoek bij vrijwilligers van de organisatie Bescherming Bevolking*, april 1953, Tabel 1, 'Persoonlijke gegevens van de ondervraagde vrijwilligers: Personalial'. Den Haag: Nederlandse Stichting voor Statistiek.
103. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-4).
104. 5 van de 22 bestuursleden van de SWG komen uit sociaal-democratische hoek: Evert Kuipers, voorzitter van het NVV, de PvdA-Kamerleden Evert Vermeer en J. Tuin, de burgemeester van Amersfoort, Molendijk, en de Commissaris van de Koningin in Utrecht, M. Reinalda (zie Krijnen 1983:80).
105. Bogaarts (1981:44): *Handelingen der Staten-Generaal 1952-53*, Tweede Kamer (19-11-52, p.2079). Volgens Bogaarts weert de BBB de SWG tijdens haar eerste nationale vergadering officieel uit haar afdeling 'propaganda en werving'. Maar in de Tweede Kamer vinden diverse Kamerleden dat de SWG voor de werving van BB'ers 'inschakeling verdient'. *Handelingen der Staten-Generaal 1952-53* (Tweede Kamer, Bijlage 2800, hfdst.V, nr.9, p.8-9, 3-7-52). Het 'dubbele' bestuurslid en Kamerlid Evert Vermeer acht 'samenwerking op alle gebied hier dringend gewenst'. *Handelingen der Staten-Generaal*, register 1949-50.
106. Het Instituut Steun Wettig Gezag gaat volgens Bogaarts vooral op het platteland nauw samenwerken met de Stichting Bevordering Bescherming Bevolking. Vaak gaat het om dezelfde mensen (Bogaarts 1981:44,51,n29).
107. Interview met Bosch, 4 februari 1992, 14.00 - 16.00 uur.
108. De Amsterdamse BB bepleit de aanschaf van de tentoonstellingswagen in haar Jaarverslag als volgt: 'Door die tentoonstellingswagen ... kunnen we in alle wijken van Amsterdam laten zien wat de BB heeft!' *Enige gegevens over de Organisatie van de Bescherming Bevolking in de gemeente Amsterdam* (1954:5-6).
109. Interview met Tuin, 28 februari 1992, 12.00 - 17.00 uur. Na zijn pensionering verhuist hij naar Amsterdam-Nieuw West, alwaar het interview plaatsheeft.
110. Interview met Edel, 4 maart 1992, 14.00 - 17.00 uur.
111. *De Paladijn* (september 1956:6).
112. Geciteerd in een brief aan de Stichting Bevordering Bescherming Bevolking, Gemeentearchief, BB, nr.5345, nr.270, 'Voorlichting aan de bevolking'.

113. Zie ook Leenders (1990).
114. Reynierse in een artikel over de affaire in *De Haagse Post* (9-11-1957).
115. *De Haagse Post* (9-11-57), *Het Parool* (16-1-58).
116. *De Paladijn* (juni 1958:5).
117. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j., XVIII-1-2).
118. *De Paladijn* (september 1955:7).
119. Bogaarts (1981:45).
120. *Geen gewapende dienst? Dan ongewapend BB-er.* folder nr.3., z.j..
121. *Het Parool* (16-1-58).
122. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1955:11).

2 Preventieve bescherming

Inleiding

Moet men bij de bouw van schuilplaatsen voor de bevolking en een commandopost voor het BB-commando nu uitgaan van het 'mogelijke' of het 'waarschijnlijke'? De rijks-overheid vormt zich niet alleen een beeld van hoe de Derde Wereldoorlog er uit kán zien, maar ook hoe ze er vermoedelijk uit gáát zien, gezien de politieke situatie van dat moment en de positie van Nederland op het internationale militaire toneel. De BB-doelstelling luidt officieel: de burgers beschermen tegen de gevolgen van oorlogsgeweld. Maar hoe bepaal je de omvang van het te verwachten oorlogsgeweld? Alvorens je ook maar iets kunt 'beschermen' dien je te weten waartegen je dat wilt doen. De vijand is bekend: de Sovjet-Unie. Het type oorlog is ook min of meer bekend: weer een wereldoorlog. Maar het geweldsmiddel dat de nieuwe vijand gaat gebruiken is onduidelijk. Een belangrijke afweging vormt daarom die tussen het 'mogelijke' en het 'waarschijnlijke'.

Men gaat bij dit alles uit van de zogeheten 'militaire onderstelling' van dat moment. In de jaren vijftig verschijnen er twee: in 1950 en in 1955. Hierin geeft het Ministerie van Oorlog het antwoord op de 'allesoverheersende vraag': 'Welke zijn het karakter, de aard en de omvang van de te verwachten vijandelijke aanvallen?'¹ En welke doelen zien er voor de vijand aantrekkelijk uit? Wat op een bepaald moment oorlogstechnisch gezien kan, wordt nog niet altijd uitgevoerd. Welke veronderstellingen over wat er in een nieuwe oorlog kan gebeuren zijn nog reëel en welke overdreven?² Het vraagstuk wordt des te dringender wanneer vanaf 1953 de Sovjet-Unie over de atoombom beschikt. In 1955 wordt de atoombom officieel een bedreiging voor ons land en in de 'militaire onderstelling' opgenomen. Ze zorgt dan voor een soort ommekeer in het denken van het Amsterdamse BB-hoofd Reynierse.

Reynierse krijgt de opdracht te zorgen voor adequate schuilgelegenheid voor de bevolking en voor het BB-commando. In BB-termen heet dit de preventieve bescherming. De schuilkelders en de commandopost zijn de belangrijkste preventieve beschermingsmiddelen en Reynierse acht deze van essentieel belang voor een goede oorlogshulpverleningsorganisatie. Behalve de BB zijn voor de ondergrondse bescherming verschillende andere instanties verantwoordelijk, zoals de lokale overheid. Het BB-commando bestaat uit de hoofdcommissaris van politie, de commandant van de brandweer, de directeurs van de GGD, Sociale Zaken, Stadsreiniging, Bouw- en Woningtoezicht en van enkele andere diensten. Het is de bedoeling dat de commandoleden in oorlogstijd vanuit de commandopost onder supervisie van het BB-hoofd hun eigen diensten gaan leiden.³

De ambtenaren van het Ministerie van Binnenlandse Zaken becijferen de voor elke BB-eenheid noodzakelijke middelen. Bij de ambtelijke berekeningen gaat het om een logische relatie tussen de bevolkingsdichtheid en de omvang van de middelen. Boven-

dien kijken ze wat er lokaal al aanwezig is. Overal in het land gelden dezelfde criteria. Schuilkelders en commandopost hebben met elkaar gemeen dat ze duur en duurzaam zijn. Zijn ze eenmaal gebouwd, dan staan ze er daarna nog lange tijd. Het is daarom van het grootste belang de juiste keuze te maken. De wijze waarop en de vorm waarin de schuilkelders en de commandopost in Amsterdam uiteindelijk tot stand komen, wijzen echter eerder op het tegendeel. Op het materiële vlak ontstaat daarom een andere *state simplification*, het 'materieel voortdurend achter de feiten aanhollen'. Dit heeft te maken met een derde *state simplification*, namelijk het gehanteerde 'conventionele *best case*-scenario van de volgende oorlog'. Dit optimistische oorlogsscenario leidt tot een te bescheiden beschermingsprogramma dat ondermeer zichtbaar wordt in de preventieve bescherming.

Over het mogelijke en het waarschijnlijke

De rijksoverheid dient, zoals dat ook het geval is met het leger, met betrekking tot de BB altijd gelijktijdig na te denken over twee werkerterreinen: het concrete heden waarin de organisatie wordt opgezet en de leden getraind en de veel abstractere toekomst waarin ze daadwerkelijk gaat opereren. Uit onderzoeksrapporten blijkt bijvoorbeeld dat de Londense ziekenhuizen zich tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden voorbereid op de opvang van 200.000 gewonden, terwijl zelfs bij het zwaarste bombardement er niet meer dan 3000 werden binnengebracht.⁴ Ook Rotterdam had zich toen, behalve op de brandbom, ook terdege voorbereid op explosiebommen en 'gasaanvallen'. Uiteindelijk werd de stad grotendeels verwoest door de brandbom. Mijnlieff, dan nog raadgever bij Binnenlandse Zaken, onderstreept in een voordracht voor hoge militairen het naïeve karakter van de veronderstellingen van vóór de oorlog:

'Men sprak van brisantbommen en brandbommen en vooral van strijdgas ... Maar vroeg men dan ... met hoeveel bommen en welke dichtheid rekening moest worden gehouden, dan werd een nevelgordijn van geheimzinnigheid gelegd. Later is me gebleken, dat deze geheimzinnigheid ... niet berustte op *security* overwegingen, maar op een niet weten...'⁵

Bovendien circuleerden er onder de bevolking allerlei 'volksfantasieën' over het mogelijke oorlogsgeweld. Ook dit maakte het voor de rijksoverheid moeilijker om zakelijk te blijven. De *Groene Amsterdammer* had het in 1935 over de 'volksfantasie [die] graag spreekt van en gelooft in een *Uebergas*'.⁶ In een ander artikel fantaseerde het blad zelf over een gelijktijdige aanval van gas en brandbommen:

'Denken wij ons nu eens een bomaanval op eenige vitale punten gelegen temidden van een bebouwd centrum ... Plotseling ... verschijnen de vijandige bombardeurs en werpen hun bommenlast af. ... In enkele minuten is in het bebouwde centrum een ramp ontstaan van ongekende omvang! De bevolking

wordt door doodsangst gegrepen, paniek ontstaat, die weder nieuwe ongelukken met zich brengt. ... De brandweer, niet berekend op het blusschen van zoovele gelijktijdig uitslaande branden, staat machteloos. Voor de vergasten is geen hulp mogelijk ...'.⁷

Uiteindelijk worden in de Tweede Wereldoorlog nergens chemische wapens gebruikt. Mijnlieff denkt het toekomstige oorlogsgevaar nu beter te kunnen inschatten:

'[M]en ... schermde met de schrikbeelden ... en [kweekte] daarmee onbewust en ongewild een gevoel van volstrekte machteloosheid of ontoereikendheid aan ... Dit is thans anders.'⁸

Toch begint de BB-organisatie op een moment waarin de onzekerheid over het soort oorlogsgeweld extreem groot is: worden het brandbommen en brisantbommen zoals in de Tweede Wereldoorlog, **atoombommen** zoals op Japan of toch weer 'strijdgassen'? De brand- en brisantbommen staan iedereen nog levendig voor de geest. De **atoombom** is boven twee steden geëxplodeerd: Hiroshima en Nagasaki, maar de maatschappelijke kennis over de precieze uitwerking is dan nog gering. De Amerikaanse overheid getroost zich uit overwegingen van nationale veiligheid veel moeite het Hiroshima materiaal tot staatsgeheim te classificeren.⁹ Ondertussen zit noch Amerika noch Rusland stil. Voortdurend hebben aan beide zijden kernproeven plaats. Ook over deze kernproeven sijpelen de berichten slechts spaarzaam door. Vanaf 1950 beschikt Amerika over de waterstofbom, honderden keren zwaarder dan de **atoombom**. Bij de oosterburen zal dit nog even duren, tot eind 1953. Desondanks is de informatie over deze nucleaire ontwikkelingen verontrustend genoeg. Komt het kleine Nederland wel voor zo'n dure **atoombom** in aanmerking? En zo ja, welk type wordt het dan en welke plaatsen vormen een voor de hand liggend doelwit? Het antwoord op die onzekerheid hoopt de BB te krijgen van het leger, voor wie het toekomstige oorlogsgeweld van oudsher de structurele basis vormt van haar militaire planning.

Het vraagstuk manifesteert zich vooral als een keuze tussen het 'waarschijnlijke' en het 'mogelijke'. In Nederland lijkt dit, mede door de eerdere ervaringen, in het voordeel van het 'waarschijnlijke' uit te vallen. Mijnlieff legt uit waarom:

'De mogelijkheid voor een vijand om een aanval te doen op de electriciteitscentrale van Leeuwarden is waarschijnlijk groter dan ... op Rotterdam, omdat daar een sterkere afweer zal zijn. Ik geloof echter niet dat het waarschijnlijk is ..., omdat hij dan van de beperkte hoeveelheid **atoombommen** waarover hij beschikt wel een zeer weinig economisch gebruik zou maken. ... [N]aar mijn mening moeten wij uitgaan van de mate van waarschijnlijkheid en niet van het theoretisch mogelijke.'¹⁰

De officiële opvattingen over het toekomstige oorlogsgeweld in Nederland worden vastgelegd in de zogeheten 'militaire onderstelling'. Dit is een soort werkhypothese van de Algemene Verdedigingsraad, waarin staat aangegeven welke geweldsmiddelen het leger denkt dat de vijand in een volgende oorlog inzet en tegen welke doelen. Op basis van 'de aantrekkingskracht die aanwijsbare doelen op een tegenstander moeten uitoefenen' stelt de BB haar hulpverlenings- en schuilgelegenheidsprogramma samen.¹¹ De eerste naoorlogse 'militaire onderstelling' stamt uit 1950. De inhoud zal daarna nog regelmatig veranderen, al naar gelang nieuwe geweldsmiddelen en nieuwe oorlogsstrategieën op het militaire toneel verschijnen.¹² De BB krijgt deze 'militaire onderstelling' overhandigd in een speciaal daarvoor ontworpen koker. De 'militaire onderstelling' valt onder de categorie 'staatsgeheimen'. Bij de koker horen twee sleutels die beide nodig zijn om haar te kunnen openen. Twee top-ambtenaren van de BB dragen altijd ieder een sleutel bij zich.

Het waarschijnlijke

Wat kan Nederland anno 1950 aan oorlogsgeweld verwachten? De Nederlandse overheid beschikt inmiddels, dankzij grondig Amerikaans speurwerk, ruimschoots over feitenmateriaal over de uitwerking van het conventionele oorlogsgeweld in de Tweede Wereldoorlog uit vijandige en geallieerde landen. Mijnlieff presenteert tijdens een lezing voor de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap de oorlogsgevolgen van de 'militaire onderstelling' van 1950.¹³ Volgens hem kan Nederland op de eerste plaats brisantbommen verwachten tussen de 50 en 250 kilo. Ten tweede brandbommen van het kaliber 'licht tot middenzwaar'. Ten derde 'raketprojectielen, vliegende bommen en geleide projectielen'. Deze vijandelijke aanvallen zullen zijn gericht op specifieke doelen, de zogeheten 'gevaaraantrekkende objecten'. Militaire installaties, gevechtseenheden en burgerdoelen, daar gaat het de vijand om. Voor de hand liggende burgerdoelwitten vormen de hoofdstad Amsterdam, het regeringscentrum Den Haag, de havens van Rotterdam en Den Helder, de **vliegvelden**, de grootste industrie centra en de **belangrijkste verkeersknooppunten**.

In een eerste publicatie gunt de rijksoverheid ons een blik in haar uitwerking van de eerste 'militaire onderstelling'. Zo zegt zij over de keuze tussen het 'waarschijnlijke' en het 'mogelijke': '[B]ij de bepaling van de vermoedelijke omvang ener calamiteit wordt steeds uitgegaan van de ongunstigste mogelijkheid'.¹⁴ Maar deze formulering behoeft enige toelichting. 'Ongunstigste mogelijkheid', zo blijkt verder uit de tekst, slaat alleen op conventionele wapens. En ook deze inperking behoeft weer toelichting. Het sleutelwoord vormt hier het 'verzadigingspunt'. In de definitie die de ambtenaren hierover hanteren werpt de vijand niet meer bommen af dan voor de gewenste vernietiging strikt noodzakelijk is. Zodra meer bommen geen extra vernietiging opleveren, is het verzadigingspunt bereikt.¹⁵

De Haagse ambtenaren laten zich bij hun becijfering hierdoor leiden: ze letten alleen op de uitwerking van conventionele wapens en ze baseren zich op de theorie van

het 'verzadigingspunt'. In hun zogeheten 'aanvalsschema's' die ze op basis van militaire gegevens voor de BB samenstellen, wordt het 'verzadigingspunt' nader gedefinieerd. De 'aanvalsschema's' zijn bedoeld om zo precies mogelijk te kunnen bepalen hoeveel bommen hoeveel doden, gewonden, branden en andere vernielingen veroorzaken. De basis voor de becijfering ontleen ze aan Amerikaans onderzoeksmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog.¹⁶

Hun berekening gaat als volgt. Zoveel vliegtuigen kunnen zoveel en zoveel soorten bommen vervoeren en je hebt een minimaal aantal bommen nodig om een bepaald doel te vernietigen. Een bommenwerper kan, aldus de rekenaars, maximaal twee ton bommen vervoeren. Deze bestaan idealiter uit 60% brisantbommen en 40% brandbommen. Wil men één vierkante kilometer vernietigen, dan heeft het volgens het verzadigingsprincipe geen zin meer dan 80 ton bommen af te werpen.

Om een concreet idee te geven van hun berekeningen van aanvallen en gevolgen geef ik enkele cijfers. Onderaan in hun schema - zie hieronder - staat het kleinste aantal benodigde bommenwerpers van vier vliegtuigen. Deze vernietigen, met behulp van 3,2 ton brandbommen en 4,8 ton brisantbommen, samen 0,1 vierkante kilometer. Daardoor vallen er volgens verwachting 72 gewonden en 24 doden, worden er 48 percelen getroffen en breken er 100 branden uit. De cijfers in het schema lopen evenredig op, tot aan het niveau van het maximum aantal vliegtuigen voor de maximaal gewenste vernietiging. De ambtenaren stellen dit laatste op 8,4 vierkante kilometer. Op dit grondoppervlak veroorzaken 336 vliegtuigen met 268,8 ton brandbommen en 403,2 ton brisantbommen 6048 gewonden, 2016 doden, 4032 getroffen percelen en 8400 branden.¹⁷

H.P. Linthorst Homan, in die tijd commissaris van de koningin in Friesland, ziet deze cijfers als een bewijs van de 'typische Hollandse degelijkheid waarin niet zoveel aan de verbeelding werd overgelaten'.¹⁸ Ook de pers is merkbaar onder de indruk. 'Men moet', aldus de *Volkskrant*, 'een gevoel van weerzin overwinnen, wanneer men u in wiskundige formules dat alles voorrekent'.¹⁹ In haar ogen zijn de berekeningen 'griezelig nauwkeurig' en 'huiveringwekkend' en de cijferaars 'cynische deskundigen van de moderne oorlogsvoering'. Leger en BB gaan er echter aan voorbij dat de theorie van het verzadigingspunt al in de Tweede Wereldoorlog werd gelogenstraft en dat de bevolking ernstiger werd geteisterd dan men op grond van die theorie mocht verwachten.²⁰

In de 'militaire onderstelling' komt de atoombom op de vierde plaats van de te verwachten wapens. Mijnlieff zegt hierover: 'Met een beperkt gebruik van de atoombom op de allerbelangrijkste doelen ..., als gebruikt in Hiroshima van 20 kiloton, met 15.000 doden en 45.000 gewonden na alarmering en dekking, wordt rekening gehouden'.²¹ Het gaat dan om hooguit één atoombom en wel 'op één van onze drie grootste steden'. Ook minister Teulings schat de kans van een atoombom op Nederland niet hoog in. Tegen de Tweede Kamer zegt hij: Men moet er uiteraard rekening mee houden, maar dan slechts 'met één enkele A-bom' en bovendien 'bij wijze van uitzonde-

ring'.²² Het ligt naar zijn idee veel meer voor de hand dat de vijand de atoombom afwerpt op een Amerikaanse, Britse of Franse haven of op een van hun industriegebieden. Burgemeester d'Ailly benadrukt tegenover de gemeenteraad dat brand- en gasbommen al gevaarlijk genoeg zijn. De betreffende Raadsnotulen vat zijn woorden aldus samen:

'Waarom zou hij zich moeten uitspreken tegen het gebruik van atoom- en waterstofbommen en niet bijvoorbeeld tegen het gebruik van brand- en gifgasbommen, waardoor toch ook honderden personen kunnen worden gedood?'²³

Ondanks deze gegevens houdt de BB in ieder geval in haar eerste beschermingsprogramma geen rekening met de atoombom. De voor haar nader uitgewerkte 'militaire onderstelling' bevat geen concreet voorstel ter bescherming tegen de atoombom, ook niet tegen een 'beperkt gebruik' ervan. De rijksoverheid vindt wel dat de organisatie zo dient te worden opgezet, dat 'nieuwe wapens' geen principiële verandering van de BB zullen inhouden. Ze maakt echter nergens duidelijk wat dit concreet inhoudt. Over de atoombom belooft ze 'zonodig nadere mededelingen' te doen.²⁴

Reynierse's commandopost

Vanaf de eerste dag van zijn aanstelling buigt het BB-hoofd zich met de nodige regelmaat over zijn troetelkind, de commandopost of 'cop', zoals hij haar in zijn journaal kortweg noemt. Willen Reynierse en zijn BB-commando anderen daadwerkelijk kunnen helpen, dan zullen zij eerst voor hun eigen veiligheid moeten zorgen. Het grote belang van de post staat elders als volgt omschreven:

'In tijd van oorlog is de commandopost voor de bescherming burgerbevolking, wat het centrale zenuwstelsel is voor het menselijk lichaam.'²⁵

Op 18 april 1952 gaat het BB-hoofd op bezoek bij de commissaris van de koningin van Noord-Holland. De commissaris is provinciaal toezichthouder bij de BB. Het moet Reynierse als muziek in de oren hebben geklonken dat Amsterdam volgens de commissaris een streepje voor heeft op de rest van Nederland. De stad heeft als hoofdstad niet alleen recht op een 'super grote commandopost', maar ook op extra faciliteiten en extra comfort.²⁶

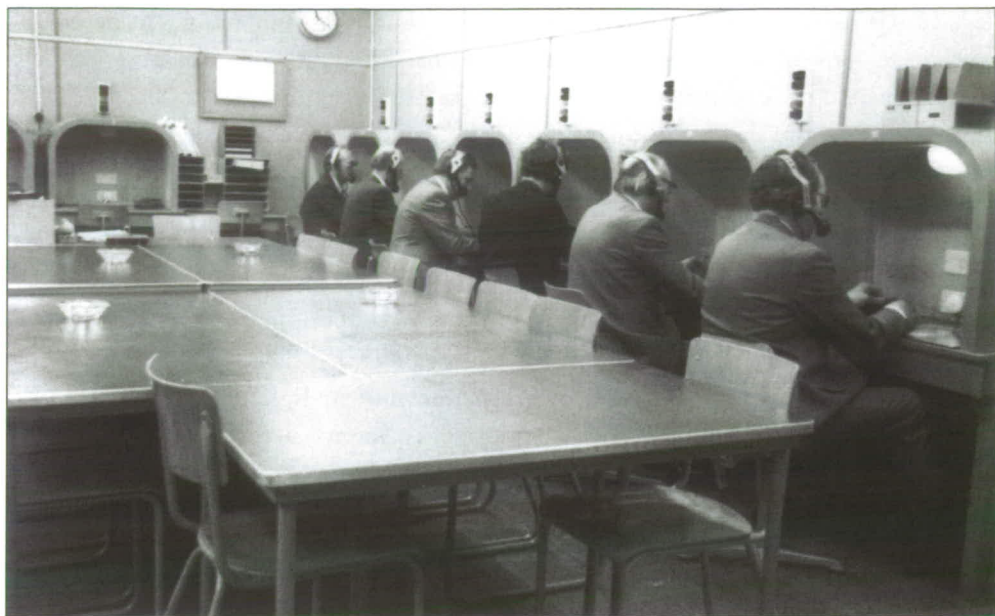
Op dat moment bestaat reeds duidelijkheid over het verschil tussen commandopost en schuilplaats. Een commandopost is vooral een kantoor, waar de BB en het BB-commando in oorlogstijd hun dagelijks werk in een beveiligde omgeving kunnen voortzetten en waar adequate communicatieapparatuur ongestoord contact met de buitenwereld garandeert. Onder een schuilplaats verstaat de rijksoverheid een soort beschermde wachtkamer waar je in oorlogstijd onderdak zoekt, omdat het buiten door bombardementen en dergelijke even niet veilig is.

Het is de bedoeling dat Reynierse in de commandopost uit naam van de burge-meester in oorlogstijd het opperbevel voert over het BB-commando. De BB noemt het BB-commando de 'braintrust van de plaatselijke beschermingsorganisatie'.²⁷ Mijnlieff spreekt in deze tijd de hoop uit dat het BB-commando van de oorlogshulpverlenings-organisatie een daadwerkelijke onafhankelijke 'vierde macht' zal maken. Alleen dan, aldus Mijnlieff, kan ze 'haar operationele taak naar behoren en in grote mate onafhanke-lijk van de hulp van anderen ... volbrengen'.²⁸ In de voorlichtingsfilms over de BB vorm-ten de beelden van een operationeel BB-commando in de commandopost een vaste en vertrouwenwekkende scène. Ze doen sterk denken aan de militaire commandoposten uit de speelfilms over de Tweede Wereldoorlog. Het BB-hoofd buigt zich hierin, omringd door zijn commandanten, over een immense stadsplattegrond, terwijl zijn manschappen binnenkomende berichten 'plotten' op enorme wandkaarten.

Oorlogstechnisch gezien ziet de functie van de commandopost er als volgt uit: Bij de nadering van vijandelijke vliegtuigen ontvangt de bemanning van de commandopost de eerste waarschuwing via een telefonische *hotline* met het Ministerie van Defensie. Vervolgens roept het BB-hoofd het BB-commando hier bij elkaar. Dit commando neemt de eerste beslissingen over de vereiste hulpverlening.²⁹ In de commandopost zit ook de knop van de waarschuwingssirenes. Het geloei van de sirenes is tevens het mobi-lisatiesein voor BB-ambtenaren en vrijwilligers.³⁰ Het communicatiecentrum vormt de belangrijkste afdeling omdat hier de oorlogsberichten binnenkomen en berichten over hulpverlening weer uitgaan.

Elders in de ruimte verwerken lange rijen telefonisten aan één stuk door inkomende en uitgaande berichten.

De problemen die Reynierse moet oplossen ten aanzien van de commandopost zijn wederom talrijk. Eerst gaat het over de vraag of de post bovengronds of ondergronds moet komen. En vervolgens hoe groot de post moet worden, waar hij moet komen en welke voorzieningen erin horen. Om zich een mening te vormen bezoekt hij zijn BB-collega's in de andere grote steden. Reynierse toont zich in zijn journaal enigszins jaloers op zijn Utrechtse collega. Deze krijgt als commandopost de 'zeer geschikte', want diepliggende en goedbeschermde bunker van de voormalige Duitse bezetter.³¹ Het Utrechtse BB-hoofd vertelt hem dat hij een vloer met een 'verende constructie' wil, omdat er in de oorlog, vanwege de betonnen vloer, mensen schijnen te zijn gevonden 'met een gebroken nek'.³²

De belofte van de Noord-Hollandse commissaris van de koningin blijken in de praktijk uiteindelijk weinig waard. Aanvankelijk is volstrekt onduidelijk wie de rekening gaat betalen. Het rijk schuift het af op de gemeente en de gemeente stelt zich afwachtend op, in de hoop alsnog een fikse bijdrage te ontvangen van het rijk. Het stadsbestuur van Amsterdam heeft in ieder geval geen haast. Het laat geen gelegenheid voorbij gaan er op te hameren het geld harder nodig te hebben voor in haar ogen veel dringender zaken, zoals de werkloosheid en de woningbouw.³³ Op een gegeven moment stelt het rijk voor 'maar in een gewoon huis [te] gaan zitten'. Voor het BB-hoofd is dit 'onaanvaardbaar'. Hij vraagt burgemeester d'Ailly al zijn invloed aan te wenden om de rijksoverheid tot andere gedachten te brengen.³⁴ Ondertussen stijgt bij de BB het begrote bedrag voor de commandopost. Uiteindelijk blijkt dat de gemeente de meeste kosten moet betalen, een beslissing die grote invloed heeft op het verdere verloop.

Ook daarna ondervindt Reynierse voornamelijk tegenslag. Binnen de weinig florissante financiële context dient het BB-hoofd een aantal kwesties op te lossen met verreikende consequenties dan hij op dat moment kan overzien. De keuze tussen boven- en ondergronds vindt hij aanvankelijk zelf niet zo relevant. Een ondergrondse post is per definitie een permanente post en daarmee niet alleen een gemakkelijk doelwit voor een bombardement van vijandelijke vliegtuigen, maar ook voor aanslagen van een 'vijfde colonne'. Op advies van de Algemene Verdedigingsraad kiest Reynierse uiteindelijk toch voor de ondergrondse versie.

Daarna onderzoekt hij het probleem van de juiste locatie.³⁵ Het BB-commando hoort volgens hem daar te zitten waar ze het meeste nodig is: zo dicht mogelijk bij de bevolking. Tegelijkertijd moet de locatie aan de betrokken bewoners maximale veiligheid bieden. Wil je de kans op een voltrefter verkleinen, dan lijkt een locatie buiten het drukke stadscentrum juist weer beter. Maar dat vergt weer lange en dus kostbare telefoonlijnen naar de relevante gemeentelijke en BB-instanties.³⁶

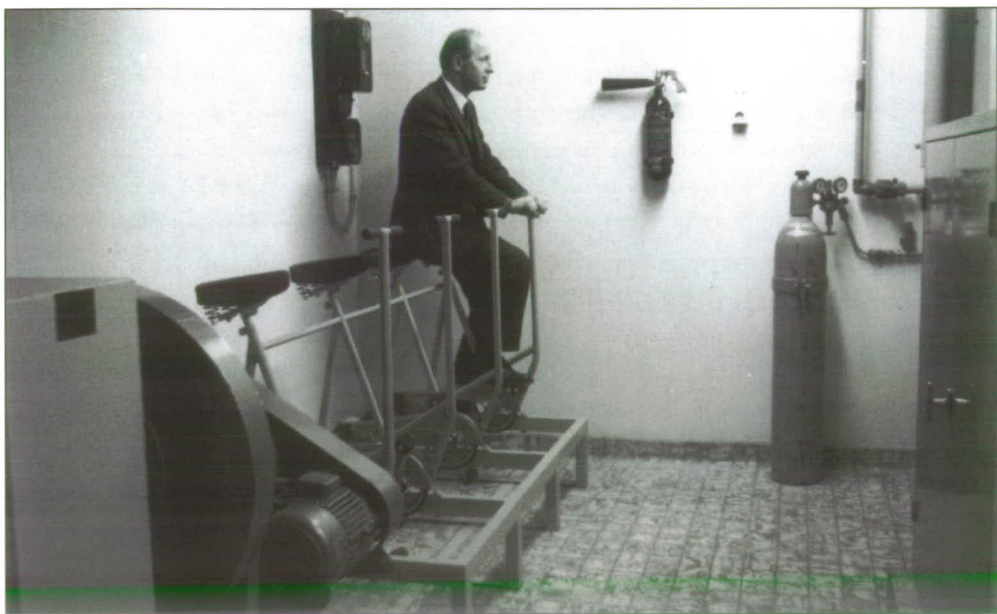
Reynierse komt er bovendien achter dat hij bij zijn overwegingen rekening dient te houden met de opinies en wensen van andere gemeentelijke instanties. De gemeentelijke dienst Publieke Werken komt steeds weer met nieuwe stedenbouwkundige bezwaren. De Schoonheidscommissie wenst elk zichtbaar uitsteeksel in de bouwtekening eerst getoetst te zien aan de geldende esthetische criteria.³⁷ De PTT wil de geplande telefoonlijnen eerst aan een technische keuring onderwerpen. De aangezochte architect confronteert hem aanhoudend met aanvullende bouwtechnische op- en aanmerkingen. De burgemeester ten slotte eist dat elke voorgenomen extra financiële uitgave eerst aan hem wordt voorgelegd.

Vervolgens voert Reynierse onderhandelingen met eigenaren en beheerders van potentiële locaties. Allerlei opties passeren de revue. Het Olympisch Stadion valt af omdat het militair te boek staat als 'gevaaraantrekkelijk object'. Een bierbrouwerij deugt niet omdat het nabij gelegen Amstelstation eenzelfde lot is beschoren.³⁸ De Ringdijk, aanvankelijk de meest favoriete plek, kost te veel aan telefoonkabels.³⁹

Eindelijk denkt hij de ideale plek te hebben gevonden. Het is het Adema van Scheltemaplein in Nieuw-Zuid. Het plein ligt aan de Memlingstraat in de zogeheten 'Goudkust', een van de duurdere wijken van Amsterdam. De aangrenzende school, in die tijd een HBS, is in de oorlog kapotgebombardeerd. Het schoolbestuur wil de school weer helemaal opbouwen en van het Adema van Scheltemaplein een schoolplein maken.⁴⁰ Het plein is ideaal om de post geheel in 'te laten verzinken', zoals Reynierse het in zijn journaal omschrijft. Een positieve bijkomstigheid is de nabijheid van de Duitse bunker van de voormalige *Sicherheitsdienst*. Dit maakt niet alleen het uitgraven een stuk eenvoudiger maar verlaagt ook de PTT-rekening, want er zitten nog zo goed als nieuwe 400-aderige telefoonkabels in de grond.⁴¹ In oorlogstijd biedt het plein ten slotte de mogelijkheid om er, voor een nog grotere veiligheid, een flinke berg zand op te storten.⁴² Na instemming van de relevante partijen staat Reynierse's besluit vast. Het ligt in de bedoeling de commandopost gelijk met de school op te leveren.⁴³

Maar ook de bouw onder het Adema van Scheltemaplein blijkt uiteindelijk vol voetangels en klemmen. De gemeente, hiertoe opgedragen door het rijk, verplicht het schoolbestuur aan het BB-project mee te werken. Het bestuur ziet vooral de overlast die de BB-ambtenaren haar gaan bezorgen en probeert op allerlei manieren onder de post uit te komen.⁴⁴

Het rijk neemt de financiering op zich van de dure communicatiemiddelen, maar stuurt de rekeningen voor het bijbehorende meubilair door naar de gemeente. Het gemeentebestuur wil uiteindelijk alleen betalen voor het allernoodzakelijkste. Ter bescherming tegen conventionele wapens betaalt de gemeente voor een 'betondekking' van de buitenmuren, voor het dak van veertig centimeter en voor de dikke stalen deuren. Een noodstroomaggregaat dient ervoor om bij stroomuitval de elektriciteitsvoorziening in stand te houden.⁴⁵ In geval dit ook uitvalt zorgen vier 'energiefietsen' voor de elektriciteit.

Een flink deel van de ruimte wordt in beslag genomen door drie tanks: een met dieselolie voor de verwarming, een 'reinwatertank' voor het drinkwater en een fecaliëntank voor het toilet. In die tijd, zo vlak na de Tweede Wereldoorlog, lijkt het gevaar van het gebruik van chemische wapens kennelijk reëler dan dat van kernwapens. Om het binnendringen van gevaarlijke gassen tegen te gaan komt er een luchtdichte binnenruimte. Hierin worden koolfilters geïnstalleerd tegen het gas, een ventilatiesysteem voor de noodzakelijke luchtverversing, en hierin verwerkt, de luchtverwarming.⁴⁶

Ondanks de aanvankelijke suggestie dat Amsterdam voor haar commandopost op iets bijzonders mag rekenen, blijkt uiteindelijk een 'sobere post' het maximaal haalbare. Reynierse vindt het jammer maar uiteindelijk toch acceptabel.

Waar komen de schuilkelders?

Het journaal van Reynierse laat ook zien hoe hij zich dagelijks het hoofd breekt over de schuilgelegenheid voor de bevolking. Hij voelt zich er persoonlijk verantwoordelijk voor om in Amsterdam voor voldoende openbare schuilgelegenheid te zorgen.⁴⁷ Zo vraagt hij zich op 15 februari 1952 bezorgd af:

‘Hoe zal de arbeider in de stad reageren bij een luchtbombardement, als hij weet dat vrouw en kinderen geen schuilgelegenheid hebben?’⁴⁸

Het liefst ziet hij voor elke Amsterdammer een openbare schuilplaats. Volgens oud-wijkhoofd Voethe past deze houding bij de gevoelens die dan in Amsterdam heersen:

‘Wij waren overtuigd van de noodzaak dat wij niet net zoals in 1940 met lege handen konden staan.’⁴⁹

Maar hoe kan Reynierse dit voor 800.000 inwoners voor elkaar krijgen? Het BB-hoofd inventariseert eerst wat er van de Tweede Wereldoorlog nog over is. Het archief van de Luchtbeschermingsdienst biedt houvast.⁵⁰ Hij laat onderzoek doen naar de hierin genoemde fietsenkelders en andere souterrains die in de oorlog als schuilkelder dienst hebben gedaan. Ook bekijkt hij persoonlijk de militaire bunkers in de stad zoals die onder het Museumplein. De leidende vraag bij dit alles is: is het mogelijk deze om te bouwen tot een effectieve ‘burgerschuilkelder’?⁵¹ Tenslotte overweegt hij de oude zogeheten ‘schuilloopgraven’ in het Vondelpark weer in ere te herstellen.⁵²

Schuilloopgraaf in Vondelpark⁵³

Al deze onderzoeken leveren uiteindelijk niets op.⁵⁴ De kelders en militaire bunkers zijn er niet meer of inmiddels te verzwakt. Hun beschermingsgraad is minimaal tot nihil. Vanwege de te hoge grondwaterstand moet hij ook het idee van de schuilloopgraven opgeven.

Uiteindelijk besluit Reynierse tot volledige nieuwbouw. Uit zijn journaal blijkt dat ook hier de vraag hem bezighoudt of deze schuilplaatsen bovengronds of ondergronds moeten komen. Hij neigt naar ondergronds, maar ziet onmiddellijk de talrijke problemen op zich afkomen in het 'nauwe' en 'overvolle' Amsterdam:

'Iedere aangegeven plaats ... zal aan een afzonderlijk onderzoek moeten worden onderworpen, onder andere wat betreft aanwezige riolering, kabels, water- en gasleidingen.'⁵⁵

In de Tweede Wereldoorlog zou bovendien zijn gebleken dat mensen er een hekel aan hebben massaal een betonnen ondergrondse schuilkelder in te gaan.⁵⁶ Volgens de *Volkskrant* zijn 'grote concentraties' van schuilende mensen 'uit den boze'. Als illustratie verhaalt ze hoe in de Tweede Wereldoorlog in Keulen door een voltreffer 'alle 4000 schuilers' van een 'massaschuilkelder' de dood vonden.⁵⁷

Bovengronds schuilen is veel gemakkelijker te realiseren. Reynierse kiest uiteindelijk voor de zogeheten 'Andersonschuilruimte'. Dit is een lichtgewicht metalen koepel die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Engeland haar geschiktheid heeft bewezen. Hij bleek in ieder geval bestand tegen kleine brisant- en brandbommen.⁵⁸ Elke koepel biedt plaats aan vijftig burgers. Bij evenredige verdeling over de wijken gaat het volgens Reynierse in totaal om zo'n 16.000 koepels.⁵⁹ Hij stelt burgemeester d'Ailly voor de grondplaten voor de Anderson-schuilruimte alvast te laten leggen. Bij oorlogsdreiging kan de koepel er dan direct op worden gemonteerd.

Maar Reynierse blijkt te voortvarend te werk te zijn gegaan. De rijksoverheid heeft uiteindelijk ook in deze zaak de beslissende stem. Op advies van de Algemene Verdedigingsraad kiest deze voor de veel duurdere ondergrondse variant. Reynierse beseft dat nieuwbouw van ondergrondse schuilkelders betekent dat hij het idee van een standardschuilkelder, zoals de Andersonschuilruimte was, wel kan vergeten. Dit brengt nogal wat consequenties met zich mee:

'De bouw van iedere schuilplaats zal zijn eigenaardigheden met zich meebrengen, zodat zeker niet van een algemeen project sprake kan zijn.'⁶⁰

Ook de wens van het BB-hoofd om elke Amsterdammer een door de rijksoverheid betaalde schuilplaats te geven ziet hij niet gehonoreerd.⁶¹ Volgens het *BB-Jaarverslag* van 1952 wil Reynierse het ondergrondse schuilkelderproject in de hoofdstad beginnen met de bouw van 194 schuilkelders. Elke kelder biedt plaats aan 100 mensen, in totaal

dus aan 19.400 Amsterdammers. Het is de bedoeling dat de schuilkelders op die punten in de stad komen waar zich veel mensen tegelijkertijd ophouden, zoals op drukke verkeerspunten.⁶² Het BB-hoofd beschouwt dit als een begin: de 'eerste tranche van een schuilplaatsenplan voor 80.000 personen'. Dit getal is afgeleid van de veronderstelling dat zich in een stad als Amsterdam overdag gemiddeld 10% van de bevolking op straat bevindt. De schuilkelders zijn in de eerste plaats voor deze mensen bedoeld.

De rijksoverheid denkt echter aan openbare schuilgelegenheid voor zo'n 100.000 burgers, maar dan voor het hele land. Ze gaat er bovendien van uit dat vijftig procent hiervan er al is, in de vorm van de schuilkelders die stammen uit de Tweede Wereldoorlog. Het Amsterdamse BB-hoofd is het met het genoemde aantal niet eens: 'Men kan het bouwen dan beter laten'.⁶³ In zijn journaal vraagt hij zich verontrust af:

'Stel hiervan worden er 10.000 in Amsterdam gebouwd? Wat is 10.000 op 800.000? Bij de ingang van de schuilplaatsen wordt het "moord en doodslag"'.⁶⁴

Oplevering van de commandopost

Ondertussen duurt het al met al anderhalf jaar voor met de bouw van de geplande commandopost kan worden begonnen.⁶⁵ De onderhandelingen over de inrichting gaan welhaast nog moeizamer dan die over de bunker zelf. Om elke cent moet het BB-hoofd bij de gemeente bedelen en bij elk voorstel komt prompt de vraag of het niet goedkoper kan. De kosten voor de gemeente zijn inmiddels opgelopen tot f 240.000,-.

Een illustratief voorbeeld van de zuinige sfeer om de post vormen de verwikkelingen rondom de sanitaire voorzieningen. Aanvankelijk heeft het BB-hoofd voor de post een normaal toilet in gedachten. Uiteindelijk verdwijnt het toilet uit de bouwtekening, omdat het stadsbestuur de put voor de riolering en de waterpomp voor de spoeling te duur vindt. De gemeente adviseert de gebruikers van de commandopost maar binnendoor via de nooduitgang in de school naar het toilet te gaan. Als compromis komt er één chemisch noodtoilet in de post zelf, met een opslagtank voor de fecaliën. Reynierse legt zich hier bij neer. Hij verwacht in oorlogstijd de commandopost toch alleen 'gedurende het alarm' te hoeven gebruiken, zo schrijft hij in zijn journaal.⁶⁶

Wanneer de commandopost in 1955 eindelijk klaar is, toont Reynierse zich alsnog tevreden met het resultaat. Voor Nederlandse begrippen is de post toch nog een bijzondere gebouw geworden. Overal uit het land komen hoge ambtenaren naar Amsterdam om haar te bewonderen. De fotograaf van de *Paladijn* legt het bezoek op de foto vast.⁶⁷ Met onverholen trots meldt de Amsterdamse BB in haar *Jaarverslag* dat ook prins Bernhard de post met een bezoek heeft vereerd.⁶⁸ De post gaat de vaste locatie vormen voor het jaarlijkse personeelsfeest van de BB-staf. Th. Renting, in deze tijd wijkhoofd maar later ook nog BB-hoofd, toont me een foto van zo'n personeelsavond. Volgens hem was er dan altijd wel gelegenheid voor een dansje.⁶⁹

Personeelsavond van de Amsterdamse BB in de commandopost

De BB-ambtenaren komen naar eigen zeggen graag naar de post. Iedereen heeft er zijn vaste plaats. Via deze post kan de Amsterdamse BB tonen wat ze in haar mars heeft.

Reynierse ziet zijn wensen op het gebied van de communicatiemiddelen ruimschoots ingewilligd, daar het Rijk de kosten grotendeels betaalt.⁷⁰ Ze installeert twintig 'bedienplaatsen' voor het telefonisch verkeer, vier 'cellen', een telex en een intercom.⁷¹ Wanneer de 'vaste' communicatiemiddelen uitvallen, staan hem vier zogeheten 'verbindingswagens' en dertig motoren ter beschikking, alle voorzien van ontvangst- en zendapparatuur:

*'Ze kunnen overal naar toe worden gezonden waar dit nodig is of waar de telefoonverbindingen zijn uitgevallen. Ze kunnen dan per radio het contact blijven onderhouden met de commandopost.'*⁷²

Mocht ook dit niet functioneren, dan staan er gemotoriseerde ordonnansen klaar om berichten rond te brengen. Midden jaren vijftig staan voor de commandopost 184 telefonisten genoteerd. De BB motiveert dit nogal hoge aantal met de woorden:

*'Het spreekt vanzelf dat in toestand van paraatheid de commandopost dag en nacht bezet moet zijn.'*⁷³

Rond 1955 kan men bij de BB echter ook de eerste kritiek beluisteren op de commandopost. De kritiek heeft te maken met de nieuwe 'militaire onderstelling' die het leger

in dat jaar bij de BB heeft gedeponneerd. In de 'militaire onderstelling' van 1955 staat opnieuw wat ons land in een oorlog op haar grondgebied kan verwachten. De BB dient nu wel rekening te houden met kernwapenexplosies. Speciale aandacht krijgt nu de bijzondere dreiging die uitgaat van de waterstofbom: de omvang van de *fall-out*. Bij een zogeheten 'grondexplosie' van een waterstofbom zijn de radioactief geladen stofdeeltjes zo talrijk, dat ze een groot gebied in één keer langdurig kunnen besmetten en uiteindelijk het leven daarin volkomen vernietigen.

Twee zaken waarover het BB-hoofd zich daarvoor nog redelijk tevreden toonde, vindt hij nu, na de formele 'nuclearisering' van het oorlogsgeweld, niet langer acceptabel. Juist de keuzes waarbij hij zich slechts schoorvoetend heeft neergelegd, blijken duidelijk niet de goede te zijn geweest. Reynierse eist nu alsnog een ondergronds toilet. In het 'atoomtijdperk' is het volgens hem niet langer verantwoord om naar het toilet in de school te gaan. Bovendien moeten er speciale zogeheten zandfilters worden geïnstalleerd tegen *fall-out*. Koolstoffilters beschermen alleen tegen gas. Daarnaast moet de commandopost bewoonbaar worden gemaakt. De verblijfsperiode tijdens een kernoorlog wordt geschat op enkele dagen maar vermoedelijk nog langer. Al in het *Jaarverslag* van 1956 laat het BB-hoofd impliciete verzoeken tot renovatie opnemen:

'Wegens de zeer onvoldoende toiletgelegenheid in de commandopost werd voorgesteld over te gaan tot de bouw van een behoorlijke gelegenheid, ondergronds.'⁷⁴

In hetzelfde *Jaarverslag* staat ook dat 'zandfilters met het oog op het radiatiegevaar urgent [worden] geacht.'⁷⁵ Ook de *Volkskrant* vindt, maar dan enkele jaren later, dat er iets fundamenteel mis is met de Amsterdamse commandopost:

'De commandopost stamt uit 1953, waarin nog inzichten golden die thans geheel verouderd zijn.'⁷⁶

Wat voorheen nog 'overbodige luxe' werd genoemd, heet nu, in het atoomtijdperk, 'bittere noodzaak'. Toch zal het nog tien jaar duren voordat het stadsbestuur het groene licht geeft voor een grondige verbouwing.

Te weinig schuilkelders en op de verkeerde plek

Amsterdam behoort uiteindelijk tot de steden die van het Rijk extra geld krijgen voor openbare schuilkelders. Uit een latere voorlichtingsbrochure van Binnenlandse Zaken blijkt dat de voorkeur van Reynierse voor bepaalde locaties overeenkomt met de officiële voorkeur van het Ministerie:

'Openbare schuilgelegenheden zullen door de zorg van de overheid op die plaatsen worden gemaakt, waar ondanks de te treffen maatregelen tot spreiden

ding van het verkeer, toch nog rekening dient te worden gehouden met grote concentraties van personen en voertuigen.⁷⁷

Maar de weerbarstige werkelijkheid leert anders. De wijze van financiering van de schuilkelders blijft evenals die van de commandopost lange tijd onduidelijk en blijkt uiteindelijk doorslaggevend voor de verdere gang van zaken. Wederom gaat het om de kostenverdeling tussen rijk en gemeente. Terwijl Reynierse nog druk bezig is zijn eigen plannen gerealiseerd te krijgen, belandt in juni 1953, bijna anderhalf jaar na de oprichting van de Amsterdamse BB, de eerste richtlijn van het Ministerie op het BB-kantoor.⁷⁸ Hierin staat dat de rijksoverheid alleen wil betalen voor schuilgelegenheid die tot stand is gekomen volgens haar richtlijnen. Het Rijk wil nu ook de touwtjes van de preventieve bescherming strak in handen nemen. Eindelijk geeft ze officiële toestemming voor de bouw, niet van 19.400 maar van 13.500 schuilplaatsen, niet op drukke verkeerspunten maar in zogeheten 'vredesprojecten'.⁷⁹ Vanwege de hoge kosten geeft de rijksoverheid namelijk alleen subsidie wanneer de schuilkelders ook een 'nuttige vredesbestemming' hebben. Dit verdient volgens haar uit 'stedenbouwkundige, financiële en economische overwegingen' de voorkeur.⁸⁰

Voor het stadsbestuur is 'combinatiebouw', zoals ze dit bouwen in 'vredesprojecten' noemt, relatief aantrekkelijk. In dat geval is namelijk met het rijk afgesproken dat de gemeente hooguit een-derde van de kosten betaalt. Het Rijk belooft ook de kosten van de inrichting voor haar rekening te nemen. Per schuilkelder wil ze de volgende objecten ter beschikking stellen:

'stalen kozijnen en deuren; ventilatie-inrichtingen; lichtarmaturen; een droog-closet; een gordijn met roede; twee lampen voor noodverlichting; een water-reservoir met aftapkraan van circa 40 liter; een EHBO-trommel compleet; een stel uitbreekgereedschappen; zes drinkbekers; een waterremmer.'⁸¹

Het gaat om voetgangerstunnels, viaducten, openbare gebouwen, maar ook om particuliere panden, zoals banken en dergelijke. De schuilkelders beschermen alleen tegen een conventionele oorlog en zijn niet bestand tegen een vultreffer.

Het BB-hoofd ziet weinig in 'vredesprojecten'. Maar de BB kan zelf geen bouwopdrachten geven; dat is in Amsterdam de taak van de gemeente. Volgens Reynierse is juist daar waar de meeste behoefte aan schuilgelegenheid is, dit het moeilijkste te realiseren:

'Uit verkeers- en esthetisch oogpunt ontmoet het bouwen op drukke punten vele bezwaren. Amsterdam is zo nauw gebouwd, dat er bijna geen plaats voor is.'⁸²

Verder heeft Reynierse geen vertrouwen in het openbare karakter van de schuilruimten in particuliere 'vredesprojecten':

'En indien deze ruimten worden ingericht tot schuilgelegenheid, dan is deze toch zeker in de eerste plaats bestemd voor het personeel van de kantoren en magazijnen zelf, althans overdag? ... Wie betaalt de ontruiming?'⁸³

Maar ook met het uitgeven van het relatief geringe bedrag voor openbare schuilkelders hebben de bestuurders geen haast. Pas in 1956, één jaar na de bekendmaking van de nieuwe 'militaire onderstelling', neemt de gemeenteraad het besluit voor de bouw van de eerste schuilkelders. Ze komen in drie nieuwe ondergrondse toiletten onder het Beursplein, het Rokin en onder het Spui.⁸⁴ De bouw vormt onderdeel van een groter project van in totaal 900 schuilplaatsen. De rest komt te zijner tijd in vier andere openbare toiletten en in sommige BB-magazijnen. De gemeenteraadsnotulen vermelden het besluit als volgt:

'Voor de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen is de bouw voorbereid van tien volledig ondergrondse schuilkelders in de binnenstad, waarvan acht berekend zijn voor 100 personen en twee voor 50 personen.'⁸⁵

Tegelijkertijd toont de gemeenteraad zich opgelucht de daadwerkelijke bouw van de meeste schuilkelders nog te kunnen uitstellen: '[D]atgene wat de gemeente doet [is] een minimum, waarmee op dit ogenblik kan worden volstaan.' Anders dan Reynierse zien de bestuurders de schuilkelders voornamelijk als iets waar ze niet onderuit kunnen: 'De gemeente is verplicht tot de bouw van deze schuilkelders over te gaan.'⁸⁶

Daar staat tegenover dat het gemeentebestuur de bouw van openbare schuilkelders in particuliere gebouwen juist aanmoedigt; dit kost haar namelijk niets. Zo geeft d'Ailly ruimhartig toestemming aan elke particuliere bouwer die dit voornemen kenbaar maakt. De eerste die zich meldt wil onder zijn pand op de hoek van de Haarlemmerstraat en de Korte Prinsengracht een schuilkelder laten bouwen met 250 schuilplaatsen. De bouwkosten zijn gepland op f35.000,-. Het rijk betaalt hiervan f30.000,-. De particulier ziet de schuilkelder als een handige uitbreiding van zijn magazijn waarvoor hij zelf nauwelijks hoeft te betalen.

In 1957 komt het schuilkelderbeheer formeel in handen van het gemeentelijk Grondbedrijf van Publieke Werken. De Amsterdamse BB krijgt op het gebied van de schuilkelders alleen nog 'een adviserende en, eventueel, coördinerende taak'.⁸⁷

De Amsterdamse schuilkelders en de lokale commandopost voldoen reeds bij het bedenken van de plannen niet aan de eisen des tijds. De uiteindelijke 'sobere' preventieve bescherming heeft in Amsterdam te maken met de financiële touwtrekkerij tussen rijk en gemeente en met de voortdurende bemoeienis van allerlei instanties. Gedurende de uitvoering van dergelijke dure en duurzame projecten, leeft bij de overheid bovendien kennelijk de behoefte 'de tijd' even stil te zetten. De betrokkenen lijken zo op te gaan in allerlei problemen rondom de ondergrondse bescherming, dat relevante contempo-

raïne ontwikkelingen op oorlogsgebied niet meer in de overwegingen worden meegenomen. Het gevolg is dat men op het gebied van de ondergrondse bescherming voortdurend achterloopt op de feitelijke militaire ontwikkelingen. Ik noem dit de *state simplification* van 'het conventionele best case-scenario van de volgende oorlog' en het 'materieel voortdurend achter de feiten aanhollen'. In de jaren zestig en daarna zullen we hiervan nog verschillende voorbeelden tegenkomen.

Noten

1. Mijnlief (1951/1952:119).
2. Zie ook Leenders (1995a).
3. W.H. Schreuder, *Tweede Plan voor de organisatie van de bescherming van de burgerbevolking der gemeente Amsterdam tegen de gevolgen van luchtaanvallen* (1951).
4. Zie Titmuss (1950 en pass.).
5. Mijnlief (1951/1952:117-149).
6. *De Groene Amsterdammer* (12-1-35).
7. *De Groene Amsterdammer* (5-1-35).
8. Mijnlief (1951/1952:117-149).
9. Zie Braw (1986) die met empirisch materiaal in haar proefschrift overtuigend aantoont dat de Verenigde Staten uit militair-strategische overwegingen gegevens over de uitwerking van de atoombom op de bevolking van Hiroshima en Nagasaki achterhoudt. Zie ook *Bulletin of the Atomic Scientists* (October 1980:55-56) waarin dit wordt bevestigd: 'Immediately after the bombings of Hiroshima/Nagasaki a crew of Japanese camera persons began to document the destruction. The project was halted by US Occupation Forces and the three hours of film were classified. It was used for training purposes until 1968, when it was returned to the Japanese government.' Zie *Bulletin of the Atomic Scientists* (March 1953:60) waarin melding wordt gemaakt van het feit dat tweederde van het eerste evaluatierapport van de Amerikaanse *Civil Defense*, het zogeheten 'Project East River' (1952), werd geclassificeerd als 'top secret': 'Neither Civil Defense officials nor the public have been adequately informed as to the true nature of these threat of atomic bombs, and what Civil Defense planning and measures are declined necessary to counter these threats.'
10. Mijnlief (1951/1952:146).
11. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:VII-B-2).
12. Hoffenaar & Schoenmaker (1994:108-109).
13. Mijnlief (1951/1952:117-149).
14. *Zie Vragen en Antwoorden BB* (z.j. p.I-2).
15. De cijferaaars houden hier geen rekening met de B-4 vliegtuigen, de zogeheten 'vliegende forten', die veel meer bommen kunnen bevatten dan het aantal dat zij noemen.
16. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.: behorende bij III-A-8).
17. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j. behorende bij p. III-A-8).
18. *De Vierde Macht* (juni 1952:1).
19. *de Volkskrant* (25-2-52).
20. De maximale bommenlading van de vliegtuigen van de Britse RAF en de Duitse Luftwaffe was bijvoorbeeld 6,3 ton.
21. *Zie Vragen en Antwoorden BB* (z.j. p.I-2).
22. *Algemeen Handelsblad* (19-11-55).
23. *Het Gemeentebld* (1954, afd. II, p.688).
24. *Leidraad voor de opbouw van een burgerlijke organisatie tot bescherming van de bevolking tegen Luchtaanvallen* (1949:6). En verder 'Het gebruik van ... atoomwapenen kan voorshands buiten beschouwing worden gelaten.' (p.5-6) Zie *Aanvalsmiddelen* (1952:4): 'Een beschrijving van het gebruik en de uitwerking van de atoombom ... zullen in dit geschrift niet voorkomen. Beschouwingen daarover zullen in een ander werkje worden gehouden.' *Taak van de Politie* (1952:8): In verband met de 'ABC-strijdmidde-

- len', wapens voor atomaire, biologische en chemische oorlogsvoering staat hier: 'Hierover zal te zijner tijd een instructieboekje worden uitgegeven.'
25. 'Tweede Plan' van W.H. Schreuder (1951).
  26. *Jaarboek Reynierse* (18-4-52, 5-6-52, 26-2-53).
  27. 'Tweede Plan' van W.H. Schreuder (1951).
  28. Mijnlief (1958:186).
  29. *Doel en Opzet van de noodwacht der A-gemeente Amsterdam als onderdeel van de landelijke organisatie Bescherming Bevolking* (1966:9).
  30. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:VII-5).
  31. *Jaarboek Reynierse* (17-9-52).
  32. *Jaarboek Reynierse* (4-11-52).
  33. *Jaarboek Reynierse* (18-6-52).
  34. *Jaarboek Reynierse* (18-6-52).
  35. *Jaarboek Reynierse* (18-2-52).
  36. *Jaarboek Reynierse* (5-4-52).
  37. *Jaarboek Reynierse* (12-12-52).
  38. *Jaarboek Reynierse* (27-2-52).
  39. *Jaarboek Reynierse* (29-4-52).
  40. *Jaarboek Reynierse* (20-10-52).
  41. *Jaarboek Reynierse* (29-4-52).
  42. *Jaarboek Reynierse* (5-6-52).
  43. *Jaarboek Reynierse* (5-4-52).
  44. *Jaarboek Reynierse* (1952 en passim), (27-1-53).
  45. *Jaarboek Reynierse* (26-11-52).
  46. *Jaarboek Reynierse* (7-5-53).
  47. Uit de bronnen blijkt dat het begrip schuilkelder in die tijd ruim wordt gebruikt. De termen 'schuilkelder' en 'schuilplaats' fungeren in het dagelijkse taalgebruik als synoniemen. Een schuilkelder kan, ondanks de 'kelder', ook boven de grond zitten. In de strikte terminologie van de rijksoverheid zijn de woorden 'schuilgelegenheid' en 'schuilruimte' verzameltermen voor elke vorm van schuilen tegen oorlogsgeweld. Maar een 'schuilkelder' zit in deze terminologie altijd onder de grond, onder een laag beton. Met een 'schuilplaats' wordt altijd de minimale ruimte voor één persoon bedoeld om te kunnen schuilen. Een 'schuilloopgraaf' is een halfondergrondse, met zand overdekte loopgraaf, meestal in een tuin, park of langs de openbare weg. Het Engelse 'shelter' heeft een veel ruimere betekenis dan de Nederlandse schuilplaats en betekent onderdak in de breedste zin van het woord.
  48. *Jaarboek Reynierse* (15-2-52).
  49. Interview met Voethe, 11 maart 1993, 14.00 - 17.00 uur.
  50. *Jaarboek Reynierse* (20-3-52).
  51. *Jaarboek Reynierse* (26-2-52).
  52. Reynierse handelt hier conform de opvattingen die leven bij de rijksoverheid: 'Openbare schuilgelegenheden kunnen zijn: bestaande kelderruimten, ingericht tot schuilplaats, uit de afgelopen oorlog nog aanwezige schuilkelders, bunkers en dergelijke, door de rijksoverheid gebouwde schuilplaatsen, door de overheid aangelegde schuilloopgraven, enzovoorts.' Zie ook *Handleiding voor de Uitvoering van maatregelen ten behoeve van de Zelfbescherming en de Bedrijfszelfbescherming*. Ministerie van Binnenlandse Zaken (1953:61).
  53. *Ach Lieve Tijd* (1990:454).
  54. *Jaarboek Reynierse* (12-7-52, 9-8-52).
  55. *Jaarboek Reynierse* (23-7-52).
  56. Zie *Luchtgevaar* (december 1943:5): 'Typisch, de angst van de meeste mensen om zich onder den grond te moeten verschuilen.'
  57. *de Volkskrant* (25-02-52).
  58. *Handleiding voor de Uitvoering van maatregelen ten behoeve van de Zelfbescherming en de Bedrijfszelfbescherming*. 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandse Zaken (1953:11, Bijlage Type J.).

59. *Journal Reynierse* (14-2-52).
60. *Journal Reynierse* (23-7-52).
61. *Gemeentebblad* (1956, afd. I, No.200) 'Bouw schuilkelders ten behoeve van de Bescherming Bevolking'.
62. *Handleiding voor de Uitvoering van maatregelen ten behoeve van de Zelfbescherming en de Bedrijfszelfbescherming*. 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandse Zaken. (1953:61).
63. *Journal Reynierse* (15-2-52).
64. *Journal Reynierse* (15-2-52).
65. *Journal Reynierse* (10-8-53).
66. *Journal Reynierse* (12-11-52).
67. Gepubliceerd in het *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1959:8,12).
68. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:I).
69. Interview met Th. Renting op 3 februari 1989, van 14.30 tot 17.00 uur.
70. *Journal Reynierse* (18-4-52), *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:5).
71. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1957:3).
72. *Journal Reynierse* (18-4-52).
73. *Enige Gegevens over de Organisatie van de Bescherming Bevolking in de Gemeente Amsterdam*. (1954:6).
74. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:5).
75. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:5).
76. *de Volkskrant* (21-1-61).
77. *Handleiding voor de Uitvoering van Maatregelen ten behoeve van de Zelfbescherming en de Bedrijfszelfbescherming*. 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandse Zaken. (1953:61).
78. 'Circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Commissaris der Koningin', 4 juni 1953, afdeling Openbare Orde & Veiligheid, nr.U9779, 'betreffende bouw openbare schuilgelegenheden'.
79. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1952:77).
80. *Circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken*, 4 juni 1953, nr.U9779, Bijlage 7.2.
81. *Circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken*, 4 juni 1953, nr.U9779, Bijlage 7.2.
82. *Journal Reynierse* (15-2-52).
83. *Journal Reynierse* (15-2-52).
84. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:4-5).
85. *Gemeentebblad*, afd. I, 1956, 200, 'Bouw schuilkelders ten behoeve van de Bescherming Bevolking'.
86. *Gemeentebblad*, afd. II, 1956, 34, 'Voordracht Burgemeester en Wethouders, 17 februari 1956'.
87. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1957:3).

3 Repressieve bescherming

Inleiding

Het leger stond model voor de hiërarchische structuur van de BB-organisatie. De Brandweer, vooral de vrijwillige Brandweer, geldt als het ideale voorbeeld bij het vormgeven aan de hulpverlening, aan de repressieve bescherming. De BB valt bij Binnenlandse Zaken onder de Directie Openbare Orde en Veiligheid, samen met politie, BVD en Brandweer. Het is de taak van de ambtenaren van dit 'burgerlijke' ministerie om elke stad en dorp haar eigen BB te geven.

De rijksoverheid verwacht van de nieuwe vijand in ieder geval één ding: een 'hagelbui van brandbommen'. En de gewone Brandweer acht ze hier niet tegen opgewassen. Er is maar één manier om hier iets aan te doen: het mobiliseren van een 'massale brandbestrijdingsactie' van één grote 'oorlogsbrandweer'. De 'oorlogsbrandweer' staat onder leiding van de BB, die voor alle reguliere hulpverleningsdiensten fungeert als koepelorganisatie.

Het is de bedoeling dat BB-vrijwilligers overal worden ingezet waar de reguliere organisaties in oorlogsomstandigheden tekortschieten. Om een en ander goed te laten functioneren, zullen het materieel en de hulpverlening er in het hele land zoveel mogelijk hetzelfde uitzien. Voor BB-hoofd Reynierse betekent dit een nauwe samenwerking tussen de BB-vrijwilligers van de wijk- en blokorganisatie en het personeel van de reguliere organisatie binnen de zogeheten 'overheidsorganisatie'. Op deze wijze ontstaan er samenwerkingsverbanden met onder meer de Brandweer, de GGD en de Politie. Officieel neemt de Brandweer de meest prominente en meest concrete plaats in in de BB-koepelorganisatie en in het BB-commando. De relatie met de andere gemeentelijke diensten bestaat voornamelijk op papier.

Amsterdam krijgt twee nieuwe afdelingen: een 'wijkbrandweer' en een 'overheidsbrandweer'. De bestaande Brandweer krijgt binnen het BB-kader extra scholing en materieel voor oorlogsomstandigheden en extra manschappen in de vorm van BB-vrijwilligers. Om eventuele misverstanden te voorkomen spreekt men af dat de BB-brandweer zich uitsluitend gaat bezighouden met 'oorlogsbranden'. Dit is een brand die in oorlogstijd wordt veroorzaakt door militaire middelen.

In de hoofdstad verloopt de samenwerking tussen BB en reguliere Brandweer minder vanzelfsprekend dan de rijksoverheid veronderstelt. Een volgende *state simplification* doet zich geleidelijk aan gelden: 'de BB als lege koepelorganisatie'.

De oorlogsbrandweer

In de grote steden in de Randstad waaronder Amsterdam komt de grootste oorlogsbrandweer. Hierdoor verandert er voor de gewone Brandweer nog al wat. De rijksoverheid verwacht van de nieuwe vijand 'met zorg voorbereide pogingen tot massale brandstichting'. De recente geschiedenis zou hebben geleerd dat zo'n brand hele woonwijken

in de as legt.¹ Uit onderzoek blijkt dat in de Tweede Wereldoorlog tachtig procent van de verwoestingen werd veroorzaakt door brand. De totale verwoesting van de Rotterdamse binnenstad wijt men deels aan de machteloosheid van de lokale Brandweer. In Londen daarentegen heeft de Brandweer de meeste branden bijtijds weten te beteugelen, juist dankzij de grootschalige inzet van vrijwilligers.² De gewone Brandweer acht men hier niet tegen opgewassen. Volgens het 'schema van veiligheidsmaatregelen' moet er daarom iets totaal nieuws komen, een 'oorlogsbrandweer'. Binnenlandse Zaken ziet de BB niet als een 'nieuwe constructie', maar als een organisatie die '[voort]bouwt ... op wat bestaat'.³

Een Amsterdams gemeenteraadslid voorziet vóór de installering reeds problemen tussen de BB en de hier van oudsher gerenommeerde beroepsbrandweer. 'Om moeilijkheden te voorkomen' acht hij het raadzaam 'indien vooruit gelet wordt op deze verhouding en de coördinatie wordt vastgelegd'.⁴ In tegenstelling tot de Brandweer elders in het land bestaat de Amsterdamse Brandweer al sinds de negentiende eeuw geheel en al uit beroepsmedewerkers. Vanaf 1874 heeft ze gestaag gewerkt aan het professionaliseren van haar korps, waardoor ze na de oorlog kon uitgroeien tot een voor Nederlandse begrippen unieke beroepsbrandweer. Voor Amsterdam betekent de installering van de oorlogsbrandweer dat er in de praktijk twee nieuwe afdelingen bijkomen: de 'wijkbrandweer' en de overheidsbrandweer. De eerste vormt onderdeel van de wijk- en blokorganisatie; de laatste bestaat voor het merendeel uit de beroepsbrandweer.

In de wijkbrandweer komen in totaal 5400 vrijwilligers, verdeeld over de 60 wijken. Elke wijk krijgt zijn eigen 'wijkbrandleider'. De wijkbrandleider vormt, samen met de leiders van de BB-Reddingsdienst en de BB-Medische Dienst, onderdeel van de staf van het wijkhoofd.

In het kader van de BB krijgt de reguliere brandweercommandant een plaats in het 'BB-commando', het bestuursorgaan dat in oorlogstijd de hulpverlening in de stad vanuit de BB-commandopost coördineert. Het plaatselijke BB-hoofd fungeert dan als opperbevelhebber. In BB-termen betekent dit dat de Brandweer 'in voorkomende gevallen gesubordineerd [is] aan de bevelvoering van uit één punt'. Volgens burgemeester d'Ailly kan dit niet anders:

'Wanneer de Brandweer de instructie krijgt, dat in een bepaalde sector geblust moet worden, dan zal zij daar zelfstandig haar werk moeten doen. Doch de leiding van de bescherming van de bevolking berust bij ... de nieuwe dienst. Dit is niet anders mogelijk, wil men een goede bescherming bereiken.'

In oorlogstijd gaat de overheidsbrandweer daar blussen waar de wijkbrandweer het niet meer alleen af kan. Ze komt in actie wanneer oorlogsbranden 'vrijwel terstond een zodanige vorm aannemen, dat zij niet door de zelfbescherming met de beschikbare midde-

len zijn te blussen'.⁶ De particuliere organisatie BBB ziet de overheidsorganisatie als de noodzakelijke redder-in-nood wanneer het op buurtniveau niet meer lukt:

'Moet u nu in oorlogstijd alles wat er te doen staat alleen opknappen? Welnee, uw buurman zal u helpen en als dat niet genoeg is, schiet de overheidsorganisatie der Bescherming Bevolking te hulp.'⁷

De beroepsbrandweer krijgt voor haar oorlogsfunctie extra materieel en personeel. Al het betrokken reguliere brandweerpersoneel krijgt een speciale opleiding voor de 'oorlogsbranden'.⁸ De overheidsbrandweer zal, behalve uit de beroepsbrandweer, bestaan uit een vijftigtal BB-vrijwilligers uit de wijk- en blokorganisatie die in deze organisatie gaan functioneren. Omdat het bij toerbeurt zal gaan gaat het in totaal om eenderde van de geplande 5400 mannen van de wijkbrandweer. De beroepsbrandweer telt 300 brandweerlieden. Met de BB-vrijwilligers erbij komt de overheidsbrandweer op een totaal van 350 man.

Voor de overheidsbrandweer komen er 36 grote brandspuiten bij die hetzelfde blusvermogen hebben als die van de gewone Brandweer. Wat de wijkbrandweer betreft is er even sprake van om héél Amsterdam vol te zetten met 'volksmotorspuitjes'.⁹ 'Elke wijk zijn eigen spuit' luidt een slagzin uit die jaren.¹⁰ Burgemeester d'Ailly geeft aan het liefste een 'eenvoudige' spuit te zien die iedereen kan bedienen.¹¹ Maar een brandspuit is duur en niet zomaar voorhanden. Uiteindelijk beslist het rijk dat elke wijk een kleine motorspuit krijgt. Alle spuiten worden geleverd en betaald door de rijksoverheid.¹² De keuze voor centrale opslag is een pragmatische: opslag, onderhoud en toezicht per wijk en per brandweerkazerne zou beduidend kostbaarder zijn. Alle spuiten blijven te allen tijde onder beheer van de BB.¹³

De 'wijkspuiten' en de 'overheidsspuiten' worden centraal opgeslagen bij het andere materieel in de BB-magazijnen. In het begin is dit nog in het voormalige Ceresgebouw aan de Nieuwe Prinsengracht. Pas in 'tijd van paraatheid' zullen de wijkspuiten naar de zogeheten 'wijkposten' in de wijk verhuizen en de overheidsspuiten naar de reguliere Brandweer.

Een journalist, die de brandspuiten bij de Amsterdamse BB heeft bekeken, kan niet anders dan 'bewondering hebben voor de wijze waarop een en ander [is] ... georganiseerd', zo schrijft hij in het *Nieuws van de Dag*.¹⁵

*BB-magazijn met brandweerspuiten*¹⁴

De BB-Brandweer is uitsluitend bedoeld voor 'oorlogsbranden'. Onder een 'oorlogs-brand' verstaat Binnenlandse Zaken een brand die in oorlogstijd wordt veroorzaakt door oorlogswapens. Om misverstanden tussen de oorlogsbrandweer en de reguliere Brandweer te voorkomen heet de laatste in het kader van de BB 'vredesbrandweer'. 'Vredesbranden' zijn branden die door andere oorzaken zijn ontstaan dan door oorlogsgeweld. Aan de indeling van oorlogs- en vredesbranden wordt strikt de hand gehouden. Wanneer in oorlogstijd bijvoorbeeld 'zomaar' een huis in brand vliegt, dan blust in principe de gewone Brandweer en niet de BB-Brandweer.¹⁶ Een en ander houdt in dat zich op het laagste niveau, zeg het buurtniveau, de vrijwilligers bevinden met het kleine materieel en op het hogere niveau de reguliere Brandweer met het grote materieel. Hoe groter de schaal waarop hulp moet worden verleend, hoe hoger het vakmanschap van het aanvullende personeel en hoe 'technischer' het 'opgeschaalde' materieel.

De wijkbrandweer

'Moeten mensen sterven omdat de overheid ... niet altijd "naast de brand kan wonen?"'¹⁷ Zo werft een folder begin jaren vijftig de benodigde vrijwilligers voor de BB-Brandweer. Volgens het officiële BB-schema bestaat een voltallige wijkbrandweer uit 90 en een voltallige blokbrandweer uit zes man. De wervingsadvertenties spelen handig in op het positieve beeld dat er rondom het brandweervak bestaat. In de wervingsbrochures heet de BB-Brandweer 'een van de meest aantrekkelijke onderdelen van de BB-organisatie'. Een 'jongensdroom', zo belooft een folder, kan bij de BB werkelijkheid worden.¹⁸ De BB-brandweerman is als de 'vuist ... die vuur en verwoesting bestrijdt'. Het zijn 'vakbekwame specialisten' met 'technische kennis' en 'fysieke kwaliteiten'.¹⁹ De mannen van de wijkbrandweer zijn niet zomaar vrijwilligers, maar mannen met een roeping.

Van alle BB-afdelingen ziet de vrijwillige BB-brandweerman er het beste gekleed uit. Voor hem geen blauwe overall en 'soldatenkistjes' zoals voor de 'gewone' BB-vrijwilligers, maar een waterwerende zwarte overall en hoge rubberlaarzen. Bij de Amsterdamse bevolking spreekt de vrijwillige wijkbrandweer het meeste aan: veel mannen melden zich juist voor deze BB-afdeling. De wijkbrandweer is er al snel voor tachtig procent bezet, de hoogste bezettingsgraad van alle BB-afdelingen. Met de vrijwillige bezetting van de overheidsbrandweer gaat het een stuk moeizamer. De aanmelding laat op zich wachten. De meeste mannen geven te kennen liever in hun eigen buurt te blussen, binnen de wijkbrandweer.

Het duurt al met al anderhalf jaar, tot november 1953, voordat in Amsterdam de eerste wijkspuiten arriveren. In deze maand start ook de eerste brandweeropleiding voor BB-vrijwilligers. De nieuwe wijkspuit vormt het pronkstuk van de tentoonstellingswagen die in het kader van de werving door de wijken rijdt. Een jaar later zijn er tien brandweerspuiten voor de vrijwilligers beschikbaar: een-zesde deel van het beloofde aantal. Voor de training vormt dit geen onoverkomelijk probleem. De BB-vrijwilligers oefenen eenvoudigweg bij toerbeurt. Vanuit het centrale magazijn transporteert een BB-functionaris de wijkspuit naar de betreffende wijk en brengt hem na afloop weer

terug. Ook wanneer alle spuiten voor de wijken zijn gearriveerd, komen er uit zuinigheidsoverwegingen toch slechts enkele in aanmerking als 'oefenspuut'. De rest blijft in het magazijn, gepoetst en keurig opgesteld voor eventueel bezoek of inspectie.

De BB-vrijwilligers krijgen hun opleiding van een instructeur van de gewone Brandweer. De bedoeling is dat gekwalificeerde vrijwilligers deze taak daarna gaan overnemen. Een van deze vrijwilligers is het latere wijkhoofd Voethe. Hij is tien jaar brandweerleider geweest bij de BB, zo vertelt hij me tijdens het interview. Voor hij bij de BB kwam had hij als brandweerman al ervaring opgedaan bij de Amsterdamse Luchtbeschermingsdienst. Het basisprincipe van het branden blussen is volgens Voethe simpel:

'Kijk, wat is het punt bij brand? Bij brand is het eerste kwartier bepalend voor de grootte van de brand. Als je binnen één kwartier kunt ingrijpen, dan heb je kans dat het een klein brandje blijft.'

Met slechts 'één vingerhoedje water', aldus Voethe, kan iedereen een beginnende brand blussen.

Voethe is nog steeds trots op de resultaten die hij in de begintijd heeft bereikt:

'In de eerste jaren heb ik heel enthousiast mensen opgeleid. Toen we een landelijke competitie moesten houden, werd mijn ploeg naar Utrecht uitgezonden. Dat hebben wij gewonnen! Dat is voor mij een hoogtepunt geweest. Daar hebben we echt kunnen laten zien wat we konden.'

Oud-wijkhoofd Eikenboom uit de Spaarndammerbuurt is eveneens begonnen als brandweerleider. Ook hij geeft hoog op van de kwaliteiten van zijn brandweerploeg:

'Ik weet wel dat wij het beter hebben gedaan dan menige vrijwillige Brandweer ... Want er werd geoefend. ... Dat was op de Haarlemmerweg bij de oude Gasfabriek. Daar heb ik mijn eerste instructie gekregen. Daar mochten we spuiten en als de wind verkeerd stond dan was je nog niet jarig. Want dan kreeg je alles weer terug. De tweede instructie, dat was de kadercursus. Die werd gegeven bij de marine, daar waar nu het Scheepvaartmuseum is. ... En de examens, die hebben we op Zeeburg gehad. Je ging dan een brand binnen in het bovenste stuk van een schip. Er werd daar vuur gestookt en dan móest je naar binnen: spuiten.'²⁰

Voethe heeft de officiële getallen voor een BB-brandweerploeg nooit zo belangrijk gevonden. Hij wilde gewoon een complete 'bluseenheid', zodat de wijkspuit bediend kon worden:

‘In totaal had ik 24 mensen waar ik op kon rekenen. Voor een ploeg is acht genoeg. Maar je moet er meer hebben. Voor als er werkelijk oorlog zou komen... De mensen moeten namelijk eens slapen. En er moet dan 24 uur per dag wacht gehouden worden, zeven dagen per week.’

De vrijwillige BB-Brandweer is in de beginjaren duidelijk een Brandweer met pretenties.

Ondanks haar kennelijke trage start weet ze zelfs in Amsterdam te imponeren. De oud-BB-vrijwilliger schetst de situatie als volgt:

‘De Brandweer in Amsterdam was erg jaloers op ons. Wij hadden alles spiksplinternieuw en zij zat nog met dat oude materiaal.’

Landelijk bestaat de BB-oorlogsbrandweer op papier uit 120.000 BB-vrijwilligers en 80.000 man extra personeel bij de reguliere Brandweer.²¹ Ook het brandweermaterieel is aanzienlijk. Vóór de komst van de BB telde Nederland 1970 brandweerspuiten, daarna komen er in totaal 972 spuiten bij, een verhoging van bijna 50%.²²

Oorlogsrepressie' en de gewone Brandweer

De Amsterdamse BB stelt zich veel voor van de samenwerking met de beroepsbrandweer. In een overzicht van haar activiteiten schrijft ze:

‘Gelukkig beschikt Amsterdam over een moderne en goed uitgeruste beroeps-

brandweer, die natuurlijk in toestand van paraatheid geheel zal worden ingezet in het kader van de BB.’²³

Conform de richtlijnen uit de *Maandelijks Mededelingen* die Reynierse van hogerhand ontvangt, verordonneert hij de Amsterdamse brandweercommandant Schuitemaker met hem samen te werken. Als oud-marinecommandant is hij gewend te bevelen. Bovendien weet hij zich getooid met het gezag dat hem door Binnenlandse Zaken en door de Amsterdamse burgemeester is verleend. Eerst vraagt hij Schuitemaker een aantal ‘vredes-brandweerofficieren’ te leveren, voor de opleiding van de wijkbrandweer. Vervolgens draagt hij hem op voor de hele stad een zogeheten ‘oorlogsrepressieplan’ te maken, een speciaal ‘blusschema’ voor oorlogsbranden.

Schuitemaker voldoet slechts schoorvoetend en onder groot protest aan de verzoeken van Reynierse. Kennelijk is er nauwelijks onderling contact. Uit de correspondentie daarna tussen beiden blijkt dat de wederzijdse beschuldigingen elkaar snel opvolgen. Geen van beiden laat zich de kritiek welgevalen. Reynierse bekritiseert de instructeurs van de gewone Brandweer omdat ze in hun lessen alleen aandacht besteden aan brandenblussen. Hij eist van Schuitemaker dat de instructeurs ook aan de BB-vrijwilligers leren hoe de opbouw van de BB-organisatie in elkaar zit. Eveneens wil hij dat ze aandacht besteden aan de meer eenvoudige blusmiddelen, in het geval het echte brandweermaterieel is weggebombardeerd.

Schuitemaker kan geen begrip opbrengen voor deze extra eisen. Hij beklaagt zich bij de burgemeester dat zijn instructeurs zich bij de BB nauwelijks kunnen wijden aan ‘wat de Brandweer is’. In een brief laat hij zich enigszins neerbuigend uit over de speciale BB-eisen:

‘[C]ursisten [verwachten] van een brandweercursus iets anders ... dan droge theorie. ... Het is voor de instructeurs ondoenlijk een vol uur te spreken over het gebruik van een keukentrapje of een schildersladder. ... Van de Brandweer verwacht men actie. Men wil met water spuiten.’²⁴

Reynierse antwoordt Schuitemaker dat zijn instructeurs kennelijk niet in staat zijn de abstracte BB-theorie op begrijpelijke wijze aan de vrijwilligers uit te leggen. Hier is het van belang te weten dat op het moment dat deze woordenstrijd woedt de eerste brandweeracademie nog moet worden opgericht. Een gewone brandweerman leert het vak in deze tijd nog grotendeels in de praktijk.

Vervolgens levert Schuitemaker geen oorlogsrepressieplan in bij de BB, maar het gewone repressieplan dat zijn eigen Brandweer voor normale branden hanteert. Volgens de brandweercommandant ligt dit voor de hand omdat er volgens hem geen verschil bestaat tussen de ene en de andere brand, oorlogsbrand of niet. Hij deelt d'Ailly mee dat hij zijn korps capabel acht elke brand te blussen:

'Amsterdam beschikt over zodanig materieel, een zodanig alarmstelsel en een goed geoefend brandweercorps, dat de kans op branden waarbij gehele woonwijken betrokken zouden zijn ... uitgesloten wordt geacht.'²⁵

Toch keurt de commissaris van de koningin, in zijn hoedanigheid van provinciaal toezichthouder van de BB, het ingeleverde repressieplan van Schuitemaker op niet mis te verstane wijze af:

'Er is geen rekening gehouden met een eventueel bombardements- of oorlogsrisico. In feite is het dus een waardering, die weinig met oorlogsomstandigheden te maken heeft.'²⁶

Vanaf het begin maakt de BB zich zorgen om de beperkte hoeveelheid bluswater in de hoofdstad, in BB-termen 'de munitie van de Brandweer': 'Menige blussing heeft eerder gefaald op het gebrek aan munitie dan aan bluseenheden'.²⁷ Het BB-hoofd verwijt de brandweercommandant dat hij in het plan geen rekening houdt met de behoefte in oorlogstijd aan extra bluswater. Schuitemaker blijft echter bij zijn eerder ingenomen standpunt.

De commissaris van de koningin probeert de boel nog te sussen en stuurt er de hoofdinspecteur van het brandweerwezen op af. In een brief aan de burgemeester motiveert hij dit besluit:

'Ik ... betwijfel of ... de wijze waarop onder toezicht van de commandant van de Amsterdamse Brandweer tot dusverre aan de opbouw [van de BB, RL] wordt medegewerkt, aanvaardbaar kan worden genoemd.'²⁸

De beroepsbrandweer voelt zich kennelijk in haar beroepseer aangetast. De installering van de BB-Brandweer heeft haar overrompeld. Een deel van de oorzaken van de slechte verstandhouding ligt bij de ongelijke verdeling van materieel en personeel. De BB-Brandweer bestaat in Amsterdam officieel uit 5400 brandmeermannen en bezit met de wijkspuiten erbij bijna honderd brandspuiten. De gewone Brandweer daarentegen bestaat uit 300 manschappen en bezit slechts twaalf spuiten.

Maar wat wellicht nog het meeste steekt bij de reguliere Brandweer is de verordening dat zij in oorlogstijd ondergeschikt is aan de BB. Afgunst en concurrentie liggen op de loer. In 1955 blijkt pas goed hoezeer de verhoudingen tussen BB en beroepsbrandweer zijn verslechterd. Aan de Amstel heeft in dat jaar een grote nationale 'brandblusshow' plaats.²⁹ De show heeft de vorm van een wedstrijd tussen de plaatselijke overheidsbrandweren. Volgens het 'gemengde' concept van de overheidsbrandweer komen op elke motorspuit vier BB-vrijwilligers en vier gewone brandweermannen. Reynierse heeft grote verwachtingen van het spektakel en wil van de show een propaganda-film voor de BB maken. Hij benadert bioscoop 'De Uitkijk' alvast of ze geïnteresseerd zijn in de vertoning van de film.

Maar Schuitemaker voelt er niets voor mee te doen aan de BB-manifestatie. Officieel luidt zijn argument:

'De *standing* van Amsterdam laat niet toe deel te nemen aan wedstrijden, waarin zij zich met kleinere gemeenten zou moeten meten.'³⁰

Zijn manschappen hebben er volgens hem ook geen zin in hun gebruikelijke duffelse pak in te ruilen voor de zwarte BB-overall, het officiële wedstrijdtenue. Reynierse zet toch door en de Amsterdamse ploeg eindigt ergens onderaan. De sfeer is voorgoed bedorven. De volgende nationale BB-wedstrijd heeft niet meer in Amsterdam plaats maar in Rotterdam.

In Amsterdam is de BB-Brandweer aanvankelijk weliswaar voor 80% bezet, maar het aantal opgeleiden is uiteindelijk beduidend lager, namelijk 22,2%.³¹ Voor menige enthousiaste aspirant BB-brandweerman duurt het gewoon te lang voordat de opleiding begint of valt de praktijk van de wijkbrandweer tegen.

Botsingen

De mislukte brandweershow blijkt slechts een van de vele botsingen tussen beide hoofdstedelijke organisaties. In 1953 begon het al bij de wijkbrandweer. In dat jaar gaat een voortvarende BB-brandweerleider met toestemming van zijn wijkhoofd spontaan

met zijn brandweerploeg op een ontploffing in zijn buurt af. Omdat het hier natuurlijk om een 'vredesbrand' gaat fluit Reynierse de vrijwilliger per omgaande terug met de woorden:

'Een wijkhoofd kan niet zelfstandig en incidenteel beslissen om de BB in actie te zetten.'³²

Midden jaren vijftig is de wijkbrandweer eindelijk zover dat ze soms onafhankelijk van de gewone Brandweer kan opereren. Steeds vaker verschijnt ze met haar spuitjes in de publieke sfeer. Hier komt ze echter steevast in aanvaring met de gewone Brandweer. Het daadkrachtige wijkhoofd Versantvoort uit de Watergraafsmeer wordt persoonlijk de dupe van zo'n botsing.³³ Gezien het verbod op het blussen van 'vredesbranden', zoekt het wijkhoofd naar een middel om zijn mannen toch paraat te houden. In 1958 bedenkt hij voor zijn wijk een brandblusoefening met echt vuur. Zoals het hoort meldt hij de oefening aan bij de gewone Brandweer en bij Reynierse. In tegenstelling tot voorgaande jaren krijgt hij nu opeens geen toestemming. De gewone Brandweer beschouwt het initiatief als een gevaarlijke vorm van vuurtje stoken in een dichtbevolkte wijk en verbiedt de oefening. Het wijkhoofd wil zijn ploeg echter niet teleurstellen en laat de oefening toch doorgaan. De volgende dag vindt hij een ontslagbrief van Reynierse op zijn deurmat. Diepgegriefd stuurt Versantvoort een ingezonden brief naar de krant: 'Waarom de Brandweer ons dit jaar geen toestemming kon verlenen is ons een raadsel.'³⁵

Een oud-BB-vrijwilliger vat de pessimistische stemming die vanaf die tijd binnen de wijkbrandweer heerst treffend samen:

'Je kunt moeilijk iemands huis in brand steken om een oefening te houden.'³⁶

De gewone Brandweer verbiedt de wijkbrandweer op een gegeven moment nog langer water af te tappen uit haar standpijpen. Voor de wijkbrandweer blijft dan als oefenplaats alleen het 'open water' over. Voor menige BB-vrijwilliger is de lol er daarna voor goed vanaf:

'Het enige wat we nog konden doen was iedere keer de slangen uitleggen, het pompje neerzetten en de pomp aansluiten. En dan een beetje gaan staan spuiten in het water.'³⁷

Steeds minder BB-vrijwilligers hebben het er nog voor over eerst een eind te reizen om daarna bij open water mee te doen aan een volkomen voorspelbare brandblusoefening.

Bij gebrek aan jonge aanwas stijgt de gemiddelde leeftijd van de BB-vrijwilligers onrustbarend. Volgens een oud-BB-vrijwilliger bloedde de wijkbrandweer snel dood:

‘Wat we ook probeerden, jonge mensen voelden er geen fluit voor. We waren, ik zou nu anders over die mensen praten, maar we waren natuurlijk een club van ouwe kerels.’³⁸

Reynierse komt in 1958 nog tot een schikking met de beroepsbrandweer. Zijn machtspositie ten aanzien van Schuitemaker is in de tussentijd zodanig veranderd, dat hij zich gewillig schikt naar het reglement van de gewone Brandweer. Volgens een strak schema krijgt elke wijk nu één keer per jaar de gelegenheid een ‘klein brandje’ te stichten, zoals het BB-hoofd het noemt. De brandjes worden gestookt in een door de BB geleverde langwerpige ijzeren bak, met daarin een scheut olie. Vóór elk brandje vraagt Reynierse schriftelijk toestemming bij de burgemeester, die dit verzoek weer doorzendt naar Schuitemaker. Volgens oud-brandleider Voethe is het ook met deze oliebakken snel afgelopen. Oud-wijkbrandleider Eikenboom verhaalt van een gebeurtenis aan de havenkade waarbij opeens ‘de hele boel ging branden’. Het duurde zó lang voordat de olie vlam vatte, dat het vuur over de rand sloeg en de bielzen tegen de kade in brand vlogen.

Een school in de Dintelstraat fungeerde voor Voethe lange tijd als oefenplaats voor zijn brandweerploeg. Tot volle tevredenheid van iedereen kwamen ze daar altijd in een eigen lokaal bij elkaar. Op de speelplaats was ruimte genoeg om de slangen in en uit te rollen. Voethe is er nog steeds niet achter waarom ze daar opeens weg moesten en Reynierse vervolgens geen oor meer heeft voor zijn toch bescheiden eisen. Hij wilde in die tijd helemaal niet zoveel. Gewoon een plek voor zijn brandweerploeg waar iedereen vrij in en uit kon lopen en waar je buiten een oefening kon houden. En als het even kon

ook nog een klein maar wel echt brandje blussen, zodat je niet vergat waarvoor je het ook alweer deed.

Ze kregen uiteindelijk een nieuwe plek toegewezen, bij de tramremise aan de Kromme Mijdrechtstraat. Mistroostig schildert Voethe de omstandigheden waaronder de oefeningen daar plaatshadden:

'Je zat bij de ingang van die tramremise en we moesten iedere keer opzij als er weer een tram binnenkwam. ... Je kon daar eigenlijk niet echt plezierig werken. Je kon wel even in de remise droog staan, maar verder ook niet. We zaten die thuiskomende trams in de weg.'

De rijksoverheid toont zich in haar wens van een 'massale brandbestrijdingsactie' in ieder geval in Amsterdam te ambitieus. De BB-overheidsorganisatie ziet er hier aan het einde van de jaren vijftig weinig florissant uit. Evenals de lokale gemeente met betrekking tot de ondergrondse bescherming, ziet ook de beroepsbrandweer de BB uiteindelijk vooral als een last waar ze zo weinig mogelijk meer mee te maken wil hebben.

Vanaf haar oprichting moet de BB zich waarmaken temidden van twee gevestigde en machtige organisaties: het leger en de Brandweer. In vredestijd functioneert de BB als een gewone hulpverleningsorganisatie die dient samen te werken met andere hulpverleningsorganisaties en heeft dan dezelfde status als de Brandweer. In oorlogstijd is de BB echter ondergeschikt aan het leger maar tegelijkertijd de baas over de Brandweer. Door haar dubbele gezicht, de 'BB als leger' en de 'BB als Brandweer', komt de organisatie terecht in een 'niche' met een uiterst ambivalent karakter.³⁹ Binnen en buiten de organisatie speelt deze ambivalentie haar parten. Een nieuwe *state simplification* ontwikkelt zich: 'de BB als lege koepelorganisatie'.

De plaatsing van een aparte oorlogsbrandweer naast een reguliere Brandweer blijkt in Amsterdam onwerkbaar. De beroepsbrandweer ervaart 'overkill' aan BB-Brandweer, terwijl zij het is die in het dagelijks leven het werk moet doen. Het concept van een 'gemengde' overheidsbrandweer, waarbij de reguliere Brandweer het hoofdbestanddeel levert en de BB een en ander aanvult met vrijwilligers en met eenvoudig materieel, blijkt hier eveneens niet te werken. Ook het in theorie begrijpelijke principe in vredestijd de taken van de vrijwillige wijkbrandweer en van de gewone Brandweer strikt gescheiden te houden, leidt in de praktijk tot onvoorziene complicaties. De beroepsbrandweer weet de wijkbrandweer zodanig in haar bewegingsvrijheid te beperken, dat deze steeds meer van haar aanvankelijk aantrekkelijke kanten verliest en de meeste vrijwilligers het voor gezien houden.

Noten

1. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:III-A-4).
2. *Frontlinie* (1945:25-38).
3. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:VII-B-2).
4. *Gemeenteblad* (19-3-52), afd.2, Nr.1, p.201.

5. *Gemeentebld* (19-3-52), afd.2, Nr.1, p.205.
6. *Handleiding voor de Brandweer*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en Uitgeversbedrijf (1955:5-6). Uitgegeven door de afdeling Bescherming Bevolking, Ministerie van Binnenlandse Zaken.
7. *Bescherming Bevolking en U*. Stichting BBB: Den Haag, ca.1952.
8. *Bedrijfszelfbescherming: De zelfbeschermingsmaatregelen, te treffen in ondernemingen, bedrijven, schouwburgen, bioscopen, scholen, inrichtingen en instellingen, alsmede in overheidsinstellingen en -diensten*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken (1953:21).
8. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5168, Kabinet van de Burgemeester, BB, archief nr.5168, Dossier 11, nr.1248, 13 juli 1955.
10. Geciteerd in *Gemeentebld* (19-3-52), afd.2, Nr.1, p.205.
11. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5168, Kabinet van de Burgemeester, BB, Dossier 4, nr.451. 'Verslag van de bespreking van de BB op het Stadhuis.' 18 april 1953, p.8.
12. *De Amsterdamse Paladijn* (november 1953:1).
13. *Enige Gegevens over de Organisatie van de Bescherming Bevolking in de Gemeente Amsterdam*. (1954:4).
14. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1963:6a-6b).
15. *Nieuws van de Dag* (14-5-54).
16. *Enige Gegevens over de Organisatie van de Bescherming Bevolking in de Gemeente Amsterdam* (1954:10).
17. *Wat doet U?*, Brochure van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. z.j.
18. Advertentie in *De Gids: Orgaan van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland*, jrg.43, nr.5, 26-2-55, onder de titel 'Een jongensdroom: Brandweerman'.
19. Advertentie voor de werving van vrijwillige BB-brandweermannen in *De Stem van de Arbeid: Maandblad voor de leden van de NVV en hun huisgenoten*, 1954, september, nr.1.
20. Interview met Eikenboom, 16 februari 1992, 14.00 - 17.00 uur.
21. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j., II-C-2).
22. *Bedrijfszelfbescherming: De zelfbeschermingsmaatregelen, te treffen in ondernemingen, bedrijven, schouwburgen, bioscopen, scholen, inrichtingen en instellingen, alsmede in overheidsinstellingen en -diensten* (1953:22).
23. *Enige Gegevens over de Organisatie van de Bescherming Bevolking in de Gemeente Amsterdam* (1954:9).
24. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5168, Kabinet van de Burgemeester, BB, Dossier 7, nr.877, 22 februari 1954.
25. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5168, Kabinet van de Burgemeester BB, Dossier 11, nr.1248.
26. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5168, Kabinet van de Burgemeester, BB, Dossier 11, nr.877, 22 februari 1954.
27. 'Tweede plan' van W.H. Schreuder (1951:69). *De Volkskrant* valt de BB bij: 'Nooit (mogen we) zo'n gebrek aan water ... hebben als in Londen'. *de Volkskrant* (2-2-52).
28. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5168, Kabinet van de Burgemeester nr.5168, BB, Dossier 11, nr.877, 22 februari 1954.
29. Gemeentearchief Amsterdam, BB nr.5345, Cassette XII, nr. 270 'Voorlichting, inlichting, publiciteit en vermakelijkheden'.
30. Gemeentearchief Amsterdam, BB nr.5345, Cassette XII, nr. 270/ 125-136/ 'E55 en Brandweerdemonstratie I'.
31. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:II-C-2/3).
32. *Journal Reynierse* (8-5-53).
33. Tijdens mijn onderzoek naar de BB is het me niet gelukt het wijkhoofd Versantvoort op te sporen.
34. *Het Parool* (26-6-58).
36. Uitspraak van Eikenboom tijdens het interview.
37. Interview met Voethe, 11 maart 1993, 14.00 - 17.00 uur.
38. Uitspraak van Voethe tijdens het interview.
39. Zie Barth (1963), waarin de antropoloog Frederic Barth dieper ingaat op het hier gebruikte begrip 'niche'.

4 De hypothetische wijk- en blokorganisatie

Inleiding

De wijkhoofden van de Amsterdamse wijk- en blokorganisatie steken, behalve in het werven van vrijwilligers, ook veel tijd en energie in het vergaren van gedetailleerde kennis over hun wijk. In oorlogstijd willen ze in geen geval voor verrassingen komen te staan. Tijdens het interview vertellen ze mij dat ze op het 'uur U' precies weten wat ze moeten doen: het tonen van daadkrachtig leiderschap. Dit leiderschap zal zich vooral manifesteren in hun zogeheten wijkpost, een soort commandopost maar dan voor wijkhoofden. De wijkhoofden geven daarbij blijk van een grenzeloos vertrouwen in de BB-leiding.

Maar deze loyale houding wordt voortdurend op de proef gesteld. In vreedstijd moet het wijkhoofd het vooral met beloftes doen ten aanzien van materiële hulpmiddelen: in zijn directe omgeving is er weinig van te merken. Ondertussen moet hij, zoals we hebben gezien, werken met een onvolledig vrijwilligerskorps, met een groot verloop onder zijn mensen en met steeds minder gemotiveerde vrijwilligers die wel willen blijven. De organisatie ziet zich van meet af aan zwaar gehandicapt vanwege het primaat van de 'geestelijke bescherming' en het 'conventionele *best case*-scenario van de volgende oorlog'. Toch zou alsnog alles in orde komen zodra de oorlog uitbrak, daar zijn de wijkhoofden nu nog van overtuigd.

Vanaf 1955, met de veranderde 'militaire onderstelling', gaat de BB-leiding de vrijwilligers vertrouwd maken met de maatschappelijke consequenties van de atoombom. Maar de kennis die ze hier opdoen, blijkt bij een daadwerkelijke atoombom-explosie veelal irrelevant. Hun vertrouwen dat ze ook tijdens een kernoorlog kunnen blijven functioneren is er niet minder om. Deze overtuiging wordt in ieder geval ondersteund door de Amerikaanse brochure *The Role of the Warden in the H-Bomb Era*, waaruit *De Paladijn* enkele delen publiceert.¹ Wellicht spelen bij hun optimisme ook de zogeheten 'Kerndamverhalen' een rol, die in hetzelfde blad staan afgedrukt. De verhalen gaan over de BB-hulpverlening in het gefingeerde stadje Kerndam, waarin een kortstondige kernoorlog heeft plaatsgehad. Met dit verhaal toont de BB hoe ze denkt dat de wijk- en blokorganisatie in een kernoorlog kan functioneren.

Om de Kerndamverhalen op hun juiste waarde te schatten moeten ze gezien worden als een eerste ontdekkingstocht van de BB naar de mogelijkheden van hulpverlening in het atoomtijdperk. Ook is het van belang zich te realiseren dat de NAVO en met haar de Nederlandse militaire leiding in deze tijd nog overtuigd zijn van de Westerse militaire nucleaire superioriteit en van de effectiviteit van de Amerikaanse strategie van de 'massale vergelding'. Het fenomeen van de Russische Spoetnik behoort dan nog tot het verzonnen domein van de science fiction. Het is de periode waarin in Nederland op praktisch alle fronten optimisme heerst over de mogelijkheden om ons tegen kernwapens te beschermen.

In het Kerndamverhaal staan de individuele daadkracht en inventiviteit van de vrijwilligers centraal, ook ten aanzien van hun eigen bescherming. Van feitelijke BB-hulpmiddelen, het brandweermaterieel uitgezonderd, is ook hier geen sprake. Een en ander toont niet alleen het hypothetische karakter van de wijk- en blokorganisatie maar ook van de functie van het wijkhoofd. Deze *state simplification* is nog het best verwoord met het begrip 'werken in een kernoorlog met je blote handen'.

Topografische kennis

Voor het wijkhoofd is topografische en sociale kennis van zijn wijk van vitaal belang, zo is hem bij zijn aanstelling te kennen gegeven. Hij dient een antwoord te kunnen geven op de vraag: Wie woont waar en onder welke omstandigheden? Deze kennis voorkomt bij een bombardement 'overbodig en tijdrovend zoeken'. Een goed wijkhoofd dient de grenzen van zijn wijk en blokken van buiten te kennen. Hij hoort precies te weten waar de 'gevaaraantrekende objecten' zitten. Dit zijn vooral bedrijven die door de aard van hun activiteiten in oorlogstijd een risico vormen voor de bevolking. Een schriftelijke cursus leert hem hoe je je terreinkennis kunt bijspijkeren:

'Een eerste eis is dat u de grenzen [van uw blok, RL] en de straten ... goed kent. Maak er een schetstekening van en teken daar alle bijzonderheden op aan. Dáár is een polikliniek, dáár staan brandmelders, dáár is een electriciteitshuisje, dáár zijn scholen, dáár zijn ruimten waar een groot aantal personen werkzaam is en waar - als dit ooit nodig mocht zijn - aan een groot aantal mensen onderdak zou kunnen worden verleend ... Dit alles moet u goed in u opnemen en de belangrijke punten in uw hoofd prenten. Zodat u als het ware met gesloten ogen de weg in uw blok zoudt kunnen vinden.'

De cursus geeft voorbeelden van een 'eenvoudig' en een 'moeilijk' blok.²

Tijdens de huisbezoeken in het kader van de werving van BB-vrijwilligers houdt een wijkhoofd zijn ogen en oren goed open. Aan oud-wijkhoofd Tuin uit Oud-West zijn dit soort cursussen echter niet besteed. Hij weet nu nog steeds hoe, in de termen van die tijd, het 'beloop van de achtertuinen en -ingangen' er uitzag. Ook kende hij van elk huis het aantal inwoners. Tijdens het interview met hem toont hij zich trots dat hij, ondanks zijn latere verhuizing naar een ander stadsdeel, Oud-West nog steeds van haver tot gort kent:

'Wij konden die straten bij ons in de buurt wel dromen! ... Elk steegje, elk straatje, elk boogje kende je. ... Dat zat allemaal in je hoofd. ... We zijn bij zóveel mensen binnen geweest...'.³

Ook wist hij dat 'gevaaraantrekende objecten' in zijn wijk 'gelukkig' ontbraken:

'Elke benzinepomp die in je buurt zat was een project dat gevaar aantrok. Als daar een bom viel, met al die benzine die er onder zat...'

Elk perceel in Amsterdam krijgt van de BB een specifieke code. De code bestaat uit drie nummers: een voor het huis, een voor het blok en een voor de BB-wijk. Bij een zwaar bombardement heb je immers weinig aan het huisnummer als het betreffende huis is verdwenen. Percelen blijven echter altijd identificeerbaar. Het wijkhoofd dient elk huis in zijn wijk van een code te voorzien. Mijn eigen woning in de Amsterdamse Pijp had bijvoorbeeld ten tijde van de BB het nummer 03-24-05. Dit betekent: vak 3, wijk 24, blok 5. Via het zogeheten 'coördinatenstelsel' kan na een bombardement met behulp van de code de plek snel worden getraceerd. Diegene wiens kennis op dit gebied tekort schiet kan zich laten bijscholen met behulp van de cursus: 'Weet U de weg in uw gebombardeerde stad?'⁴

Aan hun terreinkennis hebben de wijkhoofden nog steeds tastbare herinneringen: ze laten me tijdens het interview vuistdikke boeken zien, boordevol 'straatnaamregisters' en 'mutaties'. In samenspraak met de BB-leiding hebben ze hierin jarenlang bijgehouden waar en wanneer in de wijk iets van belang is veranderd. Minutieus staat in elk boek aangegeven welk huis in die tijd is verbouwd, dichtgetimmerd, afgebroken of nieuw bijgebouwd. Een immense hoeveelheid informatie ligt in deze boeken opgeslagen. Tuin noemt de BB-voorlichtingsfilm *De Vijf Fasen van het Reddingswerk* als zijn grote voorbeeld. De film laat Engelse - nagespeelde - oorlogshulpverlening zien, zoals die ten tijde van de Tweede Wereldoorlog zou hebben gefunctioneerd. De vrijwilligers van de plaatselijke Luchtbeschermingsdienst lopen voortdurend heen en weer tussen de kapot gebombardeerde huizen en geven ondertussen aan het wijkhoofd gedetailleerde sociale en materiële informatie over het getroffen perceel. Het wijkhoofd noteert buiten bij zijn auto de door de vrijwilligers aangedragen gegevens. Op basis hiervan becijfert hij precies wat er nodig is aan soort en hoeveelheid hulp. In de film is het wijkhoofd de iedereen en alles overziende coördinator en bevelvoerder. Niets ontsnapt aan zijn aandacht. Tuin geeft aan zijn functie in die tijd ook zo te zien.

De Amsterdamse wijkpost

In vredetijd houdt het wijkhoofd in zijn eigen huis zijn BB-administratie bij en onderhoudt daar de contacten met zijn staf, de blokhoofden en met de overige vrijwilligers. Daarom betaalt de BB het abonnement van zijn privé-telefoon. In BB-termen heet zijn huis het BB-'vredeskantoor'. Zijn voordeur is voorzien van twee bordjes: een met het logo van de BB en een met 'wijkhoofd'. In oorlogstijd verandert dit allemaal. Dan wijst het BB-hoofd voor elke wijk een vaste plaats aan, waarvandaan het wijkhoofd de daadwerkelijke oorlogshulpverlening coördineert, de zogeheten 'wijkpost'. Vaak gaat het om een deel van een openbare school of een ander overheidsgebouw. Voor het wijkhoofd is de wijkpost wat de commandopost is voor het BB-hoofd. Er is echter één wezenlijk verschil: in tegenstelling tot de commandopost wordt de wijkpost pas gerealiseerd als de oorlog uitbreekt.

De BB-afdeling van Binnenlandse Zaken geeft aan de BB-kringen en gemeenten advies over de beste indeling en de beste inrichting van de wijkpost:

'Een wijkpost moet voorzien zijn van de nodige directe telefoonverbindingen ..., een commandokamer, dagverblijven, schuilplaatsen, toiletten enzovoorts.'⁶

Op papier ziet het eruit als een ruim kantoor, met boven- en ondergrondse voorzieningen:

WIJK POST.

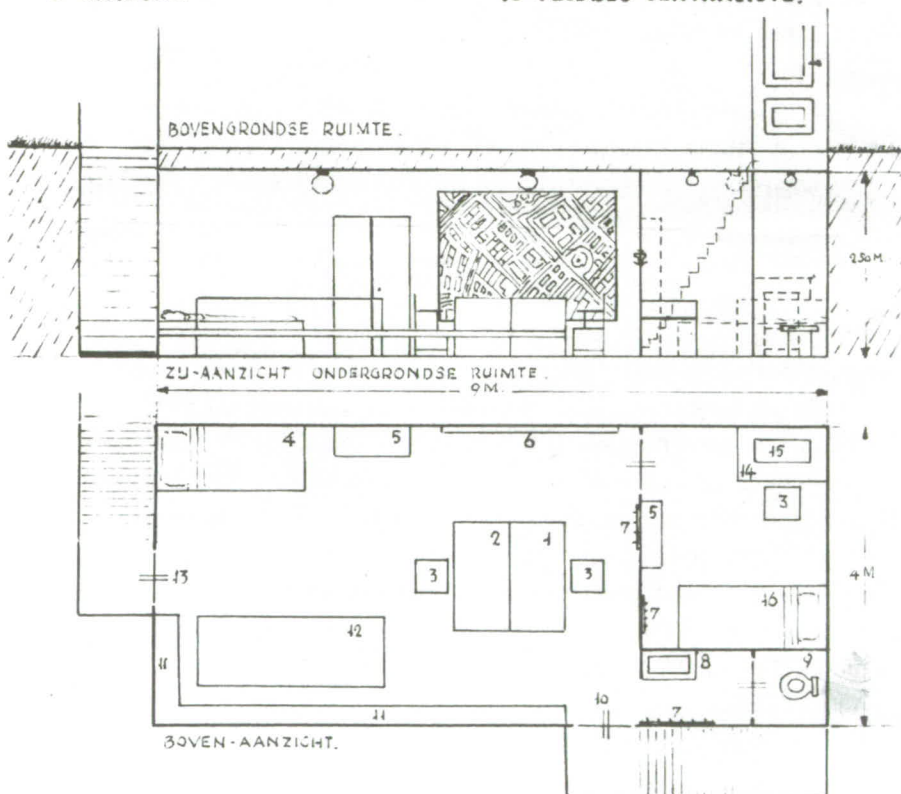
**VOORBEELD VAN BEVEILIGDE ONDERGRONDSE RUIMTE VOOR COMMANDOVOERING ;
TEVENS SCHUILPLAATS BIEDENDE AAN GEHELE BEZETTING WIJKPOST BIJ LUCHTALARM.**

OPPERVLAKTE 9 X 4 M. = 36 M².

RUIMTE 9 X 4 X 2,5 M. = 90 M³.

VERKLARING :

1 BUREAU WUKHOOFD	9 NOOD W.C.
2 BUREAU ADMINISTRATEUR	10 IN-EN UITGANG VIA BOVENGR. RUIMTE
3 STOEL	11 BANK
4 VELDBED WUKHOOFD	12 TAFEL
5 KAST	13 IN-EN UITGANG VAN EN NAAR BUITEN
6 WUKKAART	14 BUREAU CENTRALISTE
7 KAPSTOK	15 CENTRALE
8 WASBAK	16 VELDBED CENTRALISTE.

SCHAAL 1 A 50.

In oorlogstijd dient de wijkpost bewoonbaar te zijn. In 1959 meldt het Amsterdamse *BB-Jaarverslag* dat er voor de wijkposten reeds kachels, meubilair, serviesgoed en bestek is aangeschaft. Over de termijn waarop een en ander klaar moet zijn staat echter weinig vast. Dit wordt afhankelijk gesteld van het jaarlijks beschikbaar komende geld. Het materieel zal in ieder geval geleidelijk aan worden aangeschaft, tot dat aan het 'behoefte-schema' is voldaan.⁷

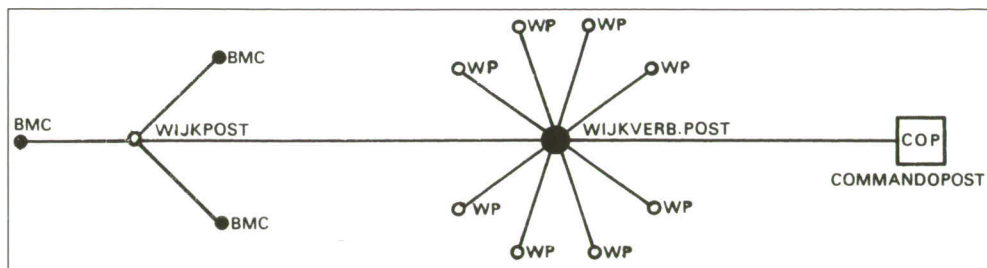
Elk wijkhoofd beschikt in principe over zijn eigen hulpverleningsmaterieel. In oorlogstijd zullen deze zogeheten 'wijk- en blokuitrustingen' naar de wijkpost worden gebracht.⁸ In vreedetijd liggen ze echter centraal opgeslagen in de BB-magazijnen, tezamen met de uitrusting voor de schuilkelders en de brandweerspuiten. De afwezigheid van tastbaar hulpverleningsmaterieel in de directe omgeving van het 'vredeskantoor' of van de potentiële wijkpost moet voor het wijkhoofd een moeilijk te verteren zaak zijn geweest. Alleen al vanwege de wervende kracht die van het BB-materieel kan uitgaan. Reynierse moet zich hiervan bewust zijn geweest. In zijn *BB-Jaarverslag* van 1955 kondigt hij aan dat in de toekomst al het materieel voor de vrijwilligers te bezichtigen zal zijn:

'Het wijkhoofd kan daartoe met ons kantoor een afspraak maken en wij zijn altijd gaarne bereid het te laten zien.'

Per wijk bestaat het potentiële hulpverleningsmaterieel uit één wijkuitrusting en vijftien blokploeguitrustingen, voor elk blok één. De wijkuitrusting bevat, behalve reserve onderdelen voor de blokuitrustingen, het grotere materieel zoals brancards en de brandspuit.⁹ De blokploeguitrusting bestaat uit het kleine materieel zoals gereedschap, sloopbeitels, pikhouwelen, ladders, stalen puinmanden, EHBO-spullen en dergelijke.¹⁰

Het belangrijkste onderdeel van de wijkpost vormt de telefooncentrale. Met opzet is gekozen voor een mechanische centrale die buiten het gewone telefoonnet om werkt en met de hand kan worden bediend. Ook al is het gewone telefoonnet kapotgebombardeerd, dan kunnen de wijkhoofden toch met elkaar communiceren. Valt ook de mechanische telefooncentrale uit, dan heeft het wijkhoofd zogeheten 'ordonnansen' achter de hand die op de fiets berichten naar de wijkpost brengen of deze hier ophalen.¹¹

De wijkpost is telefonisch verbonden met een vast aantal zogeheten 'blokmeldingscentrales' in de blokken. De in de blokken binnenkomende meldingen van explosies of branden worden eerst geselecteerd op urgentie en vervolgens doorgezonden naar de wijkpost. Daarna stuurt het wijkhoofd de meest relevante weer door naar de commandopost, het 'oorlogskantoor' van het BB-hoofd.¹²

Van BMC tot COP¹³

Om het berichtenverkeer zo goed mogelijk te laten verlopen, oefenen alle wijkhoofden samen in de commandopost. Dit heet de zogeheten 'kaart oefening voor kaderleden'.¹⁴ Om deze kaart oefening te kunnen doen bevindt zich in de commandopost een gedetailleerde plattegrond van een klein gedeelte van Amsterdam, de vaste 'oefenstraat'. De geïmiteerde straat ligt in werkelijkheid vlak bij de commandopost: het is de Karel du Jardinstraat. Van daaruit zenden de wijkhoofden de berichten naar de wijkpost en deze weer naar de blokmeldingscentrales. In werkelijkheid gaat het natuurlijk andersom. De oefeningen beginnen altijd met een bommelding. Met behulp van het eerder genoemde coördinatenstelsel berekent het wijkhoofd vervolgens op welk perceel in zijn wijk de bom is neergekomen en meldt dit volgens een standaardprocedure aan de commandopost. Oud-wijkhoofd Tusing herinnert zich deze oefeningen nog goed:

'Er was een grote kaart met allemaal vakkies... Dan kwam er een bommetje in dat en dat vakkie, en dan moest je dat bepalen aan de hand van coördinaten en dat dan doorgeven aan het BB-hoofd. En dan kreeg je bericht terug. Dat ze er hulptroepen in hadden gezonden of zoiets of het verzoek of je het zelf kon proberen te klaren.'¹⁶

De wijkhoofden namen de oefeningen met het coördinatenstelsel uiterst serieus, aldus het latere BB-hoofd Duyts. Tijdens een interview vertelt hij me over de wel zeer serieuze actie van het wijkhoofd Borstam:

'Borstam deed een keer een oefening met een tolletje. Hij toonde het tolletje en zei erbij: "Hier komt het vliegtuig aan en dat laat een bom vallen op de kaart." ... Maar het tolletje valt vervolgens precies op zijn wijkpost. Borstam zei daarop: "De wijkpost is weg, wij zijn er allemaal niet meer, de oefening is dus afgelopen."'

Duyts: 'Iedereen kon daarna naar huis gaan, zonder dat ze ook maar iets hadden gedaan. Borstam weigerde pertinent het tolletje nog een tweede keer te laten vallen.'¹⁷

Maar de wijkhoofden vatten hun BB-taak in het algemeen nogal serieus op. Oud-wijkhoofd Triste uit de Oosterparkbuurt denkt nu dat zijn functie in oorlogstijd nog het meeste leek op die van een 'waarnemend burgemeester'.¹⁸ Oud-wijkhoofd Tuin vermoedt dat hij in oorlogstijd in de wijkpost zou werken op basis van een soort ploegendienst:

'Wij wijkhoofden hadden een overkoepelende functie. Wij hadden een functie van twaalf uur per dag: twaalf uur op en twaalf uur af.'

De wijkhoofden die ik heb gesproken tonen zich zonder uitzondering optimistisch over hun vroegere inzetbaarheid. Oud-wijkhoofd Tuin bijvoorbeeld weet nu nog zeker dat hij bij het uitbreken van de oorlog geen seconde zou hebben gearzeld:

'Ik heb een taak op me genomen. Als er iets gebeurt, dan ga ik als ... wijkhoofd ... meteen naar de wijkpost toe.'

Op mijn vraag of hij in zo'n gevaarlijke tijd niet liever bij zijn gezin zou zijn gebleven, antwoordt hij gedecideerd:

'Ik ga weg van het gezin. Ja. ... [I]k moet naar mijn post toe, want dat is nu eenmaal mijn taak. ... Kijk, het is heel wat anders als op dat moment die bom op je eigen huis zou vallen. Dan kan je niet zo gauw weglopen, want dan moet je iets redden. Maar dan zijn er om je heen de blokhoofden en de plaatsvervangende blokhoofden, die dat meteen van je over kunnen nemen. Want ik móet naar die wijkpost toe.'

De wijkhoofden zijn er nu nog steeds heilig van overtuigd dat ze in elke oorlog, dus ook in een kernoorlog, effectief hadden kunnen optreden.

De 'papieren' wijkpost

Zoveel te opmerkelijker is het dat de wijkhoofden die ik heb gesproken hun wijkpost nog nooit hebben gezien; de meesten hebben er zelfs geen adres van. Niemand kan zeggen hoe de plek er ongeveer uit zou gaan zien. Reynierse had diegenen die wel een adres hadden verboden om 'in normale tijden' hun wijkpost te betreden.¹⁹ Oud-wijkhoofd Van den Hof uit de Spaarndammerbuurt, 'VdH' in onderstaand citaat, legt me uit hoe ik een en ander dien te begrijpen:

VdH: 'In tijd van oorlog kreeg je het toegewezen hoor, gewoon een wijkpost. De Weesperzijde [het Amsterdamse BB-hoofdkantoor, RL] had dat allemaal in orde gemaakt. Je kreeg automatisch een wijkpost toegewezen. Zo gauw de oorlog uitbrak of anders wel tijdens de oorlog, dan werd een wijkpost ingericht.'

RL: 'En dat zou dan hier zijn, in die kerk die u noemde?'

VdH: 'Misschien ja. Ik weet niet waar het zou zijn. Zij zouden dat toewijzen.'

RL: 'Zij hadden beloofd daarvoor te zorgen?'

VdH: 'In ieder geval schriftelijk. ... Op de Weesperzijde hebben ze dat allemaal administratief vastgelegd.'²⁰

Oud-wijkhoofd Tuling uit de Spaarndammerbuurt weet zeker dat hem alles zou worden verteld zodra de oorlog zou zijn uitgebroken:

'Ik voor mij, ik hou het erop dat er geheime punten waren en dat ze die bekend hadden gemaakt, als ze de staat van paraatheid hadden. ... Ik vertrouwde erop dat het er was. Ik dacht altijd, dat als dat 'telegram S' [mobilisatietelegram, RL] doorkomt, dat dat wilde zeggen: "Wees paraat, trek je pakkie maar aan" bij wijze van spreken, en dat dan op dat moment alles geopenbaard zou worden.'

Tuling stelt zich voor dat het BB-hoofd hem op een gegeven moment zou hebben gebeld met de mededeling:

""Tuling, jij moet naar de Bilderdijkstraat. Daar is die wijkpost. Maak de kasten maar open." Of: "Maak de deur van het basement maar open. Dan zul je zien dat dat en dat en dat er allemaal in zit.""

Het standvastige vertrouwen van de wijkhoofden in hun functie en in hun wijkpost lijkt te zijn afgeleid van het vertrouwen dat ze hadden in de BB als geheel. Alle wijkhoofden die ik heb geïnterviewd gaven te kennen het volste vertrouwen te hebben gehad in het BB-hoofd en zijn staf. Om dit te verduidelijken vergelijkt oud-wijkhoofd Edel uit Noord in een interview de functie van de BB-leiding met die van de bemanning van een vliegtuig. Je waant je in een vliegtuig veilig omdat je volgens hem weet dat de bemanning er alles aan doet om rampen te voorkomen:

'Je moet het zo zien. U hebt natuurlijk wel eens gevlogen. Daar komt zo'n jufvrouw bij je. ... en die vertelt: "Kijk, dan moet je dat eruit halen en dan hup... en dan doe je dat", enzovoorts. ... Als er werkelijk zo'n toestel neerstort, dat je dan ook weet wat je moet doen. ... En de passagier hoopt in elk geval dat als hij naar boven kijkt er dan ook iets open gaat.'

Hij is ervan overtuigd dat de BB-leiding op de Weesperzijde voldoende deskundigheid in huis had om hem als dat nodig was elke ondersteuning te geven waar hij om zou vragen:

'Maar die mensen, die stewardessen zelf, die stewards enzovoorts, die krijgen een zware opleiding. ... En zo was het ook met de BB. Denk erom, dat waren echt beroepsmensen.'²¹

Bij hun waardering voor de BB spelen duidelijk de ervaringen mee die ze hebben opgedaan in de commandopost, tijdens de kaarttoefeningen. Oud-wijkhoofd Voethe is nog steeds vol bewondering voor de commandopost: 'Net zo'n bevelscommandocentrum als je wel eens op de televisie ziet, van het leger of van de luchtmacht.'²² Ook oud-wijkhoofd Tuling vindt de commandopost het 'meest fascinerende van de hele BB'. Tuling: 'Het was echt iets waarvan je dacht: Ja, hier is goed bij nagedacht'.²³

Toch heerst hier en daar ook scepsis. BB-vrijwilliger Bovens uit de Jordaan heeft tussen 1953 en 1965 de functie van ordonnans vervuld. Hij vindt het, achteraf gezien, wel erg weinig voorstellen:

'Men vertelde mij bij mijn aanstelling dat als er een ramp was en geen telefoon meer, ik briefjes rond zou moeten brengen. ... Een keer per half jaar ging ik naar een vergadering, hoorde een praatje aan, dronk een kop koffie en ging weer naar huis.'²⁴

Oud-wijkhoofd Voethe wijst tijdens het interview eveneens op het toch wel 'papieren' karakter van de BB in die tijd:

'Het zijn allemaal theoretische dingen natuurlijk. Op papier was alles klaar, ja (hij lacht). Maar u kent Nederland toch langzamerhand wel! Op papier is altijd alles klaar. Maar als het nodig is...'

Voor de wijkhoofden blijkt de BB ook na al die jaren een overheidsorganisatie met een bonafide reputatie. De wijkpost, hoe abstract ook, heeft hierin een centrale rol gespeeld. In dit beeld is de post een soort commandopost waarin de wijkhoofden in oorlogstijd als een soort wijkburgemeester de honneurs waarnemen. Dit beeld komt mede voort uit de oefeningen die ze in de echte commandopost hebben gehouden.

Maar achteraf gezien blijkt de wijkpost niet meer te zijn geweest dan een door de rijksoverheid bedacht hypothetisch zenuwcentrum voor de wijk- en blokorganisatie. De aangewezen locaties hebben uiteindelijk alleen een telefoonverbinding gekregen, verder is er niets mee gebeurd. Door het uitblijven van de oorlog heeft geen enkele wijkpost ooit daadwerkelijk gefunctioneerd en daarmee ook feitelijk niet 'echt' bestaan.

Het radioactieve Kerndam

Maar in de gefingeerde verhalen over 'Kerndam' fungeert de wijkpost wel degelijk. De in 1957 gepubliceerde verhalen volgen in grote lijnen de 'militaire onderstelling' van

1955. De schrijver is een oud-militair, vice-admiraal b.d. A.S. Pinke. De wijk- en blok-organisatie speelt een belangrijke rol. Twee versies worden in omloop gebracht: *Het gebeurde onverwachts...*, een radiohoorspel, en *Hoe is het leven in een door fall-out getroffen stad?*, een verhaal in drie afleveringen in de *Paladijn*. De afleveringen verschijnen in september en november 1957 en januari 1958. De titels luiden: 'Dagboek van het HBB [BB-hoofd, RL] in Kerndam' (deel I); 'Dagboek van Wim Beukels, inwoner van Kerndam' (deel II) en 'Relaas van een wijkhoofd uit Kerndam' (deel III).²⁵ De schrijver zelf zegt met 'Kerndam' meer inzicht te willen geven in het wel en wee van de bevolking bij een kernoorlog:

'Door ons te verplaatsen in het leven van een door radioactieve neerslag getroffen stad ... zullen wij trachten de werkelijkheid zo dicht mogelijk te benaderen.'

Kerndam is in het verhaal een klein stadje van 15.000 inwoners, verdeeld over 3000 woningen. Bovendien beschikt het over een militair vliegveld. De schrijver geeft een vage aanduiding van haar geografische ligging: 'niet ver van de vroegere Zuidzee, een beetje afzijdig van het snelverkeer'.

Het verhaal begint in 1962. Op 5 november van dat jaar komt een 'projectiel met atoomlading' in de buurt van het militaire vliegveld van Kerndam terecht. De kernoorlog duurt twee dagen. Behalve op Kerndam exploderen atoombommen op de Rotterdamse haven en op de militaire haven van Den Helder. De getroffen plaatsen worden vooral geteisterd door radioactieve straling en zogeheten vuurstormen, vele losse kleine brandjes die zich aaneenrijgen tot één grote, praktisch onblusbare, 'oorlogsbrand'.

In sciencefictionachtige bewoordingen schildert de schrijver hoe de 'rocket' in de buurt van het vliegveld de daar aanwezige sergeant Zwart noodlottig wordt en hoe de 'witte lichtzee', de 'hittegolf' en de 'drukgolf' zich richting Kerndam begeven:

'Voor een onderdeel van een seconde keek sergeant Zwart recht in een witte lichtzee, zó verblindend, alsof de zon zelf op de aarde gevallen was. Een moment later bereikte hem een hittegolf en sergeant Zwart was niet meer. De rocket viel tussen Kerndam en het vliegveld. Om 10.25 uur bereikte de druggolf, een windstoot van fantastische snelheid, Kerndam.'²⁶

De directe gevolgen blijken voor Kerndam echter mee te vallen. De schrijver suggereert dat een belangrijk deel van de lokale infrastructuur nog intact is:

'De waterleiding zal, dank zij het afgesloten systeem, wel door kunnen gaan. Gelukkig, want als die uitvalt of besmet raakt, is de ellende in een *fall-out* gebied helemaal niet te overzien. Ook de automatische telefoon zal wel door kunnen werken.'

De radioactieve neerslag lijkt uiteindelijk voornamelijk afkomstig van de in Londen geëxplodeerde waterstofbom en niet van de atoombomexplosies in Nederland.

Een atoombom op Londen en fall-out in Nederland

De commandostructuur van de BB, met zijn nationale, provinciale en lokale afdelingen, blijkt nog volledig intact te zijn. Hetzelfde geldt voor de telefoonverbindingen op alle niveaus in de BB-hiërarchie. Dankzij deze verbindingen is het BB-hoofd van Kerndam de eerste die van zijn directe chef-in-oorlogstijd, de provinciale BB-commandant, te horen krijgt dat er een kernoorlog is uitgebroken:

‘Ik ben gewekt door de telefoon. De provinciale commandant berichtte mij, dat er op Londen een waterstofbom is ontploft en dat er gezien de harde westenwind, een kans bestaat, dat wij in Nederland onder de radioactieve neerslag zullen komen.’

Conform de BB-draaiboeken geeft het BB-hoofd vanuit zijn veilige commandopost de plaatselijke verwoestingen op zijn beurt weer door aan de provinciale BB-commandant:

‘Atoomexplosie nabij vliegveld op naar schatting twee à drie kilometer van Kerndam. Zuidelijke gedeelte van de stad volledig verwoest, centrum zwaar, noorden licht beschadigd.’

De schijnwerpers staan gericht op de hulpverleners. De *Paladijn* vertelt het verhaal via de dagboeken van drie hoofdrolspelers: het BB-hoofd Van Olmen van Kerndam, een anoniem wijkhoofd en de 'fabrieksarbeider' Wim Beukels.

In de eerste aflevering vraagt de schrijver ons te verplaatsen 'naar dat punt waar de meeste gegevens beschikbaar zijn'. Hij wil dat we 'in de huid kruipen van de man ... (die) ... op grond van deze gegevens zijn activiteiten zal beramen en laten uitvoeren'.²⁷ Met het 'punt' bedoelt hij de commandopost van Kerndam en met de man Van Olmen, het plaatselijke hoofd van de BB. Kerndam is van de ene op de andere dag een soort patiënt geworden en de enige 'arts' die hem kan helpen is het BB-hoofd vanuit deze commandopost:

'Er is ... één punt en één man waar de stand van zaken vrijwel van moment tot moment kan en moet worden gevolgd. Waar de dokter de vinger aan de pols van de patiënt houdt. ... De man die voortdurend op de hoogte moet zijn van wat er gebeurt en gebeuren moet is het Hoofd Bescherming Bevolking.'

De commandopost is vanaf het moment dat de kernoorlog is uitgebroken het bestuurs- en beleidscentrum van het stadje. De staat van beleg is afgekondigd. We horen niets meer van het gemeentebestuur maar ook de regering heeft kennelijk opgehouden te bestaan. Het enige dat nog functioneert is de BB. De bevolking heeft van het BB-hoofd het bevel gekregen in haar schuilplaatsen te blijven 'tot u van de plaatselijke BB heeft vernomen dat het gevaar is geweken'. De Kerndamse burgemeester zelf is alles kwijtgeraakt. Daarom zit hij nu met Van Olmen in de commandopost en volgt daar 'met aandacht de ontwikkelingen'. Dit doet hij niet omdat hij dan van meer nut kan zijn. In de post zwaait Van Olmen de scepter over enkele, niet nader omschreven, assistenten en niets wijst erop dat hij zich ondergeschikt voelt aan de burgemeester. De burgemeester weet bijvoorbeeld niet dat men in een radioactief besmet gebied binnen hoort te blijven en af te wachten tot dat de radioactieve straling is gedaald tot een veilig niveau:

'De burgemeester was ontstemd dat een paar van de heren rustig zaten te bridgen. Ik heb hem uitgelegd, dat ze toch voorlopig niets kunnen doen en dat dit tenminste de zenuwen wat kalmeert.'

Door zijn onkunde brengt de burgemeester zelfs zijn eigen leven in gevaar:

'Ik had bijna ruzie met de burgemeester, die er met alle geweld zelf op uit wou gaan. Dat is op het ogenblik toch echt nog niet verantwoord.'

Het BB-hoofd grijpt wederom in wanneer de burgemeester zich met de coördinatie van de brandbestrijding wil bemoeien:

‘[Hij] wil direct de Brandweer uitzenden, maar dat kan toch echt nog niet. De straling is nog steeds 70 röntgen per uur en zij zou dus nog geen uur buiten kunnen blijven.’

Voor Van Olmen spreekt het kennelijk vanzelf dat de burgemeester weinig tot niets begrijpt van de gevolgen van een kernoorlog.

Hulpverlening in Kerndam

Behalve de burgemeester gehoorzamen ook de BB-hulpverleners Van Olmen onvoorwaardelijk. Duidelijk is dat ze er zelfs hun eigen leven voor overhebben om Kerndam te redden van de ondergang. Diverse categorieën hulpverleners komen aan bod. Eerst de commandopostassistenten, de mensen waaraan de burgemeester zich ergert omdat ze niets zouden uitvoeren. Dan de brandweerlieden, vervolgens de Politie en de Medische Dienst en tenslotte de wijk- en blokorganisatie.

Over de assistenten vernemen we, behalve de bestraffende opmerking van de burgemeester, alleen nog dat Van Olmen ‘de bezetting’ naar de commandopost heeft laten komen.

De brandweerlieden vormen de hulpverlenercategorie waar de schrijver in het Kerndamverhaal de meeste aandacht aan besteedt. Afgezien van degenen die zelf het slachtoffer zijn geworden van de explosie, hebben alle brandweermannen zich meteen gemeld. Van Olmen vindt zich toch nog op omdat diegenen die de ‘stralingsziekte’ hebben, het hebben laten afweten:

‘Dacht ik het niet, krijg een telefoonbericht door dat twee brandspuiten niet kunnen uitrukken wegens stralingsziekte van het personeel. Ik kon niet veel anders doen dan bijzonder krachtige taal uitslaan. Het hoofd Brandweer zal er met het hoofd medisch team heengaan.’

De brandweermannen blussen de branden en proberen de schade aan de huizen zoveel mogelijk te beperken. Ze gaan zo op in hun werk dat ze, bij gebrek aan aflossing, vrijwillig afzien van het gebruikelijke werkschema van 12-uur-op-12-uur-af. De oude ploeg werkt onafgebroken door tot alle branden zijn geblust, ondanks de voortdurende meldingen van te hoge ‘radiatie’.

De gevoelde noodzaak de radioactieve straling in het verhaal te verdisconteren, stelt de schrijver kennelijk voor een aantal problemen. Enerzijds suggereert hij dat de bemanning van de commandopost tot nietsdoen is gedwongen vanwege de te hoge radioactieve straling buiten; anderzijds blijkt dit geen reden voor de Brandweer om te wachten met blussen. In het hoorspel becommentarieert een verteller de stand van zaken als volgt:

‘[D]e hele nacht hellicht geweest van de branden. Het zuiden van de stad was

nog steeds een geweldige vuurzee. ... De radiatie was verminderd, maar nog steeds ver boven het toelaatbare. De nood was echter zo groot dat BB, Politie en Brandweer vaak de voorschriften over het hoofd zagen en zich langer dan toegestaan aan de radiatie blootstelden.'

De brandweermannen krijgen van het BB-hoofd dan ook alle lof toegezwaaid: 'Onze mensen doen een geweldige job!'

In het Kerndamverhaal komen we ook meer te weten over de werking van het door de BB zo belangrijk geachte systeem van 'opschaling' en van de wederzijdse bijstand. Formeel is het zo dat de provinciale BB-commandant is belast met de coördinatie van de 'opschaling' die uitreikt boven de lokale BB. Van Olmen onderneemt een aantal pogingen om de provinciale BB-commandant ertoe aan te zetten extra manschappen voor de zo geplaagde brandweermannen in Kerndam te sturen, maar krijgt telkens nul op het rekest. Uit een telefoongesprek:

'Onze Brandweer kan het ... niet af. U moet ons extra materieel zenden... Graag... Kunt u niets positiefs toezeggen? ... Dank U.' (Er wordt te verstaan gegeven dat alle extra hulp op Rotterdam is gericht omdat het daar veel erger zou zijn).'

De provinciale bijstand komt uiteindelijk wel maar duidelijk te laat: de meeste branden zijn dan al geblust. Wanneer de Brandweer het sein 'brand meester' geeft, blijkt het centrum van Kerndam in ieder geval uit de vlammen te zijn gered.

Het succes van de gehele operatie is volgens de schrijver vooral te danken aan het doortastende optreden van het BB-hoofd:

'Van Olmen had succes gehad. Door zijn onmiddellijke besluit het zuiden op te geven en al zijn materieel op het centrum in te zetten, was hij erin geslaagd langzamerhand de branden daar terug te dringen. Het zag ernaar uit dat het centrum, tenminste wat er dan nog van over was, behouden zou blijven.'

Van de Politie komen we eigenlijk niet zoveel te weten. Wel refereert de schrijver aan de veranderde ethiek tijdens een kernoorlog, een thematiek die later een belangrijke rol zal gaan spelen in de publieke discussies over de BB. De Politie van Kerndam houdt zich voornamelijk bezig met het in haar ogen vrij zinloze oppakken van mensen die misbruik maken van de situatie:

'Een bereden politiepatrouille heeft twee plunderaars opgepakt. Ze zijn allebei zwaar besmet. Ik kan niets met ze doen, aangezien ik ze ook niet mag laten doodschieten.'

De medische hulpverlening komt er eveneens bekaaid af. Er wordt vooral gesuggereerd dat er weinig eer mee te behalen valt. Uit het dagboek van Van Olmen:

‘Ook uit ziekenhuizen komen noodkreten. In de kelders liggen de ernstige zieken opgekropt. Ik heb de radiatieverkenners erheen gestuurd om te kijken of er misschien nog andere ruimten zijn die benut kunnen worden.’

Het doen en laten binnen de wijk- en blokorganisatie of ‘buurt-BB’ wordt beschreven in de dagboeken van het anonieme wijkhoofd en van de hulpvaardig ingestelde Wim Beukels. Welk beeld geeft de schrijver ons van de mogelijkheden van het wijkhoofd om de mensen in zijn wijk te helpen?

Voor het wijkhoofd betekent het uitbreken van de kernoorlog kennelijk de start van een geheel ander leven. Zoals het BB-hoofd nu opeens boven de burgemeester staat, zo is het wijkhoofd van een gewone burger gepromoveerd tot hoofd van de wijk. De belangrijkste middelen die tot zijn beschikking staan zijn de door de bewoners zelf gebouwde schuilkelders en de burenhulp. Er is geen sprake van speciaal BB-materieel. De schrijver besteedt wel extra aandacht aan de wijkpost. Deze blijkt zich te bevinden in een gewoon huis dat de BB-vrijwilligers door extra bekisting en stapels zandzakken zelf hebben beveiligd.

‘De wijkpost ... is een oud winkelpand met garage. ... Er is een stevige bekisting ... aangebracht met een laag zandzakken ... aan de buitenkant... Ook op de vloer van de eerste verdieping was een laag zandzakken gelegd en dus hadden we de boel moeten stutten.’

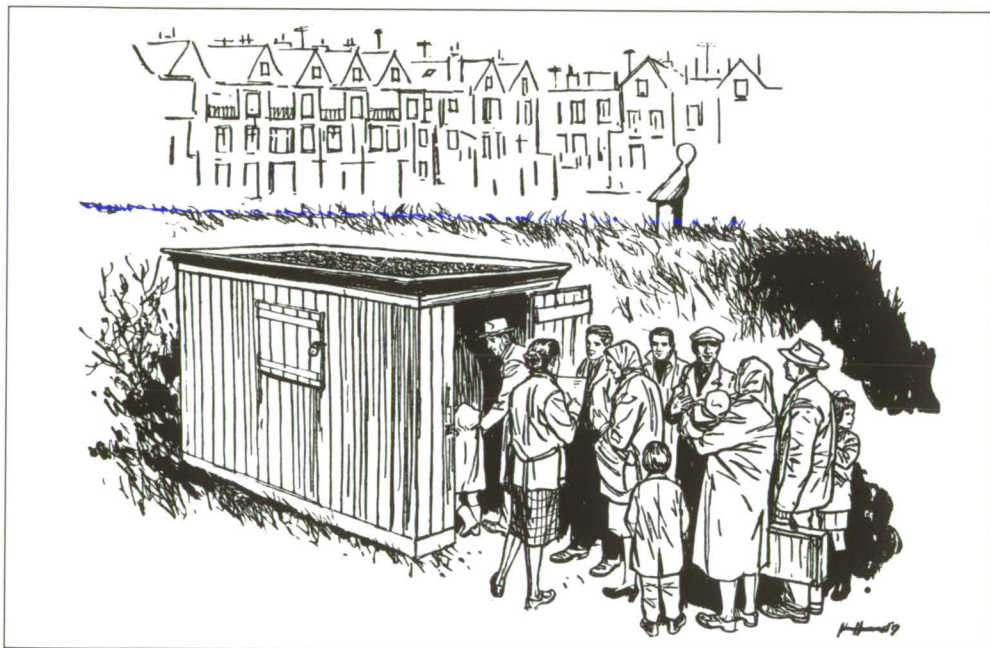
Er heerst daar een soortgelijke sfeer als in de commandopost van het BB-hoofd. Het wijkhoofd is er de baas en de enige die weet wat er moet gebeuren: ‘Toen de mensen op de wijkpost present waren heb ik ze verteld wat er aan de hand was.’ De wijkpost fungeert als een ruimte waar het wijkhoofd in veiligheid kan afwachten tot de radioactieve straling het toestaat ‘de kern van het hulpverleningsapparaat’ in te zetten. Nadat hij door het BB-hoofd via de telefoon op de hoogte is gesteld van het uitbreken van de kernoorlog noteert het wijkhoofd in zijn dagboek:

‘Vanaf dat moment hebben we eigenlijk maar zitten te wachten. ... De volgende morgen, om acht uur zowat, mochten we voor een uurtje de post verlaten.’

Maar ook hij blijkt succesvol. Na het einde van de kernoorlog concludeert hij dat ‘*fall-out* niet het ergste is wat ons kan overkomen’, gezien de behaalde successen.²⁸ Als redenen noemt hij zijn eigen ‘goede leiding’, ‘de nodige maatregelen [die hij heeft] kunnen voorbereiden en nemen’ en tenslotte de beschikbaarheid van een ‘stel goede blokhoofden’.

Over het lot van de bewoners vernemen we weinig. Zij worden geacht onder leiding van de blokhoofden, tezamen met de 'blokploegleden', de vrijwillige BB dus, de schuilkelders in te zijn gegaan om daar te wachten tot het over is. Het wijkhoofd:

'Mijn ordonnans is toen de ronde gaan doen langs de blokhoofden om die te waarschuwen. Die moesten nu ook hun gezinnen in hun ... schuilgelegenheden onderbrengen en hun blokploegleden hetzelfde laten doen. Zo zouden ze, als de waarschuwing voor *fall-out* zou komen, de handen vrij hebben om in hun blokken te kunnen helpen met raad, en waar nodig, met daad.'

De bevolking volgt dit bevel massaal op: '[H]et is nog nooit zo stil geweest in de buurt... want iedereen zit wel ergens opgeborgen.' Volgens het tweede dagboek, dat van de fabrieksarbeider Beukels, blijkt dit vooral mogelijk omdat de mensen deze schuilkelders van tevoren zelf in de buurt hebben gebouwd. Beukels laat ons in dit verband kennis maken met het 'voortvarende en vasthoudende' blokhoofd Huygens':

"Nou", zei Huygens ..., "[h]ebben we soms geen armen aan ons lijf en geen tuin achter ons huis? Dan maken we er een. Samen voor ons allemaal. Weet jij iets van bouwen af, De Wit?"²⁹

In het verhaal staat Huygens symbool voor het ideale blokhoofd dat op basis van zijn natuurlijke leiderskwaliteiten de bewoners zover heeft weten te krijgen dat ze gezamenlijk een collectieve schuilkelder in een van hun achtertuinen hebben gebouwd.

Uit de reactie van het BB-hoofd blijkt dat er toch nog heel wat mensen zijn die zich minder goed hebben voorbereid op een kernoorlog, waardoor ze nu in de problemen zijn gekomen:

‘Van verschillende kanten komen er telefoontjes, dat er in de schuilplaats geen voedsel is en dat de kinderen huilen van de honger. Dat is heel jammer en heel vervelend, maar de mensen hebben voldoende kennis kunnen nemen van de raad ervoor te zorgen, dat er in de schuilplaats wat eten en drinken is opgeslagen. Het is niet verantwoord nu voedselwagens uit te zenden.’³⁰

Het BB-hoofd verzucht vervolgens: ‘Waarom doen de mensen toch niet, wat hen wordt aangeraden? Hoelang hebben we nu al niet op die maatregelen gehamerd?’ Zolang de mensen in Kerndam doen wat hen door de BB is opgedragen, zo luidt hier de boodschap, is voor de BB ook een kernoorlog beheersbaar. En eigenlijk, zo klinkt tussen de regels door, heeft de BB voor haar succes nog meer nodig dan dat. Het is immers dankzij de bovenmenselijke inzet van de Brandweer, dat alle branden, de ‘zuidflank’ van het stadje uitgezonderd, beheersbaar waren.

Het ‘nieuwe Kerndam’ na de kernoorlog

Ook elders in het land gaat het volgens de schrijver van het Kerndamverhaal de goede kant op. Ook daar staat het blussen van branden centraal. De schrijver heeft het over het ‘binnenland’ en noemt ook Den Helder, alwaar men er in is geslaagd de branden te overmeesteren. Er zijn veel slachtoffers onder de bevolking. De zwaar gewonden zijn afgevoerd naar de ‘onbeschadigde steden’. In Rotterdam, dat volgens het verhaal het ‘zwaarst getroffen’ werd, is de toestand ‘zeer onoverzichtelijk’. Bij de zware branden in de haven voert de plaatselijke Brandweer, aangevuld met materieel uit Den Haag, Utrecht en Dordrecht, ‘een verwoede strijd’. Tenslotte komt de provinciale BB-commandant met de mededeling dat niet alleen de brandbestrijders succesvol zijn, maar ook de soldaten aan het front. In het hoorspel beschrijft een radiocommentator de oorlog als een ‘laffe vijandelijke aanval’ van de Sovjet-Unie op de steden van Engeland en Amerika. Vervolgens benadrukt ze het heldhaftige optreden van de Westerse verdediging die, door het veroorzaken van ‘chaos in vijandelijke steden’, uiteindelijk als winnaar uit de bus is gekomen.³¹

Wat is de balans van de oorlogsvernietigingen in Kerndam? Van de 15.000 bewoners zijn tenminste 2000 slachtoffers te betreuren, waaronder 797 doden, ‘enige honderden’ vermisten en meer dan 1000 gewonden. Van de 3000 woningen zijn er 1000 volledig verwoest en 1000 onbewoonbaar verklaard.

Na afloop van de kortstondige kernoorlog begint iedereen in Kerndam met vereende krachten aan de wederopbouw. De BB begint meteen met het ontsmetten van de huizen van de radioactiviteit en met het distribueren van de overgebleven woningen onder

de daklozen. De daadkracht van het Kerndamse BB-hoofd gaat onverminderd voort:

‘Ja, Kerndam heeft ontzettend geleden. Maar er zijn nog mensen over... Mensen zoals u... die de schouders er weer onder zullen zetten...’

Ook onder de bevolking heerst optimisme. Een BB'er:

‘Kerndam is verwoest. Uit de puinhopen is een nieuw Kerndam aan 't verrijzen. Het nieuwe Kerndam zal zijn doden eren en gedenken. Maar het grote leed dat over ons gekomen is heeft ook een saamhorigheid gebracht die wij vroeger nooit hebben gekend. Dit moet het fundament zijn waarop wij ons nieuwe Kerndam zullen bouwen!’

Het is opvallend hoezeer iedereen die in het normale dagelijkse leven de touwtjes in handen heeft, uit het BB-beeld verdwijnt zodra ‘de bom’ is gevallen. De burgemeester die het zelf heeft overleefd en veilig zit opgeborgen in de BB-commandopost, weet niet wat hij moet doen en is danig in paniek. De goed geoliede BB-bestuursmachinerie steekt daar gunstig bij af. Ook op het lagere niveau, dat van de hulpverleners, blijkt het allemaal perfect te verlopen.

Vanaf halverwege de jaren vijftig, wanneer de BB officieel het atoomtijdperk betreedt, dient het wijkhoofd ook gezaghebbend en professioneel op te kunnen treden bij een kernbomexplosie. De door hem reeds opgedane kennis is dan danig verouderd, want gebaseerd op de ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog. Het wijkhoofd zorgde er tot dan toe voor, als de belangrijkste persoon in de wijk- en blokorganisatie, dat hij binnen de BB van alle markten thuis was, iemand die alle lokale ontwikkelingen binnen en buiten de BB-organisatie op de voet volgde. Hij probeerde een vrijwilligerskorps van 300 man op poten te zetten en leiding te geven aan de staf die deze vrijwilligers opleidde. Hij registreerde en administreerde alles wat in zijn wijk op BB-gebied gebeurde en zorgde ervoor op de hoogte te zijn van de kleinste materiële en sociale veranderingen in zijn wijk. Maar de hulpmiddelen voor een conventionele oorlog helpen nu alleen nog onder zeer bepaalde omstandigheden. Het verhaal over ‘Kerndam’ leert hem dat het vanaf nu vooral aankomt op adequate persoonlijke eigenschappen, op krachtdadig leiderschap. Maar ook dit helpt in de praktijk vaak niet. Het verhaal over ‘Kerndam’ leert immers ook dat je in een radioactief gebied eerst zelf moet zien te overleven in een afdoende beschermde omgeving, om vervolgens alsnog veelal werkeloos te moeten toezien totdat de kust weer veilig is.

De slechte wervingsresultaten en de vaak alleen theoretisch aanwezige middelen leiden ertoe dat het wijkhoofd moet opereren in een context waarin de meest voor de hand liggende zaken onvolledig of feitelijk afwezig zijn. De idealistische wijkhoofden blijven

echter evenals in het Kerndamverhaal geloven in hun missie en in de organisatie die hun deze missie heeft gegeven. Ondanks de feitelijke afwezigheid van adequate hulpmiddelen blijven zij zo professioneel mogelijk functioneren, in de verwachting dat alle materiële en sociale toezeggingen uiteindelijk zullen worden ingewilligd.

De aanpassing van de wijk- en blokorganisatie vanaf midden jaren vijftig aan het zogeheten 'atoomtijdperk' resulteert in nog slechter toegeruste vrijwilligers. De wijkhoofden zijn geworden tot leiders-in-naam, mensen die het aan de meest elementaire middelen ontbreekt om hun functie adequaat te kunnen uitoefenen. Ik noem deze *state simplification* 'werken in een kernoorlog met je blote handen'. Zoals we nog zullen zien, zal hieraan in de jaren daarna niet meer zoveel veranderen.

Noten

1. Zie *De Vierde Macht* (maart 1956:41). De brochure is uitgegeven door de Federal Civil Defense Administration onder nummer TB-27-3.
2. *Schriftelijke cursus voor blokhoofden en blokwachters van de noodwacht der A-gemeente Amsterdam*. Amsterdam: Dienst Bescherming Bevolking A-gemeente Amsterdam (1961:23).
3. Interview met Tuin, 28 februari 1992, 12.00 - 17.00 uur.
4. *De Paladijn* (september 1955:15).
6. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:V-B-3).
7. In het *BB-Jaarverslag* Amsterdam van 1959 verschijnt in verband hiermee de volgende financiële verantwoording: 'Voor de geleidelijke aanschaffing van meubilair, schrijfmachines, bestek, serviesgoed, beschermkastjes voor de telefooncentrales, kachels, enzovoorts, voor de wijkposten werd een bedrag uitgegeven van f13.041,46.' (*BB-jaarverslag*, 1959:34).
8. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:V-B-3).
9. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:V-B-3).
10. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1955, Lijst VII).
11. *Enige gegevens over de organisatie van de Bescherming Bevolking in de gemeente Amsterdam*. (1954:6).
12. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:4): 'In verslagjaar werd begonnen met het aanleggen van wijkpostcentrales en met doorverbinding van deze centrales met de commandopost.'
13. *Doel en opzet van de noodwacht der A-gemeente Amsterdam als onderdeel van de landelijke organisatie Bescherming Bevolking*. Amsterdam: Dienst Bescherming Bevolking. (1972:6).
14. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:I).
16. Interview met Tukiing, 11 februari 1992, 14.00 - 17.00 uur.
17. Interview met Henk Duyts op 14 juni 1990, 10.00 - 13.45 uur.
18. Interview met Triste, 24 februari 1992, 14.00 - 17.00 uur. De burgemeester noemt de wijkhoofden in die tijd de 'BB-burgemeester-van-de-wijk'. *De Paladijn* (oktober, 1956:7).
19. Geciteerd in het *Straatregister* (1961), die aan de Amsterdamse wijkhoofden zijn toegestuurd.
20. Interview met Van den Hof, 24 maart 1992, 19.00 - 22.00 uur.
21. Interview met Edel, 4 maart 1992, 14.00 - 17.00 uur.
22. Interview met Voethe, 11 maart 1993, 14.00 - 17.00 uur.
23. Interview met Tukiing, 11 februari 1992, 14.00 - 17.00 uur.
24. Telefonisch interview met Bovens, 2 maart 1992, 12.00 - 12.30 uur.
25. De drie afleveringen verschijnen achtereenvolgens in september en november 1957 en in januari 1958 in *De Paladijn*. De titels van de drie delen luiden: Deel I: 'Dagboek van het HBB (Hoofd Bescherming Bevolking, RL) in Kerndam' (september 1957:6-7). Deel II: 'Dagboek van Wim Beukels, inwoners Kerndam' (november 1957:4-5). Deel III: 'Relaas van een wijkhoofd uit Kerndam' (januari 1958:4-5).
26. Geciteerd in het script van het hoorspel "Het kwam onverwachts: Een radiohoorspel over een aanval met atoomwapens op Nederland", van Hans Keuls (z.j.:28).

-
27. *De Paladijn* (september, 1957:6). Deel I: 'Dagboek van het Hoofd Bescherming Bevolking in Kerndam'. Zonder verdere vermelding komen de gegevens die hierna volgen uit dit deel.
  28. *De Paladijn* (januari 1958:4-5). Deel III: 'Relaas van een wijkhoofd uit Kerndam.' Die hierna genoemde gegevens komen uit dit deel.
  29. *De Paladijn* (november 1957, p.4-5). Deel II 'Dagboek van Wim Beukels, inwoner Kerndam'.
  30. *De Paladijn* (september 1957:6-7).
  31. De citaten komen uit het script voor het Hoorspel, p.56.

5 De BBB en de kernwapens

Inleiding

Een ding is zeker: bijna niemand kan zich in deze periode een enigszins adequate voorstelling maken van de maatschappelijke gevolgen van een atoombomontploffing. De atoombom is dan relatief nog zo nieuw en de daadwerkelijke ervaring ermee in Japan nog zo onbekend, dat velen geneigd zijn bijvoorbeeld kernproeven te zien als een noodzakelijk kwaad, met onbekende maar wel onvermijdelijke neveneffecten. Bovendien lijkt in 1953 niet de feitelijk uiterst gevaarlijke Russische waterstofbom, maar de hoeveelheid tijd die na de Tweede Wereldoorlog is verstreken, bepalend voor de afnemende maatschappelijke angst voor een nieuwe oorlog. Deze relatieve maatschappelijke onbezorgdheid sluit aan bij die van de partijen die zich direct met de BB bezighouden en haar promoten. In dit decennium laat dit vooral de particuliere organisatie Bevordering Bescherming Bevolking of BBB zien, wanneer ze in opdracht van de rijksoverheid in het kader van de BB grotendeels de publieksvoorlichting over de atoombom verzorgt.

Aanvankelijk ligt haar relativerende houding voor de hand. Nadat in 1953 behalve de Verenigde Staten ook de Sovjet-Unie over de waterstofbom beschikt, lanceert Amerika de strategie van de *massive retaliation* of 'massale vergelding'. Dit betekent onder meer dat het Westen zelfs in het geval van een Russische conventionele militaire actie toch kernwapens inzet. De strategie komt voort uit het dan bestaande Amerikaanse nucleaire overwicht.

Maar de spanningen die de ideologische tegenstelling tussen Oost en West veroorzaken, worden versterkt door de nucleaire wapenwedloop. De informatie over de gevaren van en de bescherming tegen de atoombom verspreidt zich geleidelijk aan onder de Nederlandse bevolking. In het leger kunnen de rekruten door middel van voorlichtingsfilms als *Zelfbescherming bij Atoomaanvallen* (1951) en *Individuele Bescherming in geval van kernwapenexplosies* (1958) zien hoe de atoombom werkt en hoe ze zich daartegen kunnen beschermen. Als de televisie haar intrede in de Nederlandse huiskamers doet, kan een deel van de bevolking thuis naar de beelden kijken van de gevolgen van de atoombom op Hiroshima, beelden die dan door de Amerikaanse regering zijn vrijgegeven. De lancering van de Spoetnik in 1957 dwingt Amerika onder ogen te zien dat de Sovjet-Unie vanaf dat moment in staat is elke kernaanval met een kernaanval te beantwoorden. Kan de BB haar principieel conventionele opzet nog wel handhaven? De rijksoverheid heeft twee voorbeelden om zich een beeld te vormen van wat het voor de BB betekent het 'atoomtijdperk' binnen te treden: de vernietigde Japanse steden Hiroshima en Nagasaki. En de daarop volgende reeks kernproeven, eerst door de Verenigde Staten, later ook door de Sovjet-Unie, Engeland en Frankrijk. Toch ziet het er naar uit dat de BB zich in deze fase van het atoomtijdperk nog steeds principieel voorbereidt op

een conventionele oorlog in plaats van op een atoomoorlog. Het hier zichtbaar worden-de 'goede bescherming tegen conventionele wapens biedt ook goede bescherming tegen kernwapens' is de volgende *state simplification*.

Maar de constatering van deze en andere *state simplifications* binnen een organisatie zegt op zich nog niet zoveel over de roemloze wijze waarop de BB uiteindelijk ten onder is gegaan, het centrale thema hier. Er moeten ook groeperingen zijn met voldoende maatschappelijke impact om de *state simplifications* als zodanig te benoemen en deze vervolgens publiekelijk te maken. De maatschappelijke verwoording van de angst voor de atoombom - en in het verlengde daarvan de kritiek op de BB - komt in de jaren vijftig hoofdzakelijk uit de hoek van een radicale politieke splinterpartij, enkele kleine religieuze bewegingen en een aantal natuurwetenschappers. Ik beschouw hun dan gezamenlijke slagzin 'Eén atoombom en heel Nederland is van de kaart' als de eerste *folk simplification* rondom de BB. Gezien uit het perspectief van de rijksoverheid geeft deze blijf van een eerste poging tot 'horrorizing' van de kernoorlog.

Maatschappelijke onbekommerdheid over kernwapens

In de jaren veertig en vijftig kunnen de Amerikanen en Russen in redelijke maatschappelijke afzondering hun atoomwapens beproeven. In juli 1945 vindt de eerste kernproef ter wereld plaats, in de Nevada-woestijn in de Amerikaanse staat New Mexico. Een maand later exploderen twee Amerikaanse atoombommen in de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki. De Westerse maatschappelijke reacties hierop kenmerken zich vooral door opluchting, opluchting omdat de atoombommen het einde van de Tweede Wereldoorlog inluiden. Bij de aankondiging van een nieuwe kernproef in juli 1946, dit keer in de buurt van de arcadisch ogende Bikini-eilanden in de Stille Oceaan, valt uit het commentaar van de hoofdredacteur van de *New Yorker* op te maken, dat hij de negatieve gevolgen voor de daar wonende Queite-bevolking weliswaar onaangenaam maar ook onvermijdelijk acht:

'Bikini lagoon, although we have never seen it, begins to seem like the one place in all the world we cannot spare; it grows increasingly valuable in our eyes - the lagoon, the low-lying atoll, the steady wind from the east, the palms in the wind, the Queite natives who live without violence. It all seems unspeakable precious, like a lovely child stricken with a fatal disease.'¹

De Amerikaanse regering heeft weinig tot geen belang bij ruime verspreiding van de kennis over de effecten van de atoombom.² Deze informatie komt immers ook terecht bij de vijand. Daarom richt ze in de publiciteit de aandacht bij voorkeur op de vredesfunctie van kernwapens, op kernenergie. In een voorlichtingsfilm over de kernproef bij de Bikini-eilanden vraagt een Amerikaanse militair zijn inlandse tolk aan de Queite bevolking het volgende mee te delen:

'Zeg dat de Amerikaanse regering deze destructieve kracht zal omvormen tot iets goeds voor de mensheid en dat de proeven op Bikini daar de eerste stap toe zijn.'³

Het openingscommentaar, bij beelden van zingende Bikini-bewoners, luidt:

'Zo verwelkomden de bewoners de Amerikanen, hoewel Bikini op de eerste juli van de aardbodem kan verdwijnen. Maar deze simpele, vriendelijke en beleefde mensen zijn een en al bereidwilligheid, ook al begrijpen ze niets van kernenergie, net zo min als wij, en weten ze niets van deze proef.'

Vanaf die tijd geldt voor de Westerse landen de Stille Oceaan als een vanzelfsprekend testgebied, ook voor de veel krachtiger waterstofbom.⁴ Engeland en Frankrijk beginnen vervolgens in hun eigen koloniën met kernproeven. Praktisch ongestoord experimenteren ze met allerlei soorten explosies, aanvankelijk in zee en in de lucht, daarna ook op het vasteland.⁵ De alsmaar groeiende behoefte aan nieuwe testgronden leidt zelfs tot plannen om plekken zoals de Zuidpool, de dampkring en de 'kosmische ruimte' voor kernproeven te gebruiken.⁶ In 1952 brengen de Amerikanen dichtbij Enewetak de eerste waterstofbom onder water tot ontploffing. Deze bom heeft 500 maal de kracht van de atoombom op Nagasaki.

In 1954 krijgen de Bikini-eilanden te maken met de eerste bovengrondse ontploffing van een waterstofbom. De onverwacht hoge productie radioactieve neerslag trekt, vanwege het draaien van de wind, in de vorm van een radioactieve wolk over het bewoonde deel van de eilanden. Na twee dagen evacueren de Amerikanen de volkomen verraste inwoners naar het nabijgelegen eiland Majetto.⁷ Tot 1958 fungeren de inmiddels ontvolkte eilanden Bikini en Enewetak als officieel Amerikaans testgebied.⁸ Illustratief voor de maatschappelijke onbezorgdheid in die tijd zijn de filmbeelden van soldaten die, slechts 'beschermd' door een bril, de kernproef lachend en pratend van nabij gadeslaan.⁹

In de Sovjet-Unie gaat het al niet anders. In augustus 1949 brengt dit land in Kazakstan, in de buurt van Semipalatinsk, haar eerste atoombom tot ontploffing, met een kracht van de Amerikaanse 'Hiroshimabom'. De Sovjet-Unie heeft met soortgelijke problemen te kampen als de Verenigde Staten en heeft er op soortgelijke wijze op gereageerd. Ook de Russen worden verrast door de omvang van de radioactieve neerslag en evacueren de getroffen bevolking pas na de explosie.¹⁰ Het tot ontploffing brengen van een atoombom gebeurt hier de eerste tijd nog vanuit een vliegtuig.¹¹

Onwetendheid bij de Nederlandse pers omtrent het gevaar van radioactiviteit blijkt uit een berichtje in 1951 in de *Volkskrant*, na een kernproef in de Amerikaanse Nevada woestijn:

'In Chicago, Rochester (NY) en boven sommige streken in Canada is tijdens het weekeinde sneeuw gevallen, die radioactief was. ... De radioactiviteit van deze deeltjes is echter volkomen ongevaarlijk.'¹²

De maatschappelijke angst voor de atoombom is in deze jaren niet wijd verbreid, ondanks de sterk gegroeide 'mogelijkheid' van haar gebruik. Het maandblad voor BB-ambtenaren *De Vierde Macht* meldt in 1952 dat 'velen tegenover de atoombom nog volkomen vreemd staan...'.¹³ Volgens een NIPO-enquête uit 1950 heeft dan 95% van de waterstofbom gehoord, maar slechts een kwart van de ondervraagden gelooft dat hij ooit daadwerkelijk zal worden gebruikt.¹⁴ In 1952 verwacht het *Parool* niet dat in Nederland atoombommen zullen worden gebruikt. De 'normale brisantbom' geldt voor deze krant als het wapen 'bij uitnemendheid'.¹⁵ *De Volkskrant* stelt zich in hetzelfde jaar achter de opvattingen van de dan reeds functionerende Engelse *Civil Defence*. Het wordt de hoogste tijd, aldus deze krant, dat 'het sprookje over de almacht van de atoombom' uit de wereld wordt geholpen:

'Door de verhalen over de verschrikkingen der atoombom denken de meeste mensen, dat tegen een dergelijk aanvalsmiddel niets meer te doen is. In het besef dat men schromelijk heeft overdreven wordt nu een toontje lager gezongen. Toen de fantastische verhalen ... waren geluwd, zijn de deskundigen zich rustig gaan bezinnen op het werkelijke vermogen van een atoombom. Van dit helse tuig, zeiden zij, valt veel te vrezen, doch wie de uitwerking op de juiste wijze weet te weren zal het gevaar aanmerkelijk verkleinen.'¹⁶

In 1953 verwacht 31% van de Nederlandse bevolking een nieuwe oorlog.¹⁷ Dit was in 1948 nog 71%, een daling van 40% in vijf jaar.¹⁸ Reële actuele gevaren leggen het kennelijk af tegen de afnemende kracht van de herinnering aan de gevaren uit het verleden. Het gerenommeerde Amerikaanse maandblad *Bulletin of the Atomic Scientists* schrijft in hetzelfde jaar:

'[T]he public lacks authoritative information about the atomic threat and is ignorant of the nature of other unconventional weapons. The public has learned something about the effects of the atomic bomb, but basically does not realize that Russia has the bombs and the means of delivery; nor does the public understand how vulnerable we are to attack.'¹⁹

Tijdens het eerste debat over de oprichting van de BB in 1950 stelt Minister Struyken van Binnenlandse Zaken in de Tweede Kamer dat als hij zou moeten kiezen tussen een kernoorlog en de communistische dictatuur, hij de voorkeur geeft aan een kernoorlog: Die oorlog kun je tenminste 'gezamenlijk dragen ... onder eigen zelfgekozen bewind'.²⁰ Enkele jaren later verschijnt er een bericht in de kranten dat het in de Tweede Wereld-

oorlog zwaar getroffen Engelse stadje Coventry als reactie op het bericht van de Russische waterstofbom haar *Civil Defence*-organisatie opheft.²¹ Amsterdams nieuwe burgemeester Samkalden, de opvolger van d'Ailly, geeft als reactie hierop te kennen ook in het geval van een kernoorlog een duidelijke taak te zien weggelegd voor de BB:

'[O]k in het geval deze wapenen [atoombom, RL] in een onverhoopte toekomstige oorlog gebruikt zouden worden, [heeft] een organisatie als de Bescherming Bevolking ... zin.'²²

Het lijkt er op dat in Nederland in de beginperiode van de BB geen sprake is van collectieve angstgevoelens ten aanzien van de atoombom. Noch de bevolking, noch de verschillende civiele overheden zien de atoombom als een onoverkomelijk probleem. De particuliere organisatie BBB sluit in haar voorlichting aan bij deze stemming.

De BBB over de kernwapens

Een andere specifieke doelstelling van de BBB luidt: 'het Nederlandse volk van voorlichting te dienen omtrent hetgeen in geval van een oorlog te wachten en te doen staat.'²³ Hierbij hoort ook een eventuele kernoorlog. De BBB is ervan overtuigd dat Nederland internationaal gezien te onbeduidend is voor de dure atoombom:

'De atoombom wordt gemaakt van zeer schaarse materialen en kost miljoenen guldens. We kunnen er dus van overtuigd zijn, dat als deze schaarse en dure bom gebruikt wordt, hij alleen gebruikt zal worden tegen zeer belangrijke objecten, zoals misschien de grote industriegebieden in Engeland en de Verenigde Staten.'²⁴

Bovendien laten volgens de BBB juist de Amerikaanse kernproeven zien dat, indien er 'onverhoopt' toch een atoombom wordt gegooid, het veel minder erg zal zijn dan de geruchten ons willen doen geloven:

'U zult, evenals ik, wel in de kranten hebben gelezen dat onlangs bij een atoomproef in Amerika soldaten, die op korte afstand de ontploffing in een gat in de grond, maar verder open en bloot meemaakten, na de explosie in alle gemoedsrust ongedeed wegwandelden. Dit bewijst, dat ook de atoombom geen onbeperkte verwoesting kan veroorzaken, zoals sommigen wel willen geloven.'²⁵

De BBB toont zich zondermeer optimistisch: 'De wapens zijn verschrikkelijker dan ooit, maar de middelen ter bescherming zijn ook veel beter.'²⁶ Ze vraagt daarom vertrouwen te hebben in de BB: 'De BB kan iedereen leren die methoden toe te passen.'²⁷

‘De ervaring in de afgelopen oorlog en proefondervindelijk wetenschappelijk onderzoek daarna hebben uitgewezen, dat ... er methoden [zijn] om ons volk te beschermen tegen de gevolgen van de luchtdruk, de hitte en de radioactiviteit.’²⁸

Voor de BBB, als anticommunistisch geïnspireerde organisatie, komen alle gruwelverhalen die er over de atoombom circuleren per definitie uit de ‘propagandakoker’ van de Sovjet-Unie. In 1947 heeft dit land met behulp van de CPN hier het Kommunistische Informatie Bureau of Kominform opgericht. Kominform verzorgt communistische propaganda en stimuleert zogeheten ‘vredescampagnes’. Deze campagnes richten zich ook tegen de Amerikaanse atombewapening.

De nieuwe ‘militaire onderstelling’

Een klein jaar na de Amerikaanse kernproef met de waterstofbom, op 12 augustus 1953, meldt premier Malenkow aan de wereldpers dat ook de Sovjet-Unie nu, na een succesvol verlopen kernproef, over de waterstofbom beschikt. De Amerikaanse overheid probeert militair zo adequaat mogelijk te reageren op de snel toenemende nucleaire dreiging uit het Oosten. In 1954, het jaar van haar succesvolle bovengrondse proef met de waterstofbom, lanceert de Amerikaanse Defensie de strategie van de ‘massale vergelding’.²⁹ Hiermee sluit ze aan bij de politieke wens ieder territoriaal opdringen van het communisme koste wat kost te voorkomen. Begrippen als *containment policy* en *roll back theory* domineren het Westerse politiek-militaire denken. De strategie van de ‘massale vergelding’ gaat uit van de gedachte dat men conventionele aanvallen of indirecte agressie het meest effectief kan stoppen met kernwapens. Concreet betekent dit dat de Amerikanen zich bereid verklaren in een vroeg stadium van een oorlog kernwapens te gebruiken. In 1957 neemt de NAVO de strategie officieel over. De NAVO kan zich deze strategie permitteren omdat ze in deze tijd nog zeker is van haar nucleaire en technologische overwicht op de Sovjet-Unie. Om deze superioriteit ook vast te kunnen houden richt ze al haar militaire inspanningen op de productie en het testen van atoomwapens.³⁰

Naar aanleiding van de nieuwe ‘militaire onderstelling’ van 1955 krijgt de atoombom in de BB een meer concrete plaats. De conclusie luidt in het kort: indien onverwachts toch atoombombommen zullen worden gebruikt, dan vallen de grote waterstofbombommen in het veel belangrijkere buitenland en de kleinere en goedkopere, die van het ‘Hiroshima’-type, eventueel bij ons. Verder kan ons land te maken krijgen met de *fall-out* van een elders geëxplodeerde waterstofbom. De in Nederland eventueel te verwachten ‘Hiroshima’-bom zou kunnen vallen op de militaire vliegvelden, de hoofdstad, het regeercentrum, het belangrijkste havengebied en de belangrijkste oorlogshaven.³¹

In zijn functie van directeur-generaal Openbare Orde en Veiligheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken licht Mijnlieff in de *Militaire Spectator* de nieuwe ‘militaire onderstelling’ als volgt toe:

'In de eerste dagen van een oorlog moet rekening worden gehouden met radioactieve neerslag afkomstig van waterstofbomexplosies buiten onze grenzen, met een aantal grondexplosies van atoombommen op onze vliegvelden en navigatiestations, met een waaivormige *fall-out*-werking tot op 50 à 60 kilometer benedenwinds van deze doelen, met een atoombomaanval op onze oorlogshaven en met zware conventionele bombardementen op onze rivierovergangen, verkeersknooppunten, havens en grote steden...' ³²

In deze uitleg blijft de grote steden alsnog een aanval van de atoombom bespaard.

Ook de BB toont zich optimistisch na bestudering van de nieuwe 'militaire onderstelling':

'Een verwoesting van enorme afmetingen is niet te voorkomen. Maar wel kunnen wij het aantal slachtoffers verminderen tot slechts enkele procenten van de massale verliezen die we zouden lijden indien we niets deden.' ³³

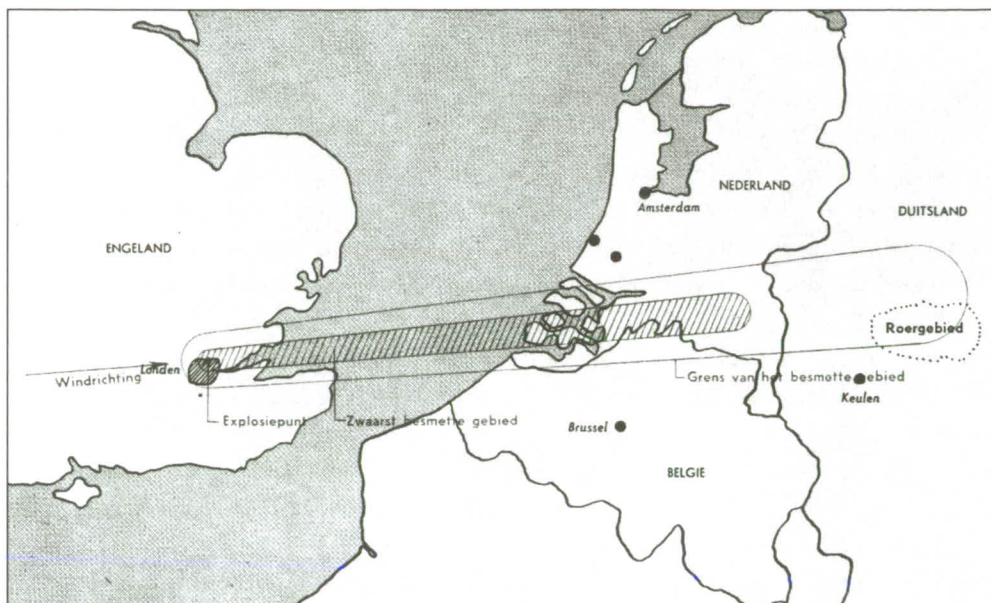
Voor de BBB geldt als belangrijkste nieuwe dreiging de radioactieve straling. 'Geestelijke weerbaarheid', hét probate middel tegen communistische propaganda, propageert ze nu ook tegen de 'onzichtbare vijand' van de radioactieve straling. De algemene gedragsregel van het anticommunisme blijkt nu ook te gelden: '[B]lijft geloven in de uiteindelijke zege en spant alle krachten in om deze mogelijk te maken' ³⁴. Ook radioactieve straling kan bestreden worden:

'Een weerbaar volk hoeft ook tegen de onzichtbare vijand van het radiatiegevaar niet weerloos te zijn.' ³⁵

De radioactieve straling komt naar verwachting van de BBB en Binnenlandse Zaken vooral van een grondexplosie van een waterstofbom op Londen. De omvangrijke hoeveelheid radioactieve neerslag die dan vrijkomt zal, vanwege de overheersende westenwind in deze regio, zich vervolgens vermoedelijk in onze richting verplaatsen:

'Voor wat ons land betreft dienen we rekening te houden met de mogelijkheid van radioactieve neerslag ... die hier kan neerkomen na een aanval met een (super) H-bom [waterstofbom, RL] op buitengemeen belangrijke strategische doelen in het buitenland, als bijvoorbeeld Londen...' ³⁶

De gevolgen voor ons land kan men dan vrij gemakkelijk berekenen. Door de westenwind zal het centrum van de radioactieve wolk niet naar onze grote steden maar naar het zuiden van ons land drijven.

Maar ook Zuid-Nederland hoeft zich dan volgens de BB nog niet echt zorgen te maken. Tenminste wanneer ze de voorzorgsmaatregelen van de BB ook werkelijk serieus neemt:

‘[R]adiatiegevaar [is] voor een volk, dat gesteund en geïnspireerd door een daadkrachtige BB zijn gezond verstand gebruikt en discipline in acht weet te nemen, geen onafwendbaar noodlot ... maar een dreiging, waartegen beschermingsmaatregelen, waartegen beveiliging mogelijk is.’³⁸

Nederland staat met deze opvatting niet alleen. In 1956 verschijnt in de Verenigde Staten de brochure *This is Civil Defense* van de Amerikaanse BB. De ondertitel luidt: ‘There is a defense against nuclear weapons. It is Civil Defense.’³⁹ Het optimisme bij de BBB over de mogelijkheden voor hulpverlening en bescherming loopt ook parallel aan het optimisme van de NAVO. De *Paladijn* doet in 1957 verslag van het bezoek van NAVO-generaal Norstad aan de BB. De ‘jonge, energieke en bekwame opperbevelhebber der Atlantische strijdkrachten’ verzekert de Nederlandse BB dat een ‘volslagen verrassende overrompeling der NAVO-landen door het ontwikkelde systeem van radar- en luchtverkenningen’ ten ene male onmogelijk is. De *Paladijn*:

‘Het denkbeeld dat de vijand in staat zou zijn door het gebruik van al zijn kernwapens de gevechtskracht van de NATO met één klap lam te leggen, noemde hij “volslagen belachelijk”.’

Gezien de hoge militaire positie van de woordvoerder is hiermee voor de BB de kous af: ‘Generaal Norstad is een man die weet wat hij zegt.’⁴⁰

Psychologisering van kernwapens⁴¹

Op 4 oktober 1957 brengen de Russen als eerste land ter wereld een satelliet met behulp van een raket in een baan om de aarde: de Spoetnik. Plotseling neemt de Sovjet-Unie het voortouw in de nucleaire technologische ontwikkeling omdat zij nu, althans theoretisch, over de transportmiddelen beschikt om kernwapens over grote afstand af te vuren. Voor Amerika zit er niks anders op dan te erkennen dat haar grootste vijand, althans theoretisch, vanaf dat moment in staat is in enkele minuten haar kernwapens per raket naar elk willekeurig doelwit in de wereld te dirigeren. In 1961 schrikt het Westen wederom op als de Sovjet-Unie de zwaarste waterstofbom aller tijden tot ontploffing brengt; de bom is 4000 maal krachtiger dan die op Hiroshima.

De 'kunstmaan' Spoetnik maakt in feite een eind aan de bruikbaarheid van de militaire strategie van de 'massale vergelding'. Westerse militairen zijn het erover eens dat de Sovjet-Unie vanaf dat moment in principe nucleair net zo sterk is als de Verenigde Staten. De Amerikaanse regering noemt dit het Russische vermogen tot 'gegarandeerde vergelding'. Hoewel de oude strategie officieel blijft voortbestaan, is Amerika zich ervan bewust dat 'massale vergelding' van haar kant onherroepelijk zal leiden tot 'massale vergelding' van de andere kant. Beide landen raken er geleidelijk aan van doordrongen dat ze in staat zijn elkaar volkomen te vernietigen.

De productie van de eerste atoomonderzeeërs met kernlading begin jaren zestig stelt Oost en West bovendien in staat kernraketten vanuit zee af te vuren. Elk land kan de ander nu vernietigen, terwijl ze zelf bij wijze van spreken reeds van de aardbodem is weggevaagd, louter door een laatste handeling van de onderzeeboot-bemanning. Niemand kan zichzelf nog langer wijsmaken dat men voordeel behaalt door middel van een onverwachte aanval. Deze omstandigheid, ook wel *Mutual Assured Destruction* of MAD genoemd, noodzaakt tot het nadenken over een nieuwe militaire strategie om ook in het atoomtijdperk als natie te kunnen blijven voortbestaan. Vanaf deze tijd domineert in de internationale militaire politiek de wens tot wapenbeheersing. Beide kernmachten tonen nu, puur uit eigenbelang, hun bereidheid via onderlinge verdragen een kernoorlog te voorkomen. Maar wel onder voorwaarde dat het eigen veiligheidsgevoel is gewaarborgd door afdoende militaire aanvalskracht. Deze werkt alleen wanneer de partijen elkaar en elkaars dreigementen serieus nemen. De eigen angst voor een gegarandeerde tegenaanval moet voorkomen dat men zelf tot de aanval overgaat. Dit heet de strategie van de afschrikking. Begrippen als subjectiviteit, beeldvorming en overtuigingskracht gaan een belangrijke plaats innemen in de militaire strategieën van Oost en West. Het gaat om de geloofwaardigheid van de voorstelling die de ander van zijn gevechtskracht en van zijn bereidheid die gevechtskracht in te zetten weet te geven. De feitelijke omstandigheden zijn hieraan ondergeschikt. De politicoloog K.A. Nederlof zegt hierover:

'Er bestaat niet zoiets als objectieve of meetbare geloofwaardigheid. De verwachting dat een land zijn dreigementen uitvoert is subjectief en afhankelijk

van vele, ondermeer psychologische factoren. Er moet een minimum aan militaire middelen bestaan, omdat zonder die middelen de dreigementen niet kunnen worden uitgevoerd.⁴²

Nederlof acht het theoretisch en praktisch mogelijk dat een land de overtuigende suggestie wekt over bepaalde kernwapens te beschikken, om vervolgens, met louter luchtkastelen, een geloofwaardige afschrikking op te bouwen.

De critici en de BB

In 1957 wordt de Pacifistische Socialistische Partij (PSP) opgericht. Ze voert als motto: 'socialisme zonder atoombom'.⁴³ De PSP verklaart zich niet alleen tegen de atoombom, maar ook tegen de BB die Nederland tegen de atoombom zou moeten beschermen. Om dit standpunt kracht bij te zetten bedient de partij zich van de slogan: 'Eén atoombom en heel Nederland is van de kaart'. Jan Goderie, hoofd voorlichting van de BBB, geeft in *De Paladijn* hierop het volgende commentaar:

'Wij mogen zelfs veronderstellen dat iedere noodwachter [= BB-vrijwilliger, RL] weet wat hem te antwoorden staat, als hij in gesprek komt met lieden die uit angst of kortzichtigheid nooit verder komen dan de reeds lang versleten doodoener: 'Eén atoombom en heel Nederland is van de kaart.'⁴⁴

In de ogen van de BBB laten de 'atoompacifisten' van de PSP zich met deze argumenten al te argeloos voor het karretje spannen van de Sovjet-Unie:

'Dit standpunt werd in de pers samengevat in de leuze: "Liever slaaf dan dood". Ik vraag mij af of zij, die deze pessimistische en defaitistische leuze gebruiken, wel de mogelijke consequenties van dit uitzichtloze standpunt beseffen. Hebben zij er wel begrip voor wat die slavernij onder een stelsel, waarbij de mens slechts beschouwd wordt als mest op de velden der toekomst, zou betekenen?'⁴⁵

De BBB veronderstelt bij de PSP louter politieke bedoelingen:

'[W]ij voor ons weigeren ... pertinent ons een geestelijke dood te laten aanmeten. Wij weigeren zeer beslist dingen zonder strijd prijs te geven waaraan wij de hoogste waarde toekennen, zoals vrijheid van godsdienst, vrijheid van politiek bedrijven ..., vrijheid van organiseren, vrijheid van meningsuiting.'⁴⁶

De BBB propageert als tegenmaatregel tegen deze geluiden geestelijke weerbaarheid, een geestesgesteldheid die moedeloosheid ten aanzien van het atoomwapen dient te voorkomen:

‘Zou de noodwachter zozeer onder de indruk komen dat hij de moed laat zakken en bij de pakken gaat neerzitten, dan zou hij de Sovjets danig in de kaart spelen.’⁴⁷

En het zijn juist de BB-vrijwilligers die het levende bewijs vormen van de zinvolheid van de BB:

‘Voor onze noodwachters zal het niet nodig zijn nog eens uitvoerig te betogen, dat de BB ook in een atoomoorlog zeer veel nuttig werk zal kunnen doen. Waren zij daarvan niet overtuigd, zij zouden zich niet bij de BB hebben aangesloten.’⁴⁸

De *Paladijn* concludeert in 1959, na afloop van de zoveelste confrontatie met de PSP:

‘Ach, het is een heel onbevredigende discussie geworden. We spraken dood-eenvoudig een andere taal.’⁴⁹

De BB ziet zich in deze tijd eveneens geconfronteerd met enkele vooraanstaande wetenschappers die publiekelijk hun vertrouwen opzeggen in de overlevingskansen van de mensheid wanneer kernwapens worden gebruikt. Onder hen bevindt zich de Franse theoloog en arts Albert Schweitzer, in 1952 winnaar van de Nobelprijs voor de vrede. De BBB betoogt in de *Paladijn* dat dit hoe dan ook niets afdoet aan de noodzakelijkheid van de BB:

‘Maar laten we nu eens veronderstellen, dat Dr. Schweitzer gelijk heeft. Dat voortzetting van atoomproeven en het gebruik van kernwapens een ernstig gevaar vormen, zowel voor ons als voor de geslachten, die na ons zullen komen. **Wat dan nog? Moet daaraan dan de gevolgtrekking worden vastgekoppeld** - en dat gebeurt in sommige kringen helaas - dat we er met de BB dus maar mee moeten uitscheiden?’⁵⁰

Schweitzer staat niet alleen. In hetzelfde jaar volgt de oprichting van de zogeheten Pughwash-beweging in het buitenland, bestaande uit biologen, chemici en andere natuurwetenschapbeoefenaren. De initiatiefnemers zijn Albert Einstein en Bertrand Russell. Hun doel is de bevolking wakker te schudden voor de gevaren van een kernoorlog. De kritiek van Schweitzer vindt eveneens ondersteuning van zeven Nederlandse natuurkundigen die op 25 januari 1958 een open brief aan de regering en de pers sturen waarin kond wordt gedaan van het feit dat één waterstofbom op Rotterdam en Den Haag deze steden volledig zullen vernietigen en miljoenen slachtoffers zullen maken en dat daarom de BB volkomen zinloos is. De brief verschijnt op 26 april 1958 in de pers,

waaronder de *NRC*.⁵¹

De BBB laat weten zich ook door deze geleerden niet van de wijs te laten brengen:

‘Maar als deze geleerden zeggen: één H-bom op Rotterdam legt heel Den Haag en Rotterdam plat, dus geen BB meer, dan is dat alweer een conclusie, die we niet helemaal kunnen volgen.’⁵²

De *Paladijn* is ervan overtuigd dat de toegenomen dreiging van een kernoorlog de BB nog onmisbaarder maakt dan daarvoor:

‘[M]et klem van redelijke argumenten is aangetoond dat de toename der gevaren eerder een sterkere beschermingsorganisatie vereist, dan dat men er aanleiding in zou zien het bijltje er bij neer te leggen.’⁵³

Om haar standpunt te illustreren vergelijkt de *Paladijn* de BB in een kernoorlog met de Ark van Noach:

‘De mens heeft met Gods hulp en soms door Gods directe ingrijpen al heel wat rampen overleefd. Maar zo goed als Noach de ark heeft moeten bouwen om de zondvloed te overleven, zo goed zal de mens nu ook het zijne moeten doen.’⁵⁴

Aanvankelijk reageert de BBB in de *Paladijn* uitvoerig op de uitlatingen van de PSP en andere critici van de BB. Begin 1958 houdt ze hier mee op. Haar lezers, allen vrijwilligers bij de BB-organisatie, zouden volgens de *Paladijn* niet meer ‘zitten te wachten op steeds maar nieuwe verhalen over een mogelijke nieuwe oorlog in Nederland’. Is het dan wel gewenst, zo vraagt het blad zich retorisch af, om ‘elke dag maar weer in dag- en nieuwsbladen, over radio en tv en in ons geïllustreerd weekblad te worden geconfronteerd met de BB’:

‘Voor de noodwachter zal dat ongetwijfeld een zekere voldoening zijn, maar voor degene die nog niet bij de BB is aangesloten, zal het op den duur een vrij vervelende geschiedenis worden. Bij die personen zal de naam BB alleen al een gevoel van geïrriteerdheid teweegbrengen, wat nu precies het tegengestelde is van wat wordt beoogd.’⁵⁵

Komt dit omdat hoofdredacteur en hoofd voorlichting van de BBB Jan Goderie zijn functie dan bij de *Paladijn* heeft neergelegd? Of zou dit te maken hebben met de maatschappelijke verontrusting die is ontstaan naar aanleiding van de Spoetnik? Volgens een opinieonderzoek zijn na de lancering van de Spoetnik twee op de drie mensen overtuigd dat Rusland verder is met ruimteonderzoek dan Amerika.⁵⁶ In 1959 blijkt uit een andere opiniepeiling dat 55% van de Nederlandse bevolking denkt dat je een kernoorlog

kunt overleven. Tegelijkertijd heeft 65% geen mening over de BB.

Mijnlieff geeft begin jaren zestig in het BB-blad *De Vierde Macht* te kennen dat hij niet langer prijs stelt op de bijdrage van de BBB:

'Voorlichting omtrent zelfbeschermingsmaatregelen moet zijn afgestemd op de gedragsregels zoals deze door de burgemeesters of de Minister van Binnenlandse Zaken zijn of zullen worden vastgesteld. Aan een particuliere instelling kan hier dan ook niet de vrije hand worden gelaten.'⁵⁷

De invloed van de BBB op de eerste ontwikkeling van de BB is ontegenzeggelijk groot geweest. Begin jaren zestig houdt ze op te bestaan en neemt de rijksoverheid haar taken over, zoals we nog zullen zien.

Vanaf het moment dat de Sovjet-Unie militair in staat is een mogelijke kernaanval van Amerika met een gelijksoortige tegenaanval te beantwoorden, verandert de mondiale krachtsverhouding radicaal. Toch blijven de verschillende woordvoerders na de nieuwe 'militaire onderstelling' van 1955 maar ook na de lancering van de Russische Spoetnik het gevaar van de atoombom voor ons land relativiseren. Vooral de BBB stelt dat de atoombom eenvoudigweg niet voor ons land in aanmerking komt. Mocht dit onverhoeds toch gebeuren dat zal ze juist vanwege de aanwezige BB-hulp geringe gevolgen hebben. Ook de radioactieve neerslag van een waterstofbomexplosie in Engeland valt voor ons te overleven, vanwege de ligging ten opzichte van dit land. Kortom: de verwachte kernoorlog lijkt vooral op een conventionele oorlog met een radioactief randje. De particuliere organisatie BBB heeft bij het verbreiden van de *state simplification* 'goede bescherming tegen conventionele wapens biedt ook goede bescherming tegen kernwapens' een niet te onderschatten rol gespeeld.

De rijksoverheid, de BB en de aan hen gelieerde organisaties beschouwen de BB-critici dan nog als voor de BB-organisatie zelf ongevaarlijke maar naïeve pacifisten en pro-communisten. Hun opvattingen en activiteiten zouden vooral een passieve maatschappelijke houding ten aanzien van het Rode Gevaar in de kaart spelen. Voor de BBB gelden deze verontruste burgers vooral als 'angstig', 'kortzichtig' of soms zelfs 'te kwader trouw'.

Algemeen ben ik van mening dat noch de empirisch vaststelbare *state simplifications* van de BB noch de *folk simplifications* van haar critici in deze periode leiden tot debatten in de politiek, de media of op andere openbare podia, laat staan tot een polemiek tussen de verdedigers van beide standpunten. Slechts een enkele columnist verwijt de BB in deze periode haar onvermogen tot bescherming. De beschuldigingen van de rijksoverheid aan het adres van de pacifisten hebben dan nog louter en alleen plaats binnen de besloten context van de BB-media. De BB-organisatie kan, zonder teruggefloten te worden door wie dan ook, nog onbekommerd beweringen doen als 'een atoombom maakt ons meer nodig dan ooit' en 'goede bescherming tegen conventionele wapens biedt ook goede bescherming tegen kernwapens'. De *state simplifications* zijn hier enkel theoretische concepten, die ik uit

analytische overwegingen toeken aan bepaalde verschijnselen in deze jaren.

Noten

1. E. B. White, geciteerd in Boyer (1985:82).
2. *NRC Handelsblad* bevestigt dit in een bericht uit 1993 als volgt: 'De VS hebben in het verleden meer dan tweehonderd kernproeven gehouden in de Stille Oceaan zonder die te melden, uit vrees dat informatie daarover zou uitlekken naar de Sovjet-Unie. Dat heeft het Amerikaanse ministerie van energie gisteren bekendgemaakt.' *NRC Handelsblad* (8-12-93).
3. Dit en onderstaande citaat ontleen ik aan een Amerikaanse voorlichtingsfilm over de kernproeven bij de Bikini-eilanden, die is verwerkt in een overzicht van de ontwikkelingen rondom kernwapens. De Amerikaanse zender Discovery Channel zond dit overzicht op 8 augustus 1995 uit, ter herdenking van de Hiroshima-bom, onder de titel *Discovery Channel and the H-Bomb*.
4. In de Tweede Wereldoorlog bezet Amerika de Marshall-eilanden, waaronder de Bikini-eilanden. Daarna vormen ze onderdeel van de United Nations Trust Territory, onder jurisdictie van de Verenigde Staten.
5. In 1948 schrijft David Bradley zijn bestseller *No Place to Hide*. Bradley is als natuurkundige getuige van de Amerikaanse kernproeven bij de Bikini-eilanden. Vooral de minutieuze beschrijving van zijn eigen geleidelijke besef dat de kernproef op deze idyllische locatie een ecologische catastrofe aanricht, is volgens kenners een belangrijke reden geweest voor zijn succes.
6. In 1959 vaardigen de Verenigde Naties een wereldwijd verbod uit op kernproeven voor de Zuidpool en vervolgens, in 1963, ook voor de dampkring, de 'kosmische ruimte' of onder water. In 1963 ondertekenen de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten het eerste verdrag over een algemeen verbod op bovengrondse kernproeven. In 1994 schat men het aantal kernwapens in de wereld op 45.000. De Verenigde Staten hebben tot 1995 ongeveer 1000 atoombommen getest. Zie ondermeer Bundy (1990:329), Parrish 1996.
7. *Operation Crossroad* (1946-1948) heet het draaiboek voor deze kernproef. Zie ook Boyer (1985:82-92).
8. Na de kernproeven bij Bikini begint eind jaren zestig de grote schoonmaak, waarna de bevolking weer terugkeert. Bikini blijkt echter te zeer verontreinigd om nog voor bewoning in aanmerking te komen (Parrish 1996).
9. Deze beschrijvingen ontleen ik aan de documentaire *The Atomic Cafe* (1982) van Kevin & Pierce Raffery & Jayne Loader. De documentaire is samengesteld uit filmmateriaal van het Amerikaanse leger en Amerikaanse voorlichtingsfilms.
10. Zie Holloway (1995), Peierls (1995).
11. In de tv-documentaire *The Red Bomb* (1994) vertelt een piloot van zijn verbijstering toen hij in 1951 de meters op zijn dashboard 'driemaal rond' zag gaan nadat hij een atoombom had afgeworpen.
12. *de Volkskrant* (5-2-51).
13. *De Vierde Macht* (juli 1952:36).
14. *NIPO-enquête*, Persbericht, nr.383, 2 april 1950. 42% gelooft niet en 25% gelooft wel dat deze zal worden gebruikt.
15. *Het Parool* (25-2-52).
16. *de Volkskrant* (2-2-52).
17. *Weekbericht* no.624, 'Vrees voor nieuwe wereldoorlog neemt af' (26-6-53). Nederlands Instituut voor de publieke opinie, Amsterdam.
18. *Weekbericht* no.235, 'Vrees voor Derde Wereldoorlog neemt sterk toe' (11-9-48). Nederlands Instituut voor de publieke opinie, Amsterdam.
19. *Bulletin of the Atomic Scientists* (september 1953:288).
20. Aldus de *Wegwijzer Bescherming Bevolking* hierover op een later tijdstip (z.j.:p.I-10).
21. Gemeente Archief Amsterdam, BB nr.5345, 'Verslag Algemene Wijkhoofdenvergadering, 25 oktober 1954, Stadhuis.'
22. *Het Gemeenteblad* (1954, afd. I, p. 2113).
23. *Vraagbaak Bescherming Bevolking*. ca. 1952 Den Haag: Stichting Bevordering Bescherming Bevolking.
24. 'Concept-toespraak, desgewenst woordelijk te gebruiken of dienende als principiële basis voor eigen toespraak.' In: *Voorlichtingsmap Bescherming Bevolking*. Publicatie van de Stichting Bevordering

- Bescherming Bevolking. 's-Gravenhage. (ca 1952).
25. 'Concept-toespraak' (Deel V:4-5).
  26. 'Bescherming is mogelijk'. (Deel VII:1). 'Overzicht centrale werkzaamheden stichting' III (Deel V:4-5). In: *Voorlichtingsmap Bescherming Bevolking*. Publicatie van de Stichting Bevordering Bescherming Bevolking. 's-Gravenhage (ca. 1952).
  27. 'Concept-toespraak' (Deel VII:2).
  28. 'Concept-toespraak' (Deel VII:2).
  29. Zie Nederlof (1984:97). In opdracht van de Nederlandse Atlantische Commissie stelt Nederlof een handzaam lexicon samen van 'politiek-militair-strategische termen'. Vooral de toelichtingen op deze termen zijn informatief. Nederlof schrijft het ontwerp van de strategie van de *massive retaliation* toe aan John Foster Dulles, van 1953 tot 1959 de Amerikaanse Minister van Buitenlandse Zaken. Zie Foster Dulles 1954. President Dwight D. Eisenhower kondigt de strategie voor het eerst aan in januari 1954.
  30. Aanvankelijk wordt de theorie uitgelegd als het dreigen met een volledige nucleaire vergelding. Later wordt de theorie officieel genuanceerd tot een 'nucleaire vergelding naar keuze van de Verenigde Staten die ieder voordeel voor de agressor terstond teniet doet' (Nederlof 1984:97).
  31. *Algemeen Handelsblad* (19-11-55).
  32. *Militaire Spectator* (april 1958:186-197). Mijnlieff noemt Den Haag (regeringscentrum) en Amsterdam (hoofdstad) in zijn artikel van 1955 als doelwit voor de atoombom, maar in zijn artikel van 1958 niet.
  33. *Algemeen Handelsblad* (19-11-55).
  34. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-1,2).
  35. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:XIV-1).
  36. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:III-B-19).
  38. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:III-B-20).
  39. *This is Civil Defense*. Brochure van de Federal Civil Defense Administration, Washington. 1956
  40. Jan Goderie, hoofd voorlichting van de Stichting Bevordering Bescherming Bevolking, in *De Paladijn* (1957:2).
  41. In deze paragraaf maak ik gebruik van gegevens over de nucleaire wapenwedloop en wapenbeheersing uit Bundy 1990, Havenaar (1993), Hoffenaar & Schoenmaker (1994), Nederlof (1984) en (Parrish) 1996.
  42. Nederlof (1984:69).
  43. Het PSP-blad *Bevrijding* heet aanvankelijk *Socialisme zonder atoombom*, in de jaargangen 1(1957)-9(1965).
  44. *De Paladijn* (maart 1957:3).
  45. *De Paladijn* (juli 1958:2-3).
  46. *De Paladijn* (januari 1959:3).
  47. *De Paladijn* (november 1957:3).
  48. *De Paladijn* (maart 1957:3).
  49. *De Paladijn* (januari 1959:3).
  50. *De Paladijn* (juni 1958:3).
  51. Zie ondermeer *De NRC* (26-4-58).
  52. *De Paladijn* (juni 1958:3).
  53. *De Paladijn* (maart 1957:3).
  54. *De Paladijn* (maart 1957:6).
  55. Beide citaten komen uit *De Paladijn* (april 1958:3).
  56. *NIPO-weekbericht* nr.841 (13-6-61).
  57. *De Vierde Macht* (maart 1961:56).

Deel 2

De jaren zestig

6 De Noodwachtplicht

Inleiding

De stemming binnen de BB verandert nogal aan het eind van de jaren vijftig. Eindelijk krijgt de organisatie een instrument in handen om een einde te maken aan de chronische problemen binnen de vrijwilligersorganisatie. De 'militaire onderstelling' van 1955 zet deze veranderingen in gang. De rijksoverheid ziet zich gedwongen de beschermingsstrategieën van de BB-organisatie grondig te evalueren. Hoe kan de snel toenemende dreiging van de atoombom beheersbaar gemaakt worden? Hoe kan ze de BB zodanig herinrichten dat ze ook in een kernoorlog haar werk kan blijven doen?

Ze besluit gebruik te maken van de reeds in de Wet Bescherming Bevolking van 1952 geschapen mogelijkheid mensen te verplichten aan de BB deel te nemen. Deze maatregel heet de noodwachtplicht. Behalve in de noodlijdende 'overheidsdiensten' zullen de noodwachtplichtigen ook gaan fungeren in enkele nieuwe diensten, zoals de zogeheten ABC-Dienst. Andere reeds bestaande, maar tot nu toe 'sluimerende', BB-concepties zoals 'veilige' en 'onveilige zone' krijgen eveneens een nadere invulling.

Reynierse zal de veranderingen in de repressieve sfeer niet meer meemaken omdat hij in 1958 met pensioen gaat. Op 1 januari 1959 volgt marineofficier en eveneens schout-bij-nacht B.C. Mahieu hem op als nieuw BB-hoofd van Amsterdam. Mahieu begint, samen met zijn collega's van Rotterdam en Utrecht, meteen aan een groot-scheepse reorganisatie door de noodwachtplicht in te voeren. De sociale categorie waaruit het BB-hoofd in eerste instantie kan rekruteren is reeds van rijkswege vastgesteld: de zogeheten dienstplichtigen-zonder-mobilisatiebestemming.

Onder meer vanwege dit rekruteringscriterium komt de noodwachtplicht van begin af aan zwaar onder vuur te liggen. Ondanks pogingen om dit bij te stellen, houdt de perskritiek aan. Dit heeft te maken met het algemene gevoel van internationale militaire ontspanning dat dan opgeld doet. De angst voor een door de Sovjet-Unie uitgelokte oorlog neemt in Nederland in deze periode zienderogen af.¹ De Cubaanse rakettencrisis van 1962 toont weliswaar in een kort samengebald moment het immense gevaar van kernwapens, maar versterkt eveneens de overtuiging dat de afschrikkingsstrategie echt werkt. Daarnaast heeft de 'wetenschap' dat er al zo lang niets is gebeurd de maatschappelijke angst voor oorlog eveneens doen verminderen.

Het gevoel van internationale ontspanning heeft ook te maken met het succes van de Europese Wederopbouw. Een kleine indicatie: wilde in 1948 nog eenderde van de mensen in Nederland naar Canada en Australië emigreren, in 1961 geldt dit nog maar voor een-vijfde van de bevolking.² Daarnaast ontstaat er in de jaren zestig een cultuurkritische beweging van vooral studenten die uitmondt in de zogeheten 'revolutie van '68'. Ook de BB krijgt te maken met de 'mars door de instituties'.

Maar de oorzaken van de problemen liggen toch voor een belangrijk deel in de maatregel zelf. De noodwachtplicht heeft namelijk de consequentie dat de rijksoverheid met haar het paard van Troje binnenhaalt. In tegenstelling tot de vrijwilligers stellen de noodwachtplichtigen zich niet principieel loyaal op ten aanzien van de BB. Velen van hen hebben er belang bij de BB publiekelijk zwart te maken om zo onder de verplichting uit te komen. Ik noem dit de *state simplification* van het 'gedwongen mensen helpen'.

Wat staat de noodwachtplichtige te wachten?

In Amsterdam brengt de instelling van de noodwachtplicht nog al wat deining teweeg. Op de voorpagina van *Het Parool* verschijnt op 10 juli 1958 een paginagroot artikel met de kop 'Verplichte dienst bij de Bescherming Bevolking: Regering grijpt in'.³ De reden is duidelijk: het mislukken van de vrijwilligersorganisatie. In Amsterdam heeft de wijk- en blokorganisatie, zelfs na een grootscheepse 'papieren' herberekening van 316 naar 136 personen per wijk, nog steeds een tekort van 2000 BB-vrijwilligers.⁴ Mahieu schrijft in het *Jaarverslag* van de Amsterdamse BB over 1959:

'Zoals reeds uit het vorige *Jaarverslag* bleek, was het tot dan toe onmogelijk de overheidsdiensten Brandweer, Reddingsdienst, Geneeskundige Dienst, ABC-Dienst, Commandopost, Verbindings- en Verkenningdienst en Identificatie- en Bergingsdienst op bevredigende wijze met vrijwilligers te bemannen, waardoor de vereiste minimum graad van paraatheid niet kon worden bereikt.'⁵

De regering stelt de noodwachtplicht in met enige tegenzin. In 1959 schrijft minister Toxopeus van Binnenlandse Zaken in de Handleiding voor BB-ambtenaren 'Inschrijving, Bestemming en Oproeping Noodwachtplichtigen':

'Bij de opbouw van de organisatie Bescherming Bevolking heeft de Regering het standpunt ingenomen, dat er naar gestreefd zou moeten worden het benodigde personeel op grote schaal primair op basis van vrijwilligheid aan te trekken. ... Slechts indien onverhoopt zou blijken, dat op deze wijze niet een bemanning, voldoende in aantal en paraatheid zou zijn te verkrijgen, zou worden overgegaan tot aanvulling door middel van dienstverplichting, waartoe titel IV der Wet op de noodwachten een voorziening bevat.'⁶

Men wil verzekerd zijn van een 'parate BB-kern' om het aanwezige materiaal in tijden van nood ook daadwerkelijk te kunnen gebruiken. Door de opheffing van de SWG komen de militaire reserves nu voor de BB beschikbaar. Alle afgezwaaide dienstplichtigen en reserveofficieren tussen de 26 en 40 jaar die geen mobilisatiebestemming hebben, zullen worden opgeroepen. De noodwachtplicht geldt tot 40 jaar. Alleen voor de zogeheten 'Indiëveteranen', dienstplichtigen die tijdens de 'politieacties' in Indonesië hebben gediend, geldt 35 jaar als leeftijdsgrens.⁷ Landelijk gaat het om de helft

van alle noodwachtplichtigen die in 'straf gedisciplineerde eenheden' al hebben geleerd samen te werken. Hierdoor kan de BB-opleiding beduidend korter zijn.⁸ Volgens minister Toxopeus van Binnenlandse Zaken is toetreding van deze 'geoeffende noodwachtplichtigen' onontbeerlijk om de BB 'bijvoorbeeld over een jaar' in paraatheid te hebben.⁹

Het nieuwe Amsterdamse BB-hoofd Mahieu kondigt de veranderingen binnen zijn organisatie als volgt aan: '[De] nucleaire aanvalsmogelijkheid met de daaruit voortvloeiende fall-out-dreiging ... vereisen een enigszins andere opzet van de BB.'¹⁰ In totaal 3500 noodwachtplichtigen zullen, behalve een aantal plaatsen in de wijk- en blokorganisatie, integraal het BB-deel van de 'overheidsorganisatie' gaan bemannen. Landelijk gaat het in de eerste ronde om 27.000 man. De BB-diensten voor de noodwachtplichtigen blijven in grote lijnen hetzelfde als die voor de vrijwilligers: naast de kleinere afdelingen zoals de 'verbindings- en verkenningdienst' en de commandopostdienst, komen ze terecht bij de BB-Brandweer, de BB-Medische Dienst, de BB-Reddingsdienst en de BB-Identificatie- en Bergingsdienst. De laatste bekommert zich om de doden. De noodwachtplichtigen kunnen hun voorkeur vooraf kenbaar maken. In tegenstelling tot de vroegere vrijwillige overheidsdienst zijn de afdelingen in de dagelijkse praktijk niet langer gekoppeld aan de reguliere hulpverleningsdiensten. De BB als koepelorganisatie bestaat nu alleen nog op papier.

De BB werft bovendien speciale mensen voor een nieuwe BB-afdeling, de ABC-Dienst. De letters betekenen Atomair, Biologisch en Chemisch.

'Iedereen kan ... dan ook niet zo maar ABC-verkenner worden. In de praktijk is gebleken dat men voor deze functie noodwachtplichtigen nodig heeft, die zelfstandig kunnen optreden en ten minste een ULO-opleiding hebben genoten.'¹¹

Tot dan toe gold de stelregel dat oorlogshulpverlening zich zo dicht mogelijk bij de mensen moet bevinden. De wijk- en blokorganisatie illustreert dit uitgangspunt. Maar de noodwachtplichtigen opereren niet langer vanuit de wijken maar vanaf de stadsranden. De reden voor deze wijziging wordt indirect gegeven: '[H]et BB-potentieel zal op veilige afstand van het vermoedelijke aanvalscentrum ... worden opgesteld.'¹² We weten inmiddels dat de grote steden volgens de nieuwe 'militaire onderstelling' het doelwit voor een atoombomaanval kunnen vormen. Met de bevolking zouden dan in één keer ook alle hulpverleners zijn weggevaagd. De veiligheid van de hulpverleners moet zoveel mogelijk zijn gegarandeerd. Heeft de spaarzame informatie hieromtrent te maken met het feit dat men bang is de noodwachtplichtige te verontrusten?

De details over de noodwachtplicht komen uitvoerig in de krant, zoals in *Het Parool*. De noodwachtplichtige neemt een avond of zaterdagmiddag per week verplicht deel aan een twee uur durende cursus plus enkele kleine oefeningen. De opleiding bestaat uit

maximaal 150 cursussen. Tijdens de BB-activiteiten draagt hij een grijsgroen uniform (battledress model) en een zogeheten Engelse helm. Alle noodwachtplichtigen zijn onderworpen aan de uit het leger bekende groetplicht. Na afloop volgen periodiek herhalingsoefeningen. Voor elke opleidings- of oefenavond krijgt hij een vergoeding van een gulden, reiskosten inbegrepen.¹³ Heeft de oefening plaats op werkdagen, dan volgt vergoeding van de inkomstenderving. Wordt hij gemobiliseerd, dan ontvangt hij een 'loondervingsvergoeding' van maximaal f2.20 per uur.¹⁴

De uitvoering van inlijving en training komt officieel in handen van de burgemeester: in Amsterdam doet het BB-hoofd dit. Is ergens het aantal beschikbare dienstplichtigen groter dan het aantal in te vullen plaatsen, dan wordt er geloot. Evenals bij de militaire dienstplicht is vrijstelling mogelijk, ook op grond van principiële bezwaren. Noodwachtplichtigen die zonder geldige reden van een cursus of oefenavond wegblijven, kunnen disciplinair worden gestraft op basis van het zogenoemde Noodwacht-tuchtreglement. Hierin staan vijf soorten 'strafsancties' omschreven. De kleinste is de berisping, dan inhouding van de vergoeding, vervolgens een geldboete en ten slotte 'strafdienst' in de vorm van extra lessen na werktijd, van twee uur per dag tot een maximum van 14 dagen. De strengste straf is de strafrechtelijke vervolging op basis van de overtreding van de Wet op de Noodwachten.¹⁵ Dit geschiedt voor de burgerlijke rechter.

Begin 1960 zijn zo'n 1000 noodwachtplichtigen bij de Amsterdamse BB in opleiding. Bij Mahieu valt in ieder geval een last van zijn schouders: eindelijk is hij verlost van het chronische wervingsprobleem. In zijn verslag over het jaar 1959 meldt hij tevreden:

'Het invoeren van de noodwachtplicht heeft het mogelijk gemaakt, dat einde verslagjaar de totaalbezetting praktisch bereikt was en dat reeds een groot aantal noodwachters in opleiding was.'¹⁶

De kranten stellen zich aanvankelijk constructief op. Een journalist van *De Telegraaf* betreurt de geringe belangstelling onder de bevolking voor de vrijwillige BB: 'Vooral in Amsterdam mankeert het aan geestdrift...'¹⁷ Haar columnist John Luger alias Pasquino juicht een 'soort van dienstplicht' zelfs toe:

'Ik ben zeer verheugd dat het dilettantische karakter van die BB een fermer figuur gaat krijgen ... Een soort van dienstplicht ... verzekert [de BB] niet alleen van een groot aantal mensen die militaire discipline hebben geleerd, doch vermijdt tevens de geest van: "Als het je niet aanstaat, ga ik maar naar huis".'¹⁸

Ook andere kranten tonen aanvankelijk hun instemming met de nieuwste plannen van de BB. Dwang lijkt hen een voor de hand liggende oplossing voor het wervingsprobleem.

De ABC-Dienst

Alhoewel ze dit niet met zoveel woorden zegt, deelt de rijksoverheid de noodwachtplichtigen van meet af aan op in twee soorten: 'conventionele' en 'nucleaire'. De 'nucleaire' noodwachtplichtigen behoren tot een nieuwe categorie, de ABC'ers. Het is de bedoeling dat de ABC'ers in een oorlog bescherming gaan bieden tegen radioactieve straling en biologische en chemische wapens. De biologische en chemische bescherming laat ik hier verder buiten beschouwing. De instelling van deze dienst had al plaats in 1958, maar er werd niet voor geworven¹⁹:

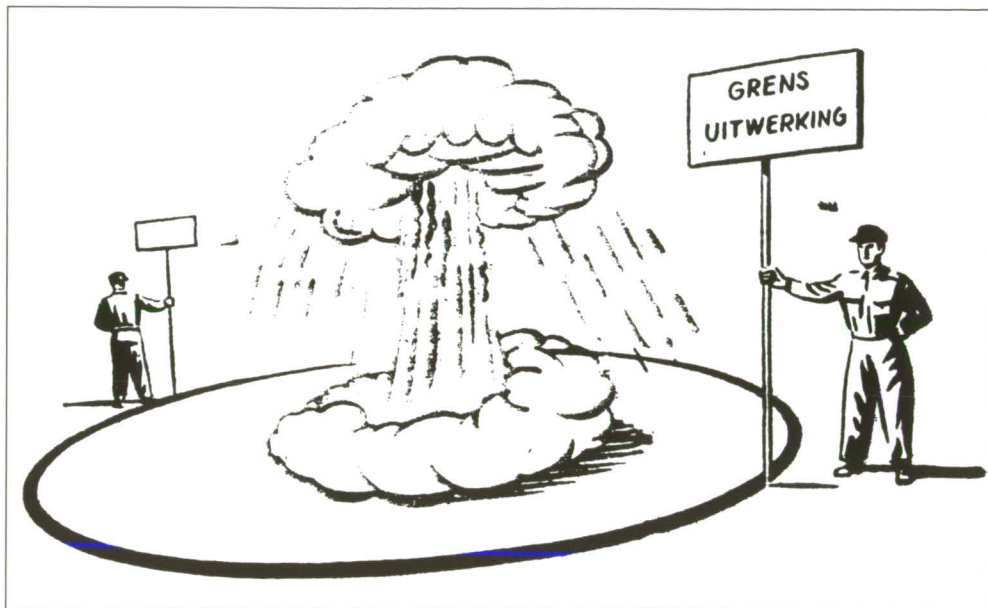
'De reden hiervoor ligt voor de hand: het is onaanvaardbaar, dat een zo belangrijke dienst als deze door een eventueel onvoldoende aanbod van vrijwilligers niet zou kunnen functioneren. Waar het zo duidelijk gaat om het zelfbehoud van heel ons volk kan geen enkel risico worden genomen.'²⁰

Bescherming tegen radioactiviteit is haar belangrijkste taak. In een voorlichtingspublicatie omschrijft de rijksoverheid haar doel als volgt: 'In haar is de BB-boodschap belichaamd dat een weerbaar volk ook tegen de onzichtbare vijand van het radiatiegevaar niet weerloos hoeft te zijn.'²¹ De rijksoverheid en met haar de BB gaan ervan uit dat de noodwachtplichtige in principe een radioactief besmet gebied binnengaat: 'In veel gevallen laat de radiologische situatie hulpverlening in besmet gebied toe'.²² De ABC-Dienst zorgt er dan voor dat zijn persoonlijke veiligheid is gewaarborgd.

De 'nucleaire' noodwachtplichtige specialiseert zich bij de ABC-Dienst als ABC-verkenner of ABC-ontsmetter. De ABC-verkenner oefent zich in het opsporen van radioactieve straling, de ABC-ontsmetter in het ontsmetten van mensen die radioactieve straling hebben opgelopen. Landelijk bestaat de dienst uit 6200 verkenners en 2800 ontsmetters. In Amsterdam komen er zo'n 500: de helft verkenner, de helft ontsmetter. F.J.W. Boddens Hosang is de auteur van het door de rijksoverheid geautoriseerde boekje *Bescherm U Zelf: Handleiding voor individuele gezins- en groepsbescherming*. Deze gepopulariseerde voorloper van de *Wenken* toont groot vertrouwen in de effectiviteit van de ABC-Dienst:

'Zou er nu gevaar kunnen bestaan, dat radioactieve stof neerkomt zonder dat het wordt opgemerkt? Gelukkig niet! ... [De] ABC-Dienst [zal] er alles aan doen om u te helpen en u te redden van stralingsziekte of dood.'²³

Dit optimisme is gebaseerd op de veronderstelling dat elke ramp haar grenzen kent en dat een atoombom explosie hierop geen uitzondering vormt. De ABC-bescherming richt zich in het bijzonder op of achter deze grens. De gevolgen van een atoombomexplosie verdeelt ons land in een 'veilige' en 'onveilige zone'.

'Dat de uitwerking van dit wapen grenzen heeft' ...²⁴

In de 'onveilige zone' bevindt de radioactieve straling zich boven het voor de mens aanvaardbare minimum, in de 'veilige zone' eronder. De zones worden vastgesteld met behulp van de gegevens uit het zogeheten '*fall-out* patroon'.²⁵ De ABC-verkenner stellen dit patroon samen op basis van metingen. Amsterdam krijgt 61 verplaatsbare en 3 vaste meetposten. Elke meetpost wordt bemand door drie noodwachtplichtigen.²⁶ De meetpost bevindt zich zoveel mogelijk in de buurt van hun woonplaats:

'Door deze binding van woon- en standplaats zullen de verkenner zich beschermers voelen van eigen huis en haard, hetgeen met het oog op het moreel een niet te verwaarlozen factor is.'²⁷

In de tekening van de radioactieve 'wolk' staan de verschillen in straling aangegeven: in het centrum van de 'wolk' bevinden zich de zwaarst besmette gebieden, in de randen de lichtste. Het meten gebeurt met de Geigerteller.

Om de onveilige zones van de veilige af te scheiden beschikt de ABC-verkenner over waarschuwborden met daarop 'Atoom'.²⁸ Boddens Hosang verwoordt de functie van de atoomborden aldus:

'Het middelste gebied van het *fall-out* patroon zal veel langer "besmet gebied" blijven dan de buitenkanten. Dit besmette gebied zal afgebakend worden met borden, die met de blanke kant naar het besmette gebied staan. Betreedt dus nooit het gebied *achter* het bordje met "atoom" erop.'²⁸

Door de gebieden met de meeste radioactieve straling af te zetten, zorgt de ABC-verkenner ervoor dat de noodwachtplichtige hulpverleners tijdens hun werk zo weinig mogelijk straling oplopen. Voor de persoonlijke veiligheid draagt de ABC-verkenner de zogeheten 'zakdosimeter' op zijn lichaam. Hierop kan hij zelf aflezen hoeveel straling hij heeft opgelopen. Het instrument lijkt oppervlakkig gezien op een thermometer.³⁰

De ABC-ontsmetters bevinden zich onder meer in de 'ABC-controleposten' aan 'de belangrijkste toegangswegen tot het door radioactiviteit besmette gebied', aan de randen van de onveilige zone dus. De functie van de controleposten staat als volgt omschreven: 'Wie het gebied moet betreden kan er informeren naar de situatie en wie eruit komt wordt er op de opgelopen besmetting gecontroleerd'.³¹ De ontsmetter spuit de met *fall-out* besmette hulpverlener af met water, verwijst hem naar de gereedstaande douches en zorgt ervoor dat zijn besmette kleren worden gewassen.

Na de cursus begint iedereen met de oefeningen. In 1960 meldt *De Telegraaf*: 'Anti-atoombom oefeningen in vier grote steden: De hoofdstad bijt de spits af'.³² In 1961 schrijft dezelfde krant: 'Vijfhonderd BB'ers opgeroepen: Internationale oefening; Een etmaal werken met papieren explosies'. Tijdens deze oefening maken de verkenners van de ABC-Dienst de 'fall-outkaarten'.

Amsterdam krijgt in deze tijd ook een beroeps-ABC-Dienst, bezet door mensen van de BB-staf zelf. Op verzoek van de reguliere Brandweer verricht ze in vreedstijd metingen naar atomaire, biologische of chemische stoffen. In een later overzichtsartikel schrijft *De Paladijn* over deze dienst:

'Al in de tweede helft van de vijftiger jaren is de BB begonnen met een soort bijstand aan de Brandweer. Die bijstand bestond toen uit een ambtenaar die zich met een koffertje met organieke BB-meetapparatuur per taxi naar de plaats begaf waar zijn assistentie werd gevraagd. Die primitieve hulp is langzamerhand uitgegroeid tot een volledig professionele bijstand. ... Eén telefoontje van de Brandweer en de BB-ambtenaren ... rukken uit met de van een blauw zwaailicht en tweetonige hoorn voorziene meetauto's, die werkelijk uniek zijn in ons land³³.'

Maar de Amsterdamse ambtelijke ABC-Dienst heeft gedurende haar bestaan geen positionele meting kunnen verrichten. Tussen 1960 en 1970 wordt de dienst 24 keer opgeroepen en in vol ornaat op pad gestuurd en keer op keer blijkt het om loos alarm te gaan.³⁴

Het aantal noodwachtplichtigen dat speciaal voor de commandopost wordt opgeleid loopt in Amsterdam op van 150 in 1959 tot 300 in 1966. Het aantal is zo hoog omdat Mahieu en zijn opvolgers er van uitgaan dat in een kernoorlog aflossing van buitenaf niet meer mogelijk is en een interne ploegendienst al het werk zal moeten doen. De BB formuleert de verwachte situatie aldus:

'Is door *fall-out* ... geen contact mogelijk met buiten de commandopost verblijvende aflosploegen, vervangers of reserves, dan moet met de in de commandopost aanwezige werksterkte worden gewerkt tot de intensiteit dan wel de concentratie zodanig is gedaald dat weer contact mogelijk is.'³⁵

BB-ambtenaar Van Duykeren vertelt me in een interview hoe hij vanaf dat moment minstens een dag per week in de commandopost met de noodwachtplichtigen in de weer is. De mannen hebben daar voornamelijk twee functies: de communicatiemiddelen bedienen - in BB-termen de 'verbindingen' - en de interne ABC-post bemannen. In het *Jaarverslag* van 1966 ligt de nadruk vooral op de communicatiemiddelen:

'Daar ontvangt men van alle kanten inlichtingen over de ramp, langs allerlei kanalen: gewone telefoon, per inductortelefoon, per radio, per telex. Daar staat men voortdurend met allerlei instanties in contact. Vandaar dat er heel wat telefonisten, centralisten, telextelefonisten en ander personeel bij is ingedeeld.'³⁶

De ABC-bemanning in de commandopost heeft dezelfde taken als de ABC'ers in het open veld: radioactiviteit, dan wel biologische of chemische gevaren opsporen en deze zoveel mogelijk onschadelijk zien te maken.

De noodwachtplichtige Brandweer

De 'overheidsbrandweer' waarin de noodwachtplichtigen zich bevinden die bij de BB voor de Brandweer hebben gekozen functioneert nu als een gewoon brandweerkorps. De 36 grote brandspuiten van de 'overheidsbrandweer' zijn nu bestemd voor deze noodwachtplichtigen. Ook deze 'overheidsbrandweer' heeft een plek nodig om te oefenen. In maart 1960 wordt het 'bunkereiland' Zeeburg aan de Amsterdamse BB overgedragen. De voormalige kleedlokalen van de cricketspelers fungeren nu als leslokaal en er komen allerlei bouwsels om in te oefenen. *De Volkskrant* hierover:

'Een blikvanger is ... een grote puinhoop ... waar ze kunnen "tunnelen" ... nu spel, straks misschien werkelijkheid, waarbij de spelend opgedane ervaring met geen goed te betalen is. Hetzelfde geldt voor het huis ... een loos bouwsel van vier muren met een opzettelijk vernield dak. De plichtnoodwachters [noodwachtplichtigen, RL] hebben er een ideaal oefenobject aan, waarin en waarop zij met beduidend meer gemak hun vaardigheid kunnen bijslijpen dan vroeger, toen de noodwachten [BB-vrijwilligers, RL] op de oefenterreintjes van de reiniging en op de binnenplaatsen van scholen waren aangewezen.'³⁷

Daarvoor gebruikten de vrijwilligers van de BB-Brandweer het eiland om er met de brandspuit oliebranden te blussen. De opleiding heeft nu geheel buiten het zicht van de beroepsbrandweer plaats. Deze bemoeien zich niet meer met de cursus. Maar de

Amsterdamse brandweercommandant Schuitemaker krijgt achteraf alsnog gelijk. De brandweeropleiding voor noodwachtplichtigen wordt steeds meer afgestemd op de opleiding voor gewone brandweermannen. Woorden die op oorlog duiden, laat staan op een kernoorlog, komen in de handleiding niet meer voor. De *Paladijn* noteert begin jaren zestig de volgende uitspraak uit de mond van een BB-ambtenaar:

'[I]k geloof dat het voor de techniek van blussen ... weinig uitmaakt of we met een brand te maken hebben ten gevolge van een lekkende olielamp of met een door oorlogsgeweld ontstane brand.'³⁸

Ook de noodwachtplichtigen bij de Brandweer willen 'echte' oefeningen. Het BB-hoofd Mahieu heeft er geen moeite mee als de BB-Brandweer de beroepsbrandweer ook bij de 'vredesbranden' helpt. Voor de beroepsbrandweer maakt het niet meer zoveel uit. De rollen zijn nu immers omgekeerd. Nu is het de Brandweer die de BB om assistentie verzoekt. In 1963 schrijft de Amsterdamse BB in haar *Jaarverslag*:

'Bij de grote branden in de Spuistraat, op het Damrak en op de Weesperzijde [werd] assistentie aan de gewone Brandweer verleend door beschikbaarstelling van motorspuiten met bedienend personeel en van slangenmateriaal.'³⁹

De gewone Brandweer is hierdoor in staat veel meer blusmaterieel in te zetten.

Terwijl de gewone Brandweer zich op technologisch gebied in snel tempo ontwikkelt, staat de BB-Brandweer op dit gebied min of meer stil. Op den duur maakt het BB-materieel een gedateerde indruk. De brandspuiten uit de jaren vijftig worden in al die tijd niet vervangen. De rijksoverheid vindt het zonde van het geld want de BB-spuiten worden zelden gebruikt. Ook de expertise van de noodwachtplichtige staat in geen verhouding meer tot die van de gewone Brandweer. De noodwachtplichtige krijgt tijdens zijn opleiding twintig tot veertig lessen en komt daarna tot zijn veertigste nog twee of drie maal per jaar terug voor een oefening. De BB-periode is voor hem een tijd waar je je zo snel en zo aangenaam mogelijk doorheen moet zien te slaan.

Zodra de beroepsbrandweer vindt dat de BB te veel in haar vaarwater komt, trekt ze aan de bel. Zo tekent ze met succes bezwaar aan wanneer de BB in haar ogen voor haar eigen mensen te vaak gebruik maakt van de aanduiding 'commandant'. Deze betiteling is exclusief gereserveerd voor de brandweercommandant. Als de BB in 1968 voor de eigen bescherming van de beroepsbrandweer een 'bloedgroepkaart' wil invoeren, weigert een groot deel van de gewone brandweermannen zich aan het daaraan voorafgaande bloedonderzoek te onderwerpen.⁴¹ Men vraagt zich af waar de BB zich mee bemoeit. Eind jaren zestig circuleert het gerucht dat het Ministerie van Binnenlandse Zaken erover denkt de afdeling Brandweer onder te brengen bij de BB-afdeling. De gewone Brandweer slaat heftig van zich af. Om het gevaar van een fusie af te wenden,

kapittelt ze de BB publiekelijk als een organisatie zonder maatschappelijke wortels:

‘De BB heeft onvoldoende binding met de burgerij en met de lokale bestuurslaag.’⁴²

De voorgenomen fusie gaat niet door. Het ‘verplichte brandenblussen’ heeft voor de BB weliswaar het rekruteringsprobleem opgelost, maar het kwaliteitsprobleem blijft onverminderd van kracht.

De ‘tegenstribbelende noodwachter’

De minister van Binnenlandse Zaken ziet zich genoodzaakt de pers te verzekeren dat de noodwachtplicht nog niet hoeft te betekenen ‘dat de BB impopulair wordt’.⁴³ Hij hoopt dat de bevolking vooral uit de maatregel zal opmaken dat ‘het de regering ernst is met een goed werkende Bescherming Bevolking’.⁴⁴ Toch heeft de Tweede Kamer aanvaankelijk nogal wat kritiek op de nieuwe BB-maatregel. Alle grote politieke partijen spuien hun bezwaren. Kortweg komen die erop neer dat men het een onevenredig zware last vindt voor de oud-Indië-strijders. De pers doet hier als volgt verslag van:

‘De oppositie beet weliswaar het spits af, maar de KVP-er Albering drong zonder omhaal aan op “temporiseren van de opbouw der BB, speciaal ten behoeve van deze groep”. Ook de antirevolutionair Verkerk verklaarde, dat zijn fractie het nog niet kon opbrengen in de onevenredig zware belasting van deze groep toe te stemmen. De CHU-voorzitter Beernink bleek ... evenmin van de noodzaak daartoe overtuigd te zijn. Ja, zelfs de bejaarde liberaal Ritmeester drong er bij zijn geestverwanten achter de regeringstafel op aan, dat hij aan de wens der Kamer tot uitschakeling van de 30.000 Indonesiëgangers zou voldoen. Maar toen bij de replieken de socialistische woordvoerder Wierda een motie indiende, waarin dit verlangen onder woorden werd gebracht, deden plotseling alle regeringspartijen er het zwijgen toe.’⁴⁵

Ook de voorgenomen groetplicht voor noodwachtplichtigen leidt tot commotie in de Tweede Kamer maar wordt uiteindelijk eveneens ingesteld:

‘Een van de redenen, welke enkele Kamerleden de vergelijking met een militaire organisatie voor de geest bracht, was de omstandigheid dat er bij de BB ook een zekere tucht heerst en dat er zelfs een “groetplicht” ... kan worden ingevoerd. Minister Toxopeus wees er echter op dat een dergelijke tucht ook aan boord van een schip, bij de Brandweer en de Politie bestaat. ... Tucht is nodig. Want een commandant moet er op kunnen rekenen dat zijn orders worden uitgevoerd.’⁴⁶

De nieuwe groetplicht blijkt voor nogal wat vrijwilligers de reden te zijn alsnog de BB te verlaten.⁴⁷

De meer algemene kritiek in de pers op de noodwachtplicht begint in de columnisten-rubriek. De columnist Omnium schrijft in *de Volkskrant*:

‘De hobby van bejaarde kolonels om hun zaterdagmiddagen door te brengen met realistische oefeningen anno 1939 begint nu, door de noodwachtdienst-plicht, ernstige vormen aan te nemen. ... Ik heb ... buikpijn gekregen van de “schele hoofdpijn” die straks, volgens een profetie van de BB-generaals zelf - voor alle noodwachtplichtigen hét grote excuus zal worden om hun snor te drukken.’⁴⁸

Begin 1959, meteen na de eerste oproep voor Amsterdam, verschijnen in de kranten verhalen van en over ‘weigerachtige’ noodwachtplichtigen. De gretigheid waarmee de pers dit nieuws naar buiten brengt, wijst op een al langer sluimerende onvrede met de organisatie. Deze komt nu, op de golven van de algemene kritiek op de noodwachtplicht, alsnog naar buiten. Zeker de oud-Indiëgangers beschouwen hun jaren in ‘den Oost’ als ‘tropenjaren’ en delen hun misnoegen mee aan de pers. In *Het Parool* verschijnt op de voorpagina de tussenkop: ‘Oud-strijders: “Waarom juist wij weer?”’.⁴⁹ Ook elders wordt het onrechtvaardige karakter van de ‘dubbele’ dienstplicht aan de kaak gesteld. *Het Nieuws van de Dag* vraagt zich af waarom de ‘Indiëgangers’ wel en bijvoorbeeld de buitengewoon dienstplichtigen niet worden opgeroepen, mannen die via loting, wegens ‘broederdienst’ of vanwege fysieke gebreken buiten het leger hebben kunnen blijven.⁵⁰ Van ‘broederdienst’ is sprake wanneer twee broers reeds in dienst zijn geweest.

De pers bereiken ook verhalen omdat nalatige noodwachtplichtigen zich voor de rechter moeten verantwoorden. De boodschap is helder: waarom moeten ze kostbare vrije tijd steken in onduidelijke voorbereidingen op een oorlog? Mannen uit alle lagen van de bevolking hebben nu, net als de dienstplichtige in het leger, direct met de BB te maken en doen publiekelijk kond van hun wetenswaardigheden. Onwillige noodwachtplichtigen en nieuwsgarende journalisten vinden elkaar in het gemeenschappelijke belang om het beeld van een inadequate BB te verspreiden.

De juist in deze tijd sterker wordende antikapitalistische en antimilitaristische gevoelens geven sommigen onder hen als reden op om niet aan de BB mee te doen. *Het Parool* citeert uit het verweer tegenover de rechter van een ‘weigerachtige’ noodwachtplichtige:

‘Ik zie die hele BB als een kapitalistische instelling die in het leven is geroepen om beroepsofficieren en gepensioneerde ambtenaren aan een duur bijbaantje te helpen.’

Tijdens de rechtszaak praten de weigeraars hun gedrag goed door te wijzen op het geringe belang van de BB. Dezelfde krant opent zijn artikel met de kop 'Noodwachten die cursus verzuimden gestraft; verweer: moeheid, gezin en zaak'. Een Utrechtse politierechter heeft vier noodwachtplichtigen tot diverse straffen veroordeeld. Een kreeg een week hechtenis, de anderen boetes variërend van honderd, zestig en veertig gulden. De rechter rechtvaardigt het vonnis met de woorden:

'De BB is op democratische wijze tot stand gekomen, en degenen die voor deze dienst worden opgeroepen kunnen er niet zo maar met de pet naar gaan gooien.'

De dertigjarige opperman die een week hechtenis heeft gekregen, verweert zich als volgt:

'Als ik een hele dag in het beton heb gewerkt, pas ik ervoor om voor het vaderland 's avonds ook nog een paar uur een cursus te volgen. Daar heb ik dan geen fut meer voor. Hebt u wel eens een hele dag in de beton gewerkt?'

Een marktkoopman, met zestig gulden boete, verwijst naar zijn plichten als kostwinner:

'Ik verdien op een avond een paar tientjes en zo'n cursusavond levert me een gulden op. En dan gaat mijn gezin voor en moet de BB wijken. ... Ik heb als gehuwd man die onderhoudsplicht op me genomen en die plicht vervul ik eerst.'

De politierechter concludeert aan het einde van de zitting: 'Het wordt een mooie boel als iedereen er zo over gaat denken.'⁵¹ De rijksoverheid heeft deze publiciteit zelf veroorzaakt. Haar beslissing elke 'weigerende' noodwachtplichtige voor de rechter te brengen, maakt van deze weigering in principe 'nieuws'.

Het perspectief waarmee de onwillige noodwachtplichtigen naar de BB kijken en hiervan kond doen aan kopijzoekende verslaggevers komt overeen met het perspectief dat ik heb gehanteerd om de *state simplifications* van de jaren vijftig binnen de organisatie op te sporen. De noodwachtplichtigen doen hier echter nog een schepje bovenop. Omdat ze er persoonlijk belang bij hebben de *state simplifications* van de BB in ridiculiserende termen te vatten. Omdat ze gebaseerd zijn op hun eigen ervaringen met de BB-organisatie, komen hun beweringen toch authentiek over. Ze creëren aldus een nieuwe *state simplification*, die van het 'gedwongen mensen helpen'.

Met de kop 'Een kinderachtige bedoening' zet de Amsterdamse editie van *De Telegraaf* in de hoofdstad de toon. Een verslaggever van het *Nieuws van de Dag* treft in de rechtszaal 'muitende' noodwachtplichtigen aan die 'in beeldend Nederlands' onder de verplichting proberen uit te komen:

“Het is een kinderachtige bedoening bij de BB. Als je naar de wc wil moet je je hand opsteken”.’

De journalist beschrijft de reacties van het publiek alsof het een theatervoorstelling betreft:

‘De publieke tribune snóóf. Daar had je het nou: hele BB-toestanden zouden de revue passeren...’⁵²

Wanneer de meesten na de eerste ophef alsnog als noodwachtplichtige aan de slag gaan, stelt de pers het maatschappelijke nut van hun activiteiten aan de kaak. Het hek lijkt van de dam: alle onvrede met de organisatie krijgt de kans naar buiten te komen. Voor de meer kritische pers is de relatie tussen het middel - de noodwachtplicht - en het doel - hulpverlening in een kernoorlog - van meet af aan zoek. Het ene negatieve beeld volgt op het andere. Een journalist van *Vrij Nederland* zet zijn mening over de zinloosheid van de noodwachtplicht kracht bij met badinerende uitspraken over de hele BB. De organisatie heet in zijn artikel een ‘toko met allerlei huisvlijtbenodigdheden’.⁵³

De moeizame werving van vrijwilligers in de jaren vijftig wordt er bijgehaald om de kritiek op de noodwachtplicht te versterken. De columnist van *Het Parool*, Henri Knap alias de Dagboekancier, kapittelt de vrijwilligers als mensen die ‘Winnetou en Old Shatterhand spelen’ en de hele organisatie als een ‘zwachtels en brandslangen operette’.⁵⁴

‘De BB is nimmer populair geweest in Nederland. Daarom moest de noodwachtplicht worden ingevoerd, waarbij enkele tienduizenden jonge mannen, die veelal hun dienstplicht in Indonesië hadden vervuld, tegen hun vrije wil, aan de zwachtels en brandslangen operette moesten meedoen.’⁵⁵

Een journalist van de *Haagse Post* positioneert de vrijwilligersorganisatie uit de jaren vijftig in het decor van een kernbomexplosie:

‘Het oefenen met emmers, schoppen, karretjes en brandspuiten wekt bij toeschouwers, voor wie “atoombom” identiek is met “Hirosjima”, de lachlust op.’⁵⁶

Het geheel kan volgens het blad nog het beste worden getypeerd als ‘Indiaantje spelen in de schaduw van de atoombom’.

De oud-Indië-strijders die ouder zijn dan 32 krijgen op de valreep alsnog vrijstelling.⁵⁷ Vanaf augustus 1959 kunnen in Amsterdam ook buitengewoon dienstplichtigen worden opgeroepen.⁵⁸ Eind jaren zestig vervangt de rijksoverheid ook elders in het land oud-dienstplichtigen door buitengewoon dienstplichtigen. Een krant toont zich aanvankelijk tevreden met deze wijziging:

'Dat is in ieder geval een eerlijker zaak dan vroeger, toen vele dienstplichtige militairen óók nog eens in de BB moesten.'⁵⁹

Maar volgens de persverslagen blijken de buitengewoon dienstplichtigen het nog minder nauw te nemen met de opkomstplicht en met de BB-mores dan hun voorgangers. Allerlei futiele redenen worden aangevoerd om zich te rechtvaardigen. Zo verklaart een noodwachtplichtige zijn afwezigheid uit zijn vele andere activiteiten:

'Ik heb gewoon geen tijd. Naast mijn baan als barkeeper studeer ik ook voor het eindexamen HBS-A. Hiervoor moet ik volgend jaar staatsexamen doen.'

Ter versterking van zijn argument wijst hij ook nog op enkele meer filosofische beweegredenen:

'Bovendien vind ik het een autoritaire bedoening en een aantasting van mijn lichamelijke integriteit, dat ik ... wordt opgeroepen zonder dat ik daar zelf iets over te zeggen heb.'⁶⁰

Een bouwkundig tekenaar acht de opleiding bij de BB zo weinig professioneel dat hij zich volgens een rechtbankverslag niet als 'oefenslachtoffer' wenst over te leveren aan de andere cursisten:

'De brancard moest over een stormbaan worden vervoerd. De tekenaar vond het risico te groot omdat hij bang was dat zijn collega-noodwachters de brancard niet voorzichtig genoeg zouden dragen. Hij meende dat men beter poppen als slachtoffers kon nemen.'⁶¹

Voor de BB heeft de uitvoering van de omstreden noodwachtplicht nogal wat gevolgen. De eerste opluchting van de BB-ambtenaren is van korte duur. De overheidsmaatregel om de BB professioneler te maken ontwikkelt zich als een nieuwe *state simplification* en helpt de organisatie van de regen in de drup.

Noten

1. *NIPO-Weekbericht*, nr.853 (15-8-61).
2. *NIPO-weekbericht*, nr.840 (5-6-61).
3. *Het Parool* (10-7-58).
4. *Nieuws van de Dag* (12-2-58, 7-11-59).
5. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam 1959.
6. *Inschrijving, Bestemming en Oproeping Noodwachtplichtigen* Den Haag: Binnenlandse Zaken, 1959.
7. *de Volkskrant* (10-7-58), *De Telegraaf* (12-12-58, 15-1-59), *Het Nieuws van de Dag* (12-12-58).
8. *Het Parool* (15-10-59).
9. Geciteerd in *Het Parool* (15-10-59).
10. *Mededelingen HBB Amsterdam*, nr.1110 (28-10-59).

11. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:p.XIV-1).
12. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:p.I-19).
13. *Het Parool* (10-1-59).
14. *Het Parool* (10-1-59).
15. *Het Parool* (10-1-59), *De Telegraaf* (21-1-59).
16. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1959:3).
17. *De Telegraaf* (13-9-55).
18. *De Telegraaf* (25-3-55).
19. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:p.XIV-1).
20. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:p.XIV-8).
21. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:p.XIV-1)
22. *Schriftelijke cursus voor blokhoofden en blokwachters van de noodwacht der A-gemeente Amsterdam* (1961:81). Zie ook de uitspraak van Toxopeus in *Handelingen der Staten- Generaal*, II, (19-11-63) en *De Paladijn* (januari 1964).
23. Boddens Hosang (1961:62). De tekeningen van Boddens Hosang zijn in het algemeen levendiger dan die in de *Wenken*. Om de BB-voorlichting in deze paragraaf zo rijk mogelijk te illustreren maak ik, onder vermelding van de bron, ook gebruik van de tekeningen van Boddens Hosang. Sommige onderwerpen komen als illustratie niet voor in de *Wenken*.
24. *De Paladijn* (september 1957:8).
25. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:III-B-19).
26. *Schriftelijke cursus voor blokhoofden en blokwachter van de noodwacht der A-Gemeente Amsterdam*. A-gemeente A'dam: Dienst Bescherming Bevolking (1961:11).
27. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:XIV-10). Zie ook *Schriftelijke cursus voor blokhoofden en blokwachters van de noodwacht der A-Gemeente Amsterdam* (1961:11).
28. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:XIV:7).
29. Boddens Hosang (1961:56).
30. *Bescherming tegen Kernwapens*. Den Haag: Stichting De Paladijn (1969:81).
31. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:XIV-2); Zie ook *Schriftelijke cursus voor blokhoofden en blokwachters van de noodwacht der A-Gemeente Amsterdam* (1961:11).
32. *De Telegraaf* (12-7-60).
33. *De Paladijn* (april 1982:2-3).
34. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5345, BB, Cassette 107.
35. *Voorlopig Voorschrift Leiding Bescherming Bevolking* (1969:15).
36. *Doel en Opzet van de noodwacht der A-gemeente Amsterdam als onderdeel van de landelijke organisatie Bescherming Bevolking* (1966:9).
37. *de Volkskrant* (22-3-60).
38. *De Paladijn* (februari 1964:2).
39. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1963:3).
41. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1968:5).
42. *Civiele Verdediging* (januari 1969, paginanummer ontbreekt op het knipsel). Zie ook Koppers (1990:139-140).
43. *De Paladijn* (1958:1).
44. *Het Parool* (10-7-58).
45. *Het Parool* (15-10-59).
46. *Het Parool* (15-10-59).
47. *De Telegraaf* (11-2-59).
48. *de Volkskrant* (22-1-1959).
49. *Het Parool* (10-1-59).
50. *Het Nieuws van de Dag* (12-5-60).
51. Alle bovenstaande citaten komen uit *Het Parool* (17-7-59).
52. *Het Nieuws van de Dag*, 12-5-60). Later herhaald in *De Haagse Post* (11-2-61).
53. *Vrij Nederland* (27-2-60).

54. *Het Parool* (1-11-60). *De Haagse Post* (11-2-61) zal deze passage van Henri Knap later in een achtergrondartikel citeren.
55. *Vrij Nederland* (30-9-61).
56. *De Haagse Post* (11-2-61).
57. *De Telegraaf* (6-2-59); *Het Nieuws van de Dag* (7-11-59).
58. *Nieuws van de Dag* (21-8-59).
59. *Haarlems Dagblad* (26-4-74).
60. *Arnhems Dagblad* (20-6-70).
61. Dit krantenknipsel heeft geen bronvermelding. Het bevindt zich in een knipselboek tussen andere knipsels, die dateren van 2 februari tot 27 november 1972.

7 De Wenken¹

Inleiding

Terwijl de BB haar handen vol heeft aan de invoering van de noodwachtplicht, rouleren er buiten de BB en het leger om steeds vaker inofficiële oorlogsscenario's over de 'mogelijke' in plaats van de 'waarschijnlijke' atoombom. In 1959 schrijft de *Paladijn*: 'Beweerd wordt dat de BB de verschrikkelijke gevaren van een atoomoorlog verbergt.' Volgens de rapporteurs van een uit hetzelfde jaar stammende opiniepeiling associeert de 'overgrote meerderheid' van de geënquêteerden de atoombom met 'algehele vernietiging'.² Ik citeer uit de conclusies van het rapport:

'[D]e sfeer om ... de atoombom is sterk met angstgevoelens geladen. ... Ten aanzien van de gevolgen van een kernoorlog leven bij het publiek tal van fantastische of zeer vage voorstellingen. ... [D]e associatie "kernoorlog - alles kapot, dood of weg" [leeft] in sterke mate bij de geïnterviewden. ... Bij "atoombom" denkt men geheel in de richting van dood en verderf.'³

Het blad voor BB-ambtenaren *De Vierde Macht* geeft te kennen deze geruchten grondig te willen aanpakken: 'Bij een groot deel van het publiek dient de waanvoorstelling doorbroken te worden dat er tegen atoomwapens en radioactieve neerslag niets te doen zou zijn.'⁴ De BBB kon in de jaren vijftig vanuit haar anticommunistische gedachtegang de *folk simplification* ten aanzien van de atoomwapens nog afdoen als communistische propaganda. Maar de rijksoverheid neemt zich voor een en ander realistischer aan te pakken. Open en eerlijke voorlichting over de werking van de atoombom en een eenvoudige doch adequate beschermingsmaatregelen, dat is haar devies. In februari 1961 meldt de *Haagse Post*:

'De nieuwe BB-voorlichting, nu uitgaand van de overheid, propageert zelfbescherming van Nederlandse burgers tegen alle oorlogsgevaars, van brandbom tot atoombom.'⁵

Begin oktober 1961 komt het ministerie van Binnenlandse Zaken met een volledig onder haar regie tot stand gekomen voorlichtingsbrochure over de gevolgen van en de bescherming tegen een kernoorlog. Officieel heet deze brochure *Wenken voor de Bescherming van Uw Gezin en Uzelf*. In de volksmond krijgt ze al snel de naam de *Wenken*. Dertien dagen later publiceert Harry Mulisch zijn *Wenken voor de Bescherming van uw Gezin en Uzelf, tijdens de Jongste Dag*, een persiflage op de overheids-*Wenken*.⁶

Al gauw wordt duidelijk dat de BB ook van dit nieuwe overheidsinitiatief weinig heil heeft te verwachten. Integendeel. De *Wenken* heeft niet alleen een nieuwe *state simplification* tot gevolg, maar bergt ook, door het soort informatie dat ze geeft en het soort

reacties dat er op volgt, de kiem in zich voor een nieuwe *folk simplification*. De *state simplification* noem ik 'een halve maatregel is beter dan geen maatregel' en de *folk simplification* 'de horror van de *Wenken*'. Bovendien wordt duidelijk dat de rijksoverheid ook de kernoorlog opvat als een *state simplification*, als een 'nucleair *best case*-scenario'.

De peilers onder de *Wenken*

Het begrip 'zelfbescherming', dat in de wijk- en blokorganisatie reeds het fundament vormde van de hulpverlening in de eigen buurt, krijgt binnen het kader van de nieuwe regeringsvoorlichting een meer algemene betekenis en heet nu 'individuele zelfbescherming'. In de *Wenken* staan het individu en de woning centraal. De rijksoverheid verzoekt de pers, voorafgaande aan de publicatie, zoveel mogelijk aandacht te besteden aan het thema van de oorlogsbescherming. Over het algemeen toont de pers zich bereidwillig op dit verzoek in te gaan. Het kritische weekblad *Vrij Nederland* zoekt vooral helderheid over de beschermingsmogelijkheden van de BB: '[I]k wil dat de regering mij zegt *wat* die dienst in het aangezicht van de afschuwelijke feiten *kan* doen en *niet* kan doen.'⁷ *De Volkskrant* hoopt dat de voorlichting een einde maakt aan alle geruchten over wat ons nu wel en niet te wachten staat in een kernoorlog:

'In grote lagen van de bevolking heerst een sluimerende nieuwsgierigheid naar de werkelijke gevolgen van een oorlog met kernwapens. Is het waar dat Nederland met één enkele waterstofbom van de kaart geveegd zou worden? Welke overlevingskansen zullen er zijn als de vernietiging toch niet zo groot zou zijn als de praatjes daarover soms willen doen geloven?'⁸

De Telegraaf doet moeite sceptische lezers alsnog positief te stemmen:

'Alleen oppervlakkig oordelende lieden kunnen beweren dat er tegen een atoombom niets te doen valt, dat althans de gewone burgerman weerloos aan het geweld van de kernwapens is overgeleverd.'⁹

De ervaringen met Hiroshima en Nagasaki hebben volgens haar geleerd 'dat een gewaarschuwde en dus parate burgerbevolking wel degelijk in staat is door het nemen van maatregelen de gevaren ... te beperken'.¹⁰ Het *Parool* neemt uit het dan reeds verschenen voorlichtingsboekje *Bescherm u zelf: Handleiding voor individuele gezins- en groepsbescherming* van Boddens Hosang alvast de zogeheten 'ijzeren noodvoorraad' over: het minimum aan voedsel dat iedereen voor oorlogstijd in huis dient te hebben.¹¹ Ook *de Volkskrant* citeert hieruit onder meer de volgende passage:

'De schuilplaats ... kan men, als er geen kelder beschikbaar is, het beste inrichten onder een trap of in een muurkast.'¹²

Het boekje van Boddens Hosang behandelt in grote lijnen dezelfde onderwerpen als de *Wenken*. Een journalist van *de Volkskrant* wijst op het gecompliceerde karakter van dit soort voorlichting:

‘Men wordt geconfronteerd met een idee dat wij liefst zo veilig mogelijk wegduwen. Maar ... die angst hebben wij toch. Dan geeft het velen een opgelucht gevoel van het mogelijke tenminste geleerd te hebben.’¹³

Het pakket aan maatregelen in de *Wenken* berust, hoewel dit nergens expliciet staat vermeld, op minstens vier peilers. De eerste peiler bestaat uit de beschermingsmaatregelen die zich toespitsen op de eigen woning. De *Wenken* geeft vooral gedetailleerde voorlichting over hoe men thuis zelf een schuilruimte kan maken: de zogeheten gezinsschuilruimte.

De tweede peiler behelst het oorlogsgevaar waartegen men zich kan beschermen. De rijksoverheid laat zich hierbij leiden door twee principes: ‘Waarom van het ergste uitgaan als het ook minder erg kan zijn’ en ‘Houd je alleen bezig met wat je nog wel kunt doen’. De aanbevelingen in de *Wenken* richten zich uitsluitend op die gevaren waarvan men denkt dat ze nog beheersbaar zijn: conventionele wapens en *fall-out*. De geadviseerde bescherming tegen conventionele wapens geldt niet bij een voltreffer:

‘Als u hoopte, zich na het lezen van dit boekje onder alle omstandigheden te kunnen beschermen, bent u nu wel uit de droom. Soms wel en soms niet, zult u begrepen hebben. Als een bom juist op uw huis valt zal uw schuilgelegenheid weinig baat brengen.’¹⁴

Men dient zich, aldus de brochure, op zijn minst ‘op zekere afstand van het springpunt’ te bevinden. Ook de *fall-out* komt in de gehanteerde voorstelling van zaken niet van een atoombom ergens in Nederland maar uit Engeland, alwaar een waterstofbom in Londen is geëxplodeerd.¹⁵ De instructie richt zich in beide gevallen expliciet op de bewoners van het ‘randgebied’ van de aanval.

De derde peiler behelst de noodzaak tot improvisatie. Vijandelijke raketten kunnen door de alsmaar voortschrijdende techniek in steeds kortere tijd in Nederland zijn. Noch voor het waarschuwen van de bevolking, noch voor het inrichten van een schuilplaats is dan nog tijd. Daarom geldt de standaardregel: ‘Dek u waar u zich bevindt’.

De vierde peiler tot slot betreft de gerichtheid op de minst vermogende burger. De *Wenken* zijn zo samengesteld dat de aanbevolen middelen voor iedere Nederlander haalbaar zijn. Het gaat om beschermingsmaatregelen die iedereen kan toepassen.

Gedragsregels voor de gezinsschuilruimte

De rijksoverheid beveelt bij het thuis schuilen drie gedragsregels aan die bij de juiste toepassing een maximum aan bescherming zouden moeten bieden. Ze noemt ze de drie A's: ‘Afstand’, ‘Afscherming’ en ‘Afwachten’.

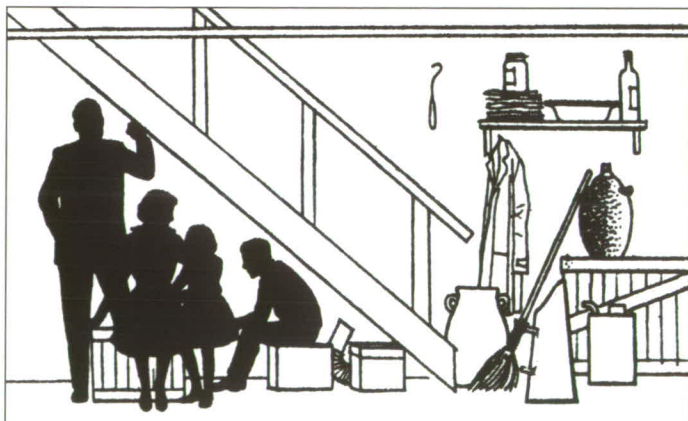
'Afstand' wil zeggen: 'blijf zo ver mogelijk van de buitenmuren en het dak'. Op basis van deze gedragsregel zoek je eerst in je huis het veiligste vertrek, met als zoekstrategie: 'Er is altijd wel een vertrek dat veiliger is dan een ander'.¹⁶ Heb je geen veilig vertrek, dan zoek je naar de veiligste plek. Je moet steeds voor ogen houden dat 'zelfs beperkte, [maar wel] verantwoorde schuilgelegenheid overlevingskans biedt'. Anders gezegd: 'Een halve maatregel is beter dan geen maatregel'.¹⁷

'Afscherming' wil zeggen: 'zorg voor zoveel mogelijk en zo zwaar mogelijk materiaal tussen U en de buitenlucht.' Aarde voldoet het beste; baksteen vormt een goede tweede. Een aarden wal of een flink aantal zakken zand tegen de buitenmuren van je huis en je komt al een heel eind in de goede richting.

Huis omringd met zandzakken¹⁸

Kan dit allemaal niet omdat je bijvoorbeeld op een kleine etage woont, dan zoek je de meest veilige plek in huis. De rijksoverheid wijst met nadruk op de ruimte onder de trap, een plek die haar veiligheid bij oorlogsgeweld ruimschoots heeft bewezen.¹⁹

Gezin onder de trap²⁰

Kan het op geen enkele manier binnenshuis, dan probeer je het in de tuin. De *Wenken* wijst op het nut van de schuilloopgraaf zoals die in de Tweede Wereldoorlog werd gebruikt.²¹

‘U kunt ook dekking zoeken buitenshuis, op uw erf of in uw tuin, namelijk in een schuilloopgraaf. Wanneer de grondwaterstand niet te hoog is en u voldoende ruimte hebt om uw schuilloopgraaf zover van uw huis te maken dat, als het laatste instort, uw loopgraaf niet meteen onder het puin bedolven wordt.’²²

Bij de nadering van kernraketten zijn de lichtflits of het geluid van de explosie vaak de enige waarschuwingssignalen. Bevind je je dan op straat, zoek dan meteen ‘een portiek of een greppel’ of ‘duik achter een boom’.²³ Breng meteen ‘een arm voor de ogen ... tegen glassplinters’.²⁴

Ook op je werk moet je voor schuilruimte zorgen. De *Wenken* toont een tekening van een man onder een bureau, met de toelichting: ‘U hebt dan iets boven of naast u dat het puin van boven opvangt.’²⁶

*Het bureau als schuilruimte*²⁷

Het is belangrijk je woning meteen na de explosie stof- en luchtdicht af te sluiten.²⁸ Daarna moeten alle naden en kieren zoveel mogelijk worden afgeplakt.²⁹

Met ‘Afwachten’, de derde ‘A’, bedoelt de *Wenken*: ‘Blijf zo lang mogelijk in uw schuilplaats of uw huis.’ Op je vooraf geselecteerde ‘veilige plek’ wacht je rustig af tot dat het buiten weer veilig is:

‘Straling neemt met de tijd sterk af. ... Het kan zijn, dat u nog iets aan de bar-

ricade wilt doen, als de radioactieve neerslag reeds valt. Doe dat liever niet, maar neem zeker de eerste tijd de wijk naar het veiligste punt. Het kan zijn dat de muurkast, waar u een toevlucht hebt gezocht, u stijf van leden maakt, en u behoefte gevoelt aan een "uitje", in uw woning wel te verstaan. Stel dit zo lang mogelijk uit.³⁰

Voor het aanleggen van voedselvoorraden geeft de *Wenken* eveneens advies. Ze presenteert een minimumpakket dat iedereen van tevoren in huis hoort te hebben, de 'ijzeren voorraad'. Het volgende wordt aanbevolen:

Voorbeeld van een zgn. 'ijzeren noodvoorraad' levensmiddelen

(Hoeveelheden per persoon, voldoende voor 10 tot 14 dagen)

Levensmiddelen	Hoeveelheid	Houdbaarheid	Wijze van bewaren
1. Biscuits, luchtdicht verpakt	1000 g	1 jaar	droog en koel
2. Rijst, macaroni of spaghetti (verpakt; rijst evt. in sloopje)	1000 g	1 jaar	koel, droog, donker, luchtig
3. Gecondenseerde melk in blik, zonder suiker	4 blikjes	enkele jaren	koel
4. Aardappelmeel of maïzena, verpakt ¹⁾	1000 g	1 jaar	luchtig
5. Suiker in glas of bus	1000 g	onbeperkt	koel en droog
6. Slaolie in fles	750 g	onbeperkt	koel en donker
7. Groene erwten (in sloopje)	1000 g	1 jaar	droog
8. Soep in blik ²⁾	1 ltr.	lange tijd	donker, droog, koel
9. Vruchtensap in blik ²⁾	$\frac{1}{2}$ ltr.	lange tijd	donker, droog, koel

Voorraadlijstje³¹

Ten slotte verschaft de *Wenken* een lijstje plus tekening met een inventaris van de noodzakelijk geachte goederen voor een bewoonbare schuilplaats.³³

Samengevat komt het rijksoverheidsadvies voor een adequate schuilplaats nabij of in je huis neer op het gebruiken van je gezonde verstand, inventiviteit bij de constructie en discipline bij het gebruik.

De 'huisbrandweer'

De gezinsschuilruimte biedt volgens de *Wenken* belangrijke voordelen boven de openbare schuilkelder. Je bent dan niet alleen praktisch altijd vlak in de buurt van je schuilplaats, maar je bent dan ook in staat vanuit die schuilplaats je eigen huis voortdurend in de gaten te houden. Wanneer je bij gevaar de straat opvlucht of een openbare schuilkelder opzoekt, laat je je huis feitelijk aan zijn lot over:

'[E]en algemene vlucht naar van de woning verwijderde schuilkelders [zou] ons bezit onbeschermd achterlaten.'³⁴

Dit is van belang vanwege de kans op een 'vuurstorm' bij een atoombomexplosie. Wat is er volgens de rijksoverheid nodig voor een vuurstorm?

'[D]uizenden branden [die] gelijktijdig ontstaan in een gebied dat minstens een paar vierkante kilometer groot is en waarvan minstens een vijfde deel van het grondoppervlak bebouwd is.'³⁵

Wanneer zoveel mogelijk burgers thuisblijven kan zo'n vuurstorm gemakkelijker worden voorkomen. De *Wenken* maakt onderscheid in 'primaire' en 'secondaire branden'. 'Primaire branden' zijn het gevolg van de 'hitteflits' van de atoombomexplosie. De 'hitteflits' is een seconde durende flits die 'een duizendtal graden' hitte uitstraalt. Op anderhalve kilometer afstand vatten 'alle licht brandbare stoffen - ook binnenshuis - vlam'.³⁶ 'Secondaire branden' zijn het gevolg van een omgevallen kachel, een gesprongen gasleiding en dergelijke. Een vuurstorm ontstaat wanneer primaire en secondaire branden zich aaneenrijgen.

Wat kun je als burger hiertegen doen? De *Wenken* geeft aan hoe je preventieve maatregelen kunt nemen.

'Om brand te krijgen moet er in de eerste plaats iets kunnen branden. Hoe minder brandbare goederen uw huis bevat, hoe minder kans op brand er bestaat. Doe dus vooral de rommel van uw zolder weg. Zorg ook, dat er op uw erf of in uw tuin geen brandbaar materiaal zo dicht bij uw huis ligt, dat, als het in brand vliegt, het ook nog uw huis in lichterslaai zet. ... Merkt u na een bombardement dat er ergens in de buurt brand is, neem dan ook de gordijnen af. Want als de ruiten breken en de gordijnen naar buiten wapperen, dan kunnen die gemakkelijk vlam vatten door vlieg vuur.'³⁷

Zodra het luchtalarm klinkt handel je als volgt: 'Temper of doof ... uw verwarming en draai de gaskranen dicht.'³⁸ Vervolgens ga je met je gezin de schuilruimte in. Daarna moet iemand regelmatig de schuilruimte uit om het huis te controleren:

'U meent dat uw eigen huis is getroffen? Op dat moment zal er iemand moeten gaan kijken en moeten trachten een begin van een brand te blussen. Dat kunt u gerust doen, want als de bom gevallen is en uw huis nog staat, hoeft u niet bang meer te zijn, behalve nu juist voor die brand, en voor radioactieve neerslag. [M]aar daarvan is de brand voor u dan verreweg het gevaarlijkst.'³⁹

Breekt er werkelijk brand uit, dan helpen zoveel mogelijk mensen met blussen. De rijksoverheid adviseert in dit verband de aanschaf van de, van de Luchtbeschermingsdienst bekende, zogeheten vuurzweep en de blusegger.⁴⁰

Ook je eigen lichaam dien je reeds preventief tegen mogelijk brandgevaar te beschermen. Door de hitteflits kunnen immers 'onbedekte lichaamsdelen' verbranden en 'licht brandbare stoffen' in brand vliegen.⁴¹ Je kunt dit, zo blijkt elders, voorkomen door moeilijk ontvlambare kleding te dragen en te zorgen dat die je hele lichaam bedekken:

'Voor personen geldt dat bedekking van blote lichaamsdelen meestal voldoende bescherming biedt ... Lichte kleding is beter dan donkere; wol beter dan katoen, nylon zeer ongeschikt.'⁴²

In dit verband toont de rijksoverheid in diverse BB-publicaties een foto van een Japanse vrouw die ten tijde van de atoombomexplosie in Hiroshima haar rug verbrandde. Uit het bijschrift blijkt dat de verbranding alleen daar zit waar de zwarte motieven van de witte kimono die de vrouw droeg zich bevonden.⁴³ De huid onder de witte stof is volkomen gaaf.⁴⁴ In een andere publicatie adviseert de rijksoverheid tegen zogeheten 'contactverbranding' altijd een hoofddeksel te dragen, bij voorkeur 'met brede klep of rand'.⁴⁵

De rijksoverheid toont zich aan het einde van de brochure optimistisch over het effect van haar raadgevingen:

'[I]n zeer vele ... gevallen zal het naleven van wat in dit boekje staat, voor u het verschil kunnen betekenen tussen meer of minder ziek of gewond zijn, en zelfs tussen dood en leven. In ieder geval zal het uw kansen vermeerderen om zonder ernstige gevolgen een oorlog door te komen.'⁴⁶

De burger, 'in het bezit van de *Wenken*', draagt volgens de rijksoverheid vanaf nu 'een eigen verantwoordelijkheid'.⁴⁷ De brochure maakt de bevolking duidelijk dat ze het nu helemaal zelf moet doen: de BB treedt nog slechts op als adviseur. De BB-organisatie krijgt de opdracht de bevolking te helpen het pakket aan voorgestelde maatregelen toe te passen.

Waarom de *Wenken*?

De Nederlandse overheid staat met haar voorlichtingscampagne over de individuele zelfbescherming niet alleen. In hetzelfde jaar als in Nederland verschijnt in Duitsland *Jeder hat eine Chance*, in 1962 in de Verenigde Staten *Fall-out Protection*, enkele jaren

daarna in België *Leeft wie wil*, in Engeland *Protect and Survive* en in Frankrijk *Savoir pour vivre*.⁴⁸ Al deze publicaties zijn gebaseerd op soortgelijke principes als de *Wenken*. De rijksoverheid en met haar de BB stuiten net als elders in toenemende mate op de grenzen van de collectieve beschermingsmiddelen. In de *Wegwijzer Bescherming Bevolking* erkent de rijksoverheid haar onvermogen om de bevolking tegen de kernraket, het nieuwste wapen op dat moment, collectief te beschermen:

'De gevaren van kernwapenexplosies zijn niet te ondervangen door de bouw van schuilgelegenheden. Het is eenvoudig onbetaalbaar om heel Nederland van schuilkelders te voorzien. Maar zelfs als dat niet het geval zou zijn, zouden schuilkelders nog geen afdoende oplossing bieden. Immers, zelfs wanneer voor een aanval kan worden gewaarschuwd, hetgeen gezien de ontwikkeling van geleide wapens twijfelachtig is, zou de waarschuwingstijd van hooguit enkele minuten onvoldoende zijn om de bevolking rond de vermoedelijke aanvalsdoelen in staat te stellen tijdig de schuilplaats te betrekken.'⁴⁹

De maatschappelijke angst voor de atoombom blijkt zich vooral te richten op de radioactieve straling. Radioactiviteit kun je niet zien, horen of voelen. *De Volkskrant* heeft het over een 'sluipmoordenaar' die je ongezien van achteren nadert en je vervolgens ongemerkt doodt.⁵⁰ Het ligt voor de hand dat de rijksoverheid in de *Wenken* vooral aan de mogelijkheden van persoonlijke bescherming tegen dit gevaar speciale aandacht besteedt.

Eén voor de BB-organisatie positief effect van de afschrikingsstrategie is dat het succes ervan tot dan toe een herwaardering van de conventionele wapens met zich meebrengt. Vanuit het principe van de afschrikingsstrategie gezien groeit met het aantal kernwapens indien ze ook echt zouden worden gebruikt, het geloof in de totale vernietiging en daarmee het ongeloof dat dit ook werkelijk een keer zal gebeuren. Wil men toch oorlog voeren, dan kan men dit beter niet doen met het nucleaire 'kamikazewapen', maar met het nog wel inzetbare conventionele wapen. Een Derde Wereldoorlog die uitsluitend met conventionele wapens wordt uitgevochten, krijgt in deze redenering weer meer werkelijkheidswaarde. Vanuit deze gedachtegang kan de rijksoverheid in alle redelijkheid conventionele wapens weer op haar beschermingsagenda zetten. Dit doet ze in de *Wenken*.

De beschermingsadviezen van de rijksoverheid gelden alleen bij inachtneming van de voorwaarden waarop ze zijn gebaseerd. Het gaat om een standaardpakket aan individuele beschermingsmaatregelen waarmee de bevolking haar persoonlijke veiligheid kan verhogen. De rijksoverheid vindt dit pakket niet zonder meer vanzelfsprekend, zo blijkt uit een andere publicatie:

'Hoe onwaarschijnlijk het ook moge klinken, toch is het zo dat met eenvou-

dige middelen ieder zich - ook tegen de uitwerking van de atoombom - in het randgebied een doeltreffende bescherming kan verschaffen.”⁵¹

Menig BB-functionaris haalt daarna opgelucht adem: eindelijk heeft de rijksoverheid de voorlichting over de atoombom zelf ter hand genomen. Mijnlieff, directeur-generaal Openbare Orde en Veiligheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, spreekt zijn vertrouwen uit dat de *Wenken* de overdreven verhalen over de kernoorlog voorgoed zal ‘neutraliseren’.⁵²

De *Wenken*, verpakt in een stevige gele envelop van Binnenlandse Zaken, wordt begin oktober 1961 huis aan huis verspreid. Ze bevat een eenvoudige rode brochure, de zogeheten ‘Toelichting’, bestaande uit tekst en tekeningen, een stevige kaart met ‘ophanggaatje’ met de ‘Toelichting’ in telegramstijl nog eens kort opgesomd en verder een EHBO-boekje. Ik beschrijf hier alleen de ‘Toelichting’, de eigenlijke *Wenken*. De rijksoverheid raadt de bevolking aan de kaart in ieder geval goed te bewaren, bijvoorbeeld aan een spijker in de meterkast.

De persreacties

Na het verschijnen van de *Wenken* reageert de pers in eerste instantie met gemengde gevoelens. De brochure heeft volgens haar interesse bij de burger gewekt. *De Volkskrant* opent haar artikel met de kop ‘BB gebombardeerd met vragen over huis-aan-huis folders’. Volgens de verslaggever is de BB al begonnen met het verstrekken van ‘raadgevingen ... over het gezamenlijk inrichten van schuilkelders door groepjes flatbewoners’. De krant citeert een woordvoerder van Binnenlandse Zaken die zegt ‘meer dan tevreden’ te zijn. Naar zijn idee is de BB door de *Wenken* ‘in het middelpunt van de belangstelling’ komen staan.⁵³ In *Het Parool* concludeert minister Toxopeus van Binnenlandse Zaken op basis van een NIPO-onderzoek dat een-vijfde deel van de bevolking de in de *Wenken* aanbevolen ‘maatregelen’ reeds heeft genomen. Op verzoek van de NIPO-enquêteurs kon 96% van de ondervraagden de brochure tonen:

‘Het NIPO-onderzoek heeft ... aangetoond dat het merendeel van ons volk zich wel degelijk iets van de voorlichting aantrekt.’⁵⁴

Maar tegelijkertijd valt er ook veel kritiek te beluisteren. Toxopeus wijst er in hetzelfde krantenartikel ook op dat slechts 29% de voorlichting als rondit positief beoordeelt en dat bij het merendeel flinke kritiek te beluisteren valt. Voor Toxopeus valt het al met al toch nog mee:

‘[O]ok velen, die de inhoud ervan als waardeloos en klinkklare nonsens kwalificeerden, [hebben] toch de moeite genomen om het mapje ergens in huis op te bergen.’⁵⁵

In tweede instantie komt de pers vooral met vragen. Een verslaggever vat eerst op neutrale toon de brochure samen en wijst de rijksoverheid er vervolgens op dat ze een aantal Amsterdammers bij de distributie heeft overgeslagen, waaronder de woonbootbewoners.⁵⁶ In sommige kranten verschijnen ingezonden brieven met vragen als: 'Als ik mijn huis stof- en luchtdicht moet afsluiten, hoe moet ik dan ademen?'⁵⁷ Daarnaast verschijnen ingezonden brieven van ontevreden burgers. De eerder genoemde journalist van *de Volkskrant* noemt twee categorieën die niet met de *Wenken* uit de voeten kunnen: kamer- en flatbewoners.

'Kamerbewoners beschikken niet over een kelder en moeten maar hopen, dat ze in geval van nood ergens onderdak kunnen komen. In de (hoge) nieuwbouwflats lopen de bewoners van de bovenste etages de kans meer radioactieve neerslag op te vangen dan de mensen die beneden wonen. De vragen, die bij de BB zijn binnengekomen kan men het best omschrijven met "Hoe kom ik beneden?". Burenruzies gooien nog wel eens roet in het eten.'⁵⁸

Vrij Nederland publiceert een brief van een kleinbehuisd iemand uit Amsterdam:

'Zou de minister ook aanwijzingen kunnen geven voor mensen met een één- of tweekamerwoning? Waar zou dan de beste schuilgelegenheid zijn?'⁵⁹

Zelfs in *De Telegraaf* wordt de voorlichting inadequaat gevonden omdat vooral stadsbewoners buiten de boot dreigen te vallen:

'Menige stedeling die een flatje bewoont en geen kelder heeft, niet eens een tuintje waar hij een schuilgat zou kunnen graven, kan met die goede raad niet veel beginnen.'⁶⁰

Duidelijk wordt dat de pers geen oog heeft voor de peilers waarop de *Wenken* berusten. Geleidelijk aan groeit de twijfel en worden de op- en aanmerkingen kritischer. Een verslaggever van *de Volkskrant* richt zijn kritiek aanvankelijk vooral op het summiere karakter van de geboden bescherming:

'We staan tegenover de kernoorlog en dus ook tegenover de BB sterk emotioneel, ja krampachtig. Als de kernoorlog een werkelijk gevaar is, dan moeten van overheidswege maatregelen worden genomen, en wel heel wat verderstreckende maatregelen dan een zakje met enkele nogal wereldvreemde raadgevingen op te hangen aan een spijker.'⁶¹

Men eist aanvullende maatregelen en wel betaald door de rijksoverheid. *De Telegraaf* plaatst de volgende ingezonden brief:

‘Voor de meeste particulieren is het financieel niet mogelijk om een kelder of een souterrain zó te laten inrichten, dat men wanneer het eventueel tot een oorlog mocht komen, een voldoende bescherming heeft. Daarom zou ik willen vragen of het niet mogelijk is, dat de overheid van de defensie-uitgaven een gedeelte beschikbaar stelt om in openbare gebouwen kelders te laten inrichten voor de bevolking. Zodat ook diegenen die niet voor een eigen schuilplaats kunnen zorgen bescherming vinden.’⁶²

Een verslaggever van *de Volkskrant* citeert uitvoerig uit de elders geventileerde opvattingen van de psycholoog Nico Frijda: ‘[D]e aard van de voorgestelde maatregelen leidt tot onzekerheid. ... Veel spot op de aanbevelingen heeft de toon van kwaadheid op een tekort schietende vader.’⁶³ Oorlogsbescherming tegen kernwapens is psychologisch gezien een complex onderwerp en de rijksoverheid gaat hier volgens Frijda verkeerd mee om:

‘Men wordt met de neus op dingen gedrukt die men niet kán doen, terwijl dat toch eigenlijk zou moeten. Men krijgt niet de illusie van een gegarandeerde bescherming, maar alléén de mogelijkheid het geluk een beetje te helpen.’⁶⁴

Bezorgdheid over het in de voorlichting nogal gedetailleerd beschreven gevaar vermengt zich steeds nadrukkelijker met badinerende opmerkingen over het geheel. De *Wenken* is bedoeld voor de ‘minder erge situatie’ en geeft alleen mogelijkheden ‘hoe het geluk een beetje te helpen’. Een deel van de pers kapittelt de voorlichting al in haar eerste reacties als irrealistisch en ongeloofwaardig. De *state simplification* ‘een halve maatregel is beter dan geen maatregel’ heeft op de pers precies het tegenovergestelde effect: ‘geen maatregel is beter dan een halve maatregel’.

Parool-columnist de Dagboekancier laat zich als eerste ronduit negatief uit over de ‘dilettantische’ overheidsbrochure. Hij noemt de voorlichting een ‘fopspeen’ en ‘gevaarlijker ... dan helemaal niets’:

‘Uit de badinage die ik mij ... veroorloof, leide men vooral niet af, dat ik, en met mij dit dagblad, geen fervent voorstander zou zijn van voorlichting, die ons zou kunnen helpen onder bepaalde omstandigheden onszelf zo goed mogelijk te beschermen tegen de verschrikkelijke gevaren van een kernoorlog. Juist daarom verzetten wij ons er tegen, dat dit op zulk een dilettantische manier gebeurt. Voorlichting? Graag, maar dan een die rekening houdt met de realiteit en die getuigt van voorstellingsvermogen.’⁶⁵

Voor een journalist van *Vrij Nederland* geldt de *Wenken* van meet af aan als een volkomen mislukking. Voor hem is de Derde Wereldoorlog per definitie een kernoorlog en dan toch rekening willen houden met conventionele wapens zoals de rijksoverheid dat doet leidt de aandacht alleen maar af:

‘[W]ij achten de kwestie van de individuele zelfbescherming een te ernstige zaak om haar door een slecht voorbereide, dilettantische opzet onverkoopbaar te laten zijn voor het Nederlandse volk.’⁶⁶

Het lijstje met de noodzakelijke voedselvoorraad beoordeelt hij als volkomen overbodig:

‘Het is een onzinnige noodvoorraad, die vermoedelijk onaangeroerd zou blijven liggen [bij gebrek aan] elektriciteit... Wat dan te beginnen met een kilogram groene erwten (in sloopje), of een fles slaolie, of rijst, of macaroni, of spaghetti...’⁶⁷

Enkele maanden later heeft de pers alleen nog maar kritiek op de voorlichting: niemand kan er nog begrip voor opbrengen. De moeite die de rijksoverheid zich heeft getroost om vooral de ‘gewone man’ tegemoet te komen, wordt niet opgemerkt. Een journalist van *Vrij Nederland* gaat in Amsterdam voor ‘nadere inlichtingen’ op zoek naar de BB-vrijwilliger die hem, zoals de *Wenken* aangeeft, hierover kan voorlichten. Wat hij kennelijk verwacht gebeurt ook: de vrijwilliger blijkt onvindbaar. Hij belt vervolgens naar het BB-kantoor aan de Weesperzijde en krijgt hier te horen dat de vrijwilligheid jammer genoeg juist in Amsterdam nogal wat te wensen overlaat:

‘Een enigszins matte BB-stem moest ons toevertrouwen dat de ideale sterkte slechts voor eenderde bereikt is en dan nog zonder voldoende opleiding.’

De BB-ambtenaar raadt andere belangstellenden aan zich voortaan rechtstreeks tot ‘onze Dienst BB’ te wenden, aldus de journalist.⁶⁸

Mulisch’ *Wenken* voor de Jongste Dag

Dertien dagen na de *Wenken*, op 16 oktober 1961, verschijnt de *Wenken voor de Bescherming van uw Gezin en Uzelf, tijdens de Jongste Dag*, het persoonlijke antwoord van de schrijver Harry Mulisch op de overheidsvoorlichting. Het geschrift lijkt uiterlijk sprekend op de *Wenken*. De schrijver zegt hier zelf over: ‘Hetzelfde formaat, hetzelfde wc-papier, hetzelfde soort knullige tekeningetjes.’⁶⁹ Hij betoont de rijksoverheid hiervoor zijn erkentelijkheid: ‘Met dank aan de anonieme auteur van het copyrightloze geschrift *Toelichting op de Wenken voor de Bescherming van Uw Gezin en Uzelf*.’⁷⁰ Zijn reactie op de overheidsbrochure blijkt vooral te zijn ingegeven door de, in zijn woorden, ‘onnavolgbare hondse stijl’ en de ‘opgeruimde bloemkoolcommentaren’. In zijn brochure plaatst Mulisch passages uit de bijbelse Openbaring van Johannes tegenover delen uit de *Wenken*. De onderlinge gelijkenis spreekt voor Mulisch voor zich:

‘Zoals deze stijl [van de *Wenken voor de Bescherming van uw Gezin en Uzelf, tijdens de Jongste Dag*, RL] zich verhoudt tot die van de Apocalyps, zo verhouden de *Wenken* van de BB zich tot de werkelijkheid van een volgende oorlog.’⁷²

Wenken

9 : 1-2

En de vijfde engel heeft gebazuind,
 en ik zag eene ster, gevallen uit den hemel
 op de aarde, en haar werd gegeven
 de sleutel van den put des afgronds.
 En zij heeft den put des afgronds geopend ;
 en er is rook opgegaan uit den put,
 als rook eens grooten ovens ; en de zon
 en de lucht is verduisterd geworden
 van den rook des puts.

Wenken voor de Jongste Dag

de B van Bespottelijk
 de B van Beunhazen
 de B van Bedriegen

WAT DOE IK TEGEN DE PUT DES AFGRONDS?

Als u misschien dacht, dat het nu afgelopen is, moeten wij u helaas teleurstellen. De grootste gevaren heeft u nog voor de boeg, en er zal alles gevergd worden van uw tegenwoordigheid van geest en daadkracht. Denkt u er ook aan, dat het niet mogelijk is te bereiken, dat u helemaal ongedeerd alle engelen doorkomt, maar alle beetjes helpen om hun werking zover af te zwakken, dat zij niet meer gevaarlijk is.

U zult gewaarschuwd worden door het

zevende alarm

Ten einde niet in de war te komen met voorgaande en nog volgende signalen, krijgt u nu *dertien* korte stoten afgewisseld met *zeventien* lange te horen. Tel dus vooral zorgvuldig mee. Een aardig karweitje voor de kinderen !

En nu de vijfde engel.

Als u het ongeluk hebt, te wonen op de plaats waar de put des afgronds geopend wordt, zal uw schuilgelegenheid weinig baat brengen. Op de tekening kunt u zien, wat de uitwerking van de neervallende ster zal zijn. Hierbij zijn wij uitgegaan van een zeer klein type. Op dit type ster moet u zich intussen niet blindstaren. Als nu b.v. de ster achtmaal zo zwaar is als de ster uit de tekening, moeten de afstanden wor-

Het geschrift krijgt twee herdrukken, in 1967 en 1981 en heet vanaf dan kortweg *Wenken voor de Jongste Dag*.⁷³ Pas in 1967 reageert de pers. Een boekbespreker van *NRC Handelsblad* spreekt dan als volgt zijn waardering uit voor Mulisch:

'Om die brochure te hekelen heeft hij in *Wenken voor de Bescherming van uw Gezin en Uzelf, tijdens de Jongste Dag* een ondergangsverhaal uit de Openbaring van Johannes genomen en dit van hetzelfde soort vals-gemoedelijke commentaar voorzien als de brochure gaf op een atoomaanval.'⁷⁵

Openbaring

30

Beveiliging huis door middel van zandzakken opgestapeld tegen de buitenmuur (1)

Beveiliging huis door middel van zandzakken opgestapeld tegen de buitenmuur (2)

Ook *Vrij Nederland* complimenteert Mulisch dan met de 'zo aardig ... gepersifleerde *Wenken*'.⁷⁶ *Trouw* kan zich helemaal vinden in diens 'cynische terminologie'.⁷⁷ Voor een journalist van de *Volkskrant* is het - inmiddels is het 1980 - 'sinds Mulisch' duidelijk 'dat de BB een lacher is'.⁷⁸ Volgens een andere journalist verbindt Mulisch de 'ambtelijke beuzelarij van de BB-voorschriften' met de 'taal van Johannes'.⁷⁹ De beeldspraak van Mulisch gaat behoren tot het favoriete woordgebruik van diverse journalisten:

'Het bevindt zich allemaal op het niveau van - zoals Harry Mulisch dat ooit heeft beschreven in zijn *Wenken voor de Jongste Dag* - Ot en Sien in Hiroshima.'⁸⁰

In de herdruk van 1981 illustreert Mulisch zijn tekst met authentieke foto's van de gevolgen van de atoombom op Hiroshima.

Vanaf die tijd noemen kritische journalisten de *Wenken* in hun artikelen over de BB bij voorkeur *Wenken voor de Jongste Dag*.⁸¹ De pers wijst erop dat de gedetailleerdheid waarmee de *Wenken* een 'kleine' kernoorlog beschrijft en de beperkte bescherming ertegen op zich al angstverwekkend werkt. De vorm waarin de overheidsvoorlichting is gegoten roept vragen en angstgevoelens op over wat te doen als het wel 'erg' is. Mulisch geeft, als een van de weinigen begin jaren zestig, enige invulling aan dit 'erge', door de tekst uit de *Wenken* te vermengen met passages uit de Bijbelse Apocalyps en met foto's van het Hiroshima-na-de-atoombom. Het tegenwicht dat hij hiermee tegen de voorlichting van de rijksoverheid wil bieden blijkt slechts een begin. Ik noem dit de *folk simplification* van 'de horror van de *Wenken*'.

De wijkhoofden als uitvoerders van de *Wenken*

In mijn interviews met de Amsterdamse oud-wijkhoofden vraag ik hun ook of ze in deze tijd als adviseur op het gebied van de gezinsschuilruimte nog wat hebben kunnen doen. Geen enkel oud-wijkhoofd blijkt iemand te kennen die een schuilruimte heeft gemaakt, hoe geïmproviseerd dan ook. Zelfs het voortvarende wijkhoofd Tuin zegt dat hij in zijn buurt geen mensen heeft kunnen helpen. Zijn klanten konden volgens hem de extra voorzieningen voor de schuilruimte simpelweg niet betalen:

'Dat is allemaal mooi op papier, maar zolang ik daar als groenteman zit en de mensen zijn allemaal al een week achter met hun centen - om in leven te blijven - dan blijft er niet veel geld over om een "achter-affie" te doen. ... Ik had voor 80% pofklanten ... Want zó kregen ze het geld of zó moesten ze de bakker, de kruidenier en de groenteman weer betalen.'⁸²

Oud-wijkhoofd Edel kan zich nog één vrouw herinneren die hem heeft aangeklampt met de vraag wat ze moest doen. Maar hij vond de sfeer waarin zijn advies werd ingewonnen niet bepaald optimaal:

'Nou, dan ging ik er met die vrouw heen en dan zei ik: "Daar en daar kunt u het beste schuilen. ... En dan zat die man van die vrouw erbij. Die vond dat allemaal maar flauwekul. Dat kon je echt zien. Ik trok me daar verder niks van aan, hoewel ik het wel hinderlijk vond. Die vrouw was erg bezorgd voor haar kinderen en die man maar doen van: "Ach, dat helpt toch allemaal niks".'

Op mijn vraag of ze daarna ook daadwerkelijk een schuilruimte heeft gemaakt antwoordt hij:

'Dan ga je niet kijken ... Dat moeten de mensen zelf weten... Ik heb nooit respons gehad, zo van dat ze zei: "Komt u eens kijken of ik het wel goed gedaan heb".'⁸³

In Amsterdam circuleert nu nog steeds het gerucht dat bemiddelde families in deze tijd dure particuliere schuilkelders onder hun huis of tuin hebben laten bouwen. Over Buitenveldert doet het verhaal de ronde dat minstens vijftig huiseigenaren over zo'n schuilkelder zouden beschikken.⁸⁴ De oud-wijkhoofden kennen deze geruchten ook maar bewijzen ontbreken.

En wat hebben de oud-wijkhoofden eigenlijk zelf met de adviezen in de *Wenken* gedaan? Uitermate weinig, zo lijkt het. Een oud-wijkhoofd blijkt even vluchtig gezocht te hebben naar de meest veilige plek in zijn huis:

'Je hebt wel eens plekjes in je huis waarvan je zegt: "Goh, hoe is het toch mogelijk! Dat is toch helemaal intact gebleven in de oorlog". Dat zag je dan wel. Dat vond ik wel belangrijk, dat je dat even weet, hè.'⁸⁵

Tuin zegt dat hij alleen advies heeft gegeven aan andere BB-vrijwilligers, tijdens BB-bijeenkomsten. Zelf heeft hij nooit iets ondernomen. Bij het ene wijkhoofd komt dit 'omdat wij toen gewoon geen geld hadden'. De ander legt de oorzaak bij de ongeschiktheid van zijn toenmalige woning: 'In Geuzenveld had ik een flatje, maar dan een klein flatje, op de derde verdieping. Dat kon beslist niet'. Weer een ander vindt dat je in Amsterdam dan 'al meteen in het water zit'.

In 1982 geeft de *Paladijn* toe dat in Nederland zo goed als niemand een schuilkelder in of nabij zijn huis heeft gemaakt.⁸⁶

De kritische pers gebruikt slechts een spottende toon om de *Wenken* te becommentariëren. Voor een *Vrij Nederland*-journalist heeft vanaf dat moment de gehele BB afgedaan:

'Er wordt gewerkt met blokwachters die er niet zijn [en] met schuilgelegenheden ... die onmogelijk bescherming kunnen bieden tegen instorting en radioactiviteit.'⁸⁷

Practisch niemand volgt dus de adviezen van de rijksoverheid op, zelfs de gedreven wijkhoofden niet. Elke 'illusie van gegarandeerde bescherming' die er daarvoor wellicht nog was, is daarmee vervlogen. *De Volkskrant* heeft het in 1967 over de 'half ambtelijke, half huiselijke toon van de BB-brochure met raadgevingen'.⁸⁸ De *NRC* refereert in hetzelfde jaar aan de 'BB-brochure [waarin] onder de tafel gaan zitten de meest in het oog springende raadgeving was'. 'Het idee van een kernoorlog als iets normaals', aldus de verslaggever, is er nog het meest funeste aan.⁸⁹ Voor het hilarische effect verzinnen journalisten er soms dingen bij. Zo zou, aldus dezelfde *Volkskrant*, de 'BB-brochure' adviseren om bij een kernoorlog 'in een regenjas onder de keldertrap' te gaan zitten.⁹⁰ Een regenjas komt in de *Wenken* niet voor. *Het Parool* zet in 1968 'De BB waakt' boven een artikel. De krant drijft hiermee de spot met een BB-liedje uit de beginjaren, met name met de volgende strofe:

'Gaaf u nu maar heel rustig slapen,
wij oefenen en kijk hoe het gaat.
En als de problemen straks komen,
dan staan wij voor Den Broeder paraaf.'⁹¹

Kennelijk is de rijksoverheid niet voorbereid op een eventuele slechte ontvangst van de *Wenken*. In 1962 becommentarieert ze gelaten een en ander in het BB-blad *De Vierde Macht*:

'Begrip ... voor het raadselachtige onzichtbare radioactieve stof ontbreekt en ... het verzet tegen de mogelijkheid van een oorlog van grote omvang en vol verschrikkingen ... is versterkt.'⁹²

De verbazing van de rijksoverheid over het feit dat mensen na lezing van de *Wenken* zich tegen het fenomeen kernoorlog zelf keren, vormt op zich zelf al een illustratie van het simplistische karakter van de *Wenken*. De beslissing van de rijksoverheid om ook de kernoorlog op te vatten als een *state simplification*, als een 'nucleair best-case scenario', zal structureel blijken te zijn.

Noten

1. Een deel van dit hoofdstuk is reeds eerder, in een andere vorm, verschenen. Zie Leenders (1997).
2. *Opinieonderzoek Bescherming Bevolking* (1959:VI,2,9), *De Vierde Macht* (december 1960:173).
3. *Opinieonderzoek Bescherming Bevolking* (1959:VI,2,9).
4. *De Vierde Macht* (oktober 1960:143).
5. *De Haagse Post* (11-2-61).
6. Mulisch 1961. Zover ik weet is Mulisch' parodie in deze tijd internationaal enig in zijn soort. Pas in 1982 verschijnen er in diverse Westerse landen parodieën op de voorlichting van de internationale zusters van de BB. In Groot-Brittannië publiceert Raymond Briggs *When the Wind Blows* (1982), een ontroerend maar ook uiterst cynisch stripverhaal over een Engels echtpaar dat tevergeefs de Derde Wereldoorlog met behulp van de BB-aanwijzingen probeert te overleven. In Frankrijk en Duitsland verschijnen de hilarische zwartboeken *Tous aux Abris* van Pierre Francois Derems (1982) en *Für den*

- Ernstfall* van Elisabeth Kmölniger (1982). In de Verenigde Staten tenslotte komt het *Official Government Nuclear Survivors Manual* (1982) op de markt.
7. *Vrij Nederland* (12-11-60).
  8. *de Volkskrant* (14-9-61).
  9. *De Telegraaf* (21-9-61).
  10. *De Telegraaf* (21-9-61).
  11. *Het Parool* (22-9-61).
  12. *de Volkskrant* (17-8-61), zie ook *de Volkskrant* (22-9-61, 23-9-61, 29-9-61, 3-10-61, 17-10-61).
  13. *de Volkskrant* (17-8-61).
  14. *De Wenken* (1961:26).
  15. *De Wenken* (1961:12).
  16. *De Wenken* (1961:5).
  17. *De Wenken* (1961:23). Zie ook Boddens Hosang (1961:69).
  18. *De Wenken* (1961:17). Zie ook Boddens Hosang (1961:61).
  19. *De Wenken* (1961:5,13,15,16).
  20. *De Wenken* (1961:5). Zie ook Boddens Hosang (1961:67).
  21. *De Wenken* (1961:17), Boddens Hosang (1961:70).
  22. *De Wenken* (1961:6,9).
  23. Zie de tekening in Boddens Hosang (1961:75).
  24. *De Wenken* (1961:10-11).
  26. *De Wenken* (1961:11).
  27. *De Wenken* (1961:11). Boddens Hosang (1961:93) toont een tekening van een man onder zijn werkbank.
  28. *Radioactieve neerslag en wegvervoer*. (z.j.:10).
  29. Boddens Hosang (1961:82,83).
  30. *De Wenken* (1961:17), Boddens Hosang (1961:57).
  31. *De Wenken* (1961:27,28).
  33. *De Wenken* (1961:21), Boddens Hosang (1961:73).
  34. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:IV-E-1).
  35. *Bescherming tegen Kernwapens* (1969:37).
  36. *De Wenken* (1961:9).
  37. *De Wenken* (1961:6,11).
  38. *De Wenken* (1961:6,11).
  39. *De Wenken* (1961:6,11).
  40. Zie de foto in *De Haagse Post* (11-2-61) van een vrouw die met een blusemerpomp de brandende gordijnen probeert te blussen.
  41. *De Wenken* (1961:9).
  42. *Handleiding Vraagbaak* (z.j.), vooral 'Punt Aanvulling 3'.
  43. *Handleiding Atoombescherming* (1954).
  44. *Atoomgevaar? Dan zeker BB* (1956:11). Filmstrip *Zelfbehoud en Zelfbescherming* (z.j.). Deze beschermingswijze wordt nog aanbevolen in 1979 in *De Paladijn* (september, 1979:14), met het onderschrift onder de foto van de Japanse vrouw: 'Door de hitteflits bij de explosie zijn de zwarte motieven in de kimono in de onderliggende huid van de vrouw gebrand.'
  45. *Bescherming tegen Kernwapens* (1969:33,52).
  46. *De Wenken* (1961:26).
  47. *De Vierde Macht* (januari 1962:4).
  48. *De Vierde Macht* (maart 1962, mei 1962, januari 1966, februari 1966, maart 1966, april 1967), Derems (1982:3,169).
  49. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:III-B-20).
  50. *de Volkskrant* (23-9-61).
  51. *Atoomgevaar? Dan zeker BB*. (1956:6).
  52. *De Vierde Macht* (april 1960:54).

53. *de Volkskrant* (3-10-61).
54. *Het Parool* (20-10-61).
55. *Het Parool* (27-12-61).
56. *de Volkskrant* (7-11-61).
57. *de Volkskrant* (7-11-61).
58. *de Volkskrant* (3-10-61).
59. *Vrij Nederland* (7-10-61).
60. *De Telegraaf* (21-9-61).
61. *de Volkskrant* (14-10-61).
62. *De Telegraaf* (12-10-61).
63. De krant citeert uit een artikel van de hand van Frijda over dit onderwerp begin 1962 in *Het Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*. Een preciezer bronvermelding ontbreekt.
64. *de Volkskrant* (4-1-62).
65. *Het Parool* (3-10-61).
66. *Vrij Nederland* (30-9-61). De journalist J. van den Berg is hier de belangrijkste criticus van de BB-organisatie. Zie ook Van den Berg (1966).
67. *Vrij Nederland* (30-10-61).
68. *Vrij Nederland* (30-9-61).
69. Mulisch (1981:12-13). Het voorwoord uit 1961 is opnieuw opgenomen in het voorwoord van de herdruk uit 1981. De eerste druk uit 1961 heb ik niet meer kunnen achterhalen.
70. Mulisch (1967a:134). Dit deel uit 1961 is opnieuw opgenomen in de herdruk van 1967.
71. Mulisch (1967a:156-157).
72. Mulisch (1967a:134).
73. Zie Mulisch (1961, 1967a, 1967c, 1981).
75. *NRC Handelsblad* (9-12-67).
76. *Vrij Nederland* (18-12-71).
77. *Trouw* (31-1-80).
78. *de Volkskrant* (1-3-80).
79. *De Nieuwe Linie* (2-8-67).
80. *De Tijd* (30-3-84). Zie ook Mulisch (1981:39).
81. *Trouw* (31-1-80), *De Tijd* (30-3-84).
82. Interview met Tuin, 28 februari 1992, 12.00 - 17.00 uur. Na zijn pensionering verhuist hij naar Amsterdam-Nieuw West, alwaar het interview plaatsheeft.
83. Interview met Edel, 4 maart 1992, 14.00 - 17.00 uur.
84. *Het Algemeen Handelsblad* (31-7-65).
85. Interview met Mw. Vogel op 10 maart 1992, van 14.00 tot 17.00 uur. Vogel was gedurende de hele BB-periode vrijwilligster in diverse functies, waaronder wijkhoofd van een deel van de Spaarndammerbuurt.
86. *De Paladijn* (april 1982:4-5).
87. *Vrij Nederland* (30-9-61).
88. *de Volkskrant* (19-8-67).
89. *De NRC* (9-12-67).
90. *de Volkskrant* (19-8-67).
91. *Het Parool* (9-2-68). Later wordt ook in andere kranten aan dit BB-lied gerefereerd. Zie 'Liedjes over rustig slapen' (*de Volkskrant* 22-6-74) 'Gaaf u maar rustig slapen' (*De Waarheid* 14-1-84).
92. *De Vierde Macht* (januari 1962:3).

8 Nucleaire SF en de BB

Inleiding

In deze periode zien in ons land drie nucleaire SF-films het licht die de BB direct aangaan omdat ze nauw aansluiten bij de taken die de organisatie zich heeft gesteld. De beelden en thema's uit de films staan echter haaks op hetgeen de BB zelf onder de bevolking verspreidt. Het verschil zit voor een belangrijk deel in het feit dat de films de kernoorlog ook in zijn uitwerking als onbestrijdbaar afschilderen, terwijl volgens het BB-scenario de kernoorlog een kortstondig moment is waarna men de gevolgen ervan op een zinvolle manier kan gaan aanpakken. De consequente boodschap van de films dat een kernoorlog alleen maar gruwzaam zal zijn, brengt de BB niet alleen structureel in het defensief, maar dwingt haar er ook toe als reactie steeds weer nieuwe *state simplifications* te produceren.

Vanaf de atoombomaanvallen op Hiroshima en Nagasaki in 1945 verschijnt er regelmatig nucleaire SF op de Amerikaanse markt, in de vorm van goedkope paperbackromans maar ook in de vorm van speelfilms die soms zijn gebaseerd op deze romans.¹ De nucleaire SF doet in Nederland pas goed haar intrede in het veranderende maatschappelijke klimaat van de *roaring sixties*. Dit is tevens de periode waarin de BB vanwege de negatieve perskritiek maatschappelijk reeds in de problemen is geraakt.

Aan de hand van de nucleaire SF-films en de perskritiek erop laat ik hier zien hoe zich in deze periode enkele nieuwe *folk simplifications* met betrekking tot de BB ontwikkelen. Ik gebruik hiervoor nucleaire SF-films omdat ik ze zie als 'extreme' vormen van collectieve fantasieën die er in deze periode over de Derde Wereldoorlog bestaan. De erin getoonde oorlogsbeelden zijn opzettelijk 'gehorroriseerd'. Maar juist in deze 'horrorisering' tonen ze een hier relevant kenmerk: een versimpeling van de werkelijkheid ofwel een *folk simplification*. Voor de SF-film *On the Beach* (1959) van Stanley Kramer noem ik deze 'de hele wereld is een groot kerkhof'; voor *Dr. Strangelove, or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb* (1964) van Stanley Kubrick 'de onbetrouwbare machthebber' en voor *The War Game* (1967) van Peter Watkins 'niemand wil een kernoorlog overleven'. Al deze *folk simplifications* sluiten aan bij eeuwenoude angstfantasieën en ontleen daaraan voor een deel hun kracht.

Maar we zien nog iets anders gebeuren. In *The Wargame* bijvoorbeeld wordt de BB zelf - in de hoedanigheid van haar Britse zuster *Civil Defence* - voor het eerst binnen een nucleaire SF-film visueel gekoppeld aan een gefantaseerde gruwzame Derde Wereldoorlog. In de persreacties raken de beelden en opvattingen uit de nucleaire SF hierdoor verweven met de beelden en opvattingen van de BB. De in de films getoonde *folk simplifications* genereren, door de discussies erover en de gebruikte beeldspraak in de pers, weer nieuwe *folk simplifications*. Vaak gebeurt dit in de vorm van een herdefinitie van de activiteiten van de BB. Tegelijkertijd vindt het omgekeerde plaats. Op haar beurt doet de rijksoverheid veel moeite al de *folk simplifications* te neutraliseren. Ook in

haar reacties produceert ze nieuwe *state simplifications*, in de vorm van een herdefinitie van de inhoud van de nucleaire SF. Aan weerszijde leidt dit tot een verdere detaillering en aanscherping van de inhoud van de *simplifications*, die zich in de beeldvorming geruisloos voegen bij het reeds bestaande repertoire van simplificaties rondom de BB.

Nucleaire SF

De literatuurhistoricus Paul Brians schrijft in zijn overzichtswerk van nucleaire SF dat een kernoorlog in deze SF in de regel anders wordt afgeschilderd dan een conventionele oorlog. Een kernoorlog is kort en duurt eerder minuten dan uren. Het gaat altijd over de overheersing van de mens door machines. De hoop op overwinning is verdwenen. Concepties uit de conventionele oorlog, zoals de soldaat die zich opoffert voor gezin en vaderland of de burger die de militaire inspanningen moreel en feitelijk ondersteunt, zijn hierdoor irrelevant geworden. Ook belangrijke individuele psychologische kenmerken in een conventionele oorlog zoals moed, loyaliteit, resoluutheid, zelfopoffering en heldendom hebben hun betekenis verloren. De oorlog is niet langer een gebeurtenis die het menselijke karakter in al zijn dimensies toont. Het traditionele onderscheid tussen militairen en burgers vervaagt, met als nieuw onderscheid de betere fysieke bescherming voor de direct betrokken militairen en het immense aantal doden onder onschuldige burgers.²

In sommige vroege Amerikaanse SF-romans spelen vrijwilligers van de Amerikaanse *Civil Defense* in de afgeschilderde kernoorlog nog steeds de heldenrol uit de conventionele oorlog. Maar de kernoorlog valt dan ook nog te overleven. Een prominent voorbeeld is Philip Wylie's *Tomorrow!* (1954).³ Wylie is zelf een oud *Civil Defense* medewerker. Zijn roman krijgt ook buiten de directe lezerskring bekendheid omdat Orson Welles in 1956 het verhaal voor de Amerikaanse radio navertelt. Hij doet dit op de van hem bekende dramatische wijze, vooral beroemd geworden door het legendarische radiohoorspel *War of the Worlds* (1938). Een ander opmerkelijke SF-roman in dit genre is Pat Frank's *Alas, Babylon* (1959). Hierin overleven alleen de mensen die zich goed op een kernoorlog hebben voorbereid. In 1960 zendt de Amerikaanse zender *Playhouse 90* er een televisieversie van uit. In 1963 krijgt het boek opnieuw aandacht omdat er een toneelstuk van wordt uitgevoerd.⁴

De roman *Level Seven* (1959) van Mordecai Roshwald daarentegen volgt de veranderde regels voor nucleaire SF. Roshwald beschrijft het leven van de militairen in een ondergrondse commandopost na het uitbreken van de kernoorlog. Ondanks de hen hier geboden superbescherming sterft uiteindelijk iedereen. De roman krijgt in Amerika en Engeland veel publiciteit.

In Amerika komen na de Tweede Wereldoorlog ook regelmatig nucleaire SF-films uit, met titels als *The Beginning of the End* (1947); *Seven Days to Noon* (1950) en *The Day the World Ended* (1956). De eerste twee films zijn niet zozeer SF, als wel op de reële atoom-

bom gebaseerde fictie. *The Beginning of the End* van Norman Taurog is een door de Amerikaanse overheid goedgekeurde gedramatiseerde versie van het Manhattan Project, het militaire project in de Nevadawoestijn waar de atoombommen voor Japan werden ontwikkeld.⁵ Het Manhattan Project kwam daarna opnieuw in een gefingeerd verhaal onder de aandacht in het beroemd geworden boek *Command the Morning* (1959) van de Amerikaanse auteur Pearl S. Buck.

In *Seven Days to Noon* laat John Boulter zien hoe een atoomgeleerde dreigt een atoombom op Londen te gooien als niet onmiddellijk wordt voldaan aan zijn eis alle bestaande kernwapens te vernietigen. *The Day the World Ended* van Roger Corman beantwoordt wel aan de definitie van nucleaire SF. De film gaat over de heftige reacties van een kleine groep mensen die in een door de bergen beschermd Amerikaans stadje na de ontploffing van een atoombom nog in leven zijn. In Nederland hebben deze films nooit de grote bioscopen gehaald.

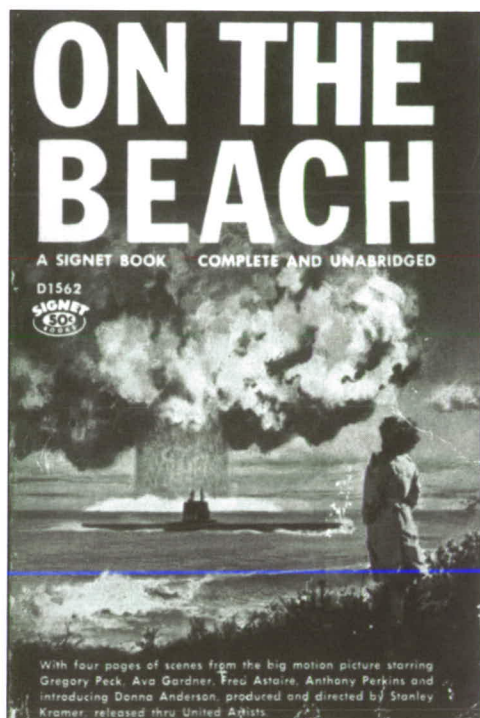
In 1953 verschijnt de Japanse semi-documentaire film *Hiroshima* van Hideo Schigawa. In 1955 gaat de film in New York in première en enkele jaren later verschijnt ze ook in de kleinere bioscopen in Nederland.⁶ Het Amerikaanse filmblad *Films in Review* benadrukt in een recensie naar aanleiding van de première - op het hoogtepunt van de Koude Oorlog - vooral het controversiële karakter van *Hiroshima*:

'Produced by the Communist dominated Teachers Union of Japan this film has been promoted by Communists in various parts of the world "to strengthen the determination of peace loving masses against war, and against militarism". ... [O]vert anti-Americanisms have been deleted from the version of *Hiroshima* that opened on May 17 in the Baronet theatre in New York, covert anti-Americanisms remains.'

De eerste speelfilm over de atoombom die ook in Nederland uitkomt en hier relatief veel persaadacht krijgt is de Franse film *Hiroshima, Mon Amour* (1959) van Alain Resnais. De door een atoombom verwoeste en weer opgebouwde stad Hiroshima vormt het decor voor een kortstondige liefdesverhouding. De mediabelangstelling geldt echter niet zozeer de atoombom, maar de experimentele vorm waarin Resnais zijn film heeft gegoten.

In hetzelfde jaar komt de SF-film *On the Beach* van Stanley Kramer in Amerika in roulatie. Ze is gebaseerd op de gelijknamige SF-roman van de Britse schrijver Nevil Shute, die in 1957 in Engeland is verschenen.⁸

In diverse Amerikaanse dagbladen verschijnt het boek in de vorm van een doorlopend stripverhaal.⁹ In 1959, rond de Kerst, gaat de film in praktisch alle grote wereldsteden in première, waaronder eveneens Moskou.¹⁰ De kern van het verhaal vormen de maatschappelijke gevolgen van de *fall-out* die na een kortstondige kernoorlog alle leven op aarde vernietigt. De hoofdrollen worden gespeeld door de in deze tijd reeds beroemde acteurs Fred Astaire, Ava Gardner en Gregory Peck.

Voorkant van Shute's *On the Beach*

In Nederland blijken er nogal wat bezwaren te zijn om deze film dan juist in Amsterdam te vertonen. De distributeur meldt dat de kerstsfeer zich moeilijk laat verenigen met een dergelijke film en stelt de vertoning uit. In sommige recensies vermoedt men dat de distributeur hiertoe door de rijksoverheid onder druk is gezet.¹¹ In 1960 verschijnt de film hier alsnog en krijgt veel belangstelling, niet alleen van de pers maar ook van de rijksoverheid.

De SF-roman *Two Hours to Doom* (1958) vormt de bron voor de Amerikaanse film *Dr. Strangelove, or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb* van Stanley Kubrick die in 1964 wordt uitgebracht.¹²

De Engelse auteur Peter Bryant (alias Peter George) publiceert zijn roman ook

in Amerika, onder de Amerikaanse titel *Red Alert*. Zowel Shute als George zijn piloot geweest bij de Britse Royal Air Force. In *Dr. Strangelove* stuurt een fanatieke Amerikaanse generaal, commandant van een militaire luchtmachtbasis, vanuit de overtuiging omringd te zijn door een communistische 'vijfde colonne', eigenhandig via een 'druk op de knop' een superatoombom op Rusland af.

In 1967 verschijnt de Engelse gedramatiseerde documentaire *The War Game* van Peter Watkins. Een belangrijk deel van de film gaat over het functioneren van de *Civil Defence*, de Engelse zusterorganisatie van de BB, binnen de context van een kernoorlog. De rode draad vormt de inhoud van de Engelse pendant van de *Wenken, Protect and Survive*, die daarvoor onder de bevolking is verspreid. De BBC gaf Watkins de opdracht tot deze film omdat ze eindelijk eens wilde weten wat er bij een kernoorlog op beschermingsgebied wel en niet mogelijk is. Het televisiestation vindt het uiteindelijke product echter te controversieel en weigert vertoning op de Engelse televisie. De tv-film komt daarmee onverwacht in de bioscoop.¹³ Evenals Kubrick laat ook Watkins het Westen als eerste op de 'button of nuclear war' drukken.¹⁴

On the Beach

Aan de vertoning van de SF-film *On the Beach* gaat een rondschrijven aan de pers van de dan nog bestaande particuliere organisatie BBB vooraf. Hierin vraagt ze het volk te waarschuwen voor diens 'fatalistische tendensen'.¹⁵ *Vrij Nederland*, die, zoals wel vaker in het verleden is gebeurd, de brief abusievelijk aan de BB toeschrijft, citeert eerst een deel

uit de brief maar geeft de producent van de film bij voorbaat het voordeel van de twijfel:

‘Hoewel de film nog steeds niet in Nederland is vertoond, meende de BB toch reeds “het publiek te moeten waarschuwen deze film niet serieus te nemen. Boek en film moeten worden ondergebracht in de categorie ‘griezelverhalen’. Als dit niet duidelijk wordt ingezien, bestaat het gevaar dat bij het publiek de mening postvat, dat er geen bescherming is tegen de uitwerking van atoombomben. ... Schrijver en filmproducenten zijn wel de laatsten die als autoriteiten op dit gebied beschouwd kunnen worden”. De BB vergeet echter dat Shute niet alleen oorlogsvlieger is geweest, maar ook als ingenieur heeft deelgenomen aan de ontwikkeling van de moderne oorlogswapenen.’¹⁶

In 1960 verschijnt het betreffende boek in vertaling op de Nederlandse markt, onder de titel *De Laatste Oever*. Onder deze titel gaat ook de film op zes maart in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in première.¹⁷

De film begint vijf jaar na dato, in 1964, wanneer de wereld al grotendeels is uitgestorven. Op Australië na dan, waar het verhaal zich afspeelt. Wat is er gebeurd? Na een kortstondige maar hevige kernoorlog drijft vanuit het noordelijk halfrond een radioactieve wolk richting zuidelijk halfrond. Dorpen en steden vallen als domino-stenen en zijn in één klap uitgestorven. Het tijdstip waarop de collectieve dood intreedt wordt bepaald door het moment waarop de *fall-out*-wolk de gemeenschap bereikt. Hoe zuidelijker men woont, hoe meer tijd men heeft. De Australische regering stelt in samenwerking met de medische stand reeds een gifcapsule ter beschikking, waarmee men zich de gegarandeerde fysieke aftakeling kan besparen.

In het zuidelijke havenstadje Melbourne doet iedereen in afwachting van het einde zijn best er nog wat van te maken. Dan vangt de militaire leiding plotseling een morse-signaal op uit de Verenigde Staten. Gedreven door de stille hoop op dit continent toch nog overlevenden aan te treffen, onderneemt een aantal mensen met een atoomonderzeeër een expeditietocht naar de herkomst van het morsesignaal. Een Amerikaanse getrouwde marineofficier (Gregory Peck) neemt de leiding. Inmiddels heeft een vrouw uit het stadje (Ava Gardner) hem haar liefde verklaard, maar hij wil hier, als in wezen nog steeds getrouwde man, niet op ingaan.

Via de periscoop slaat de duikbootbemanning vol ontzetting de ‘dode steden’ gade waar ze aan voorbijvaren, waaronder San Francisco. Een bemanningslid becommentarieert zijn gevoelens als volgt:

‘Ik had verwacht meer vernietiging te zien. Maar alleen de mensen ontbreken. Waar zijn ze toch allemaal gebleven?’¹⁸

Van de feitelijke ondergang van de wereld is weinig te zien. Er is geen sprake van vernietiging of vernietiging. Nergens laaien vuurstormen; er zijn geen zichtbare doden of

gewonden; nergens bekommeren hulpverleners zich om de radioactief besmette mensen of om de doden; nergens zijn schuilkelders. Er is alleen de beklemmende sfeer van de lege wereld. Iemand verklaart de afwezigheid van de mensen uit het gedrag van stervende dieren:

‘Een hond die sterft kruipt weg; hij wil niet gezien worden. Misschien hebben zij daar hetzelfde gedaan: zich verbergen.’¹⁹

De bemanning keert onverrichterzake terug: het morsesignaal is getraceerd en blijkt afkomstig uit San Diego. Een op een seinsleutel gevallen colaflesje werd daar door een in de wind wapperend rolgordijn heen en weer bewogen. Bij terugkomst in Australië besluit de bemanning, inclusief de marineofficier, weer terug naar zee te gaan om daar de zeemannsdood te sterven. De verliefde Australische vrouw wacht daarna in eenzaamheid op haar eigen spoedige dood. Het boek beschrijft haar einde met de woorden: ‘Toen deed zij de tabletten in haar mond en slikte ze door met een slok cognac, zittend achter het stuur van haar grote auto...’.²⁰

Na de vertoning van de film verschijnen er in de landelijke en regionale bladen uitgebreide recensies. *De Haagsche Courant* meldt:

‘Van de filmpremières die deze week de aandacht vragen, noemen wij allereerst Stanley Kramer’s verfilming van Nevil Shute’s bestseller *On the Beach*, een aangrijpend toekomstbeeld in science-fiction-stijl over de vernietiging van de wereld na een in 1964 (!) uitgebroken atoomoorlog...’²¹

Om een idee te krijgen van de sfeer die de film volgens de pers uitstraalt, geef ik hieronder enkele citaten uit de filmkritieken. Een recensie wijst dan ook op het psychologische karakter van de film. De zekerheid van de aanstaande dood plaatst de zin van het leven opeens in een schril daglicht:

‘De opzet van regisseur Stanley Kramer [is] om filmisch door te dringen tot het innerlijk van een aantal mensen die zich geconfronteerd weten met het einde van hun leven...’²²

Een andere recensent beschrijft de wijze waarop een met de verliefde vrouw bevriend Australisch echtpaar, twee andere protagonisten uit de film, hiermee omgaat:

‘Heel beklemmend wordt de fataliteit zichtbaar in het gezin van de jonge zee-officier. Hij is nog niet lang getrouwd. Er is een baby van enkele maanden. De vrouw tracht er niet aan te denken. Maar het is struisvogelpolitiek. Met vrienden gaan ze naar het strand. Men lacht, men doet gewoon, men zwemt, men

zeilt. Maar steeds is er het gevoel dat het zinloos is om, voor het uiterlijk onbezorgd, op het strand in de zon te zitten.²³

Huiver en fascinatie wisselen elkaar af. Vooral de verbeelding van het 'dode' Amerika maakt indruk:

'[N]og lange tijd nadat de laatste beelden van deze bij de keel grijpende film over het doek waren geleden, moest [ik] terugdenken aan vol morbide sfeer geladen opnamen als die van de lege straten van San Francisco!'²⁴

De beelden van het 'stille, levenloze San Francisco' betekenen voor een andere recensent het 'meest aangrijpende en angstaanjagende' dat hij ooit op het bioscoop scherm heeft gezien.²⁵ Weer een ander heeft het over 'beklemmende opnamen' van 'lege steden' die niet verwoest zijn maar, nog erger, 'kil uitgestorven, als geweldige kerkhoven'.²⁶ De NRC meldt het saillante detail dat de filmmaker de opname van de ontvolkte stad alleen kon maken dankzij een oefening van de Amerikaanse *Civil Defense* die juist in die tijd plaatsvond:

'Een duikboot ... constateert dat er geen levend wezen meer in de straten is. Deze opname is authentiek, zij werd namelijk gemaakt tijdens een luchtbeschermingsoefening [= BB-oefening, RL] en dat men geen mensen ziet, betekent in werkelijkheid niet anders dan dat zij de hoogst mogelijke mate van veiligheid hebben gezocht - in het verband van de film wordt gesuggereerd dat zij niet zichtbaar zijn wegens overlijden.'²⁷

De filmcritici tonen unanieme waardering voor de scène waarin een bemanningslid de boot verlaat om op een volkomen verlaten industrieterrein in San Diego het geheimzinnige morsesignaal te zoeken. Deze scène heeft de 'grootste beeldende kracht' en is 'onvergetelijk'. Het bijschrift bij een van de persfoto's luidt: 'Door dood Amerika op zoek naar de geheime seinen'.²⁸ Deze scène ervaart men vooral als beklemmend, omdat de speurtocht zich afspeelt temidden van nog automatisch doorwerkende raffinaderijen. De tocht mondt uit bij, in de woorden van een krant, 'een flesje, in een gordijnkoord verward, dat signalen rond de wereld telegrafeert'.²⁹ Een ander terugkerend thema is de zelfmoordpil, het tabletje dat de rijksoverheid ter beschikking stelt om bij radioactieve besmetting zelf een einde te maken aan het onvermijdelijke lijden dat er op volgt. Een bespreking verhaalt van het beeld waarin 'lange rijen mannen, vrouwen en kinderen ... hun zelfmoordmiddel komen halen'.³⁰ Een journalist komt op het idee mensen over hun ervaringen met de film te interviewen en hierin komt ook deze pil aan bod:

'Eén van de vragen die na het zien van *On the Beach* het eerst op je af komt is deze: "Als je nu weet dat de dood onafwendbaar is, en je hebt zoals in de film

nog een maand of vier, vijf te leven - hoe zou je die doorbrengen?" Corrie Droogendijk (blond en avontuurlijk): "Veel feestvieren. Aan de drank raken misschien. Ten slotte de pil nemen."³¹

Maar er zijn ook journalisten die hun ambivalente gevoelens over de film uiten. Het verontrustende thema van de kernoorlog is naar hun mening te ernstig om vermengd te mogen worden met 'Peyton Place'-achtige, fictieve personages: een man en een vrouw in een kleine gemeenschap die elkaar willen maar niet kunnen krijgen:

'Dergelijke spanningen vindt men ... ook in de meest banale science fiction film. Daar nemen we er alleen geen notitie meer van. Hier wel, en in hoge mate, omdat per slot een filmmaker heeft gemeend te kunnen spelen met de dreiging van ons aller naderend einde via de atoombom.'³²

Andere recensenten uiten juist hun waardering voor de overeenkomst tussen de boodschap in de film en de realiteit van het atoomtijdperk:

'[D]e dreiging die wij sedert Hiroshima geacht worden allen met ons mee te dragen, wordt in het filmbeeld ineens realiteit. En in die realiteit worden onze bangste verwachtingen overtroffen. Want er is voor geen levende ziel meer hoop. Het einde van de film is leegte, is dood, is einde van alles.'³³

Hoewel de filmrecensenten in het algemeen *On the Beach* toejuichen, tonen sommigen zich ook teleurgesteld vanwege de totale gelatenheid van de mensen. Anderen komen met op- en aanmerkingen over zaken die de film juist niet toont. Een recensent geeft de gevoelde lacune als volgt weer: 'Men ziet geen bloed, geen chaos, geen gruwelijke taferelen'.³⁴ Deze kritiek laat zich samenvatten met een citaat van een van hen:

'Deze mensen beleven geen verschrikkelijke dingen. Zij aanvaarden hun lot misschien wat al te kalm, juist omdat men zich kan voorstellen, dat er zovelen zouden zijn die anders reageren. Wilder, wanhopiger, hysterischer, schrikwekkender. Men kan zich zonder veel moeite ontzettende taferelen indenken, een zich tomeloos overgeven aan de wildste vermaken en aan de uitzinnigste religieuze belevenissen.'³⁵

Enkelen spreken hun voorkeur uit voor de documentaires die in dezelfde tijd over Hiroshima verschijnen: 'Geef mij maar de film *Hiroshima*: daar waren tenminste wel alle lichamelijke gruwelen uit en te na te zien'³⁶:

'De film *Hiroshima* heeft ons enkele jaren geleden een gruwzaam beeld getekend van de verschrikkingen van een atoomoorlog. Nevil Shute ... benadert

dezelfde noodlotsproblematiek vanuit een andere, tegelijk soberder én somberder gezichtshoek. Hier geen "realistische" details zoals in *Hiroshima*.³⁷

Shute stelt in zijn boek *On the Beach* ook wel gruwelijke aspecten van de kernoorlog aan de orde. Zo beschrijft hij hoe je aan je haaruitval kunt aflezen in hoeverre bij jou de 'stralingsziekte' heeft toegeslagen. Straling loop je volgens hem ook op via de besmette ontlasting of het braaksel van anderen. Vanwege de radioactieve stof op of in het lichaam fungeren mensen voor anderen als een levende tijdbom. Zelfs de dood brengt geen verlossing: het besmette lijk blijft de fatale straling afgeven. In de film blijft dit impliciet. Alleen terloops wordt gemeld dat de mensen die de schuilkelders ingaan door besmetting allemaal alsnog binnen vijf weken zullen sterven. Om niet besmet te raken, mag de onderzeeboot-bemanning die in Amerika aan wal gaat niet eten of drinken. Wanneer de duikboot zijn 'dode' woonplaats in Amerika passeert, is het betreffende bemanningslid zijn emoties niet langer de baas en vlucht voor te lange tijd het water op. Vanwege de te grote dosis straling die hij daardoor oploopt, wordt hem de verdere toegang tot de boot ontzegd.

In 1961 meldt de journalist J. van den Berg in *Vrij Nederland* dat hij voortaan de voorkeur geeft aan de informatie uit de nucleaire SF boven die van de BB. De *Wenken* van de rijksoverheid wenst hij nog slechts te beoordelen uit het perspectief van het door de nucleaire SF gepresenteerde toekomstbeeld:

'We moeten bij het geringste gevaar maar onze zelf gegraven grafkelder induiken om er na verloop van tijd, van veel tijd, vermoedelijk als enige overlevenden uit te komen. Het verstoorde mierennest, *On the Beach*, *Level Seven*, enkele boektitels moeten ons wel voor ogen komen.'³⁸

Kijken we naar de persrecensies over de film, dan sluiten deze goed aan bij de angst voor het einde van de wereld bij een kernoorlog, zoals dit naar voren komt in de opiniepeilingen uit deze tijd. *On the Beach* zal hierna als vast referentiepunt gaan fungeren bij het recenseren van nieuwe nucleaire SF.

Officiële reacties van regering en BB

De rijksoverheid reageert eveneens op het verschijnen van *On the Beach* in Nederland. De directeur-generaal Openbare Orde en Veiligheid van Binnenlandse Zaken Mijnlieff betreurt het dat de filmcritici zich zo laten leiden door pessimisme:

'Men is geneigd zich over te geven aan een noodlotsgedachte, aan een Armageddon-gedachte zonder geloof in, zonder hoop op de toekomst.'³⁹

Eind 1961 zet hij zijn mening over *On the Beach* in de vorm van een filmrecensie voor

het BB-tijdschrift *De Vierde Macht* zelf op papier. Volgens Mijnlieff gaat de film uit van een foutieve vooronderstelling, namelijk van een 'mogelijke' en niet, zoals de BB voorstaat, van de meest 'waarschijnlijke' kernoorlog.⁴⁰ Zijn bespreking, onder de titel 'De BB heeft zin!', bestaat vooral uit citaten van filmrecensies uit de dag- en weekbladpers. Hij leidt zijn artikel als volgt in:

'Men heeft ... met een zekere gretigheid voor waar genomen wat in een science fiction product als Nevil Shute's *On the Beach* wordt bijeen gefantaseerd en men is mismoedig geworden.'⁴¹

In zijn artikel hekelt Mijnlieff het gebrek aan militair-strategische en nucleaire kennis van Shute. Hij is van mening dat de door de schrijver afgeschilderde oorlog, met zijn onbeperkte omvang, een irreële en daarmee ongeloofwaardige voorstelling van zaken geeft. Ter verhoging van het dramatische effect zou de film volgens hem onjuiste gegevens gebruiken:

'Wat in *On the Beach* wordt gesuggereerd, namelijk een radioactieve neerslag verspreid over het noordelijk halfrond van zodanige omvang en zodanige intensiteit, dat op den duur door het draaien van de aarde op de gehele aardbol al wat leeft wordt gedood, is niet mogelijk. Al was het alleen maar, doordat geen rekening is gehouden met het snelle natuurlijke verval van de radioactiviteit, welke na honderd dagen nog maar een tienduizendste bedraagt van de aanvankelijke waarde.'⁴²

Volgens Mijnlieff behoort daarmee de roman tot de categorie 'science fiction-achtige gruwelverhalen van borreltafelstrategen'.⁴³ Het pessimisme van Shute is dan inderdaad nog profetisch: pas met de latere conceptie van de 'nucleaire winter' wordt de totale vernietiging bij een atoomoorlog een realistische gedachte.⁴⁴

Het BB-tijdschrift publiceert eveneens het commentaar van minister van Binnenlandse Zaken Toxopeus op het boek *On the Beach*, afkomstig uit een voordracht naar aanleiding van het tienjarige bestaan van de BB-stafschool. In deze voordracht brengt Toxopeus vooral zijn bezorgdheid over de negatieve maatschappelijke invloed van de film naar voren:

'Als dit boeiende verhaal alleen maar een waarschuwing zou willen geven aan de mensheid om toch vooral niet met atoombommen te gaan gooien, dan heb ik tegen dit boek geen bezwaren. Dan heb ik er zelfs waardering voor. Maar wanneer men het leest zonder kritiek en in een paniekstemming en wanneer men denkt dat dit boek de werkelijkheid van vandaag zou kunnen zijn, dan is het een heilloos en fataal boek.'⁴⁵

De minister onderschrijft tevens het standpunt van Mijnlieff met betrekking tot het gevaar van radioactiviteit:

'Ik zou willen beginnen hier te stellen, dat naar de stand van zaken die wij kennen en die wij ook voor de toekomst mogen verwachten, een geschiedenis als gegeven in dit boek niet tot de mogelijkheden behoort... Wij zijn altijd in staat geweest als mensen om onszelf te vernietigen. ... Een totale vernietiging van de ganse mensheid zonder dat men dat zou willen - zo moet U dat verhaal "On the Beach" zien, want dat was *niet* meer gewild - is niet mogelijk. Ook nu zou de wil om dat vreselijke doel te bereiken, moeten bestaan. Die wil, geloof ik te mogen zeggen, bestaat *niet*.'⁴⁶

Een belangrijke reden voor het hier geuite regeringsoptimisme vormt haar vertrouwen in het afschrikkingsevenwicht. De regering gaat nadrukkelijk uit van mensen die het afschrikkingsevenwicht uit rationele motieven niet alleen in stand willen maar ook kunnen houden. *On the Beach* laat echter het tegendeel zien.

Dr. Strangelove en de 'knopdrukker'

In de volgende SF-film is wederom geen sprake van rationeel handelende militairen of regeringsleiders. De film is gebaseerd op het thema van de 'knopdrukker'. Reeds in de jaren veertig zijn binnen het SF-genre verhalen verschenen met dit thema. De achterliggende gedachte is dat de zich snel ontwikkelende technologie van de nucleaire oorlogsvoering er toe leidt dat iemand met één druk op de knop een enorme vernietigingsmachine in werking kan zetten. In het tijdperk van alsmaar groeiende arsenalen kernwapens betekent dit per definitie een immense verwoesting van wereldwijde omvang.

Nucleaire SF-schrijvers vinden in dit thema inspiratie voor steeds weer nieuwe romans. Kris Nevill vat de Koude Oorlog bijvoorbeeld op als één grote speculatie over de psychologische druk bij de mannen '*whose fingers rest on the button*'. Zijn verhaal *Cold War* uit 1949 gaat over hen die de macht hebben de wereld te vernietigen en de spanning die daarmee gepaard gaat niet langer kunnen verdragen. Maar ook de fascinatie van regeringsleiders en hoge militairen voor de ultieme machtsuitoefening speelt een rol. In de SF gaat dit heimelijke verlangen in vervulling door de fatale en finale 'druk op de knop'. Elders handelt het verhaal over mensen die per ongeluk een kernoorlog beginnen zoals in de roman *Tomorrow Sometimes Comes* uit 1951 van Francis George Rayer. Ook Nederland kent zijn 'de knop' verhalen. In deze SF is sprake van een situatie waarin mannen in ondergrondse ruimtes te lang met 'de knop' alleen gelaten worden, waardoor ze uit verveling of vanwege de oplopende spanning opeens de fatale beweging maken. In 1959 verschijnt van Harry Mulisch het toneelstuk *De Knop*.⁴⁷ Hier bewaken twee maarschalken 'de knop' van een nucleaire installatie. De bezigheid voltrekt zich in een sfeer van volkomen landerigheid en lusteloosheid. Op een gegeven moment biecht de ene maarschalk aan de andere op dat hij met diens vrouw naar bed

is geweest. De bedrogen maarschalk raakt daarvan zo overstuur, dat hij van ontsteltenis op 'de knop' drukt en daarmee de Derde Wereldoorlog ontketent.

Stanley Kubricks speelfilm *Dr. Strangelove, or: How I learned to stop worrying and love the bomb* vormt het onbetwiste hoogtepunt van de SF over 'de knop'. In Amerika komt de film in februari 1964 uit. De Nederlandse keuringscommissie keurt de film in eerste instantie af voor vertoning. Volgens het *Utrechts Nieuwsblad* vindt de commissie de producenten van deze film 'geestelijk ongezonde lieden'. Ze vindt het 'onbegrijpelijk' dat 'iemand een dergelijke film heeft kunnen maken'. Bovendien is het een raadsel voor haar 'dat er mensen waren geweest die een dergelijke film hadden durven te importeren'.⁴⁸ Na een maand komt de film min of meer bij toeval alsnog door de tweede keuring. In maart 1964 beleeft de film zijn Nederlandse première in het Amsterdamse Kriterion en gaat daarna rouleren: in mei in Utrecht en Den Haag, in juni in Rotterdam en in februari 1965 in Amersfoort.⁴⁹ De kranten beginnen hun recensies met zinnen als: 'De in zijn korte roulatietijd al zeer veel besproken film *Dr. Strangelove*...' of '[De film] die al het nodige stof heeft doen opwaaien'.⁵⁰

De *War Room*, de ondergrondse commandopost van de Amerikaanse politieke en militaire leiding, vormt de belangrijkste filmlocatie. De dan al beroemde acteur Peter Sellers speelt in deze film drie rollen: die van de eskadercommandant, die van de president en die van de regeringsadviseur Dr. Strangelove. Het verhaal gaat als volgt: De instabiele commandant van een militaire luchtmachtbasis ontdekt een communistisch complot: sinds 1946 verontreinigen de Russen volgens hem via fluoridering het Amerikaanse drinkwater. Op eigen houtje zet hij daarop het 'plan R' in werking en voert met een squadron bommenwerpers een nucleaire luchtaanval uit op de Sovjet-Unie. Een ondergeschikte, de eskadercommandant van de luchtmachtbasis, beseft dat de generaal doordraait, maar kan hem niet meer stoppen. Hij waarschuwt daarop de Amerikaanse president, die vervolgens de legertop bijeenroept in de *War Room*. De president probeert de actie ongedaan te maken en tegelijkertijd de Russische autoriteiten gerust te stellen: de Russische ambassadeur wordt ontboden en het Kremlin gewaarschuwd. Er gaan troepen naar de basis van de generaal, die zich echter tot het uiterste verdedigt, in de waan met Russen in een Amerikaans uniform te maken te hebben. De president wordt ook nog tegengewerkt door een andere generaal, die de gelegenheid te baat wil nemen om Rusland in één klap van de kaart te vegen.

De president slaagt er uiteindelijk in om de bommenwerpers terug te roepen, maar één toestel valt niet meer te achterhalen. De Russische *Doomsday Machine*, zo geheten omdat hij bij een vijandelijke aanval automatisch in werking wordt gezet en daarna niet meer valt te stoppen, zet de tegenaanval in...

Dr. Strangelove, een ex-nazi, adviseert de president een jong, gezond en seksueel vruchtbaar groepje mensen te evacueren, met inbegrip van de regering en de militaire top. In een ondergrondse mijnschacht kan dan volgens hem, met een ratio van tien

vrouwen per man, de Amerikaanse bevolking weer snel op peil worden gebracht.

De filmbespreker van de *NRC* vindt dat de film, hoewel in zijn ogen 'gekunsteld', 'het gevaar van nucleaire wapens op spectaculaire wijze aan de orde heeft gesteld'.⁵¹ Een ander vindt het verhaal een bewijs van 'de onvolkomenheden die zelfs in een overgeorganiseerde afweerorganisatie kunnen sluipen': 'Het is de dwaasheid ten top gevoerd, maar het gevaar is niet denkbeeldig dat aan dergelijke dwaasheden de wereld ten onder gaat'.⁵² Een derde filmrecensent heeft het over 'op hol geslagen generaals, ... belachelijk van eigenwaan en huiveringwekkend van kortzichtigheid'.⁵³ Elders in zijn stuk schrijft hij over 'presidenten (van Amerika en Rusland), die heel huiselijk converseren en eigenlijk perplex staan van de consequenties van die prachtig gemonteerde technische apparatjes die ze zelf niet meer stil kunnen zetten...' Een *Vrije Volk*-recensent maakt melding van het 'monsterachtige cynisme, waarmee autoriteiten en staatslieden ... geruststellend plegen te spreken'.⁵⁴

Een filmjournalist van *Elseviers Weekblad* schrijft dat Kubrick volgens eigen zeggen vooral geïnteresseerd was in de strategie die verbonden is met het bezit van de atoombom en niet met wat er gebeurt wanneer deze zou ontploffen:

'Nucleaire experts, die door Kubrick geraadpleegd werden, waren het er met elkaar over eens dat de kansen, dat "het" door een vergissing zou kunnen gebeuren, veel groter zijn dan dat "het" het gevolg van een besluit zou zijn.'⁵⁵

Wat volgens dezelfde journalist op Kubrick veel indruk heeft gemaakt is een door president Kennedy voor de Assemblée van de Verenigde Naties gehouden toespraak. Hierin stelt de president dat 'elke man, elke vrouw, elk kind leeft onder een nucleair zwaard van Damocles dat aan de zwakste aller draden hangt, een draad die elk ogenblik per ongeluk of door een misrekening of door **krankzinnigheid kan breken**'.⁵⁶ In *Dr. Strangelove* is evenals in *On the Beach* geen vernietiging te zien, geen ontluisterende beelden van overlevenden, geen *day after*. De film van Kubrick gaat niet over de slachtoffers van een kernoorlog, maar over haar veroorzakers. Bezien uit het perspectief van de film komt het oorlogsgevaar nu ook van binnenuit, vanuit de eigen samenleving: een kernoorlog 'begonnen door een gek'.⁵⁷ Een filmrecensent van het *Utrechts Nieuwsblad* schrijft:

'Het is het aspect waanzin, gecombineerd met misrekening dat Kubrick zo treffend in zijn film naar voren heeft gebracht. Wie dát niet onder ogen durft te zien (zoals de eerste keuringscommissie) bedrijft een gevaarlijke struisvogelpolitiek en weet niet waar hij over praat als "de atoombom" ter sprake komt.'⁵⁸

De overeenkomstige politieke boodschap in het toneelstuk van Mulisch wordt pas vier jaar na *Dr. Strangelove* door de pers besproken, bij de herdruk van de bundel *Wenken voor de Jongste Dag*. Hierin is ook *De Knop* opnieuw opgenomen. Volgens een NRC-recensent lijkt het verhaal 'qua sfeer' op de 'luguber-vrolijke film' *Dr. Strangelove*.⁵⁹ Voor een *Volkskrant*-recensent zijn bestuurders 'die op de knop drukken ... met evenveel huis-, tuin- en keukensmerigheid besmet als ieder ander'.⁶⁰ In 1968 zendt de Nederlandse televisie het toneelstuk van Mulisch uit.⁶¹

Opmerkelijk in dit verband is een zinsnede uit een recensie van *De NRC* waarin de BB-organisatie degene zou zijn die ons moet beschermen tegen deze 'knopdrukkerij'.⁶² De BB beschermt in deze voorstelling van zaken niet langer tegen het Rode Gevaar uit het Oosten, maar tegen het nucleaire gevaar uit de eigen Westerse samenleving.

De veroorzakers van een kernoorlog en hun onbetrouwbaarheid krijgen in *Dr. Strangelove* alle aandacht en daarmee de erin vertolkte *folk simplification* van 'de onbetrouwbare machthebber'. De *rijksoverheid* reageert publiekelijk echter nauwelijks of niet op deze film. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat in de film op geen enkele manier een verband wordt gelegd of gesuggereerd met de BB-hulpverlening.

The War Game

In 1967 brengt Peter Watkins zijn film *The War Game* in Engeland uit. Op 12 oktober gaat *The War Game* ook in Nederland in première. De film lijkt veel op een documentaire: journaalachtige fragmenten wisselen de in scène gezette oorlogstaferelen af. Mede door haar voor een speelfilm ongebruikelijke lengte - 47 minuten - heeft de eerste vertoning in de Amsterdamse bioscoop Cineac plaats, temidden van de gebruikelijke doorlopende voorstellingen van het Polygoonjournaal.⁶³

Watkins laat bij de aanvang van de film *Civil Defence*-medewerkers met het Britse *Protect and Survive* in de hand de deuren langsgaan om de mensen te leren hoe ze zich kunnen beschermen tegen een atoomoorlog. De adviezen vertonen veel overeenkomsten met die van de Nederlandse *Wenken*. In de daarop volgende scène komt een verdwaalde kernraket, bedoeld voor Londen, op het Engelse graafschap Kent terecht en richt er enorme verwoestingen aan.⁶⁴ Na deze atombomexplosie toont Watkins ons opnieuw de mensen die daarvoor, op advies van de *Civil Defence*, bescherming hebben gezocht onder de keukentafel. Hun woning en alles eromheen is één grote ravage; de keukentafel is weggeblazen. De plaatselijke leden van de *Civil Defence* doen hun best maar staan met lege handen of worden zelf het slachtoffer van de kernoorlog.

Direct na de eerste bioscoopvertoning in Amsterdam verschijnen de filmbesprekingen.⁶⁵ Een recensent ziet een duidelijk verband tussen *The War Game* en *Dr. Strangelove*: 'Watkins begint waar films als *Dr. Strangelove* ... eindigden...'.⁶⁶ Volgens een NRC-recensent bouwt Watkins logisch voort op alle eerdere fictie en non-fictie over kernwapens. 'We denken aan Kaneto Shindo's *Kinderen van Hiroshima*, aan Stanley Kramers *On*

the Beach en vooral aan Stanley Kubricks schokkende satire *Dr. Strangelove*.⁶⁷ De meeste recensenten lijken zich te kunnen vinden in de opmerking van een van hen: 'Wie zal Peter Watkins willen verwijten, dat de werkelijkheid nog wel anders zou zijn, als hij die werkelijkheid juist wil voorkomen'.⁶⁸ De bespreker van de *Haagse Post* meent dat 'geen zinnig, weldenkend of alleen maar zelfbehoudend mens ... het niet met [Watkins] eens zou zijn'.⁶⁹

The War Game handelt niet alleen over de tijd voor en tijdens de atoombomexplosie, maar ook over daarna, over de *day after*, zoals het wordt genoemd. In het *Algemeen Handelsblad* schrijft de recensent over 'panische mensen na de eerste slag, verbrande gezichten, met blindheid geslagen jongetjes' en over 'volstrekt apathische *fall-out* slachtoffers die weten dat ze dood zullen gaan'.⁷⁰ *Trouw* weet te melden dat de mensen in de film zelfs op tien kilometer afstand van de explosie 'verkolen', dat hun 'oogbollen smelten' en dat ze 'stikken of bedwelmen door gebrek aan zuurstof'.⁷¹ Volgens een *Volkskrant*-criticus treedt bij veel mensen al 'na drie minuten de dood in'. Het aantal doden is zelfs zo groot dat ze 'moeten worden verbrand'. De rest van de mensen wacht de meest 'afschuwelijke besmettelijke ziektes'.⁷² In de *Groene Amsterdammer* wordt melding gemaakt van 'onvoldoende medische hulp', waardoor wanhopige artsen niets meer kunnen uitrichten.⁷³ De *Vrije Volk*-recensent ziet het leven van de overlevenden als 'één langgerekte vorm van sterven'.⁷⁴ Een ander denkt na het zien van de film dat 'de slachtoffers van een eventuele atoomoorlog ... niet zozeer de doden zijn, maar juist de tot uitzichtloos lijden gedoemde overlevenden'.⁷⁵

The War Game schildert een situatie waarin de wanhoop op een gegeven moment zo groot is dat nog maar één regel geldt: zorgen dat je het zelf overleeft. Een recensent van het *Algemeen Handelsblad* beschrijft hoe dan de 'bestorming van de voedseldepots' begint, omdat op een andere manier niet meer aan eten is te komen.⁷⁶ In de *Volkskrant* wordt gewag gemaakt van het 'weezinwekkende plunderen'.⁷⁷ Een *Vrij Nederland*-criticus ervaart alles wat daarna gebeurt als één 'huiveringwekkende nachtmerrie':

'[P]lundering, gewelddadige opstand tegen de laatste resten gezag en een gruwelijke strijd om zelfbehoud krijgt de overhand'.⁷⁸

De *Parool*-recensent geeft het lezerspubliek het volgende ter overweging:

'Zal niet na een kernaanval de mens tot een primitieve staat vervallen en ook vier maanden later nog moorden en plunderen? Ja, zegt de film. ... Zal nog iemand zin kunnen ontdekken in zijn radioactief besmette bestaan?'⁷⁹

In het bijzonder het 'genadeschot' roept algemeen afgrijzen op: het pistoolschot voor zwaargewonden om hen uit hun lijden te verlossen, het 'doden uit menselijkheid'.⁸⁰ Een *Volkskrant*-recensent spreekt daarnaast ook zijn weezin uit over politieagenten die in

arren moede hun revolvers op plunderslaars leegschieten.⁸¹ In *Vrij Nederland* wordt met ontzetting beschreven hoe burgers, om aan eten te komen, op hun beurt de bewakers van de voedselopslagplaatsen doden.⁸² In de film toont een man demonstratief zijn geweer, dat hij op het deksel van zijn schuilkelder heeft klaarliggen. In het licht van al deze verwachte gewelddadigheden keuren sommige Amerikaanse kerken, aldus de film, bewapening van de schuilkeldereigenaar niet alleen goed, maar moedigen het zelfs aan.

In *Het Parool* toont de filmcriticus zich duidelijk geschokt door de volkomen hulpeloosheid van de hulpverleners:

‘Redders worden door een vuurstorm met een snelheid van 150 kilometer per uur als luciferhoutjes voortgeblazen. Brandweermannen lijken op dwergen, die met water gevulde fietspompen hanteren om een hoogoven te doven.’

Dezelfde recensent vat de inhoud van de film samen met de woorden: ‘Mensen zoeken bescherming tegen het geweld van de hel onder een keukentafel’.⁸³ Volgens een bespreking in *Vrij Nederland* heeft de film overtuigend aangetoond dat ‘radioactiviteit niet kan worden tegengehouden met zandzakken en vurenhout’. Voor deze criticus betekenen de beelden een algemene ontluistering, niet alleen van de rijksoverheid, maar ook van de BB:

‘De droom van vrede en coëxistentie vernietigt Watkins volledig, net zoals zijn ontluistering van het gezag en de BB compleet wordt door de effectieve vorm van gedramatiseerde documentaire, onderbroken door sussende uitspraken van regeringsleiders, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en de belachelijke veiligheidsmaatregelen van de BB.’⁸⁴

Volgens het scenario van *The War Game* is het einde in een schuilkelder nog gruwelijker dan daarbuiten. De taak die de BB zich stelt, namelijk de overlevenden op deze *day after* met raad en daad bij te staan, wordt in de film een absurditeit. Diverse filmrecensenten betuigen zonder meer hun instemming met de wijze waarop de inhoud van de film het antwoord vormt op de erin gestelde eindvraag: ‘*Would the survivors envy the dead?*’⁸⁵

Schreef *De Telegraaf* vlak vóór de verspreiding van de *Wenken* nog dat ‘alleen oppervlakkig oordelende lieden kunnen beweren dat er tegen een atoombom niets te doen valt’, nu, na het zien van *The War Game*, doet haar filmrecensent een oproep aan de lezers zich voor eens en voor altijd door de nucleaire SF-film te laten overtuigen. Voor hem betekent het woord kernoorlog enkel en alleen nog ‘het einde van de wereld’:

‘Zou er maar een derde van *The War Game* waarheid zijn, dan is de oorlog waarvoor Watkins wil waarschuwen, al vernietigend als het einde van de wereld en elke vorm van protest waard.’⁸⁶

De film heeft voor een criticus van *Het Vrije Volk* het geloof in bescherming, voor zover dit er nog was, voorgoed teniet gedaan:

‘[G]een Bescherming Bevolking, geen politie, geen enkele overheid, geen enkel land [heeft] ook maar een schijn van kans de gevolgen van een atoomoorlog te boven te komen of zelfs maar binnen “aanvaardbare” grenzen te beperken.’⁸⁷

Voor een recensent zijn BB-functionarissen enkel en alleen nog inzetbaar als ‘puinruimers van ons postnucleaire bestaan’.⁸⁸ Anderen gaan verder en klagen de BB zelf aan. Volgens een *Volkskrant*-recensent heeft de film bij hem ‘het zaad van de twijfel’ doen opschieten.⁸⁹ Onder de titel “Atoomoorlogje spelen” schrijft een journalist voor dezelfde krant:

‘Instellingen als die van de Bescherming Burgerbevolking proberen ons ... aan te passen aan de mogelijkheid van die atoomoorlog’.⁹⁰

Sommigen gaan nóg verder en vermoeden dat de BB het Nederlandse volk met opzet de gruwelijke informatie uit *The War Game* heeft willen onthouden. Volgens een *Algemeen Handelsblad*-recensent maakt de film duidelijk dat de BB met haar organisatie de ‘mensen een rad voor ogen heeft gedraaid’ en ‘wellicht ook zichzelf’.⁹¹

De nucleaire SF-film *The War Game* trekt de aandacht van de pers, ondermeer vanwege de dramatische beelden over de dood en het sterven en de nutteloze pogingen van de *Civil Defence* om hier in de geruïneerde wereld na een kernbom iets tegen te doen. Na het zien van de film roept de BB bij de meeste filmrecensenten geen enkele associatie meer op met redding en overleving, maar alleen nog met verwoesting en vernietiging. Dit noem ik de *folk simplification* van ‘niemand wil een kernoorlog overleven’.

Zodra de inhoud van en de reacties op de nucleaire SF in de pers verstrengeld raken met de inhoud van de taken en doelstellingen van de BB, treedt er een proces op waarin van bestaande *state simplifications* *folk simplifications* worden gemaakt. De BB-hulpverleners ondergaan in de recensies een transformatie en krijgen nu *folk*-benamingen. Voorbeelden zijn de ‘puinruimers van het post nucleaire bestaan’ voor de BB-functionarissen, de ‘luciferhoutjes in een vuurstorm’ voor de BB-reddingswerkers en de ‘dweren die met water gevulde fietspompen een hoogoven doven’ voor de BB-brandweermannen.

De rijksoverheid reageert op *The War Game*

De zorg om het toenemende maatschappelijk pessimisme over het overleven van een kernoorlog, versterkt door de SF-films, blijft de rijksoverheid bezighouden. In die tijd verschijnt een nieuwe woordvoerder aan het BB-firmament, generaal-majoor b.d. E.R.

d'Engelbronner. Hij doet dit vanuit zijn functie als chef-staf voor de nieuwe interdepartementale organisatie Civiele Verdediging, die de oorlogsbescherming op nationaal niveau gaat coördineren. De functie houdt tevens in dat hij publieksvoorlichting geeft over de BB. d'Engelbronner blijkt een begenadigd spreker, die zich ook onder de moeilijkste omstandigheden niet van de wijs laat brengen. Het *Algemeen Dagblad* schrijft in 1967 naar aanleiding van een interview met hem:

'Een vriendelijk, gelovig man, die hard werkt om het taaie produkt dat hij moet verkopen een betere verpakking te geven.'⁹²

Vrij snel na zijn aanstelling komt hij met zijn opinie over de dan draaiende film *The War Game*. Zijn opvattingen sluiten nauw aan bij die van zijn voorganger Mijnlieff:

'De uitwerking van de film op een min of meer ongeprepareerd bioscooppubliek - en hoeveel te meer op televisiekijkers - moet haast wel het wekken van de overtuiging zijn, dat *dit* nu de oorlog is waarop de mensheid zit te wachten. Resultierend is het verwekken van een gevoel van machteloosheid: *als* dit gebeurt, dan valt er niets meer te doen! Ik vrees, dat dit voedsel zal geven aan de bij velen toch al bestaande - foutieve - idee "Eén bom op Amsterdam en het is met ons gedaan".'

De chef-staf Civiele Verdediging wijst ook op de nadelige invloed die de film heeft op de maatschappelijke acceptatie van de BB:

'In de aanhef heb ik de film reeds gekwalificeerd als pseudo-documentaire film met een tendens, met een bedoeling. Dat behoeft op zichzelf niet verwerpelijk te zijn, maar het quasi-echte maant toch wel tot grote voorzichtigheid. Waarbij nog komt dat de film op een aantal punten bepaald tendentieus - in de slechte zin - is. ... Gevolg: nog minder animo om iets aan de BB ... te doen... En dit is kwalijk.'⁹³

In *Het Parool* reageert rond dezelfde tijd het Rotterdamse BB-hoofd Marion. Watkins zet volgens hem de kijkers aan tot datgene waartegen hijzelf en zijn organisatie juist voortdurend willen strijden: 'lethargie' en een 'passieve houding van afwachten'.⁹⁴ Samen met een journalist van *Het Parool* bekijkt hij *The War Game* in de Amsterdamse Cineac. Na afloop vat hij de film tegenover de journalist samen als 'volksverlakkerij, kolder en sensatie' en hij beschuldigt de filmmaker van gebrek aan realiteitszin en voorstellingsvermogen. Op verzoek van de journalist geeft hij antwoord op de vragen die ook in *The War Game* worden gesteld:

Het Parool: "'Zal niet na een kernaanval de mens tot een primitieve staat ver-

vallen en ook vier maanden later nog moorden en plunderen? ...”

Marion: “Dan heb ik nog vertrouwen in ons volk”.

Het Parool: “Zal niet ieder zijn schuilkeldertje gewapend verdedigen tegen indringers zoals die man in de film?”

Marion: “Die man met dat geweer is een waanzinnige. Dat zal incidenteel misschien wel voorkomen.”

Het Parool: “Zal nog iemand zin kunnen ontdekken in zijn radioactief besmette bestaan? Zullen de overlevenden niet, zoals de film vraagt, de doden benijden?”

Marion: “Ik geloof, dat de mens hardnekkiger is dan welke plant of welk dier. Dat heeft de mammoet wel bewezen. De mens heeft zelfs die overleefd. De mens is onuitroeibaar ... “

Het Parool: “Het einde van de wereld?”

Marion: “Nee, dat is bepaald niet het geval.”⁹⁵

Het hoofd van de afdeling voorlichting van Binnenlandse Zaken, W.C.J. van Starrenburg, geeft aan de pers te kennen het volkomen eens te zijn met de analyse van D'Engelbronner.⁹⁶ Ook minister-president De Jong zegt tegen *de Volkskrant* ‘niet te spreken te zijn’ over de film. Volgens hem wordt de ‘toestand van een atoomoorlog volstrekt onjuist voorgesteld’ en wil de film de indruk wekken dat er ‘niets tegen de gevolgen van een atoomoorlog te doen is.’⁹⁷ Tegelijkertijd toont hij in de *Paladijn* ook begrip voor de inhoud van de film:

‘De regering heeft nimmer ontkend dat Nederland in het geval van een massale nucleaire aanval geheel kan worden vernietigd.’⁹⁸

Gezien onze marginale positie op de militair-strategische wereldkaart, acht de premier zo’n oorlog voor ons land onwaarschijnlijk.

Door al deze ‘horrorisering’ van de Derde Wereldoorlog voelt de rijksoverheid en met haar de BB zich genoodzaakt de boodschappen uit de nucleaire SF te neutraliseren. Hiermee produceert ze echter nieuwe *state simplifications*. Dit begint met de veroordeling van het verhaal in *On the Beach* als een ‘SF-product’. Vervolgens betitelt ze haar bedenker Nevil Shute als een ‘borreltafelstrateeg’ en vervangt het beeld van ‘de wereld als een groot kerkhof’ door dat van ‘een ongewilde totale verwoesting van de mensheid is onmogelijk’. Als tegenwicht tegen de beelden uit *The War Game* komt de rijksoverheid met uitspraken als ‘we vertrouwen nog in ons volk’ en ‘de mens is onuitroeibaar’. Eén ding is duidelijk: de door de pers-recensenten naar aanleiding van de nucleaire SF geproduceerde *folk simplifications* en de door de rijksoverheid gecreëerde nieuwe *state simplifications* versterken het negatieve imago van de BB.

Noten

1. Op basis van aankopen in tweedehands boekwinkels in Amsterdam en elders en systematische video-opnamen van alle tijdens mijn onderzoek op tv uitgezonden nucleaire SF beschik ik momenteel over meer dan 100 romans en meer dan 100 nucleaire SF-films.
2. Brians (1987:2-3).
3. Wylie komt in 1963 in zijn nucleaire SF-roman *Triumph* op zijn eerder ingenomen standpunt terug; de heldenrol is hierin verdwenen. Nu stelt hij de kernoorlog voor als de vernietiger van sloppenwijken (Zie ook Brians 1987:346).
4. Brians (1987:200).
5. Armstrong & Armstrong (1990:23).
6. *New York Times* (18-5-55).
7. *Films in Review* (Vol.6, 1955:288).
8. Shute (1957). Zie voor een kritische Amerikaanse recensie Doherty (1958).
9. 'Serialized in comic strip form in many newspapers, convinced a number of tenyear olds [including this bibliography's compiler] that they would not see their 14th birthdays' (Burns 1984:283). Zie ook Zuckerman (1984:94): 'Nevil Shute's *On the Beach* ... knocked Peyton Place out of its spot as number-one-best-seller, was serialized in forty newspapers, was made into a popular movie starring Gregory Peck and Ava Gardner, and is still in print today.'
10. Overigens lijkt het erop dat de Sovjet-Unie de film te zware kost vindt voor het gewone publiek: de première eind 1959 is alleen toegankelijk voor vooraanstaande Russische functionarissen, buitenlandse diplomaten en journalisten. Ik vermoed dat de film in deze tijd nergens publiekelijk in de Sovjet-Unie is vertoond. Zie *Het Haarlems Dagblad* (16-12-59), *De Telegraaf* (19-12-59), *De Haagsche Courant* (19-12-59).
11. *Het Haarlems Dagblad* (30-11-59), *Het Binnenhof* (5-12-59), *De Haagsche Courant* (5-12-59), *Het Algemeen Handelsblad* (17-12-59), *Het Algemeen Dagblad* (17-12-59), *De Telegraaf* (19-12-59), *De Waarheid* (19-12-59).
12. Bryant (1958). In de Verenigde Staten verschijnt de roman in 1958 onder de naam *Red Alert* bij uitgeverij Ace in New York (Zie Brians 1987:204-5).
13. *Trouw* (13-10-67), *Het Binnenhof* (10-11-67), *De Groene Amsterdammer* (21-10-67), *Media Cabiers* (20-5-69), *Filmcomment* (herfst 1965:14-19).
14. *Media Cabiers* (20-5-1969).
15. *De Telegraaf* (5-3-60). Zie ook *De Haagsche Courant*, 27-2-60), *Het Binnenhof* (9-1-60), *Het Vaderland* (5-3-60).
16. *Vrij Nederland* (27-2-60).
17. Volgens de literatuurhistoricus Brians is de film overal een kassucces (Brians 1987:14).
18. Geciteerd in de film *On the Beach* (1959).
19. Geciteerd in de film *On the Beach* (1959).
20. Shute (1989:316).
21. *De Haagsche Courant* (5-3-60).
22. *Het Binnenhof* (5-3-60).
23. *Het Vaderland* (5-3-60).
24. *De Haagsche Courant* (27-2-60).
25. *De Tijd en Maasbode* (27-2-60).
26. *De Waarheid* (5-3-60).
27. *De NRC* (3-3-60).
28. Dit krantenartikel heet 'Zeven mensen in de put'. De bronverwijzing op het betreffende knipsel ontbreekt echter. De verschijningsdatum is hoogstwaarschijnlijk maart 1960.
29. *De Waarheid* (5-3-60).
30. *De Waarheid* (5-3-60).
31. 'Zeven mensen in de put'.
32. *de Volkskrant* (5-3-60).
33. *Het Algemeen Handelsblad* (5-3-60).

34. *Tijd en Taak* (19-12-59).
35. *Algemeen Dagblad* (6-3-60).
36. 'Zeven mensen in de put'. De film waarnaar hier verwezen wordt is *Hiroshima* (1953) van Hideo Schigawa.
37. *Het Haarlems Dagblad* (11-6-60).
38. *Vrij Nederland* (30-9-61).
39. *De Vierde Macht* (maart 1961:54,55).
40. *De Vierde Macht* (maart 1961:54).
41. *De Vierde Macht* (oktober 1961:143).
42. *De Vierde Macht* (maart 1961:54).
43. *De Vierde Macht* (april 1960:54).
44. Brians (1987:20).
45. *De Vierde Macht* (maart 1961:54).
46. Dit citaat van Toxopeus en die hier onder nog volgen ontleen ik aan *De Vierde Macht* (maart 1961:54-55).
47. Zie Mulisch (1959, 1967b) voor de herdruk van het toneelstuk. In 1960 heeft de première plaats op het Internationale Avantgarde Festival in Brussel. Diverse heropvoeringen en herdrukken volgen die soms uitvoerige recensies krijgen.
48. *Utrechts Nieuwsblad* (21-5-64).
49. *Utrechts Nieuwsblad* (21-5-64), *Amersfoortse Courant* (9-2-65).
50. *Het Vaderland* (29-5-64), *Utrechts Nieuwsblad* (21-5-64).
51. *NRC* (19-6-64).
52. *Amersfoortse Courant* (9-2-65).
53. *Het Vaderland* (29-5-64).
54. *Het Vrije Volk* (10-11-67).
55. *Elseviers Weekblad* (15-2-64).
56. *Elseviers Weekblad* (15-2-64).
57. Brians (1987:29-30, 204-205).
58. *Utrechts Nieuwsblad* (21-5-64).
59. De herdruk van het toneelstuk verschijnt dus rond dezelfde tijd als *The War Game*. Behalve de reeds genoemde, verschijnen er recensies in *De Nieuwe Linie* (12-8-67), *Nieuwsblad van het Noorden* (9-9-67) en *De Tijd* (19-8-67). Het opschrift op de videocassette die ik in de Amsterdamse Openbare Bibliotheek aantrof luidt: 'Beklemmende film over een schijnbaar onwaarschijnlijk gebeuren dat echter morgen werkelijkheid kan worden als de grootmachten beslissen op de fatale knop te drukken'.
60. *de Volkskrant* (19-8-67).
61. Op 13 maart 1968 zendt de ene Nederlandse televisiezender het programma *Denkbeeld* over de BB uit en de andere het toneelstuk 'De Knop' van Mulisch. Gemeentearchief Amsterdam, BB nr. 5345, Cassette 22, 07.353.33 'Tijdschriftartikelen 1957-1960', verzameld door de Stichting Bevordering Bescherming Bevolking.
62. *De NRC* (9-12-67).
63. *De Tijd* (13-10-67).
64. *Le Monde* noemt de film na een eerste vertoning voor een klein publiek in de Parijse bioscoop Racine en in diverse 'ciné-clubs' een 'réalité-fiction' van een 'enfer de feu'. *Le Monde* (7-4-67).
65. Zie *de Volkskrant* (13-10-67, 10-11-67), *Het Parool* (13-10-67, 23-11-67 - ingezonden brief-), *Vrij Nederland* (10-9-66, 7-10-67, 13-10-67), *Trouw* (13-10-67, 21-10-67), *De Telegraaf* (13-10-67, 22-11-67, 12-1-84), *Het Vrije Volk* (14-10-67, 10-11-67), *Algemeen Dagblad* (11-10-67, 13-10-67, 12-1-84), *De Tijd* (14-10-67, 10-11-67), *Het Algemeen Handelsblad* (2-9-66, 13-10-67).
66. *Het Binnenhof* (13-10-67).
67. *De NRC* (20-10-67).
68. *Trouw* (13-10-67).
69. *De Haagse Post* (21-10-67).
70. *Het Algemeen Handelsblad* (13-10-67).
71. *Trouw* (13-10-67).

72. *de Volkskrant* (13-10-67).
73. *De Groene Amsterdammer* (21-10-67).
74. *Het Vrije Volk* (10-11-67).
75. *Het Binnenhof* (10-11-67).
76. *Het Algemeen Handelsblad* (13-10-67).
77. *de Volkskrant* (13-10-67).
78. *Vrij Nederland* (13-10-67).
79. *Het Parool* (17-10-67).
80. *Trouw* (13-10-67).
81. *de Volkskrant* (13-10-67).
82. *Vrij Nederland* (7-10-67).
83. *Het Parool* (17-10-67).
84. *Vrij Nederland* (13-10-67).
85. *Het Parool* (17-10-67), *Het Vaderland* (10-11-67). De redacteur Felix van de Laar maakte me erop attent dat de zinsnede sterke overeenkomsten vertoont met een formulering in de Bijbel (Prediker 4-1): 'Dies prees ik de dooden, die alreede gestorven waren, boven de levenden, die tot nu toe levend zijn.'
86. *De Telegraaf* (13-10-67).
87. *Het Vrije Volk* (10-11-67).
88. *Het Parool* (17-10-67).
89. *de Volkskrant* (14-11-70).
90. *de Volkskrant* (13-10-67).
91. *Het Algemeen Handelsblad* (11-10-67).
92. *Het Algemeen Dagblad* (25-11-67).
93. Beide citaten komen uit *De Vierde Macht* (november 1967:156-157).
94. *Het Parool* (17-10-67).
95. *Het Parool* (17-10-67).
96. *Gandalf* (februari/maart 1968).
97. *de Volkskrant* (22-11-67).
98. *De Paladijn* (januari 1968:12).

9 De BB en de afschrikkingsstrategie

Inleiding

In de jaren zestig wordt het in militaire kringen allengs een gewoonte vooral in psychologische zin over kernwapens te denken. Het kernwapen krijgt steeds meer de functie om binnen het zogeheten afschrikkingsevenwicht een kernoorlog te voorkomen. Terwijl de rijksoverheid en de pers naar aanleiding van *On the Beach* twisten over de meest werkelijkheidsadequate inschatting van het nucleaire gevaar, heeft op internationaal niveau de oude doctrine van de 'massale' Westerse vergelding haar overtuigingskracht verloren. Het Russische nucleaire arsenaal is daarvoor te omvangrijk geworden. Om het mogelijke nucleaire oorlogsgeweld beheersbaar te maken lanceren de Verenigde Staten in 1961 de doctrine van de *flexible response* of het 'aangepaste antwoord'. Dit betekent dat militaire agressie van de Sovjet-Unie slechts beantwoord wordt met dezelfde middelen, terwijl het dreigement van escalatie naar een hoger geweldsniveau blijft gelden.¹ De doctrine houdt ook in dat een conventionele aanval uitsluitend met conventionele wapens wordt bestreden.

In hetzelfde jaar publiceert de Amerikaanse *Civil Defense*-adviseur en militair strateeg Herman Kahn *On Thermo-Nuclear War*. Onder het motto *thinking about the unthinkable* schildert Kahn hierin met behulp van gefingeerde oorlogssituaties de mogelijkheden van het voeren van een 'beperkte kernoorlog'. Ook hij beoogt hiermee een 'totale kernoorlog' en daarmee de 'totale vernietiging' te voorkomen.² De doctrine van de 'beperkte kernoorlog' gaat eveneens deel uitmaken van de politiek-militaire strategie van de afschrikking. In 1967 aanvaardt de NAVO officieel de doctrine van de *flexible response*.

Om de afschrikkende werking nog groter te maken, spreken Oost en West af dat ze een aantal kernraketten doelbewust op elkaars steden richten. Deze afspraak staat bekend als de *counter-city-strike*. De nadere uitwerking van de afschrikkingsstrategie in de doctrines van de *flexible response* en de 'beperkte kernoorlog' wendt de rijksoverheid aan om het bestaansrecht van de BB-organisatie opnieuw te claimen. Dit leidt tot de *state simplification* 'De BB kan een beperkte kernoorlog wel aan'.

De theorie van de beperkte kernoorlog

De nucleaire wapenwedloop veroorzaakt grote politiek-militaire spanningen. De vernietigingskracht van kernwapens en hun aantallen nemen snel toe. Tegelijkertijd leidt de doeltreffende afschrikking tot grote stabiliteit. Deze paradoxale combinatie van spanningen en stabiliteit zorgt ervoor dat het militaire bedrijf allengs verandert in een geloofsartikel, waarbij het geloof in de werking van het afschrikkingsevenwicht gepaard gaat met het geloof in het nut van de wapenwedloop. In de militaire strategieën komt de nadruk steeds meer te liggen op het vermogen de vijand van een aanval af te houden. Militaire geloofwaardigheid wordt het belangrijkste verdedigingsinstrument.

Zoals aanvankelijk de theorie van de afschrikking het nieuwe fenomeen van de kernwapens onder controle brengt, zo zijn daarna, om dezelfde reden, steeds weer nieuwe theorieën nodig om de werking van de afschrikking te verzekeren. Het in deze theorieën aan het kernwapen toegekende 'kamikazekarakter' maakt het gebruik ervan welhaast onmogelijk. Maar daardoor komen de conventionele wapens weer meer op de voorgrond te staan, en behoort een conventioneel gevoerde Derde Wereldoorlog weer tot de mogelijkheden.

In het licht van de 'beperkte kernoorlog' als onderdeel van de afschrikkingstrategie krijgen de opvattingen van de rijksoverheid over de 'waarschijnlijke' oorlog weer meer realiteitswaarde. Het gelimiteerde karakter staat centraal. Minister-president de Quay zegt in 1961 in *De Vierde Macht*:

'Een oorlog betekent niet dat overal en voor altijd alles zal worden vernietigd en vernield. Nederland is ... niet het hoofddoel van de tegenpartij en men zij voorzichtig met het nauwkeurig voorspellen van wat er zal gebeuren'.

In hetzelfde maandblad omschrijft de minister-president de BB expliciet als een instrument binnen de afschrikkingstrategie:

'Het uiteindelijke doel van de bescherming bevolking is - in het ruime kader van de civiele verdediging - het bijdragen tot het voorkomen van oorlog'.³

De directeur-generaal Openbare Orde en Veiligheid van Binnenlandse Zaken Mijnlief poneert eveneens de theorie van een beperkte kernoorlog:

'Het meest waarschijnlijke is dat een *all-out* nucleaire oorlog niet zal plaatsvinden, omdat deze vernietiging van de aanvaller betekent.'

Zijn redenering sluit aan bij zijn notie van wat haalbaar is: een 'totale kernoorlog', een oorlog waarin elke partij al zijn beschikbare wapens inzet, gaat aldus Mijnlief 'onze mogelijkheden verre te boven':

'Het is ondenkbaar ooit een organisatie op te bouwen die een adequate of zelfs maar een redelijke beveiliging zou kunnen bieden tegen de gevolgen van een ... totale nucleaire oorlog'.⁴

Volgens Mijnlief mag daarom als enig 'uitgangspunt' gelden dat 'wat een goede civiele verdediging kan doen bij minder dan *all-out*'. Mijnlief kan zich alleen vinden in de gedachtegang waarin 'een beperking' geldt tot 'aanvallen met kernwapens op militaire doelen'.⁵ Minister van Binnenlandse Zaken Toxopeus hanteert dezelfde redenering in

1963, naar aanleiding van vragen over zijn begrotingsbehandeling met betrekking tot de BB in de Eerste Kamer:

‘De regering gaat ... niet uit van de veronderstelling dat een totale nucleaire oorlog onvermijdelijk of waarschijnlijk of redelijkerwijze verwachtbaar zou zijn. Zij baseert zich op een nuchterder veronderstelling, die, wanneer ons land bij een oorlog zou worden betrokken, rekening houdt met de aanwending van nucleaire middelen van beperkter kaliber op daarvoor in aanmerking komende doelen.’

Vervolgens verwijst hij naar de BB als de organisatie die in zo’n beperkte kernoorlog wel degelijk zinvol kan optreden:

‘Bij een dergelijke beperkte nucleaire oorlogsvoering is het wel mogelijk een redelijke instandhouding van het maatschappelijke leven en een redelijke bescherming en hulpverlening te verwezenlijken, voortbouwende op wat sinds 1949 tot uitvoering is gekomen en tot stand gebracht.’

In 1968 spreekt minister-president De Jong in de Vaste Kamercommissie van de Civiele Verdediging zijn vertrouwen uit in het functioneren van de BB in een kernoorlog:

‘De regering is ... van mening dat vele levens kunnen worden gered wanneer tijdig maatregelen ter vermindering van de uitwerking van nucleaire bommen worden genomen. Dat is de basis van de civiele verdediging.’⁶

In 1969 stelt de chef staf van de Civiele Verdediging d’Engelbronner in *Intermediair* dat na een aanval op Nederland met 25 kernwapens met een totaal explosief vermogen van 76,1 megaton, slechts 10% van het land ‘totaal of zeer ernstig’ verwoest zal zijn:

‘Het lijkt zelfs - hoewel met enige schroom - verantwoord, voor omstandigheden als hier geschetst ... te mogen constateren “we would still have a nation”. De natie, hoewel zwaar geschonden, zou nog bestaan en in staat moeten worden geacht om tot herstel te komen.’⁷

De rijksoverheid heeft hiermee het werkterrein van de BB doelbewust aangepast aan de beschikbare middelen: een ‘beperkte kernoorlog’ is, althans binnen het licht van de afschrikking, de meest ‘waarschijnlijke oorlog’ en deze is met de beperkte BB-middelen waarover Nederland beschikt goed te bestrijden.

De nadere uitwerking van de afschrikingsstrategie geeft zodoende aan de BB-organisatie opnieuw bestaansrecht. Op de eerste plaats omdat kernwapens vanwege hun ‘kamikazekarakter’ eigenlijk niet kunnen worden ingezet, waardoor conventionele

wapens weer meer op de voorgrond treden en een conventioneel gevoerde Derde Wereldoorlog weer tot de mogelijkheden behoort. De BB-organisatie hoeft in dit licht bezien niet fundamenteel te veranderen en kan legitiem een op conventioneel wapengebruik ingerichte organisatie blijven.

Op de tweede plaats omdat de rijksoverheid de BB zelf ook als een afschrikking-instrument lijkt te beschouwen. Binnen het kader van de afschrikkingstrategie krijgt de BB daarmee dezelfde taak als andere afschrikwekkende instrumenten: namelijk een kernoorlog voorkomen. In dit licht bezien dient het beschermingssysteem in de vorm van schuilkelders, hulpverleningsprogramma's en dergelijke zo'n krachtdadige indruk te maken, dat de Sovjet-Unie een vijandelijke aanval als nutteloos inschat en er daarom van afziet. De door de supergrootmachten gehanteerde afschrikkingstrategie legitimeert dit Nederlandse overheidsbeleid.

Persreacties op de nucleaire ontwikkelingen

Wil de afschrikking geloofwaardig zijn, dan dient de totale vernietiging wel een reële mogelijkheid te zijn en te blijven. Het geloof in de mogelijkheid en waarschijnlijkheid dat het daadwerkelijk een keer gebeurt moet nadrukkelijk in stand worden gehouden. Deze gedachtegang verschilt niet principieel van die denkwijze waarin het ook echt een keer gaat gebeuren. Nieuwe doctrines zoals de *flexible response* leiden bovendien tot een nog snellere toename van het wapenarsenaal. Wil de NAVO elke aanval op gepaste wijze kunnen vergelden, dan dient ze te beschikken over dezelfde soort kernwapens als het Warschaupact. Technologische vernieuwingen aan de ene kant vereisen daarom voortdurend dezelfde technologische vernieuwingen aan de andere kant. De wapenwedloop vormt zo niet alleen de aanleiding tot de afschrikkingstheorie, maar vloeit er ook weer uit voort.

Het zijn de psychologische inconsistenties van de afschrikkingstrategie waar kritische woordvoerders op beginnen te wijzen en er vervolgens op voortborduren. De noodzaak om steeds weer nieuwe wapens aan te schaffen om onze veiligheid te kunnen garanderen, bevat immers een contradictie: bij de betrokken partijen bevordert ze instabiliteit en onbetrouwbaarheid en leidt daarmee alsnog tot de voltrekking van de totale vernietiging.

In 1960 speculeert de journalist H. M. van Randwijk in het weekblad *Vrij Nederland* hardop over de vraag of Nederland wel of niet doelwit vormt voor de grotere atoombom en wat de gevolgen hiervan zouden zijn. Om zijn standpunt te onderbouwen schetst hij een fictieve kernoorlog in Nederland en gebruikt hiervoor oorlogsscenario's uit officiële publicaties van de Engelse *Civil Defence* en uit een degelijk Amerikaanse tijdschrift, de *Journal of Operations Research*.- Extrapolatie van buitenlandse scenario's naar de Nederlandse situatie vindt de journalist gerechtvaardigd omdat Nederland volgens hem als lid van de NAVO 'elk gevaar [loopt] dat onze partners lopen':

'De vraag of een eventuele vijand het de moeite waard zal vinden zijn bommen op Nederland te laten vallen, hangt onder meer af van de militaire waarde die hij aan dit gebied toekent. Wanneer Nederland een opslagplaats is van NAVO-ammunitie, een operatiegebied voor terugtrekkende legers en een lanceerplaats voor atoomraketten, zal dat een aardig surplus aan redenen opleveren bij de reeds aanwezige belangrijke industriële en verkeerstechnische positie van ons land.'⁹

De Nederlandse 'militaire onderstelling' van dat moment gaat aldus Van Randwijk uit van ten hoogste een atoombomexplosie van 150 kiloton. Dit is achtmaal de kracht van de 'Hiroshimabom'. In het buitenland vertelt men volgens de journalist echter een heel ander verhaal. In dit kader laat hij zien welk oorlogsscenario de *Civil Defence* hanteert voor Londen. Zij blijkt uit te gaan van een explosie van een waterstofbom van één megaton of 1000 kiloton. De door de *Civil Defence* geschetste gevolgen van deze explosie verplaatst Van Randwijk vervolgens naar Nederland:

'[Z]o'n bom [zendt] een schroeiende hitte uit over een oppervlakte van ongeveer 5000 vierkante mijl, dat is ongeveer 12.800 vierkante kilometer. De totale oppervlakte van ons land is, laten we zeggen, drie maal zo groot. Deze hitte zal op zijn beurt weer andere vuurhaarden doen ontstaan, die tezamen een vuurstorm kunnen veroorzaken, een brandoffer, dat alle beschikbare zuurstof in de lucht zou verbruiken.'¹⁰

Hetzelfde doet hij om de gevolgen voor onze maatschappelijke infrastructuur te laten zien:

'Het grootste deel van onze havens kapot, onze spoorwegen, fabrieken, vele dijken en waterwerken, centrales en huizen vernietigd. Onze huisdieren bijna alle gedood, zonder brandstof, communicatiemiddelen of enige goed functionerende publieke dienst...'

Afgaande van het officiële Engelse *Civil Defence*-scenario luidt zijn conclusie dat bij verplaatsing van dit scenario naar ons land hier 'een groot deel van de bevolking dood of stervend' zal zijn, met 'onbewoonbare steden en de rest voorlopig door radioactiviteit verpest'. Volgens Van Randwijk zijn er 'Engelse deskundigen' buiten de *Civil Defence* die een megaton al niet meer realistisch vinden en de Amerikaanse officiële scenario's prefereren waarin veel zwaardere bommen als uitgangspunt dienen:

'In de Amerikaanse *Journal of Operations Research* ... is men uitgegaan van 2000 megaton. Daarbij wordt verondersteld dat alleen al door radioactieve straling 55% van de totale bevolking gedood zou worden, 5000 megaton zou 80% doden en 20.000 megaton zou elk leven onmogelijk maken.'

Pas je een beduidend minder ernstig scenario toe op Londen, dan ziet dit er volgens Van Randwijk al immens verwoestend uit:

‘Twee bommen van 10 megaton elk op Londen zullen volgens een kaart ... één miljoen mensen doden, één miljoen onder het puin bedelven en ongeveer 350.000 zwaar verwonden. Over degenen die door radioactieve straling getroffen worden praten we dan nog niet!’

Om de afschrikkende werking nog groter te maken spreken Oost en West af dat ze een aantal kernraketten doelbewust op elkaars steden zullen richten, de *counter city strike*. De steden zijn gekozen vanwege hun karakter van *soft targets*, de meest kwetsbare doelwitten waarover een land beschikt. Binnen de filosofie van de beperkte vergelding en de strategie van de *flexible response* betekent de vernietiging van een stad onherroepelijk de vernietiging van een soortgelijke stad bij de tegenpartij. Moskou wordt op deze wijze ingeruild tegen New York, Washington tegen Leningrad. De *soft targets* staan tegenover de *hard targets*. Dit zijn de militaire objecten die veel minder kwetsbaar zijn omdat ze in diepe atoombombestendige kelders liggen opgeslagen.

Het zijn deze nadere uitwerkingen die ertoe leiden dat journalisten in deze tijd enkele paradoxale kanten ontdekken aan de rol die de BB speelt in het afschrikkingsevenwicht. De eerste paradox wordt ook wel *moral hazard* genoemd. De mogelijkheid tot gegarandeerde vergelding, de *balance of terror*, vormt de kern van de afschrikkingstrategie. Een kwetsbare bevolking vormt daarbij een fundamentele voorwaarde. Indien een volk zich vanwege een goede BB onkwetsbaar voelt, zal het bij een dreigend conflict eerder kernwapens gebruiken omdat het niet bang hoeft te zijn voor de vergeldingsaanval. Oftewel: een volk dat zich veilig voelt is eerder geneigd onverantwoorde risico's te nemen. Een goed functionerende BB brengt de kernoorlog dus dichterbij. In dit licht bezien acht een journalist van *de Volkskrant* zich dan ook niet beschermd door de aanwezigheid van de BB:

‘Als we inderdaad allemaal een kernoorlog kunnen overleven, zal de afschrikwekkende kracht der kernwapens dan niet zo klein worden, dat zulk een oorlog inderdaad zal uitbreken?’¹¹

De tweede paradox behelst het feit dat volgens de afschrikkingstheorie kernwapens, vanwege hun ‘kamikazekarakter’, een kernoorlog kunnen voorkomen. Maar het instituut BB - kijk naar de *Wenken* - veronderstelt juist de kernoorlog. Bij het uitbreken claimt zij de gevolgen ervan te kunnen opvangen. De BB komt dus in actie wanneer de afschrikkingstheorie heeft gefaald. Binnen deze voorstelling van zaken wordt de BB met het uitbreken van een kernoorlog geassocieerd en niet langer de kernwapens die haar zullen veroorzaken. In *de Volkskrant* wordt als volgt op deze paradox gewezen:

'[D]e bewapening dient om de kernoorlog te voorkomen, de BB om hem te overleven. Wie kernwapens maakt, heeft voor zijn gevoel de kernoorlog nog niet geaccepteerd. Wie de BB accepteert, heeft voor zijn gevoel ook de kernoorlog aanvaard.'¹²

De eerder aangehaalde *Vrij Nederland*-journalist Van Randwijk ervaart dit als een onoverkomelijk probleem. Vormt de BB, gezien uit het perspectief van het afschrikkingsevenwicht, niet eerder een 'camouflage van de werkelijkheid' dan dat ze er 'de exponent' van is, zo vraagt hij zich af.¹³ Samengevat komt hun conclusie erop neer dat het instrument van de BB zich moeilijk laat inpassen in de logica van de afschrikkingstheorie. Ergo: het bestaan van de BB verzwakt het evenwicht en daarmee de kans op een kernoorlog.

Een van de gevolgen van de onderhandelingen over wapenreductie tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie is het afnemende vertrouwen van West-Europa in de Verenigde Staten als haar 'nucleaire beschermheer'. Bij de oprichting van de NAVO in 1949 heeft de Verenigde Staten het op zich genomen om elke atoombom in een NAVO-land te vergelden, waar deze ook valt.¹⁴ In *Vrij Nederland* vraagt Van Randwijk zich af of het wel reëel is te verwachten dat de Verenigde Staten hun veilige positie in de waagschaal stellen om Europa te hulp te komen, wanneer ze de kans krijgen zelf buiten schot te blijven door helemaal niets te doen. Ook voor hen geldt immers het spreekwoord dat het hemd nader is dan de rok:

'Het is ... redelijk ons zelf af te vragen of de Verenigde Staten bereid zullen zijn de vergeldingsdoctrine in praktijk te brengen in enigerlei situatie, behalve die van een directe aanval op het Amerikaanse *homeland*.'¹⁵

Elk Amerikaans initiatief tegenover de Sovjet-Unie om te komen tot wederzijdse reductie van strategische kernwapens leiden tot grotere twijfel onder de Europese bondgenoten over de bereidheid van de Verenigde Staten om garant te blijven staan voor de defensie van West-Europa. De bondgenoten zien elk nieuw initiatief steeds weer als een poging van de Amerikanen om een eventuele oorlog op Europees grondgebied uit te vechten. Op die wijze zouden de nucleaire strategische wapens van de Verenigde Staten buiten schot blijven en een vergeldingsslag op Amerikaans grondgebied worden voorkomen. De angst van West-Europa dat zij in de Derde Wereldoorlog het slagveld van een conflict zou worden, hebben de Verenigde Staten volgens de historicus Havenaar nooit weg kunnen nemen.¹⁶ Van Randwijk wijst er ook nog op dat juist een Europees onvoorwaardelijk vertrouwen in de werking van de Amerikaanse 'atoomparaplu' zich tegen haar kan keren:

'Het Europese continent, dat in de aanwezigheid van atoomwapens zijn groot-

ste bescherming ziet, kan juist daardoor wel eens het eerste en enige doelwit van een vernietigende aanval worden.'¹⁷

De polemologie

In 1961 gelooft nog maar 39 procent van de Nederlandse bevolking dat de Russen in ons land de volgende oorlog zullen bewerkstelligen. Vijftien procent van de onder-vraagden verwacht dat Rusland en Amerika de oorlog samen zullen beginnen en drie procent dat Amerika de oorlog helemaal alleen uitlokt.¹⁸ Het publieke optreden van de Sovjet-Unie in de Cubacrisis brengt in het Westen een verdere maatschappelijke herwaardering voor het land op gang. Gold Rusland in de jaren vijftig als de onbetwiste veroorzaker van de Derde Wereldoorlog, in de jaren zestig neemt deze mening in de opiniepeilingen af. De Cubacrisis laat ook zien dat de voordien als onbetrouwbaar bekend staande Russen bereid zijn tot afspraken. Ook zij wensen de kernwapenwedloop kennelijk beheersbaar te maken en daarmee de kans op een nucleaire catastrofe te verkleinen. Er komt een *hot line* tussen de hoogste regeringsleiders waardoor ze in tijden van spanning rechtstreeks contact met elkaar kunnen zoeken.¹⁹ De maatschappelijke angst voor een agressieve Sovjet-Unie neemt daarna gestaag af.

De verschuivingen in de mondiale context leiden ertoe dat de Sovjet-Unie door haar bereidheid tot afspraken over wapenbeheersing aan internationaal respect wint, terwijl er toenemende scepsis ontstaat over het morele gehalte van het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten, vooral door haar harde optreden in Vietnam. Haar militaire bemoeienis met dit land brengt Amerika intern en extern in grote problemen. De Vietnamoorlog laat zien dat ook Amerikanen meedogenloze trekken vertonen. Het in velerlei ogen extreem gewelddadige Amerikaanse optreden in dit land is mede uit de militaire uitzichtloosheid van de situatie te verklaren. In tien jaar tijd verandert het verzet tegen de Vietnamoorlog van een klein studentenprotest in een internationale massabeweging. Het vertrouwen in het Amerikaanse morele leiderschap neemt na de Vietnamoorlog in het Westen zienderogen af. Menige criticus is van mening dat Amerika in Vietnam heeft aangetoond een 'amorele oorlog' te willen en te kunnen voeren.²⁰ Deze bereidheid was in de Westerse publieke opinie tot dan toe voorbehouden aan de Sovjet-Unie. Het daarvoor zo vanzelfsprekende 'morele gelijk' van het Westen komt vanaf die tijd onder druk te staan.

Internationaal ontstaat rond deze tijd de 'revisionistische' visie. De aanhangers van deze visie verdedigen de stelling dat de Sovjet-Unie sinds 1945 slechts garanties zocht voor haar veiligheid en dat het geschil tussen Oost en West te wijten is aan het kapitalistisch geïnspireerde imperialisme van de Verenigde Staten. Inspiratiebronnen vormen het aan de universiteiten populaire linksradicalisme en de verontwaardiging over de Amerikaanse interventie in Vietnam.²¹ Het in 1962 opgerichte Groningse Polemologisch Instituut behoort tot deze nieuwe stroming. Het instituut is een afdeling van de universitaire discipline politicologie. Bij het verspreiden van alternatieve nucleaire oorlogs-

scenario's in Nederland speelt het een prominente rol, onder aanvoering van een medewerker van dit Instituut, de van oorsprong Amerikaanse geleerde Ph.B. Smith. Smith is hoogleraar in de experimentele natuurkunde en tevens secretaris van het pacifistische Pugwash-comité. De oprichting van het internationale Pugwash-comité in 1957 - met toen nog wetenschappers uit Oost en West - vloeit onder andere voort uit het Russell-Einstein Manifest uit 1955, waarin de zinsnede staat: 'Zullen we een einde maken aan het menselijk ras of zal de mensheid afzien van de oorlog?'

In november 1967 poneert deze natuurkundige in twee interviews zijn opvatting dat Nederland in een kernoorlog als natie van de aardbodem zal verdwijnen.²² Overleven, aldus Smith, betekent in zo'n oorlog slechts uitstel van executie, want men sterft daarna alsnog aan afschuwelijke ziektes als de 'zwarte dood en allerlei andere epidemieën'. Zijn visie op de situatie van de overlevenden van een kernoorlog vertoont opvallende overeenkomsten met die uit de nucleaire SF-film *The War Game*. In het tv-programma *Achter het Nieuws* legt hij zijn interviewer Koos Postema en het publiek de volgende vraag voor:

'Zou u in zo'n omstandigheid dat alle sociale gezag is weggefallen, dat er geen hoop meer is om oogsten van de grond te krijgen, dat er geen hoop is een maatschappij op te bouwen zoals wij die kennen - u bent omringd door destructie op een schaal die u zich nooit heeft kunnen voorstellen - , zou u eigenlijk niet gelukkiger zijn als u ... onder de vultreffer was...?'²³

Columnist de Dagboekancier wijst in *Het Parool* in 1961 als een van de eersten in Nederland op de mogelijkheid van fysieke deformatie op de *day after*, op de zogenaamde 'mutatie'. In een Amerikaans tijdschrift heeft hij gelezen hoe baby's door een genetische afwijking vanwege radioactieve besmetting uit kunnen groeien tot wanstaltige monsters met drie hoofden en vijftien tenen. In zijn column laat hij een zogenaamde moeder hierover zeggen:

'[I]k richt ons leven niet in op een massamoord van zo'n buitensporigheid, dat niemand van mij als moeder, als voortzetster van de stroom van generaties, kan verwachten, dat ik die als realiteit erken. Ook al niet omdat mijn kinderen, als ze zouden worden gespaard, misschien tot in de verre toekomst monsters zouden voortbrengen.'²⁴

In 1967 beschrijft Mulisch in een herdruk van zijn *Wenken voor de Jongste Dag* de laatste mens na een kernoorlog als iemand met 'twee hoofden en drie benen'. In hetzelfde jaar roept Smith het schrikbeeld van de mutant weer op in *Achter het Nieuws*:

'Als er ergens een groep was, die een primitief soort samenleving ... zou kunnen opbouwen ..., dan zouden de somatische effecten, die enorme incidentie

van leukemie, het zeer grote aantal gevallen van beenkanker, de slechte groei van alle jongere mensen in de maatschappij, enige efficiënte opbouw enorm bemoeilijken. Er komt bij dat ... iedere zwangerschap voor iedere vader of moeder een hel van angst zou maken, dat een mismaakt kind geboren zou worden. Want dat zou zeer frequent zijn.²⁵

Op 23 november 1967, tien dagen na de Nederlandse première van *The War Game*, treedt de chef staf van de Civiele Verdediging d'Engelbronner bij Jaap van Meekren op in het televisieprogramma *Televizier* van de AVRO. Hierin reageert hij op de publieke uitlatingen van de natuurkundige Smith:

'De grote machten zullen zich wel honderdmaal bedenken, voordat ze elkaar te lijf gaan. Stel dat ze het toch doen. Ze zullen dan eerder pogen elkaar om zeep te brengen en niet het industrieel vermogen van Europa.'²⁶

In hetzelfde programma wijst d'Engelbronner erop dat het ongeoorloofd is om voor Engeland of Amerika ontworpen oorlogsscenario's op Nederland toe te passen. *De NRC* vat zijn standpunt als volgt samen:

'Hij betwijfelde de juistheid van de vergelijking tussen de staat Massachusetts en Nederland en gebruikte als basis voor zijn stelling dat wij hier waarschijnlijk geen volledige atoomoorlog voor de boeg hebben en dat wij voor de minder ernstige situatie voorbereidingen moeten treffen, die het bestaan van de BB rechtvaardigen.'²⁷

In het *Algemeen Dagblad* diskwalificeert d'Engelbronner Smith op het gebied van de nucleaire strategie als terzake deskundig:

'Dat mag misschien een juiste wiskundige redenering zijn, strategisch zit professor Smith er faliekant naast. Daaruit blijkt, dat je een hoogleraar in de kernfysica niet zonder meer een strateeg kan noemen.'²⁸

D'Engelbronner stapt daarna nog tenminste drie keer op zijn critici af. In 1967 treedt hij in debat met hoofdredacteur Laurens ten Cate van de *Friese Koerier*, dat daarna integraal wordt gepubliceerd in een aflevering van de populaire 'AO-Reeks'.²⁹ Vervolgens reageert hij op uitnodiging van de lokale studentenvakbeweging in de stad Groningen tijdens een openbaar debat niet alleen op de vertoning van *The War Game*, maar ook op de opmerkingen van Smith. Volgens de pers waagt d'Engelbronner zich met zijn actie 'in het hol van de leeuw'. D'Engelbronner ventileert zijn negatieve mening over zijn gesprekspartner reeds vooraf in de pers:

'Mijn tegenstander van hedenavond, professor Smith, is een stoorzender, die het moreel van de BB-mensen ernstige schade heeft berokkend.'³⁰

Het debat heeft op 12 december 1967 plaats, in het Academiegebouw van de Groningse universiteit. Een regionale krant geeft alvast de onderwerpen:

'[D]e vorm die een eventuele kernoorlog zal aannemen, de uitwerking hiervan op de Nederlandse bevolking en het psychologische effect van het door de regering ... ingenomen standpunt. Voorts zal worden gedebatteerd over de vraag wat de werkelijke betekenis is van de Bescherming Bevolking.'³¹

De interne contradicties binnen het Nederlandse overheidsbeleid met betrekking tot de BB, maar ook de contradicties binnen de afschrikkingsstrategie zelf brengen de BB opnieuw in de problemen. De kritische pers vindt het onacceptabel dat de Nederlandse overheid de omvang van een toekomstige kernoorlog bepaalt aan de hand van de beschikbare beschermingsmiddelen. In dit licht verwerpt ze de overheidsvisie dat Engeland en de Verenigde Staten wel in aanmerking komen voor de zwaardere atoombommen en Nederland niet. Daarnaast wijst ze erop dat louter het bestaan van de BB het afschrikkingsevenwicht of de *balance of terror* ondermijnt. Een adequate BB maakt steden immers onkwetsbaar en haalt daarmee de effectiviteit van andere afschrikkingsinstrumenten zoals de *counter city strike* onderuit. Wie gelooft in de werking van de *balance of terror* als afschrikking, heft de BB dus op. Tenslotte wijst de pers erop dat, gezien vanuit de afschrikkingsstrategie, het kennelijk niet langer de kernwapens zijn die een kernoorlog veronderstellen, maar de BB. De BB komt immers in actie als de kernoorlog is uitgebroken en het afschrikkingevenwicht, dat door de aanwezigheid van kernwapens juist in stand werd gehouden, is verstoord. De uitspraken van de rijksoverheid over het bestaansrecht van de BB in een 'beperkte kernoorlog' versterken deze gedachtegang. Een nieuwe *state simplification* kan hiermee aan het reeds bestaande arsenaal worden toegevoegd: 'De BB kan een beperkte kernoorlog wel aan'.

Noten

1. Havenaar (1993:192).
2. Kahn (1960, 1962).
3. *De Vierde Macht* (januari 1961:1-2).
4. Lezing van Mijnlieff 'Civiele Verdediging en haar grenzen', ca. 1963, gepubliceerd in Mijnlieff (1963/1964). Zie ook *De Paladijn* (december 1967:4).
5. Deze en de hierna volgende gegevens en citaten komen uit een lezing voor de Vereniging ter beoefening van de Krijgsmacht, van Mr. F.R. Mijnlieff, directeur-generaal openbare orde en veiligheid (18-12-63) (niet gepubliceerd).
6. Bovenstaande citaten ontleen ik aan de *Handelingen der Staten-Generaal*, 1967-1968, Commissievergaderingen, Vaste Commissie van de Tweede Kamer voor de Civiele Verdediging, Beraadslagingen over 'Het Civiele Verdedigingsplan 1968/1971...', E5.
7. *Intermediair* (10-10-69). Naar aanleiding van deze uitlatingen van d'Engelbronner wijst minister-pre-

sident De Jong er vervolgens in de Tweede Kamer op dat daar de vraag is gerezen 'in hoeverre binnen de BB realistisch inzicht bestaat over de effecten van kernwapens'. Uit de Memorie van Toelichting bij hoofdstuk III van de Rijksbegroting van 1969. Geciteerd in *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging: Een analyse van de gevolgen van een kernoorlog op Nederlands grondgebied en de implicaties daarvan op het denken over militaire verdediging*, Enschede: Studium Generale (1971:4).

8. *Vrij Nederland* (12-11-60). Volgens eigen zeggen haalt Van Randwijk de gegevens uit Nr.3 van de Engelse brochure *Civil Defense*. De Engelse BB wordt eind jaren zestig grotendeels ontmanteld en blijft daarna voornamelijk op papier voortbestaan.
9. Bovenstaande citaten ontleen ik aan *Vrij Nederland* (12-11-60).
10. *Vrij Nederland* (3-12-60).
11. *de Volkskrant* (14-10-61).
12. *de Volkskrant* (14-10-61).
13. *Vrij Nederland* (3-12-60).
14. Havenaar (1993:78).
15. *Vrij Nederland* (3-12-60).
16. Havenaar (1993:192-193).
17. *Vrij Nederland* (3-12-60).
18. *NIPO-weekbericht*, nr.853 (15-8-61).
19. Havenaar (1993:169-170).
20. Zie McNamara (1995).
21. Zie Havenaar (1993:10-11).
22. *Het Vrije Volk*, (1-11-67), *de Volkskrant*, (8-11-67).
23. Geciteerd in de transcriptie van het televisie-interview van Koos Postema met professor Dr. Ph.B. Smith in het programma *Achter het Nieuws* (16-11-67).
24. *Het Parool* (2-11-61).
25. Geciteerd in het tv-programma *Achter het Nieuws* (16-11-67).
26. *Het Algemeen Dagblad* (25-11-67).
27. *De NRC* (24-11-67).
28. *Het Algemeen Dagblad* (25-11-67).
29. *Civiele Verdediging*, nr. 1195, 1967. Amsterdam: Stichting IVIO.
30. Dit is een krantenknipsel zonder vermelding van de naam van de krant (13-12-67).
31. *Het Veluws Dagblad* (8-12-67).

10 De Amsterdamse BB gaat door

Inleiding

Maar hoe staat het in Amsterdam ondertussen met de schuilkelders en de commando-post? Welke aanpassingen worden er in het atoomtijdperk aangebracht in de ondergrondse bescherming? En hoe vergaat het de vrijwilligers? Duidelijk is in ieder geval dat de rijksoverheid de vrijwillige BB-organisatie zoveel mogelijk wil behouden. Hoe zien de vrijwilligersafdelingen er in deze periode dan uit? Krijgt het BB-hoofd Mahieu uiteindelijk gedaan wat Reynierse niet is gelukt?

De sociale reorganisatie behelst behalve toevoeging van noodwachtplichtigen ook samenvoeging van vrijwillige afdelingen en opheffing van vrijwilligersfuncties. Naast de noodwachtplicht wekt de rijksoverheid zoals we zagen nog een andere, tot dan toe 'slapende' beschermingsvorm, tot leven: de 'individuele zelfbescherming'. De BB-vrijwilligers krijgen binnen deze vorm van bescherming de functie van de 'voor- en nazorg'. Hoe vergaat het de wijkhoofden en de leden van de BB-Brandweer in Amsterdam na deze wijzigingen? En hoe reageren de vrijwilligers op alle perskritiek?

Op het terrein van de preventieve en de vrijwillige repressieve bescherming komen de activiteiten in deze periode in ieder geval op een laag pitje te staan. Het lijkt erop alsof alles en iedereen op de rem gaat staan. Toch gaan de direct betrokkenen ondanks alle tegenslag gewoon door met wat reeds in de jaren vijftig tot stand is gebracht. Ze onderhouden datgene wat er al is en proberen er maar het beste van te maken. Ik noem dit de *state simplification* van 'de bureaucratische BB'.

Nucleaire schuilkelders

Toen Reynierse met pensioen ging, lagen er diverse plannen op het gebied van schuilkelders, maar geen enkele was er uitgevoerd. Inmiddels was de BB de zeggenschap over de schuilkelders kwijtgeraakt: in 1957 werd Publieke Werken de officiële beheerder van de Amsterdamse schuilkelders.¹ In 1961 verbaast een journalist van het *Parool* zich voor het eerst sinds het bestaan van de BB over het Amsterdamse schuilkelderbeleid. Hij wijst erop dat op dat moment minder dan één procent van de hoofdstedelijke bevolking over een openbare schuilplaats beschikt.² Oud-BB-wijkhoofd en inmiddels BB-ambtenaar Renting maakt ten overstaan van de pers kenbaar het volkomen eens te zijn met de kritiek op het schuilkelderbeleid. In zijn ogen voert de rijksoverheid niet alleen een minimumbeleid, maar houdt ze zich ook daar niet aan. Hardop rekent hij voor hoe weinig schuilplaatsen er in Amsterdam zijn. Dan vergelijkt hij de uitkomst met de ooit door de regering gedane belofte dat 10% van de bevolking recht heeft op een openbare schuilplaats:

'Voor een stad als Amsterdam betekent dat dus ongeveer tachtigduizend mensen. Van die tachtigduizend kunnen - gesteld dat alle nu nog voorziene schuil-

kelders "op tijd" afkomen - dan 6450 mensen zich in veiligheid stellen.³

De Telegraaf publiceert in hetzelfde jaar een ingezonden brief waarin staat:

'Stel u voor: u loopt op straat... De sirenes beginnen te janken. "Tracht een schuilkelder te bereiken." Waar is die? En als die er is, zullen dan niet allen ... daarheen rennen.'⁴

Rond dezelfde tijd bericht *de Volkskrant* dat de Amerikanen, onder meer als gevolg van de oprichting van de Berlijnse muur, wel druk in de weer zijn schuilkelders te bouwen. In 1961 beschikt een miljoen Amerikanen over een schuilkelder. Eind 1962 zullen dit er volgens het bericht 50 miljoen zijn. In Massachusetts is in een school de eerste 'stralingsvrije' schuilkelder voor 1000 leerlingen gereedgekomen.⁵ In de Verenigde Staten verschijnen talrijke publicaties over de sociale aspecten van schuilkelders, met onderwerpen als 'beheersbare groepsgrootte', 'publieke acceptatie van schuilkelderconstructies', 'schuilkeldermanagement', 'programma's voor sociale activiteiten in schuilkelders', 'buurtplanning voor de bezetting van schuilkelders', 'problemen bij het gebruik van schuilkelders', enzovoorts.⁶ Wat in Nederland verschijnt is in vergelijking hiermee te verwaarlozen.⁷

Als gevolg van de voortgaande financiële touwtrekkerij tussen rijk en gemeente liggen de gereedgekomen schuilkelders niet daar waar ze het hardst nodig zijn, namelijk op drukke pleinen en verkeerspunten. De locatie is toevallig gekozen, namelijk daar waar de overheid of een particulier iets nieuws heeft gebouwd en de mogelijkheid bestond er ook een schuilkelder in te maken. De oude Amsterdamse volkswijken, waarnaar de zorg van Reynierse het meeste uit ging, beschikken bij gebrek aan 'combinatieprojecten' over geen enkele schuilkelder.

Minister-president De Quay maakt in 1962 tegenover de pers nog eens duidelijk dat de schuilkelders wat hem betreft daar dienen te komen waar zich de meeste mensen bevinden:

'Ten aanzien van het "schuilplaatsenbeleid" herhaalde de bewindsman het regeringsstandpunt dat vooral daar waar verkeersknooppunten bestaan, schuilplaatsen dienen te komen, en verder ook in gebouwen van de overheidsdiensten.'

Hij geeft toe dat de uitvoering van het beleid te wensen overlaat: de 'technische en financiële middelen' zijn volgens hem te 'beperkt'.⁸ In Amsterdam zijn dan openbare schuilplaatsen beschikbaar voor 2800 mensen.⁹ De zeven kelders in de openbare toiletten zijn uiteindelijk niet doorgedaan, omdat ook de geplande toiletten er nooit zijn gekomen. De wel gebouwde schuilplaatsen zijn ondergebracht in twintig kelders. Zes kelders bevinden zich in openbare gebouwen, vier in bruggen en aanlegsteigers en tien

in particuliere gebouwen. Bij de particulieren liggen de kelders onder een garage, in een pakhuis, onder een bank of onder een verzekeringsinstelling. De openbare gebouwen die in Amsterdam een schuilkelder hebben zijn: het Stedelijk Museum, het Gemeente-archief, het Havengebouw, diverse gemeentelijke diensten, de Universiteitsbibliotheek, enkele politiebureaus en scholen. Verder herbergen talrijke bruggen, verkeerstunnels, landhoofden en pontsteigers een schuilruimte.¹⁰ De schuilkelders bieden gemiddeld plaats aan circa 180 mensen. Volgens de dan geldende standaard betekent dat drie personen per vierkante meter. De norm van drie-op-een blijft dus gehandhaafd.¹¹

De rijksoverheid ziet de schuilkelders in deze tijd niet langer als een 'wachtkamer': de verwachte verblijfsduur is niet meer maximaal een paar uur maar 'maximaal twee dagen'. Daarom moet het nu ook een ruimte te zijn 'waarin de primaire levensbehoeften dienen te worden vervuld'. Hieronder wordt verstaan: 'voorziening van water, voedsel en sanitair; geneeskundige voorzieningen; communicatiemiddelen en uitbrek- en andere gereedschappen'.¹² Maar het gaat ook om extra 'luchtbehandeling'. Concreet betekent dit dat alle bestaande schuilkelders luchtdicht worden afgesloten. Er komen koolstoffilters tegen gas en zandfilters tegen radioactieve straling. De 'losse' inrichting wordt in de centrale BB-magazijnen opgeslagen. Pas bij mobilisatie transporteert Publieke Werken dit materieel naar de schuilkelders. De functie van de aangepaste schuilkelder wordt aldus vastgesteld:

'Een geconditioneerde ruimte ter bescherming van een bepaald aantal personen tegen een deel van de gevolgen van aanvallen van nucleaire wapens, waaronder de gevaren van radioactieve neerslag, tegen scherfwerking bij conventionele bombardementen en tegen chemische strijdmiddelen ...'¹³

Midden jaren zestig verandert de rijksoverheid het financiële beleid met betrekking tot de schuilkelders. Vanaf die tijd kunnen gemeentes openbare schuilkelders integraal vergoed krijgen. Volgens het *Algemeen Handelsblad* probeert Amsterdam daarna 'bij elk bouwproject een schuilkelder te krijgen'.¹⁴ Het fenomeen van de omvangrijke schuilkelder doet in de hoofdstad zijn intrede. Tot die tijd zijn schuilkelders voor meer dan 300 personen een uitzondering. De waarschuwing uit de begintijd, dat grote schuilkelders bij een gerichte aanval juist leiden tot grote aantallen doden, wordt niet meer gehoord. Men begint met de bouw van een schuilkelder in de Coentunnel, die ruimte biedt aan 800 personen. De krant schrijft vol bewondering over het nieuwste schuilkelderfenomeen:

'Het jongste succes wat inventiviteit betreft is dat men in het Coentunneltracé een eenvoudige tunnel voor fietsers door rijkswaterstaat heeft laten voorzien van twee sluisdeuren, waardoor deze tunnel met slechts weinig andere voorzieningen aan achthonderd mensen een atoomvrije schuilplaats zal kunnen bieden.'¹⁵

De volgende omvangrijke schuilkelder herbergt 2600 personen en komt in het Vondelpark, in het viaduct onder de Van Baerlestraat.

Het Algemeen Handelsblad meldt in 1965 dat in Amsterdam 3770 schuilplaatsen gereed zijn, 2645 plaatsen nog in aanbouw zijn en 2310 plaatsen goedgekeurd zijn om te worden gebouwd. In totaal gaat het om 8725 plaatsen: '10 procent van de totale capaciteit van 80.000 plaatsen'.¹⁶ In 1967 schrijft *Elsevier* dat er volgens de BB voor heel Nederland slechts voor enkele tienduizenden mensen 'goede *fall-out* bescherming' aanwezig is.¹⁷

De nucleaire commandopost

Als er één onderdeel is waar het eerste BB-hoofd van Amsterdam alles in het werk heeft gesteld om zijn plannen voor elkaar te krijgen, dan is het de commandopost. Maar praktisch op hetzelfde moment dat de commandopost met de nodige vertraging wordt opgeleverd, komt het leger met een nieuwe 'militaire onderstelling' en is de beschermende waarde van de post op papier nagenoeg nihil. Maar ook na de uiterst vertraagde aanpassing blijkt de post niet te voldoen.

In 1961 schrijft *de Volkskrant* dat de commandopost noch een zandfilterinstallatie, noch waterleiding noch toiletten heeft:

'De commandopost stamt uit 1953: een tijd waarin nog inzichten golden, die thans geheel verouderd zijn. ... Er zijn wel maatregelen getroffen, om indien nodig, onmiddellijk in de behoefte te voorzien, maar dat zou wel duur worden.'¹⁸

De bouw van een aangepaste commandopost blijkt ook in de jaren zestig een slepende kwestie. Voor de financiering wacht wederom het rijk op de gemeente en de gemeente op het rijk. Het reeds bij de eerste bouw veelgeplaagde stadsbestuur raakt bij elk verzoek om nieuwe financiering opnieuw geïrriteerd. Uit de Amsterdamse *BB-Jaarverslagen* blijkt eveneens ergernis aan de kant van de BB: '[I]n verband met de financiële positie der gemeente konden geen gelden voor dat doel beschikbaar worden gesteld'.¹⁹ Zou het stadsbestuur het nieuwe verzoek meteen honoreren, dan zou ze tevens moeten toegeven dat de tot dan toe geïnvesteerde f240.000.- grotendeels voor niets zijn geweest.

In 1966, tien jaar na de eerste oplevering, krijgt het BB-hoofd Mahieu zijn zin en komt er alsnog toestemming om de bestaande commandopost uit te breiden met woonvertrekken en met de allernoodzakelijkste 'nucleaire' voorzieningen. De verbouwingskosten zijn aanvankelijk geraamd op f600.000,-. Het rijk neemt daarvan f200.000,- en de gemeente f400.000 voor haar rekening.²⁰ Daarna duurt het zes jaar, tot 1972, voordat de Amsterdamse BB daadwerkelijk over een 'genucleariseerde' commandopost beschikt. Volgens BB-ambtenaar Van Duykeren, oud-hoofd van de 'verbindingen', kost de totale verbouwing uiteindelijk meer dan een miljoen gulden.²¹

Tijdens de renovatie verschijnen regelmatig foto's van de bouwwerkzaamheden in de *BB-Jaarverslagen*. Het schoolplein ziet er jarenlang uit als één grote bouwput.

De commandopost als bouwput²²

De commandopost wordt twee tot drie keer zo groot. Er komen nu toiletten in, wasgelegenheid, een 'kantine-keuken', slaapzalen, een commandokamer, een kamer voor het BB-hoofd en vertrekken voor de speciale BB-diensten. Ze krijgt nu ook een aparte 'ABC-kamer'. De commandopost wordt bevoorraadt met meer en langer houdbaar voedsel en medicijnen. De oude 'plotkaart' wordt vervangen door een actuele kaart, aangepast aan de 'huidige omstandigheden', zoals de BB het noemt.²³ Het

rijk installeert er een telex en kopieerapparaat, zodat de BB de binnengekomen berichten snel kan vermenigvuldigen en doorzenden. De telefoonlijnen krijgen op rijkskosten dubbele bedrading. Bij uitval neemt de reservebedrading de taken moeiteloos over.²⁴ De reeds aanwezige inductortelefoon krijgt extra ingangen, waardoor de commandopost in rechtstreekse verbinding staat met bijvoorbeeld de Amsterdamse ziekenhuizen.²⁵

Tenslotte besteedt de BB in de 'genucleariseerde' post extra aandacht aan de beveiliging:

'Voor de bewaking van de commandopost is in de organisatie van de staf enig personeel opgenomen. Wanneer verdere bewakingsmaatregelen nodig zijn, dient de medewerking van de Politie te worden gevraagd.'²⁶

Als lid van het BB-commando heeft de politiecommissaris deze afdeling formeel onder zijn hoede.

De Amsterdamse commandopost ligt inmiddels wel midden in de stad. De stadsgrens is verder opgerukt en Nieuw-Zuid, de plaats van de commandopost, raakt steeds meer volgebouwd. De BB heeft altijd gewezen op het cruciale belang van een veilige ligging van de commandopost, zeker in het 'atoomtijdperk':

'Een aanval, die mede als gevolg van radioactieve neerslag een groot gebied kan bestrijken, noopt er toe de ligging van de commandopost zodanig te bepalen, dat deze door de aanval niet buiten werking wordt gesteld.'²⁷

Ook het Amsterdamse BB-hoofd Mahieu beseft dat zijn commandopost qua ligging steeds minder veilig is. Hij geeft voorzichtig te kennen eigenlijk een 'geheel nieuwe commandopost' te willen op een andere locatie buiten de stad.²⁸ Maar gezien de eerde-

re perikelen zit een commandopost op een andere locatie er niet meer in en de Amsterdamse BB schikt zich in haar lot. Maar vanaf 1960 worden er elders in het land vanwege de nucleaire dreiging wel overal nieuwe commandoposten gebouwd. Mahieu is zich ervan bewust dat deze zogeheten 'provinciale posten' aanmerkelijk in het voordeel zijn. De locatie van de posten is niet gekozen vanwege haar nabijheid tot de bevolking zoals in Amsterdam, maar juist vanwege de geïsoleerde ligging. In de onbewoonde of dunbevolkte gebieden waarin ze zich bevinden, lopen ze in een kernoorlog minder kans door een voltrefter te worden uitgeschakeld. Deze ruime provinciale commandoposten worden bovendien uitgerust met de nieuwste technologische snufjes op het gebied van bescherming en communicatie die dan beschikbaar zijn.

Steeds duidelijker tekent zich een rijksoverheid af die voor schuilen nauwelijks tot geen geld over heeft. De schuilkelders zijn in Amsterdam onderworpen aan het ad hoc beleid van de nationale overheid, waardoor niet systematisch aan een adequaat schuilkelderprogramma kan worden gewerkt. Hetzelfde geldt voor de Amsterdamse commandopost. Hier is het echter de lokale overheid die zich nauwelijks moeite getroost het BB-commando overeenkomstig de eisen des tijds te beschermen.

De vrijwillige BB-Brandweer in het atoomtijdperk

Hetzelfde minimumbeleid geldt voor de vrijwilligersorganisatie. De toegenomen kans op een atoombomexplosie in Nederland dwingt de rijksoverheid tot een 'enigszins andere opzet' van de wijk- en blokorganisatie.²⁹ De 'maatregelen ter bestrijding van de gevolgen van atoomwapens' maakt dit volgens haar 'onvermijdelijk'.³⁰

Op de eerste plaats wordt het aantal benodigde vrijwilligers sterk verminderd. Binnenlandse Zaken brengt de landelijke 'organieke sterkte' van de vrijwilligersorganisatie terug van 170.000 naar 83.000.³¹ Elke BB-wijk telt nu volgens het formatieplan geen 300 maar 136 vrijwilligers. In Amsterdam komt dit getal min of meer overeen met de, althans op papier, aanwezige vrijwilligers.

De vrijwilligers worden in de praktijk strikt gescheiden gehouden van de noodwachtplichtigen. Toch vormt de voorgenomen noodwachtplicht voor een aantal van hen de aanleiding uit de BB te stappen. Ze zijn bang dat het militaire karakter van de noodwachtplicht ook voor hen gaat gelden. In *De Telegraaf* verschijnt een spotprent over de groetplicht met als ondertekening:

'Op het voor vrijwilligers toch al zo hachelijke grensgebied tussen militaire organisatie en burgerlijke hulpvaardigheid werd plotseling een contingent militairen geschoven'.³²

Tenslotte haalt Binnenlandse Zaken praktisch al het materieel weg uit de wijk- en blokorganisatie. Eerst schaft ze het blok, de kleinste organisatorische eenheid, af. Dit besluit motiveert ze als volgt:

‘[D]e ploeg uit een getroffen blok zal in dat blok - omdat dan mogelijk heel wat leden zelf tot de slachtoffers behoren - nooit paraat, als georganiseerde ploeg kunnen optreden.’³³

Het kleine materieel gaat van de blokken naar de wijken.³⁴ Enkele jaren later verdwijnt ook al het grote materieel. Het gaat naar de magazijnen in de ‘randgebieden’ van de stad, alwaar de noodwachtplichtigen in oorlogstijd zijn gelegerd.³⁵ Alleen het allereenvoudigste materieel blijft achter voor de vrijwilligers.

In 1960 heft Binnenlandse Zaken in feite de vrijwillige BB-wijkbrandweer op. De functie van BB-brandweerman verdwijnt en de betreffende vrijwilliger heet vanaf dat moment ‘algemene hulpverlener’. Volgens oud-BB-brandweerleider Eikenboom is de fout met de brandende bielzen juist veroorzaakt door zo’n ‘algemene hulpverlener’ uit een andere BB-afdeling die ‘ook een cursusje Brandweer’ heeft gedaan. Brandweerleiders zoals Voethe en Eikenboom krijgen nu de functie van ‘vraagbaak-vrijwilliger’. De buurtbewoners kunnen bij hen alleen nog terecht voor vragen over de individuele zelfbescherming.

Al het materieel gaat naar de noodwachtplichtige Brandweer of wordt verkocht aan particulieren. Voor de wijkbrandweer betekent dit het definitieve einde van de oefeningen met de motorspuit. Wat ze mogen houden zijn de middelen die ook nog door de Luchtbeschermingsdienst zijn gebruikt, zoals de emmerspuit en de vuurzweep. De BB-organisatie rechtvaardigt deze ingreep met het argument dat de kleinere rampenbestrijdingseenheden toch niet veel kunnen uitrichten tegenover het alsmaar groeiende oorlogsgeweld. Maar met de emmerspuit is wel veel ‘meer te bereiken dan u zou denken’.³⁶ Ze wijst nog eens op het in brandweerkringen zo heilige principe van ‘één-vingerhoedje-water’: met heel weinig water is elke beginnende brand te blussen.

De *Paladijn* maakt melding van ‘kleinerende opmerkingen’ over het ‘eenvoudige materiaal’ die daarna onder de vrijwilligers gaan circuleren.³⁷ Hoezeer de situatie voor hen is verslechterd moge blijken uit het volgende voorval. Op 9 april 1963 woedt in Amsterdam een brand in een lompenopslagplaats aan de Weesperzijde. Enkele BB-vrijwilligers hebben, in tegenstelling tot daarvoor, opeens wel toestemming weten los te krijgen bij het blijkbaar wat lankmoediger BB-hoofd Mahieu. Voldaan over het feit dat zij eindelijk weer eens echt mogen blussen, tijgen ze met een groepje enthousiast op de brand af. Uit hun eigen rapportage achteraf blijkt hoe pijnlijk deze gebeurtenis voor hen is verlopen:

‘Toen de wagen met materieel van de BB aankwam en er enkele emmerspuitjes uitkwamen, ontstond er grote hilariteit onder de toeschouwers.’³⁸

Veel brandleiders hebben in hun eerste BB-tijd meerdere brandweerdiploma’s behaald en daarna jarenlang getraind en geoefend. Toch hebben ze in hun vaak decennia lange

BB-bestaan geen echte brand mogen blussen. Oud-BB-brandweerleider Voethe is tien jaar lang instructeur en coördinator geweest bij de BB-Brandweer en bezit het diploma 'brandwacht tweede klas'.

Getuigschrift

De Commissie, ingesteld bij beschikking van de
Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 15 dec. 1964
nr. EB 64/U2331 Afd. O.O. en V. (Bw.) verklaart,

dat [REDACTED]

te Amsterdam

voldoet aan de eisen voor de rang van

BRANDWACHT 2e KLASSE

bij de ~~gemeentelijke~~ bedrijfs - brandweer.
van "JET AGE SYSTEMS" Amsterdam.

Haarlem, 4 april, 19 67

Gezien,

~~De Burgemeester~~
~~van de gemeente~~

Namens het H.B.B.,
het Hoofd Bijz. Voorz.
en Paraatheidsvoor-
bereidingen,

De Commissie voornoemd,

 Voorzitter

 Leden

H.Th. Renting.

In een vraaggesprek licht hij de ongelukkige situatie als volgt toe:

- RL: "Is het niet raar om tien jaar lang opgeleid te zijn en nooit een brand te blussen?"
- V: "Nee, dat was gelukkig niet zoveel nodig. En dat komt doordat de Amsterdamse Brandweer het natuurlijk gemakkelijk alleen aan kon."
- RL: "En dat vond u niet gek?"
- V: "Dat vond ik wel jammer, ja."

Voethe brengt desondanks begrip op voor de houding van de gewone Brandweer. Op mijn vraag of hij de gewone Brandweer nooit eens heeft voorgesteld om te helpen bij het blussen antwoordt hij:

'De Amsterdamse Brandweer is een gevestigde dienst hoor! Die wilde dat niet, helemaal niet!'³⁹

De enige plek waar oud-brandweerleider Eikenboom zijn brandweerhart echt heeft kunnen laten slaan is buiten de stad, op het Limburgse platteland. De taakverdeling met de vredesbrandweer bleek hier namelijk veel minder strikt te zijn. Eikenboom herinnert zich als de dag van gisteren hoe de Limburgers hem bewonderden toen hij als toevallige voorbijganger hulp verleende bij een brand:

'Het was in Limburg, in Wylre. Toen was er ergens brand. We hadden als wijkleider Brandweer een legitimatie. Ik kon daar helpen want er was een tekort. Ik heb toen van een slangetje een sproeier gemaakt. De rijkspolitie kwam naar me toe en vroeg: "Functie meneer? Mag ik even?" Hij keek ernaar en zei: "Oh meneer, neemt u me niet kwalijk".'⁴⁰

Na de reorganisatie krijgen wijkleiders zoals Voethe en Eikenboom het advies om toch vooral zinnige dingen te blijven doen zoals 'vraagbaak-vrijwilliger'. Ook raadt de BB hen aan zich als 'oefenslachtoffer' aan te bieden bij de medische BB-afdeling.⁴¹

Maar op een gegeven moment, zo herinnert Voethe zich, is het alleen nog 'kletsen' wat zijn BB-ploeg deed. Kletsen over de atoombom waartegen de BB plotseling zei te gaan beschermen. Het onderwerp atoombom was echter volkomen nieuw voor hem; ze hadden er bij de BB nog nooit over gesproken. Dat wat de vrijwilligers wisten hebben ze gelezen in de schriftelijke cursus die hun begin jaren zestig is toegestuurd.

Tijdens de publieke ophef over de *Wenken* wordt duidelijk dat de BB-vrijwilliger reeds in 1961 geen daadwerkelijke voorlichting meer geeft aan de bevolking. *De Telegraaf* meldt dan: 'Amsterdam: blokwachter geen voorlichting ... om personeels-technische redenen'. Volgens de krant is dit nu 'centraal ... overgenomen door de BB op de Weesperzijde'.⁴²

Voor de standvastigen onder hen zoals Voethe en Eikenboom veroorzaken de ontwikkelingen na de reorganisatie hoofdzakelijk verbittering ten aanzien van de geringe animo van de bevolking. Maar de rijksoverheid heeft hierin wel een belangrijk aandeel gehad. De voorzieningen voor de Brandweer komen veel te laat ter beschikking. Daarna mogen ze er nooit een echte brand mee blussen. Vervolgens moet eerst het blok en vervolgens ook de wijk al het materieel afstaan. En tenslotte krijgt de vrijwilliger een taak die niets meer met zijn oorspronkelijke motivatie om bij de BB te gaan te maken heeft, namelijk brandweerman zijn.

De BB erkent dit zelf ook. In *De Vierde Macht* schrijft een regionaal BB-hoofd in 1968 over het verschil tussen de vrijwillige Brandweer en de vrijwillige BB'er, hier GZB (Georganiseerde Zelfbescherming) genoemd:

'Vrijwillige brandweren ... die een algemeen doel nastreven hebben nooit gebrek aan belangstelling of aan leden. ... Iedereen weet wat het is en erkent het nuttige en noodzakelijke doel van een Brandweer. Daar komt nog bij dat een brandweerman een zekere status heeft. Hij is over het algemeen goed gekleed en komt op een spectaculaire brandweerauto. Hij hoeft zich voor zijn brandweerschap niet te generen, in tegendeel. Bij de GZB ligt dit anders. ... De GZB heeft in de ogen van de bevolking geen ... zichtbaar nut zoals een Brandweer.'⁴³

Het idee van de 'pockets van bescherming', kleine organisaties van oorlogshulpverlening vlakbij de burger, blijkt vanaf 1960 met de introductie van het atoomtijdperk achterhaald. Dit betekent feitelijk het einde van de wijk- en blokorganisatie. Zowel in het beleid als in de praktijk verdwijnen de vrijwilligers steeds meer naar de marges van de organisatie. De noodwachtplichtigen nemen de belangrijkste taken van de vrijwilligers over en ook materieel wordt de wijk- en blokorganisatie geleidelijk aan uitgehold. Toch heft de rijksoverheid de organisatie om pragmatische redenen niet op: iedereen is immers welkom een bijdrage te leveren aan de 'civiele bescherming'. Bovendien put de BB-organisatie kracht uit de aanwezigheid van BB-vrijwilligers in het atoomtijdperk, die toch niet 'in zo'n grote getale' bij de BB gebleven zouden zijn als ze niets meer zouden kunnen uitrusten.

Het wijkhoofd en de kernwapens

Van alle vrijwilligers zijn het de wijkhoofden die tot het einde toe bij de BB in functie blijven.⁴⁴ Maar het wijkhoofd heeft vanaf 1960 voornamelijk een papieren functie. Hoewel ook hij verneemt dat hij in het 'atoomtijdperk' nog steeds 'nuttig werk' kan doen, moet hij het feitelijke werk vanaf dat moment wel overlaten aan de noodwachtplichtigen. Hij heeft, zo blijkt uit de interviews, dan nauwelijks nog contact met andere BB-vrijwilligers.

De wijkhoofden zelf zien weinig verschil in hun functie van voor en ná 1960. Dit is niet verwonderlijk als je bedenkt dat de aangekondigde veranderingen in de wijk- en blokorganisatie hoofdzakelijk plaatsvinden in de BB-boekhouding. Het ingeleverde materieel verandert niet echt van plaats: het blijft daar liggen waar het altijd al lag, in de centrale magazijnen. De mensen die dat willen kunnen gewoon BB-vrijwilliger blijven. Ook na 1960 blijft het wijkhoofd aangesteld in zijn oude functie. Hij blijft beschikken over zijn uniform, zijn naambordje met zijn BB-functie en zijn gratis telefoonabonnement. Nog steeds houdt het wijkhoofd formeel een aantal vrijwilligers onder zich, maar het daadwerkelijke aantal is ook naar de nieuwste BB-maatstaven gemeten veel te weinig.

Het wegvallen van al hun feitelijke rampenbestrijdingstaken wijten ze zelf niet aan de veranderde 'militaire onderstelling', maar evenals de vrijwillige BB-brandweermannen aan het chronische tekort aan vrijwilligers. Voor hen is de zaak duidelijk. In geen enkele wijk is een voltallige ploeg aanwezig, dus kan in geen enkele wijk volgens de BB-normen adequate hulp in oorlogstijd worden verleend.

Ook de proclamatie van Amsterdam tot 'atoomgebied' vormt naar het idee van het wijkhoofd geen waterscheiding. Hij maakt nu wel kennis met een voor hem volkomen nieuw terrein: de bescherming tegen de uitwerking van een atoombomexplosie. Na de verspreiding van de *Wenken* wordt ook hij officieel de 'vraagbaak' van de wijk. Om zich te bekwamen in het voorlichtingswerk krijgt het wijkhoofd eveneens de schriftelijke

cursus thuisgestuurd. Hierin staat volgens de rijksoverheid 'alles' wat hij dient te weten.

In zijn huis kunnen de mensen terecht met vragen over de 'individuele zelfbescherming'. Formeel bestaat zijn taak nu uit drie delen: in vreedstijd voorlichting geven over de beste beschermingsmogelijkheden; in oorlogstijd informatie geven over de werking van *fall-out* en ten slotte leiding geven aan het schuilen van de bevolking.

In mijn interviews vraag ik hen ook wat ze nu eigenlijk aan kennis over de bescherming tegen het atoomgevaar hebben overge-

Schriftelijke cursus

voor blokhoofden en blokwachters

van de noodwacht

der A-Gemeente Amsterdam

houden. De Amsterdamse BB kan volgens het oud-wijkhoofd Tuin niets meer uitrichten wanneer de atoombom op de hoofdstad is gevallen. Hij maakt een scherp onderscheid tussen de situatie waarbij wel en waarbij geen atoombom op Amsterdam valt:

‘Nou, als er een atoombom op Amsterdam valt, dan hoeven we niks meer te vertellen. ... Waar een bom valt, daar is niks meer te doen. ... Valt ie te dicht bij je in de buurt, dan is er niks meer te bereiken voor diegene die daar in die kern zit van zoveel duizend meter van die atoombom vandaan. Nou, daar hoeft niks meer gedaan te worden, want daar is het mee afgelopen. Dat hebben we wel in Japan gezien.’

Vervolgens geeft hij aan in welk geval hij nog wel hulp kan bieden:

‘Het móet ergens anders gebeuren! Kijk, want anders is er geen hulp meer te bieden. ... Maar dáár zijn wij ook niet voor. Wij zijn voor wat buiten die bom gebeurt. ... Er zijn daar nog miljoenen mensen die wel te redden zijn.’

Als ik Tuin vraag om dit nader toe te lichten, gaat hij, evenals in het Kerndamverhaal en in de officiële toelichting op de ‘militaire onderstelling’ van 1955 gebeurt, uit van een atoombom op Londen. Tuin rechtvaardigt dit zelf zo: ‘Ik geef maar een voorbeeld hoor, zoals zij ons die voorbeelden toen ook gaven’. Vervolgens geeft hij aan wat hem dan te doen staat:

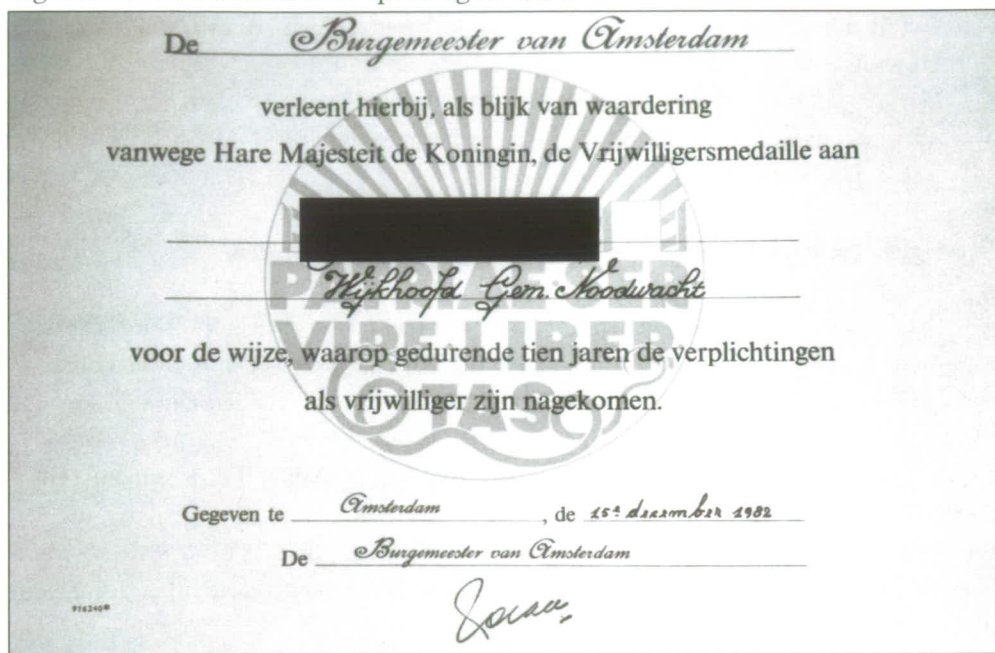
‘Als nou in Londen een atoombom gegooid wordt. Dan duurt het nog ongeveer zoveel uur, met die lichtsterkte en die uitbreiding van de besmetting van de atoom en zo... Dan duurt het nog ongeveer vier of vijf uur tot dat wij er last van krijgen. Door die trilling en die lichtflits en die atomen en die rot-zooi die er allemaal in zit, duurt het een hele tijd, uren vaak, voordat het op de plaats zit waar jij nou zit. En in die tussentijd moet je de mensen waarschuwen: “Doe dit, doe dat!”’

Mocht de atoombom toch op Nederland vallen, dan kun je je dat volgens Tuin het beste zo voorstellen ‘dat het gebeurt in Rotterdam’. Uit zijn verdere beschrijving blijkt dat hij dan een atoombom ter grootte van de ‘Hiroshima’-bom bedoelt. Zijn functioneren in Amsterdam onder die omstandigheden illustreert hij met behulp van een porseleinen schoteltje:

‘Als hier die bom valt - hij wijst op het midden van het schoteltje - dan is het over deze afstand helemaal besmet - hij wijst vanaf het midden tot de rand - Maar deze mensen zijn nog te redden - hij wijst buiten het bordje - En daar zijn wij dus eigenlijk voor.’⁴⁵

Aan hun nieuwe taak – het geven van voorlichting over de atoombom – kunnen de wijkhoofden echter nauwelijks uitvoering geven bij gebrek aan belangstelling. Maar door hun standvastig BB-lidmaatschap houden ze het fenomeen van de wijk- en blokorganisatie wel tot de officiële opheffing in 1984.

Certificaat bij de uitreiking van de BB vrijwilligersmedaille in 1982

Vrijwilligers reageren op de perskritiek

Vooral de vrijwilligers tonen zich rond 1960 pijnlijk getroffen door de kritiek op de organisatie. Wellicht komt het bij hen extra hard aan omdat ze zich, door de komst van de noodwachtplichtigen, toch al in het nauw gedreven voelen. Het blad de *Paladijn* probeert de aangedane vrijwilligers een hart onder de riem te steken maar is er zelf duidelijk ook niet van gediend:

‘De BB heeft er niet de minste behoefte aan om als troetelkindje van de natie behandeld te worden. Zo zwakjes is onze organisatie nu ook weer niet, dat ze geen stootje zou kunnen velen. Maar we hebben er ook niet de minste lust in om de BB te laten behandelen als een verschoppelingetje, dat door de eerste de beste in de hoek gezet mag worden voor elk vermeend feilen. Daar maken we dan toch wel echt bezwaar tegen.’⁴⁶

In de *Amsterdamse Paladijn*, de lokale editie van het blad, maakt iemand zich kwaad over

een radio-uitzending van de PSP waarin de BB 'bespottelijk' wordt gemaakt.⁴⁷ De schrijver is eveneens boos over het feit dat de BB in het tv-programma *Welbeschouwd* een 'ridicule instelling' wordt genoemd.⁴⁸ Het blad plaatst vervolgens een ingezonden brief van een BB-vrijwilliger naar aanleiding van hetzelfde programma. In zijn brief schrijft hij:

[H]et doet beslist pijnlijk aan dat er BB'ers zijn, die zich door een dergelijk geschrijf van de wijs laten brengen. Iets dergelijks zou ook het geval kunnen zijn met degenen, die op woensdag 20 april naar het TV-programma *Welbeschouwd* hebben geluisterd en gekeken, een uitzending van de VARA. ... Mensen met goed klinkende namen, voor wier overtuiging men in andere opzichten het grootste respect heeft, hebben zich hierbij zo laatdunkend en minachtend over de BB uitgelaten, ja zelfs haar belachelijk gemaakt, dat ik (overigens elke kritiek verdragende) daar geen goed woord voor over heb.⁴⁹

In het forum zitten de 'atoompacifistische' dominee Buskens, de journalist Van Randwijk en de PSP'ster Van den Burg. Uit de mededelingen blijkt verder dat de vrijwilligers zich vooral gekwetst hebben gevoeld door het artikel van Van Randwijk in 1960 in *Vrij Nederland*, waarin hij de BB een 'toko met allerlei huisvlijtbenodigdheden' noemt. De *Paladijn*:

'Nauwelijks waren zij bekomen van hun ontstemming over het PSP radiohoorspel, of zij voelden zich alweer gekrenkt, nu door een artikel in *Vrij Nederland*, waarin de schrijver zijn best doet de BB even de mantel uit te veen.'⁵⁰

Een andere vrijwilliger, Wim Zwart uit Den Haag, reageert in de *Haagse Post* op het artikel waarin een journalist schrijft dat '[h]et oefenen met emmers, schoppen, karretjes en brandspuiten bij toeschouwers, voor wie "atoombom" identiek is met "Hirosjima", de lachlust op[wekt]'.⁵¹ Ook typeert deze journalist de activiteiten van de BB als 'Indiaantje spelen in de schaduw van de atoombom'. In een ingezonden brief schrijft Zwart:

'Uw artikel, quasi objectief, ging duidelijk uit van een aan de BB vijandige mentaliteit. U hebt duizenden vrijwillige BB'ers, die jarenlang tijd en geld geofferd hebben voor hun ideaal, ernstig gegriefd.'⁵²

In 1963 valt de *Paladijn* over het artikel van Van den Berg vanwege zijn kenschetsing van de BB-activiteiten als 'flauwe ordeloze kinderspelletjes'.⁵³

Het zijn dan ook vooral de activiteiten van de BB-vrijwilligers die geridiculiseerd worden. Zij hebben, alhoewel dat in de pers niet met zoveel woorden wordt gezegd, allang begrepen dat de *state simplifications* die voortdurend aan de kaak worden gesteld voor-

namelijk hen betreft en hun activiteiten.

Samengevat kenmerken de jaren zestig zich vooral door het ontstaan van twee nieuwe *state simplifications* die, door het proces van ridiculisering dat ze teweegbrengen, alle *state simplifications* van de BB uitvoerig en negatief in de publiciteit brengen. Daarnaast valt de kritiek op de materiële en sociale *state simplifications* in deze jaren steeds meer in het niet bij de kritiek op de te simpele oorlogsscenario's waarop de BB haar beschermingsprogramma baseert. Tenslotte treedt een proces in werking waarin *state simplifications* in *folk simplifications* veranderen en vice versa.

Het geloof in een beperkte kernoorlog en in de mogelijkheid van bescherming daartegen komt vanaf dat moment hoofdzakelijk voor rekening van de rijksoverheid. Ze kan ook niet anders. De hoofddoelstelling van de BB is immers de burgers te helpen de gevolgen van het oorlogsgeweld te weerstaan. Formuleerde de pers haar opvattingen over de Derde Wereldoorlog aanvankelijk nog grotendeels in bedekte termen, dit is voorbij wanneer ze beseft dat de rijksoverheid hier louter in afzwakkende termen op reageert, met *state simplifications*.

Binnen de preventieve en vrijwillige repressieve bescherming hebben er in deze periode geen structurele wijzigingen plaats gehad. Men gaat gewoon door met de schuilkelderbouw en met de vrijwilligersorganisatie, terwijl elke maatschappelijke animo ervoor praktisch ontbreekt. Ik noem dit de *state simplification* van 'de bureaucratische BB'.

Noten

1. *Ambtelijke Studiecommissie Openbare Schuilkelders*, Gemeente Amsterdam: 'Voorstel aan het College van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, bevattende algemene richtlijnen voor het beheer, onderhoud en in operationele toestand brengen van de in Amsterdam aanwezige en nog te bouwen openbare schuilkelders', uitgebracht door de ambtelijke studiecommissie openbare schuilkelders' (mei 1978).
2. *Het Parool* (2-11-61).
3. *Het Parool* (2-11-61).
4. *De Telegraaf* (23-10-61).
5. *de Volkskrant* (29-9-61).
6. Altman et al. (1960), Baker & Rohrer (1962), Bend et al. (1963), Berrien et al. (1963), Brown (1966), Community Planning for Shelter Occupance (1962), Garrett (1962), Nehnevajsa (1967), Shelter Management Instructor Guide (1963), Shelter Management Plan (1964), Siroky & Eninger (1963), Smith & Jeffreys (1965).
7. De enige overeenkomstige publicatie uit deze tijd die ik ken heet 'Gedrag van de mens bij langdurig verblijf in een schuilplaats'. Zie Mellegers (1966).
8. *Het Parool* (10-1-62).
9. *De Paladijn* (december 1962:16).
10. *Het Parool* (2-11-61) meldt in 1961 dat de volgende plekken in de stad van een schuilkelder zijn voorzien of worden voorzien. Achter het adres staat het aantal schuilplaatsen per kelder.
Gerealiseerde schuilplaatsen:
Museumplein (zuidoostelijke vleugel Stedelijk Museum): 160; Korte Prinsengracht/ hoek Haarlemmerstraat: 265; Linnaeusstraat 105-107: 100; Pontsteiger Adelaarsweg: 100; politiebureau Lodewijk van Deijsselstraat: 195; Amsterdamse Ballast Mij., Wibautstraat: 240; Hoek Amstel/ Korte Amstelstraat: 120; Sectiepost stadsreiniging Burgemeester van Tienhovengracht: 120; GLO-school Louis

Bouwmeesterstraat: 150; GLO-school H. Colijnstraat: 150; Brug 239, Nieuwe Herengracht, zijde Muiderstraat: 100; Havengebouw De Ruyterkade: 120; Sint Pieterspoortsteeg: 180; Nes 84, bij de Olveh: 145; Oprit brug Amsterdam-Rijnkanaal: 150; TNO, Ter Gouwstraat: 140; Voormalig pomp-gemaal Postjeskade bij Hoofdweg: 80; Garage Kok, Slimmeweg, Sloten: 100; Westerdoksluis naast landhoofd: 50; UTS aan de Multatuliweg: 140; American Express, Damrak: 140; Landhoofden sluis Wilhelminakanaal: 400; Amstelstraat 21-23: 300; Archief Amsteldijk: 290; Brug 238 Weesperstraat: 300; Gebouw centrale voorzieningsdiensten Van Reijgersburgerstr: 125; Pakhuis Cruiquiusweg: 250; Voetgangerstunnel Rivierenlaan: 260; Voetgangerstunnel Kamperbrug: 300; Universiteitsbibliotheek: 190

Nog te realiseren schuilplaatsen:

Hendrick de Keyserstraat: 210; Spinozastraat/ hoek Sarphatistraat: 80; Prinsenstraat 7: 160; School M. Bauerstraat: 150; Prinsengracht 874: 100; Nieuw congresgebouw: 400. In totaal gaat het om 6450 schuilplaatsen.

11. Deze berekening zag er aanvankelijk anders uit. In 1952 dacht Reynierse eerder aan één persoon per vierkante meter. Zie *Jaarboek Reynierse* (9-8-52).
12. *Ambtelijke Studietoelating Openbare Schuilplaatsen* (mei 1978:5).
13. *Ambtelijke Studietoelating Openbare Schuilplaatsen* (mei 1978:5).
14. *Het Algemeen Handelsblad* (31-7-65). De nieuwe schuilplaatsen worden door de media op diverse wijzen omschreven zoals 'atoombombvrije' en 'atoomvrije schuilplaatsen'.
15. *Het Algemeen Handelsblad* (31-7-65).
16. *Het Algemeen Handelsblad* (31-7-65).
17. *Elsevier* (22-4-67).
18. *de Volkskrant* (21-1-61).
19. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1956:5).
20. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1963:8, 1965:9).
21. Interview met H. van Duijken op 21 juli 1992, van 10.00 tot 12.30 uur.
22. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1971).
23. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1961:8).
24. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1964:9).
25. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1964:9).
26. *Voorlopig Voorschrift Leiding Bescherming Bevolking* (1969:15).
27. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-19).
28. *BB-Jaarverslag* Amsterdam (1960:8, 1961:8). Zie ook *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-19).
29. *De Vierde Macht* (oktober 1960:145). Zie ook *Mededelingen HBB Amsterdam*, nr.1110, p.5. (28-10-59).
30. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-6-7).
31. *De Paladijn* (november 1959:3-5).
32. *De Telegraaf* (27-2-59).
33. *De Paladijn* (oktober 1960:8).
34. *De Vierde Macht* (oktober 1960:145). Zie ook 'Mededelingen HBB Amsterdam', 28-3-59, nr. 1110, p.5.
35. Gemeentearchief Amsterdam, Archiefnr. 5168, Kabinet van de Burgemeester, BB, Dossier 43, BB, nr.2070, 6422, 23 mei 1966, 'Ministerie van Binnenlandse Zaken inzake reorganisatie zelfbescherming'. Zie ook *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1966:3).
36. *De Paladijn* (september 1956:3). Zie ook *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-3) en *De Vierde Macht* (oktober 1960:145).
37. *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (z.j.:I-3).
38. Gemeentearchief Amsterdam, BB nr.5345, Cassette 107.
39. Interview met Voethe, 11 maart 1993, 14.00 - 17.00 uur.
40. Interview met Eikenboom, 16 februari 1992, 14.00 - 17.00 uur.
41. *De Vierde Macht* (oktober 1960:145).
42. *De Telegraaf* (29-6-61).
43. *De Vierde Macht* (juni 1968:123).
44. Volgens het *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1981:7) loopt het aantal vrijwilligers zodanig terug dat in

1981 zelfs op papier nog maar 457 vrijwilligers over zijn, waarvan zo'n 40 wijkhoofden, 73 blokhoofden en nog enkele plaatsvervangende blokhoofden.

45. Interview met Tuin, 28 februari 1992, 12.00 - 17.00 uur.
46. *De Paladijn* (april 1960:3).
47. *De Amsterdamse Paladijn* (maart 1960:2).
48. *De Paladijn* (mei 1960:3).
49. *De Paladijn* (mei 1960:3).
50. *De Paladijn* (april 1960:3).
51. *De Haagse Post* (11-2-61).
52. *De Haagse Post* (18-2-61).
53. *De Paladijn* (november 1963:13). Verwezen wordt naar *Vrij Nederland* (27-2-60), naar het artikel van Van den Berg. In dit artikel komt de typering 'flauwe ordeloze kinderspelletjes' echter niet voor.

Deel 3

De jaren zeventig

11 IJdele hoop

Inleiding

1 juli 1970 treedt J.W. Caspers aan als nieuw hoofd van de BB van Amsterdam. In 1974 volgt J.A.W. van As hem op, tot 1981. Ook zij krijgen het zwaar te verduren. In dit decennium heeft wederom een aantal zaken plaats die ophef veroorzaken bij de BB. De publieke ophef rondom het zogenoemde *Twente-rapport* en de *Fall-oudenquête* in deze jaren versterkt de negatieve houding van de pers tegenover de BB. Beide leiden tot een toenemende ridiculisering van de organisatie en een toenemende 'horrorisering' van het werkkterrein van de BB, de Derde Wereldoorlog. In 1970 starten kernfysicus P. Boskma en zijn studenten met het ontwerpen van een zo realistisch mogelijk scenario over de gevolgen van een beperkte kernoorlog in Nederland. Boskma is verbonden aan hetzelfde Polemologisch Instituut als de natuurkundige Smith. In 1971 verschijnt zijn nationaal geruchtmakende *Twente-rapport*. Het rapport legt een directe relatie tussen de psychologische inconsistentie in de afschrikkingsstrategie en de problemen met de BB. In reactie op de perskritieken veroordeelt de rijksoverheid het rapport integraal, vanwege de 'horroriserende' speculaties over de Derde Wereldoorlog. Ik noem dit de *folk simplification* van 'de verwetenschappelijking van de horror'.

In dezelfde tijd heeft landelijk de *Fall-oudenquête* plaats, een initiatief van de rijksoverheid om de mensen thuis meer bescherming te bieden. De *Fall-oudenquête* dient aan het licht te brengen wie wel en wie niet is voorzien van een *fall-out* schuilplaats en waar eventueel extra 'beschermd' schuilplaatsen kunnen komen. De uitvoering geschiedt door de lokale overheid. In Amsterdam wordt de enquête in 1971 afgenomen, maar burgemeester Samkalden weigert er aan mee te werken. Omdat de pers als gevolg hiervan de *state simplifications* opnieuw en in diverse toonaarden in de publiciteit brengt, leidt dit initiatief alleen maar van kwaad tot erger.

De rijksoverheid verwacht tevens dat het imago van de BB verbetert wanneer ze zich naast haar oorlogstaken nadrukkelijker gaat richten op 'vredesrampen'. Amsterdam neemt hierin het voortouw. Vanaf 1969 gaat hier de 'Hulpverlening Voor Vredestijd' (HVV) als 'vredes'-afdeling van de noodwachtplichtige BB functioneren. De perskritiek op de BB-activiteiten is er niet minder om. De noodwachtplichtigen figureren in deze kritiek als de *state simplification* van de jaren zeventig, als 'de voortgezette karikatuur van de BB vrijwilligers uit de jaren vijftig'.

Het BB-blad *Noodzaak* kenschetst in 1974 de publieke opinie ten aanzien van de BB:

'[D]e houding van het Nederlandse volk ten opzichte van de BB is vergelijkbaar met die van de ouders jegens een ongeliefd kind.'¹

Een en ander leidt tot verdere perskritiek op de BB en de spot ten aanzien van haar hulpverleningsprogramma neemt toe.

Het Twente-rapport

Vanaf het moment dat de pers zich ten aanzien van de BB kritisch begint op te stellen, zie je haar ook worstelen met het standpunt ten aanzien van de 'militaire onderstelling'. Je kunt immers de BB-maatregelen pas werkelijk op hun merites beoordelen wanneer je voor jezelf de geloofwaardigheid van de 'militaire onderstelling' hebt vastgesteld. Maar hoe dit te doen als de 'militaire onderstelling' geheim is? Evenals het leger is de BB uit voorzorg omgeven met geheimen. De rijksoverheid weet immers niet of bepaalde gegevens zoals beschermingsscenario's niet alsnog militaire waarde krijgen.

In 1961 volstaat een journalist van *de Volkskrant* nog met de mededeling dat de Tweede Kamer de regering heeft gewaarschuwd voor 'al te grote geheimzinnigheid inzake de militaire onderstelling'.² Enkele jaren later plaatst een *Parool*-medewerker alleen een kritische kanttekening; hij ziet het nut van geheimhouding wel in:

'[De overheid] heeft, om zich te kunnen beschermen, een zekere geheimhouding nodig. Dit feit wordt geaccepteerd omdat het noodzakelijk is voor het behoud van de democratie. Maar het is een riskant feit. In die sfeer van noodzakelijke geheimhouding kan de gekozen overheid niet anders dan paternalistisch handelen en paternalisme is een vijand van de democratie.'³

In het BB-maandblad *Civiele Verdediging* vraagt de chef-staf van de Civiele Verdediging d'Engelbronner in 1969 aandacht voor het feit dat BB-ambtenaren soms teveel eerbied hebben voor 'de' militaire onderstelling. Hij betreurt dat omdat 'dergelijke supposities, aannamen, uitgangspunten... slechts betrekkelijke waarde' hebben: 'Wat nu nog juist is kan straks onhoudbaar blijken te zijn'. D'Engelbronner vermoedt bovendien dat deze ambtenaren de daadwerkelijke militaire onderstelling niet eens kennen:

'[H]etgeen niet zo verwonderlijk is, omdat zij logischerwijs geen ruime verspreiding heeft - maar hoogstens een enkele veronderstelde calamiteit daaruit, bij voorkeur "de bom" op eigen stad of provincie. De wetenschap heeft men meestal ontleend aan de onderstelling die voor een bepaalde oefening gold en is blijven "hangen". Er zijn er die wat verbaasd zijn wanneer zij bemerken dat die bom niet meer blijkt te bestaan.'⁴

Ook in de Tweede Kamer zijn in deze periode uitspraken te beluisteren over het onzekere karakter van de 'militaire onderstelling': '[M]en kan in deze zaken echter nooit iets helemaal uitsluiten' of '[H]et nut van het gebruik van een waterstofbom voor Nederland [valt] moeilijk in te zien'.⁵

In het Amsterdamse Gemeentearchief dragen opmerkelijk veel BB-documenten het stempel 'geheim', wat niet wegneemt dat bijna alle 'geheime' stukken na de opheffing van de BB opvraagbaar zijn. D'Engelbronner legt in hetzelfde artikel uit waarom

geheimhouding van de 'militaire onderstelling' nodig is:

'[W]aarom die geheimhouding die de nieuwsgierigheid blijkbaar juist zo prikkelt? Voor wat betreft de eigenlijke veronderstellingen zou dit nog niet eens zo nodig zijn. Maar ... die zijn gebaseerd op concrete gegevens en kennis van zaken betreffende potentiële tegenstanders. Het zou dwaasheid zijn deze aan de grote klok te hangen, temeer wanneer deze gegevens mede afkomstig zijn uit geheime bondgenootschappelijke bronnen.'⁶

Kernfysicus Boskma krijgt direct te maken met deze geheimhouding. In het kader van zijn colleges Polemologie voor studenten van de Technische Hogeschool Twente wil hij nu eindelijk wel eens weten wat Nederland redelijkerwijs kan verwachten bij een eventuele kernoorlog en hoe de maatschappelijke gevolgen er dan uitzien. Daarom vraagt hij bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken om inzage in de 'militaire onderstelling', wat hem wordt geweigerd. Vervolgens gaat hij met zijn studenten aan het werk zonder deze gegevens. De resultaten publiceert hij in september 1971 in het zogenoemde *Twente Rapport*. De titel van het rapport luidt voluit: *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging: Een analyse van de gevolgen van een kernoorlog op Nederlands grondgebied en de implicaties daarvan op het denken over militaire verdediging*.⁷

De werkgroep onderzocht twee oorlogsscenario's die, aldus het rapport, 'vallen binnen wat de Nederlandse regering als "mogelijk" aanmerkt en waarmee ook de Nederlandse organisatie Bescherming Bevolking rekening houdt'.⁸ Een van haar conclusies luidt dat ook op basis van het minst erge scenario 'de grens van voortbestaan [is] overschreden'.⁹

In het rapport wordt een directe relatie gelegd tussen de inconsistentie in de afschrikingsstrategie en de problemen bij de BB:

'De innerlijke inconsistentie in deze doctrine en de instabiliteit en onbetrouwbaarheid van de afschrikking garanderen ... evenmin onze veiligheid en ons voortbestaan. ... De ... inconsistentie in het huidige denken over veiligheid door afschrikking weerspiegelt zich in de Nederlandse discussie rondom de civiele verdediging en de BB.'¹⁰

De inconsistentie zit hem volgens de onderzoekers in het gegeven dat het afschrikkingsevenwicht als een garantie voor de vrede wordt voorgesteld:

'Immers, wil dit het geval zijn, dan moet deze afschrikking geloofwaardig zijn. Maar deze geloofwaardigheid betekent dat de totale vernietiging een reële mogelijkheid is en blijft. Of met andere woorden, dat de waarschijnlijkheid dat dit zal gebeuren duidelijk *ongelijk nul* is. Wat betekent dat het een keer *zal* gebeuren.'¹¹

De BB wordt afwisselend wel en niet in dit afschrikkingsdenken opgenomen. Dit wekt verwarring, aldus de werkgroep:

‘Jarenlang is van officiële zijde betoogd dat de BB een onderdeel is van het afschrikkingsdenken en dient ter verhoging van de geloofwaardigheid van de afschrikking. In het begin van de zestiger jaren werd het verwezenlijken van de doelstelling mede gezien als een bijdrage tot de afschrikwekkende werking van het Westerse verdedigingsstelsel, de zogenaamde *deterrent*. Deze zienswijze heeft in de laatste jaren plaatsgemaakt voor de opvatting dat de Civiele Verdediging geen andere functie heeft dan het zo goed mogelijk beperken van de gevolgen van de moderne oorlog voor de bevolking en het maatschappelijk leven in de ruimste zin.’¹²

Op 19 oktober 1971 stelt de PSP naar aanleiding van het Rapport de eerste kritische vragen in de Tweede Kamer. Op 29 oktober dient D66 een aantal schriftelijke vragen in, waaronder de volgende:

‘[K]unnen de Ministers [van Binnenlandse Zaken, Defensie en Volksgezondheid, RL] mededelen of de veronderstellingen in dit rapport overeenstemmen met die waarvan de Staf van de Civiele Verdediging uitgaat?’¹³

Sommige kranten kiezen al dan niet impliciet partij voor Boskma. *Trouw* kopt het betreffende artikel met ‘Vernietigend rapport van TH: Maatregelen tegen kernaanval op ons land zijn zinloos’. In het *Brabants Dagblad* begint de verslaggeving met: ‘Werkgroep van Technische Hogeschool Twente: Nederland is niet te verdedigen’.¹⁴ Op 22 december 1971 besteedt de PPR in een televisie-uitzending voor politieke partijen aandacht aan het *Twente Rapport*. Boskma voert daarin het woord. Naar aanleiding van de discussie concludeert hij dat ‘bij de BB en mogelijk bij andere instanties ... er volstrekt geen realistisch inzicht bestaat over waar het over gaat’.¹⁵ De redactie van *Transaktie*, tijdschrift van het Polemologisch Instituut, schrijft naar aanleiding van de berichtgeving:

‘Niemand zal ontkennen, dat het moeilijk is voor iedere groep of samenleving met relatief snelle veranderingen om te gaan. Dat neemt echter niet weg, dat de revolutionaire verandering van de oorlog zal moeten worden geïntegreerd in ons denken en in onze politieke besluitvorming. En daarvan lijkt de laatste 25 jaar nauwelijks sprake. We blijven proberen met de oude concepties de nieuwe problemen te lijf te gaan, ook waar bij enig dieper nadenken het duidelijk is, dat deze overal vol zitten van tegenstrijdigheden en volstrekt inadequaat zijn.’¹⁶

Een ‘realistisch’ beeld krijgen van de gevolgen van een kernoorlog op Nederlands

grondgebied valt echter in deze tijd niet mee. De aanhoudende wapenwedloop, de steeds weer nieuwe aanpassingen in de afschrikkingsstrategie en de daarmee gepaard gaande onderhandelingen over wapenbeheersing tussen de grootmachten hebben hiermee te maken. Aan het einde van de jaren zestig zijn de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten in de categorie strategische kernwapens van ongeveer gelijke kracht. Er is een situatie ontstaan van *Mutual Assured Destruction* (MAD). In 1969 starten de Verenigde Staten echter het *Anti-Ballistic Missile* of ABM-programma. Het voorziet in de bouw van antiraketten om vijandelijke strategische raketten tegen te houden. Antiraketten kennen geen verzadigingsniveau van bewapening. Iedere toename in de effectiviteit van de antiraketten noodzaakt weer tot het vergroten van het aantal aanvalsraketten. Het ABM-programma verandert de militaire krachtsverhoudingen dan ook opnieuw ingrijpend.

In mei 1972 sluiten de beide grootmachten het SALT-I verdrag (*Strategic Arms Limitation Treaty*). Dit verdrag legt het maximale aantal lanceerinrichtingen voor kernwapens en voor ABM-installaties vast. Ingezien wordt tevens dat een 'louter militair antwoord' op de gegroeide kracht van de Sovjet-Unie niet langer voldoet: 'diplomatieke toenadering' is geboden. De Europese bondgenoten in de NAVO gaan zich naar aanleiding hiervan weer afvragen of de afspraken tussen de twee supergrootmachten de 'nucleaire afschrikking' ook voor Europa nog wel voldoende garandeert.¹⁷ Behoort een in Europa uitgevochten conventionele oorlog niet alsnog tot de mogelijkheden? Hoe dient men, op basis van al deze internationale ontwikkelingen, vervolgens het oorlogsgeweld voor Nederland te voorspellen?

De persbelangstelling voor het *Twente Rapport* en de daarop volgende Kamervragen leidden ertoe dat Minister Geertsema van Binnenlandse Zaken er een speciale nota aan wijdt:¹⁸

'Kan uit commentaren, die over de studie van de werkgroep van studenten zijn verschenen de indruk worden verkregen, dat de studie bij velen met instemming is begroet, mij lijkt die instemming te zijn gebaseerd op een onvoldoende kritisch oordeel.'

In zijn nota distantieert Geertsema zich op formele gronden van de inhoud van het *Twente-rapport*. 'Door onvoldoende zorgvuldigheid', aldus Geertsema, is het Rapport 'onjuist, eenzijdig en daardoor misleidend'.¹⁹

Met deze opstelling verdenkt het blad *Transactie* de regering ervan de bevolking al dan niet opzettelijk essentiële informatie te onthouden.²⁰ Een journalist van *De Haagse Post* vindt dat de rijksoverheid zich er in haar reactie wel erg gemakkelijk van afmaakt:

'De departementsambtenaren hebben een aantal rekenfouten in het rapport opgespoord, en concluderen vervolgens met merkbare opluchting dat de resultaten van de studentenwerkgroep dus "van onvoldoende kwaliteit en te beperkt [zijn] om een zinnige discussie op gang te brengen". Alsof dat niet in

de eerste plaats een taak van de regering zelf is.²¹

Boskma doet in 1972 publiekelijk zijn beklag dat hij voor zijn onderzoek de 'militaire onderstelling' niet heeft mogen inzien:

'In de hele discussie is steeds het probleem: wat is een beperkte kernoorlog? De minister [van Binnenlandse Zaken, RL] wil nooit vertellen wat hij daar-onder verstaat.'²²

De Haagse Post meldt naar aanleiding daarvan: '[H]et Nederlandse volk mag niet weten van welk scenario de regering uitgaat'.²³ De journalist bespeurt onwil bij de rijksoverheid om de bevolking op dit gebied voldoende voor te lichten:

'Informatie ... ondermijnt de geloofwaardigheid van de betrouwbaarheid van de afschrikking en wordt daarom alleen al gezien als partijpolitieke manipulatie.'²⁴

Ook daarna heeft geen enkele journalist de 'militaire onderstelling' ooit mogen inzien. Wel verschijnen met enige regelmaat vrijgegeven passages in de BB-bladen. Ikzelf heb gedurende mijn onderzoek geen inzage kunnen krijgen in de 'militaire onderstelling', ook niet nadat de BB is opgeheven en de Koude Oorlog tot het verleden behoort.²⁵ Binnen de BB is bij mijn weten maar één persoon die de laatste 'militaire onderstelling' heeft gezien: de rijksambtenaar A. Bos, werkzaam bij de BB-afdeling van Binnenlandse Zaken. In een interview met hem geeft hij te kennen dat Defensie vreest dat ze met het publiekelijk prijsgeven van de 'militaire onderstelling' ook haar militaire strategieën prijsgeeft die op de veronderstelling zijn gebaseerd.²⁶

De persbelangstelling voor het *Twente Rapport* leidt ertoe dat het werkterrein van de BB opnieuw onder vuur komt te liggen. Voor de pers wordt het theoretisch 'mogelijke', een totale kernoorlog, steeds meer synoniem met het praktisch meest 'waarschijnlijke'. In haar voorstelling van zaken geldt een totale kernoorlog in Nederland als een feit; de vraag is alleen nog wanneer.

De Fall-oudenquête

De *Fall-oudenquête* is in de Verenigde Staten reeds beproefd. Daar werd huis-aan-huis in kaart gebracht hoe de bewoners er op beschermingsgebied voor staan en welke openbare gebouwen als aanvullende schuilplaats kunnen dienen. De Amerikaanse *Civil Defense* publiceerde de uitslag in 1969 in *The Home Fall-out Protection Survey*. De Nederlandse rijksoverheid acht dit ook een adequate oplossing voor het maatschappelijk onbevredigende resultaat van de *Wenken*. Voor de BB-organisatie is het een nieuwe kans om haar wens van een efficiënte en voor iedereen werkzame oorlogshulpverleningsorganisatie alsnog te verwezenlijken. Ze kondigt de op handen zijnde *Fall-oudenquête* als volgt aan in de *Paladijn*:

'In de toelichting op de ... *Wenken* ... zijn aanwijzingen gegeven ten aanzien van het gedrag bij oorlogsrampen. De praktijk heeft uitgewezen dat ... een redelijke bescherming van de gehele bevolking nog ontbreekt. ... Er blijft een niet onaanzienlijk aantal gevallen over van personen, die in eigen huis bepaald niet ... een redelijke afscherming kunnen bereiken. ... [V]oor deze personen moet dus naar een ... oplossing worden gestreefd.'²⁷

De bedoeling van de enquête is dat de mensen die thuis zelf een en ander niet met 'betrekkelijk eenvoudige middelen en tegen geringe kosten' kunnen bewerkstelligen, door de BB in kaart worden gebracht. Deze krijgen dan een beschermd onderdak toegewezen bij te ruim in hun schuilruimte zittende burens of in daartoe geschikt gemaakte grote gebouwen.²⁸

Bij het onderzoek zal de BB elke woning en elk groot gebouw onder de loep nemen. De enquêteur dient op vier zaken te letten: a) de geschiktheid in de huizen van vertrekken als schuilruimte; b) de aanwezigheid in de omgeving van kerken, schouwburgen, grote kantoorgebouwen, fabrieken, grote landhuizen en kloosters en hun geschiktheid als schuilruimte; c) het aantal hier onder te brengen personen en d) de kosten voor aanvullende voorzieningen zoals watertappunten, sanitair, zandzakken en tegels.²⁹ *De Paladijn* heeft hoge verwachtingen van de enquête:

'Iedereen zal ... te eniger tijd kunnen weten of in zijn huis een schuilplaats te vinden is [en waar] en welke voorzieningen moeten worden getroffen. ... Het slotresultaat zal zijn dat te eniger tijd alle woningen in Nederland "in kaart" zijn gebracht. Dat dus van alle woningen bekend zal zijn of zij een ruimte bevatten, die tot *fall-out* schuilplaats is in te richten.'³⁰

Het in de *Wenken* gebezigde begrip 'veilige plek' krijgt nu, in het kader van de *Fall-outenquête*, nadere invulling. Een woning beschikt volgens de instructie voor de enquêteurs over schuilruimte, wanneer ze een ondergrondse ruimte bezit of een bovengrondse ruimte waaromheen zich 'zowel in verticale- als horizontale richting' voldoende 'massa' bevindt.³¹ De schuilplaats hoeft alleen bescherming te bieden tegen radioactieve straling en niet tegen een rechtstreekse aanval. De ruimte is pas daadwerkelijk geschikt indien de gebruiker zich er met 'eenvoudige en weinig kostbare voorzieningen' kan beschermen. De aangebrachte voorzieningen moeten dan wel zodanig zijn dat je enkele dagen in deze ruimte kunt verblijven.³² Voor de openbare ruimtes betekent dit dat er in de meeste gevallen zandzakken, tegels en 'bevoeiingsinstallaties' voor de watertappunten moeten komen.

De *Fall-outenquête* begint in 1968 in enkele proefregio's en breidt zich daarna uit over het hele land. In totaal neemt ze vier jaar in beslag en kost 14,2 miljoen gulden.³³

In 1971 heeft de enquête in Amsterdam plaats.³⁴ Het Amsterdamse stadsbestuur wordt,

zoals ook de gemeentebesturen elders, reeds voor de aanvang gevraagd met geld en mankracht de enquête te ondersteunen. Burgemeester Samkalden weigert echter elke medewerking en doet zelfs geen poging de schijn op te houden. Volgens hem gaat het om een 'grotendeels vruchteloze enquête' die alleen een 'illusie van bescherming' biedt.³⁵ De burgemeester rekent voor dat een derde van de hoofdstedelijke bebouwing ongeschikt is om in te enquêteren, omdat de uitkomst bij voorbaat vast staat. Hij doelt vooral op de 19de eeuwse 'gordel' zoals de Kinkerbuurt, Dapperbuurt, Spaarndammerbuurt, Oosterparkbuurt, Staatsliedenbuurt en de Pijp, in totaal 87.500 woningen met zo'n 230.000 bewoners. Op 12 november 1970 meldt het BB-hoofd Caspers dat de enquête vanwege deze weigering 'vrijwel onuitvoerbaar' is.

De enquête gaat toch door. Het ingeschakelde onderzoeksbureau rekruteert de studenten die de enquête onder begeleiding van een lokale BB-ambtenaar uitvoeren. De uitkomst is voor menigeen toch nog een verrassing. Het totale aantal burgers dat zich goed beschermd mag achten tegen radioactieve straling is volgens de uitslag van de enquête 111,5%. Het percentage is meer dan 100% omdat een deel van de bewoners zowel thuis als in een van de talrijke geschikt geachte gebouwen in de stad kan schuilen.

Afdoende bescherming kan in deze gebouwen echter alleen worden geboden met de 'nodige voorzieningen'. Volgens *De Paladijn* gaat het landelijk om de aanschaf van ongeveer een miljoen zandzakken en om bijna 6000 meter 'bevoeiingsinstallatie' voor de watertappunten.³⁶ De 'nodige voorzieningen' komen er echter niet. Met de gegevens wordt, enkele individuele initiatieven elders in het land uitgezonderd, niets gedaan. Niemand verneemt daarna nog iets van de *Fall-oudenquête*. In 1975 schrijft *De Paladijn* gelaten:

'[De] groene werkrapporten [zijn] helaas in tal van gemeenten ... ergens onder in een la van een bureau terechtgekomen en langzaam maar zeker helemaal in het vergeetboek geraakt.'³⁷

Het is juist in de periode van de *Fall-oudenquête* dat in Amsterdam de BB-organisatie wordt weggehaald bij de Afdeling Algemene Zaken.³⁸ Daarmee valt ze niet meer onder de directe verantwoordelijkheid van de burgemeester. In 1972 stemt de gemeenteraad van Amsterdam de BB-post op haar begroting af, met als voorstemmers de PvdA, D66, CPN, PSP en de Kabouters.³⁹ Amsterdam staat in Nederland met deze daad niet alleen: in hetzelfde jaar stemmen in totaal 20 gemeenten - samen één miljoen inwoners - de BB-post af. Het is vooral een symbolisch gebaar: van rijkswege zijn de gemeenten verplicht de BB-bijdrage te leveren. Achteraf komt de afgevoerde BB-post daarom alsnog op de begroting.

Voor de Amsterdamse BB betekent de *Fall-oudenquête* vooral veel extra werk: diverse BB-functionarissen zijn er maandenlang mee bezig geweest. Maar het mag niet baten: de *Fall-oudenquête* tast opnieuw het imago van de BB aan en betekent opnieuw veel negatieve aandacht. Het wordt van kwaad tot erger. Journalisten voegen weer een

anekdote toe aan hun lijstje. Ondertussen is het de rijksoverheid die de enquête heeft bedacht en de Amsterdamse lokale overheid die weigert deze uit te voeren. Duidelijk is dat de hoofdstedelijke overheid de BB in haar hoofdtaak niet meer serieus neemt.

De vrijwilligerskarikatuur van de noodwachtplichtigen

In 1967 verklaart het BB-hoofd Marion van Zuid-Holland tegenover *Het Parool*:

‘Het grote voordeel van de Nederlandse organisatie is dat wij werken met jonge krachten, de buitengewoon dienstplichtigen. Het Engelse gedoeetje heeft alleen wat oudere mensen... Voor de organisatie daar in Engeland heb ik weinig bewondering. Dat is een beetje padvinderij.’⁴⁰

In hoeverre dit in het voordeel van de Nederlandse BB werkt staat echter te bezien. Vanaf 1969 gaat de Amsterdam BB meehelpen aan de ‘vredesrampenbestrijding’. De nieuwe afdeling heet Hulpverlening bij Rampen in Vredetijd (HVV) en 2500 noodwachtplichtigen worden erbij ingedeeld.⁴¹ Ook elders in het land gaat de BB zich bezighouden met hulpverlening bij rampen en grote ongelukken. De directe aanleiding vormt de aanhoudend kritiek van de pers op de afwezigheid van de BB bij gewone rampen. Na de overstroming van de Amsterdamse wijk Tuindorp-Oostzaan in januari 1960 schrijft *Vrij Nederland*:

‘Bij de overstroming in Tuindorp-Oostzaan stond het Leger des Heils soep te schenken voor de verkleumde slachtoffers toen het hoofd BB van ... Amsterdam nog van geen ramp wist. ... De BB’er in het rampgebied behoort zelf tot de slachtoffers [en hij zal] niet als eerst reactie helm en uniform grijpen om anderen te helpen.’⁴²

In 1962, bij de treinramp in Harmelen waarbij 80 doden vielen, zegt een woordvoerder in de Tweede Kamer: ‘Uit niets is gebleken dat de BB daarbij aanwezig was, wel het Leger des Heils.’⁴³ In 1970 valt door een wervelwind de elektriciteit uit in Kampen. Het stadje klaagt over de afwezigheid van enige hulpverlening van de kant van de BB. *De Volkskrant* vindt dat de BB met dit voorval ‘een bar slechte beurt heeft gemaakt.’⁴⁴ *Het Parool* constateert dat ‘de BB in geen velden of wegen [was] te bekennen.’⁴⁵ Vanwege de ‘ongunstige perspublicaties met betrekking tot het inroepen van BB-hulp door het gemeentebestuur van Kampen ter gelegenheid van de recente storing in de stroomvoorziening in die gemeente’ volgen er kamervragen.⁴⁶

Maar de wijzigingen in de taakstelling van een deel van de noodwachtplichtigen verbeteren het imago van de BB niet. In tegendeel. Bij een ongeluk in 1972 in het Amsterdamse chemisch bedrijf Marbon beoordeelt *Vrij Nederland* het BB-optreden als ‘amateurwerk’.⁴⁷ In 1974, bij de ontploffing van de kruitfabriek in Muiden, vraagt de

pers zich opnieuw af waar de BB blijft.⁴⁸ Volgens *Elsevier* is de BB 'een organisatie die ... faalt als zij nodig is'.⁴⁹

De BB probeert duidelijk te maken dat het voor haar veel moeite kost bij een ramp de noodwachtplichtigen te mobiliseren. Aan het gehanteerde 'sneeuwbal' systeem schort kennelijk nogal wat. In 1975 is de BB opnieuw de grote afwezige bij de DSM-ontploffing in Beek. De aldaar opererende brandweercommandant van Heerlen meldt aan *Het Parool*: 'Ik kan niet zeggen dat die jongens van de BB erg snel ter plaatse waren'. De BB stelt daar zelf tegenover: 'Wij stonden de hele dag paraat maar er werd geen beroep op ons gedaan'.⁵⁰ Ook *Het Elseviers Weekblad* heeft weinig waardering voor de paraatheid van de BB:

'[B]ij de nafta-explosie van DSM-Chemie was geen witte helm uit de Limburgse regio te bekennen, of men had een dag later moeten kijken toen assistentie werd verleend bij de nabluingswerkzaamheden.'⁵¹

De nieuwe taak van de 'vredesrampenbestrijding' brengt de BB geen verlichting. In tegendeel: de organisatie toont zich eveneens een gemankeerde 'vredesrampenbestrijdingsdienst'. Ze kan niet eens voldoen aan de meest primaire eis voor dit soort organisaties, namelijk paraatheid.

Het helpen van de noodwachtplichtigen bij de 'vredesrampenbestrijding' voegt geen extra waarde toe aan de BB, maar komt althans in theorie wel tegemoet aan een gevoelde leemte in de gewone rampenbestrijding, namelijk voldoende mankracht om te helpen 'met de blote handen'. Reeds eind jaren zestig circuleert daarom het gerucht dat het Ministerie van Binnenlandse Zaken erover denkt haar Directie Brandweer onder te brengen bij de Directie BB.⁵² Maar de gewone Brandweer slaat heftig van zich af:

'De BB heeft onvoldoende binding met de burgerij en met de lokale bestuurslaag.'⁵³

De BB is volgens de gewone Brandweer een 'paramilitaire' organisatie en de Brandweer mag geen 'strak gedirigeerde hulpverleningsorganisatie [worden] die ook nog branden mag blussen'.⁵⁴ Het verweer van de Brandweer heeft succes. Na een wetswijziging opereert vanaf 1974 de reguliere Brandweer in oorlogstijd niet meer onder het commando van de BB.⁵⁵

Karakterisering als 'padvindementsmentaliteit' en 'welpje spelen' bepalen steeds nadrukkelijker het BB-beeld in de pers. *Vrij Nederland* heeft het over 'padvindingsgedoe', het *Haarlems Dagblad* over het 'odium van veredelde padvinderij', de *Groene Amsterdammer* over 'padvinderachtig imago en padvinderij'.⁵⁶ In de jaren zeventig doet ook de betiteling *Dad's Army* opgeld als aanduiding voor de BB. De Britse televisieserie uit de jaren zestig waarnaar deze verwijst, gaat over voornamelijk bejaarde burgerwachten die in de Tweede Wereldoorlog op amateuristische en kolderieke wijze de vijand proberen tegen

te houden. In 1971 komt de filmversie op de markt en trekt ook in Nederland volle zalen. De VARA brengt de serie met succes op de Nederlandse televisie, onder de titel *Daar komen de schutters*. In 1975 schrijft een *Elsevier*-journalist dat het 'clubblad' *De Paladijn* 'associaties oproept met ... *Dad's Army*'.⁵⁷ Voor *Trouw* echter heeft de hele BB het imago van *Dad's Army*.⁵⁸

De nadruk komt daarna steeds meer te liggen op het kinderachtige karakter van de BB-activiteiten: mannen die uiterst serieuze zaken te lijf gaan met kinderspelletjes. Een journalist van *Het Parool* schrijft in 1978, na het bezichtigen van het inmiddels sterk verouderde BB-materieel, over de Amsterdamse BB-ambtenaren die hem te woord staan:

'Ze laten je niet los. Willen je alles laten zien. Een jochie met z'n mooiste speelgoed. In een voortdurende staat van verrukking schrijden ze langs de brandspuiten, de portofoons en de pikhouwelen.'⁵⁹

Een verslaggever van *Het Parool* ziet de BB'er zelf allang niet meer, maar uitsluitend zijn karikatuur: 'Daar ga je dan, met je gasmasker, je kaakjes, je draglines en je 23 kilometer brandslang.'⁶⁰ In *Elseviers Weekblad* heten BB'ers 'vreemd uitgedoste heren in slobberoverall en witte pannenkoekhelm'.⁶¹ En een *Trouw*-journalist neemt alleen nog 'arme sukkels' waar 'die met middeleeuwse brandspuiten een atoomoorlog denken te bestrijden'.⁶² Diverse kranten drijven de spot met het BB-liedje uit de beginjaren, waarbij vooral één zinsnede het moet ontgelden: 'Gaat u nu maar heel rustig slapen: de BB waakt...'⁶³ De boodschap is duidelijk: de BB waakt niet omdat ze daartoe niet bij machte is. Voor de pers is de BB nog louter folklore. In 1979 schrijft een regionale krant:

'De Bescherming Bevolking dreigt een onbegrepen fenomeen te worden. Een folkloristische "Ver van m'n Bed Show".'⁶⁴

Het karikaturale beeld van de BB-vrijwilliger wordt in de beeldvorming 'de' BB'er, ook nadat de daadwerkelijke vrijwilliger in de praktijk al lang vervangen is door de noodwachtplichtige. Naar aanleiding van de geboden BB-hulp bij een bosbrand verschijnt in 1976 het artikel 'BB mag broodjes smeren' in *De Waarheid*. De krant baseert zich onder meer op een artikel over deze hulp in *De Paladijn*:

'Dat was ... niet aardig van de mensen [de reguliere brandweermannen, RL] die zich serieus met het blussen van de bosbrand bezighielden. In plaats van de BB'ers met open armen te ontvangen, werden ze gedwongen als konijnen over de grond te kruipen om in het werkelijke rampgebied te komen. "Hee, daar gaat er weer een door de afzetting! Hou 'em in de gaten, Cor, want ze kunnen je nog behoorlijk voor de voeten lopen...". Dat moet zo ongeveer de dialoog tussen de echte vakblussers zijn geweest.'

Maar het artikel gaat nog verder:

‘Daarna bedacht de Brandweer toch weer wat anders om de jongens van de BB zoet te houden - en vooral - om ze uit het werkelijke brandgebied te weren. De BB kreeg opdracht 5000 broodjes te smeren! Nou, ook dát is met plezier gedaan. Een dompertje kwam op dat werk toen de Brandweer het transport van de gesmeerde broodjes zelf ter hand nam. Geen noodwachter mocht eraan te pas komen. Houden jullie je nou maar bij je botervlootje, dan zorgen wij wel dat het te bestemder plaatse opgegeten wordt... Zo ongeveer moet de brandwacht kalmerend gesproken hebben...’.⁶⁵

Voor de noodwachtplichtigen die wel heil zien in hun werk voor de BB wordt het door de aanhoudende bespottingen in de pers steeds moeilijker om vol te houden. Tegelijkertijd krijgen de meer kritische noodwachtplichtigen en hun persvertegenwoordigers het steeds gemakkelijker zich tegen de BB af te zetten. Noodwachtplichtige weigeraars en kopij-zoekende journalisten vinden elkaar in het bespotten van de BB-administratie, de staf, de cursusleiders en het BB-materiaal. De Amsterdamse journalist Rob van den Dobbelsteen schrijft in het *Parool* over een vriend die in 1960 de ‘onvrijwillige inlijving’ met ‘angst en beven’ tegemoet zou hebben gezien. Dobbelsteen citeert hem als volgt:

“Ieder zijn hobby”, vertelde hij overal waar hij kwam, “maar ik zie mij nog niet rondlopen met zo’n omgekeerde ziekenhuispo op mijn kop en een blus-
emmertje onder mijn arm.”⁶⁶

Een bron van informatie vormen de noodwachtplichtigen die als journalist hun eigen ervaringen in de media publiceren. De Amsterdamse journalist Coen van Harten krijgt als vijftientwintigjarige in 1973 een oproep voor de ABC-Dienst.⁶⁷ In een van zijn BB-artikelen voor *Elsevier* interpreteert hij de bijzondere functie van de ABC-Dienst zoals dat het beste in zijn eigen straatje van pas komt. Burgers, aldus Van Harten, ‘die dicht met *fall-out* zijn bestoven’, kunnen ‘in de ABC-douche-batterij terecht’. Bij de uitgang van deze douches staat dan een ABC-er die erop toeziet dat iedereen ‘afdoende gepoedeld’ heeft.⁶⁸

Sommigen scheppen er genoeg in de organisatie om te tuin te leiden. Mannen die in de jaren zeventig hun oproep kregen, vertellen me nu nog steeds glunderend hoe ze de BB een brief schreven met allerlei verzonnen redenen waarom ze er geen gehoor aan konden geven. Vaak reageerde de BB niet eens. Een krant wijst op het ‘geliefde middel’ van de ‘verhuistruc’. Noodwachtplichtige mannen zouden elkaar adviseren zich uit de gemeente uit te schrijven waarin ze de oproep hebben gekregen, om zich vervolgens in te schrijven in een willekeurige andere gemeente. De ‘truc’ werkt omdat de BB-administratie de complexiteit van deze situatie niet aan kan en er daarom maar het zwijgen

toedoet. Een andere methode is het 'symbolisch weigeren'. De *Hervormd Nederland-Magazine*-verslaggever beschrijft, aan de hand van het verhaal van een buitengewoon dienstplichtige die de BB in moest, hoe dit in zijn werk gaat:

'Drie oudere broers waren in militaire dienst geweest. Hij moest bij de BB. Een tijd die hij "knap waardeloos" noemt. "De eerste drie avonden moesten we ook marcheren. Daar heb ik me altijd met een jantje-van-leiden afge-maakt. Ik ben altijd wel geweest, maar ik kwam vaak een half uur te laat, en dat zonder uniform."⁶⁹

Van Harten benadrukt in zijn serie over de BB vooral het kinderachtige karakter. Zo beschrijft hij een dialoog die zou hebben plaatsgehad tussen hem en een instructeur van de Amsterdamse BB:

"Nu wordt u naar een meneer gebracht aan wie u vragen over de rechtsposi-tie kunt stellen." "Die heb ik eigenlijk niet." "Geef niet. Gaat u maar met die meneer mee."⁷⁰

In 1974 hekelte hij de 'hobbyistische opzet' en het 'gebrekkige karakter' van de organi-satie.⁷¹ Begin 1975 meldt hij dat 'de te Beschermen Bevolking van de BB geen hoge pet opheeft'. De 'kluchtige sfeer' bij de BB veroorzaakt volgens hem bij de noodwacht-plichtigen 'steevast de slappe lach'.⁷² De Nijmeegse journalist Wim Wennekens schrijft over zijn zogenaamde verbazing, wanneer hij voor een opzettelijk verkeerd ingevulde BB-test alsnog slaagt:

'Ik besloot tot een kleine test: ik zou de vragen zó dom en onvolledig beantwoorden, dat ik wel moest zakken. ... Tegen vier uur kwam de uitslag: "Heren, u bent allen geslaagd". Ik probeerde nog een zwak: "Dat kan nooit", maar er werd niet op gereageerd. Even later vernam ik in de wandelgangen van een der leraren: "We hadden u wel in de gaten. We konden zien dat het opzettelijk was gebeurd. Maar wij redeneren zo: In oorlogstijd zijn mensen zoals u onze beste krachten". Een schouderklopje en ik kon gaan."⁷³

De toon van de pers klinkt in deze jaren steeds spottender. In overzichtsartikelen wordt het de gewoonte de BB en de mensen die voor haar werken als één grote karikatuur te presenteren. In 1975 laat de BB weten dat ze graag wil samensmelten met de Brandweer. De Brandweer antwoordt opnieuw 'liever zelfstandig te blijven'. In 1980 stelt een brandweercommandant het nog scherper: 'Besmet de Brandweer niet met de reuk van de BB. Dat levert onvoorstelbare weerstanden op'.⁷⁴ De Brandweer zal deze strijd uiteindelijk winnen.

Eind jaren zeventig geeft de pers vooral de BB de schuld van het falen van de orga-

nisatie: de ridicule vrijwilligers, de gebrekkig uitgerust Brandweer, de onwillige noodwachtplichtigen, de onrealistisch ogende ABC-Dienst, de simpele voorlichting over de gevolgen van een kernoorlog, het falende schuilkelderbeleid en de zinloze *Fall-out-enquête*, alles komt op het bordje van de BB.

Noten

1. *Noodzaak* (januari-februari 1974:4).
2. *de Volkskrant* (18-11-61).
3. *Het Parool* (13-10-67).
4. *Civiele Verdediging* (juni/juli 1969:111).
5. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1967-1968, Commissievergaderingen, Vaste commissie van de Tweede Kamer voor de Civiele Verdediging, Beraadslagingen over "Het Civiele Verdedigingsplan 1968/1971...", E6.
6. *Civiele Verdediging* (juni/juli 1969:112).
7. *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging: Een analyse van de gevolgen van een kernoorlog op Nederlands grondgebied en de implicaties daarvan op het denken over militaire verdediging*. Enschedé: Studium Generale, september (1971).
8. *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging* (1971:3).
9. *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging* (1971:37).
10. *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging* (1971:4,39).
11. *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging* (1971:38).
12. *De Onmogelijkheid van Militaire Verdediging* (1971:39).
13. *Handelingen der Staten-Generaal*, II, 1971-1972, Aanhangsel Verslagen, nr.542.
14. *Trouw* (21-10-71), *Brabants Dagblad* (29-10-71).
15. 'Uitzending PPR, woensdag 22 december 1971, 18.25 uur, Hilversum II.' Geciteerd in het Verslag van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Voorlichting.
16. *Transactie* (vermoedelijk februari 1972; precieze maand ontbreekt op het knipsel).
17. Zie Havenaar (1993:191-220).
18. 'Nota inzake de studie van een studentenwerkgroep van de Technische Hogeschool Twente met betrekking tot de mogelijke gevolgen van een aanval met kernwapens op Nederland' (24-7-72).
19. *Haagse Courant* (27-7-72) 'Geertsema: Rapport studenten "kernaanval" misleidend', *de Volkskrant* (28-7-72) 'Geertsema tot studenten: Gevolgen kernaanval slecht geanalyseerd', zie ook *Nieuwsblad van het Noorden* (27-7-72) 'Minister kritiseert werkgroep TH-Twente: "Rapport over kernaanval staat vol fouten"', *Twentsch Dagblad* (27-12-72) 'Kernwapenrapport THT-studenten misleidend', *Twentsche Courant* (27-12-72) "Geertsema over atoomaanval: 'THT-ers geven misleidend beeld.'
20. *Transactie* (vermoedelijk februari 1972) 'Met een kluitje in het riet'. Zie ook *De Haagse Post* (23-6-72): 'Met struisvogelpolitiek kun je nog wel wat doen tegen de kernbom.'
21. *De Haagse Post* (23-8-72).
22. *De Haagse Post* (23-8-72).
23. *De Haagse Post* (23-8-72).
24. *De Haagse Post* (23-8-72).
25. Oud-BB-functionaris A. Bos van het ministerie van Binnenlandse Zaken maakt mij tijdens een interview (9-7-91) duidelijk dat de 'militaire onderstelling' van dat moment veilig zit opgeborgen in een speciaal daarvoor bestemde koker. Bos bezit slechts één van de twee noodzakelijke sleuteltjes en kan hem daarom volgens hem niet aan mij laten zien.
26. Interview met A. Bos op 9-7-91 bij Binnenlandse Zaken.
27. *De Paladijn* (november 1967:7-8).
28. *De Civiele Verdedigingsvoorbereiding in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Algemene Zaken (1969:36).
29. *De Paladijn* (november 1967:7-9).
30. *De Paladijn* (november 1967:9).

31. Geciteerd in *Vrij Nederland* (18-12-71).
32. *De Paladijn* (maart 1970:5).
33. *De Paladijn* (januari 1972:13).
34. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1971:3).
35. Gemeentearchief Amsterdam, Kabinet van de Burgemeester, Archiefnr.5168, BB, Dossier 55, 2070, mei'70 - nov'71, nr.7827.
36. *De Paladijn* (oktober 1972:4-5): 'Uitslag fall-out-enquête 1968 t/m 1972: Totaaloverzicht Nederland.'
37. *De Paladijn* (oktober 1975:11).
38. *de Volkskrant* (18-12-71).
39. *Vrij Nederland* (19-2-72).
40. *Het Parool* (17-10-67).
41. 'Nota inzake de taak van de Dienst Bescherming Bevolking in vredestijd', in *Het Gemeentebled*, 1969, afd.1, nr.1, p.273-281.
42. *Vrij Nederland* (30-9-61).
43. *Handelingen der Staten-Generaal* II, 1961-1962, (20-2-62), p.2408, zie ook *Het Parool* (8-1-62).
44. *de Volkskrant* (11-11-70).
45. *Het Parool* (4-2-78).
46. Brief van de Afdeling Openbare Orde en Veiligheid aan de Commissarissen der Koningin en aan de Burgemeesters met als onderwerp 'Vragen leden Tweede Kamer' (13-11-70).
47. *Vrij Nederland* (19-2-72).
48. *Elsevier* (12-1-74).
49. *Elsevier* (8-2-75).
50. *Het Parool* (4-2-78).
51. *Het Elseviers Weekblad* (31-1-81).
52. 1969: Nota Stuurgroep Rijnders: Voorstel tot samenvoeging BB en Brandweer. 1970: Interimrapport Stuurgroep Coördinatie Hulpverlening aangeboden aan minister Beernink van Binnenlandse Zaken: samensmelting BB en Brandweer.
53. *Civiele Verdediging* (januari 1969, jrg.18, nr.1.), zie ook Koppers (1990:139-140).
54. Gemeentearchief Amsterdam, BB nr.5345, Cassette 35.
55. *Beschouwing Ontwerp Nota Hulpverlening bij Ongevallen en Rampen*, Binnenlandse Zaken 1974. Zie *Noodzaak* (juli, augustus 1974:106).
56. *Vrij Nederland* (30-3-74), *Haarlems Dagblad* (26-10-74), *Groene Amsterdammer* (3-1-80).
57. *Elsevier* (8-2-75).
58. *Trouw* (6-2-84).
59. *Het Parool* (4-2-78).
60. *Het Parool* (4-2-78).
61. *Elseviers Weekblad* (31-1-81).
62. *Trouw* (6-2-84).
63. *Het Parool* (9-2-68), Over 'liedjes over rustig slapen' zie *de Volkskrant* (22-6-74).
64. *De Gelderlander* (22-6-79).
65. *De Waarheid* (1-10-76).
66. *Het Parool* (4-2-78).
67. *Elsevier's Weekblad* (10-11-73).
68. *Elsevier* (10-11-73).
69. *Hervormd Nederland-Magazine* (28-4-84).
70. *Elsevier* (10-11-73).
71. *Elsevier* (12-1-74, 15-6-74).
72. *Elsevier* (8-2-75).
73. *De Nieuwe Krant*, Weekendbijlage (14-10-72).
74. *De Paladijn* (1980:8).

Deel 4

De jaren tachtig

12 Het antinucleaire activisme

Inleiding

Met betrekking tot het schuilkelderbeleid van de rijksoverheid constateert *de Volkskrant* in 1979 de volgende verandering:

‘[V]oor het eerst sinds de Cubacrisis van 1962 spreekt de minister van Binnenlandse Zaken weer van een “wezenlijk onderdeel van het regeringsbeleid”’.¹

De wijziging heeft te maken met het besluit van de NAVO om in Europa kruisraketten te plaatsen, als reactie op de Russische middellangeafstandsraketten SS-20. In 1981 stelt de rijksoverheid jaarlijks negen miljoen gulden beschikbaar voor nieuwe schuilkelders. Haar mening over het aantal mensen dat recht heeft op een plaats in een openbare schuilkelder heeft ze inmiddels gewijzigd: met de *fall-out* dreiging loopt nu volgens haar in principe iedereen gevaar. Haar streven is in het jaar 2000 700.000 Nederlanders een plaats in een openbare schuilkelder te bezorgen.²

In april 1981 treedt het eerste burgerlijke BB-hoofd aan in Amsterdam, H.Th. Renting. Binnen de BB heeft hij zijn sporen reeds verdiend, eerst als vrijwilliger, daarna als BB-ambtenaar.³ De nieuwe metro in Amsterdam brengt het fenomeen van de massaschuilkelder met zich mee, met in totaal 24.000 extra schuilplaatsen.⁴ Renting maakt zich zorgen over het gebrek aan ‘schuilkelderorganisatie’ in deze massaschuilkelders. Ook maakt hij zich zorgen over zijn commandopost. In deze tijd wordt deze weliswaar voorzien van de meest geavanceerde communicatieapparatuur, maar tegelijkertijd moet het BB-hoofd lijdelijk toezien hoe andere hulpverleningsorganisaties de BB-post van Amsterdam als tweederangspost behandelen.

In dezelfde tijd organiseert de vredesbeweging **Interkerkelijk Vredesberaad of IKV**, met haar leuze ‘Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland’, massale demonstraties tegen de komst van de kruisraketten. De beweging bestaat uit een combinatie van antikernenergie- en antikernwapenactivisten. Internationaal krijgt de antikernenergiebeweging een sterke impuls na de explosie van de kerncentrale in 1979 in het Amerikaanse Harrisburg.⁵ De antinucleaire activisten voeren ook aanvallen uit op de schuilkelders en op de BB-commandoposten. Voor hen geldt deze vorm van bescherming als verwerpelijk omdat ze het afschrikkingsevenwicht aantast en daarmee een kernoorlog uitlokt. Hun acties zijn tevens gebaseerd op het beeld van ‘de schuilkelders als massagraf’ en van BB-functionarissen als de ‘topjongens in hun bunker’. ‘Ondergrondse bescherming’ verandert in het vocabulaire van de actievoerders in ‘ondergronds gevaar’. De preventieve bescherming van de BB, een middel wiens bestaansrecht tot dan toe niet werd betwist, wordt nu door toedoen van de actievoerders ‘gehorroriseerd’ en verandert van een *state* in een *folk simplification*. Dit nog temeer omdat de linksgeoriën-

teerde pers de acties van de antinucleaire beweging ondersteunt. Ik noem dit de *folk simplification* van 'de ondergrondse bescherming als oorlogsbevorderaar'.

De massaschuilkelder

De metroschuilkelders vormen onderdeel van een nationaal schuilkelderplan om het aantal schuilkelders in de vorm van zogeheten 'combinatieprojecten' flink op te voeren. Behalve in de metro's komen er grote massaschuilkelders in nieuwe parkeergarages, winkel- en wooncentra en in culturele instellingen. Tussen 1978 en 1982 worden massaschuilkelders gebouwd in plaatsen als Den Bosch, Helden, Blaricum, Nunspeet, Amersfoort, Apeldoorn, Eibergen, Den Haag, Alkmaar, Harderwijk en Heerlen.⁶

In 1982 besteedt *De Paladijn* aandacht aan het fenomeen van de 'noodziekenhuizen', waarmee de rijksoverheid al in 1960 blijkt te zijn begonnen. Volgens het BB-blad is dit een "'gewoon ziekenhuis", maar dan beschermd en geheel of gedeeltelijk onder het maaiveld'.⁷

'Het doel van een beschermd ziekenhuis is ... om de voortgang van de volksgezondheidszorg (opvang en behandeling van patiënten) te bevorderen door de ziekenhuisfunctie zoveel mogelijk te continueren... Het gaat erom dat de nodige levensreddende handelingen en operaties kunnen worden uitgevoerd.'⁸

In 1982 schrijft het blad over het noodziekenhuis onder het nieuwe Amsterdamse AMC:⁹

'[H]et beschermd gedeelte [biedt] plaats aan 1200 patiënten in algemene verpleging, 100 patiënten in bijzondere verpleging en 700 personeelsleden.'¹⁰

In Amsterdam komen in praktisch alle nieuwe metrostations onder de perrons grote schuilkelders. De schuilkelder onder het metrostation op de Nieuwmarkt is als eerste klaar en biedt plaats aan 6.000 mensen. Eind jaren zeventig heeft een onderzoekscommissie de bruikbaarheid van de inrichting van de reeds bestaande Amsterdamse schuilkelders onderzocht. De door het rijk gefinancierde en centraal opgeslagen inrichting bleek toen veel te wensen over te laten. Van een 'goede inrichting [kan] niet worden gesproken', aldus een van de conclusies.¹¹ Als reactie op dit onderzoek worden er nu, voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse schuilkelderbouw, meteen zoveel zaken ingebouwd, dat een langdurig verblijf zonder tussenkomst van de overheid van meet af aan mogelijk is:

'Douches en noodtoiletten zijn reeds geïnstalleerd. De apparatuur voor noodverlichting en verse lucht is bedrijfsklaar. Als het waterleidingnet ... getroffen wordt, zijn er pompen om zelf ondergrondse bronnen aan te boren.'¹²

De metrotreininstellen vormen nu eveneens onderdeel van de schuilkelderinrichting. De machinisten krijgen het advies deze, 'op het moment van ingebruikneming', naar de stations te dirigeren.¹³ *De Paladijn* wijst met nauwelijks verholen trots op de vernuftige technologie van de kelder:

'Los van het eigenlijke station is een complex van machinekamers gebouwd. Daar staan de zware noodstroomaggregaten. ... Zware waterdichte vizierschuiven ... kunnen de spoortunnelbuizen afsluiten. Luchtdichte deuren worden bij elke in- of uitgang van het complex aangebracht. Wanneer die deuren worden gesloten, zorgen enorme ventilatoren in de machinekamer voor ventilatie, reiniging en aanvulling van de benodigde lucht, waarbij de aangezogen buitenlucht, al naar gelang noodzakelijk, wordt gefilterd door zand- en koolstoffilters.'¹⁴

Op 14 oktober 1977 wordt het metrostation Nieuwmarkt geopend. De eraan voorafgaande acties tegen de metro trekken volgens *De Paladijn* echter zoveel publiciteit dat de aankondiging van de eerste metroschuilkelder in Amsterdam vergeten wordt:

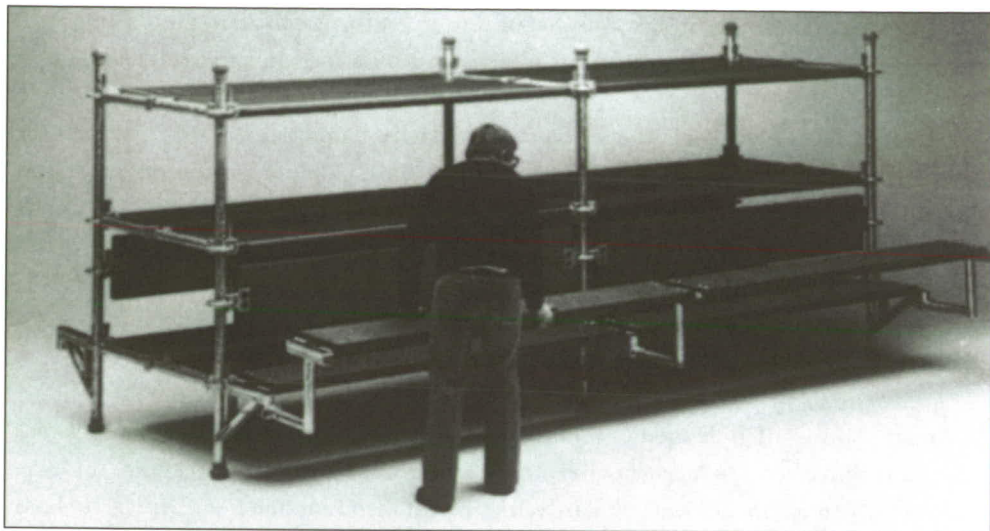
'Dat de bouw van de metro in Amsterdam mede tot gevolg heeft dat de capaciteit aan schuilruimte in de hoofdstad is toegenomen met ongeveer 30.000 plaatsen, is in de pers minder aan de orde geweest.'¹⁵

Bij de opening van het metrostation Weesperplein in 1979 schrijft *Vrij Nederland* er in ieder geval wel over:

'Onder het Amsterdamse station Weesperplein [bevindt zich] een labyrint van kelders, gangen, trappen en sluizen, waar op het "uur x" ruim 10.000 mensen kunnen worden ondergebracht.'¹⁶

De standaardbezetting voor de schuilkelder verandert echter niet: drie mensen per vierkante meter. Dit is in de massaschuilkelder echter alleen mogelijk met behulp van een speciale constructie, waarin de mensen gedurende lange tijd afwisselend zitten en liggen. Technici krijgen de opdracht iets te bedenken dat aan dit principe voldoet. In de *Paladijn* ontwikkelt zich een levendige discussie over het resultaat: de zogeheten 'lig-zit-combinatie'.

Volgens het BB-blad zal 'te zijner tijd ... worden overgegaan tot de aanschaf van deze eenheden voor alle openbare schuilgelegenheden'.¹⁷ In elke metroschuilplaats verschijnen vervolgens stapels bouwpakketten waarmee de lig-zit-combinatie kan worden gemaakt.¹⁸

De lig-zit-combinatie

Het metrostation Wibautstraat dat daarna in gebruik wordt genomen bevat, evenals het Nieuwmarktstation, 6.000 plaatsen. In 1984 komt het nieuwe stadhuis onder de naam 'de Stopera' gereed. In de eronder gelegen parkeergarage bevinden zich nog eens 4800 schuilplaatsen.¹⁹ Al met al telt Amsterdam dan 26.800 schuilplaatsen extra.

Het grote aantal schuilplaatsen in één ruimte stelt de rijksoverheid wel voor een nieuw probleem: de 'interne organisatie' zoals ze het zelf noemt. De eerder genoemde onderzoekscommissie stelt voor in elke grote schuilkelder een sociale organisatie op te zetten die op het *moment suprême* de verantwoordelijkheid van het gebruik van de kelder op zich neemt en zorgt voor de bediening van de apparatuur.²⁰ Ook de BB adviseert de rijksoverheid reeds in 'vredestijd' een 'schuilkelderbestuur' en een team van technici aan te stellen, die zich via trainingen voorbereiden op de problemen die het leven in een massaschuilkelder met zich meebrengen.²¹

Maar het rijk en de gemeente zijn van mening dat ze met het bevorderen van de bouw aan hun verplichtingen hebben voldaan. Het BB-hoofd Renting blijft zich dan ook zorgen maken over de gang van zaken, maar voelt zich niet bevoegd om in te grijpen. Publieke Werken maakt in Amsterdam op schuilkeldergebied immers de dienst uit en de BB heeft slechts een adviserende taak. Ook het Rotterdamse BB-hoofd Slingerland maakt in 1981 in een radioprogramma van de VARA duidelijk dat hij massaschuilkelders zonder 'interne organisatie' zinloos vindt:

'Er zijn schuilkelders gebouwd. Er is geen bemanning en er is verder niets gedaan. Toen heb ik wel eens beweerd: Als je niet zorgt dat het kan werken, hoef je ze niet te bouwen. ... Dan ben je niet afgeschermd. ... Want als er geen per-

soneel is om de schuilplaats als zodanig te gebruiken, dan is er geen schuilplaats. Dan is het gewoon een gat in de grond waar men in kan kruipen.’²²

Omdat er alsmäär niets gebeurt acht *De Paladijn* zich genoodzaakt in 1983 met een vergelijking opnieuw de noodzaak van een goede schuilkelderorganisatie onder de aandacht te brengen:

‘Nemen we ... die reddingsboten in gedachten. Met slechts het construeren van die boten is men niet klaar. Er moeten mensen worden geselecteerd en geïnstrueerd om ze te bedienen, te onderhouden, te controleren enz.’²³

In Amsterdam worden de nieuwe schuilkelders door de bouw van de metro steeds massaler en technischer. Dit vraagt om een organisatie van managers en technici die gezamenlijk zorgen dat de kelders ook daadwerkelijk kunnen functioneren. Dit laatste komt er niet. In 1990 verklaart oud BB-ambtenaar Van Essen tijdens een interview dat er in Amsterdam nooit iets is geregeld op het gebied van de schuilkelderorganisatie. En zonder organisatie, zo weet Van Essen zeker, ‘vreten’ de bewoners van een massaschuilkelder ‘elkaar op’.²⁴ De BB ziet zich ook op dit terrein nadrukkelijk naar de marges van de besluitvorming gedirigeerd. Tegelijkertijd toont de rijksoverheid, om financiële maar ook om partijpolitieke overwegingen, zich steeds minder bereid zich nog serieus met het onderwerp bezig te houden.

De antinucleaire activisten

In het begin van de jaren tachtig ontstaat in Nederland een actieve beweging van antinucleaire activisten. De beweging combineert de strijd tegen kernenergie met die tegen kernwapens. De acties tegen kernenergie beginnen in Nederland rond 1970, met de installatie van de eerste kerncentrale in Dodewaard. De acties tegen de kernbewapening zijn ontsproten uit en aangemoedigd door de succesvolle activiteiten van het IKV. Met de dreigende komst van de kruisraketten voegt de antikernenergiebeweging zich moeiteloos bij de antinucleaire activisten. De actievoerders zien geen principiële onderscheid tussen de regering, het leger of de BB. De BB-leiding vormt voor hen geen aparte categorie, maar maakt onderdeel uit van de ‘autoriteiten die het vóór, tijdens en na een kernoorlog voor het zeggen hebben’. Gezamenlijk richten de actievoerders zich tegen kernenergie en tegen alle ‘oorlogsvoorbereidingen’.

Het IKV is in 1966 ontstaan uit het katholieke Pax Christi, de hervormde Raad van Overheid en Samenleving en het gereformeerde Deputatenschap ter bestudering van het Oorlogsvraagstuk. De organisatie stelt zich als doel onderzoek te doen naar oorlogsvraagstukken, er voorlichting over te geven en, meer in het algemeen, de maatschappelijke bewustwording te bevorderen. In 1972 publiceert ze haar standpunt over de afschrikingsstrategie. Hierin houdt ze een pleidooi voor de instelling van ‘atoom-

vrije zones' en voor een Westerse verklaring van *no first use* ten aanzien van kernwapens. Vervolgens richt ze zich op directe maatschappelijke acties. Onder haar leiding groeit de kleinschalige vredesbeweging uit tot een echte massabeweging.²⁵ In 1978 leidt ze in Amsterdam een demonstratie tegen het voorgenomen gebruik door de NAVO van de neutronenbom, waar volgens de organisatie 50.000 mensen aan meedoen. In 1979 lanceert ze de bekendste leuze van de jaren tachtig: 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'.

Beeldmerk van het IKV²⁶

In 1981 richt ze het Amsterdamse '21 november Komitee' op dat een groots opgezette vredesdemonstratie voorbereidt, gericht tegen de kruisraketten. Op 21 november van dat jaar lopen 400.000 deelnemers mee, aldus de organisatie. In 1983 volgt in Den Haag een manifestatie met volgens het IKV 550.000 demonstranten.

Maar er zijn ook mensen die de activiteiten van het IKV niet ver genoeg vinden gaan en in de jaren tachtig zelf actiegroepen oprichten. Een tak gaat zich bezighouden met acties tegen de oorlogsvoorzieningen van regering, leger en BB: tegen de zogeheten ondergrondse beschermde 'noodzetels' voor regering en ambtenaren, de schuilkelders voor de bevolking en de commandoposten voor leger en BB. In haar ogen bieden deze voorzieningen een vorm van schijnzekerheid, waar degenen die er gebruik van zullen maken hoogstens uitstel van hun eigen ondergang zullen vinden.

In 1981 volgt de oprichting van de zogeheten Anti-atoomschuilkeldergroepen. Deze actiegroepen leggen zich specifiek toe op acties tegen schuilkelders. Het beschermen van burgers tegen een atoomaanval zien ze als pure 'volksverlakkerij'. De Anti-atoomschuilkeldergroepen zoeken een podium waarop ze hun standpunt kunnen uitdragen en vinden dit bij de linksgeoriënteerde pers. Op de opiniepagina van *de Volkskrant* geeft in 1981 de politicologiestudent Richard ten Barge, tevens een van de leiders van de antinucleaire actiegroep 'Energie Comité Oost-Gelderland', zijn visie op de schuilkelderpolitiek. Voor hem staat vast dat schuilkelders onverenigbaar zijn met de afschrikingsstrategie:

‘Schuilplaatsen bij een kernexplosie zijn principieel onjuist ... [W]ant je laat de vijand zien dat je opgewassen bent tegen een kernoorlog en dus vergroot je de kans op een oorlog.’

Voor antinucleaire activisten als Ten Barge vormen acties tegen schuilkelders een efficiënt middel tegen de wapenwedloop:

‘Het verwerpen van alles wat met schuilen te maken heeft, het actievoeren tegen schuilkelders samen met de strijd tegen nieuwe kernwapens op Nederlandse bodem en het afschaffen van de bestaande kerntaken, lijkt dé methode om iets te doen tegen een waanzinnige, allesvernietigende en geldverslindende bewapeningsspiraal.’²⁷

Ten Barge gaat er in een andere publicatie bovendien van uit dat openbare schuilkelders uiteindelijk ook verboden terrein zullen blijken te zijn voor ‘armen, gehandicapten en onvruchtbaren’.²⁸

In Amsterdam brengt het zogeheten ‘Antischuilkelderkomité’ via demonstraties en zwartboeken haar bezwaren tegen schuilkelders onder de aandacht van het publiek. Voor haar vormt nucleaire SF ‘actiemateriaal’: in een overzicht staat *The War Game* als actiemiddel genoemd.²⁹ In haar voorstelling van de Derde Wereldoorlog is de vernietiging per definitie maximaal: het gaat altijd om megatonnen. Ze gaat ervan uit dat haar centrale boodschap, ‘alle kernwapens de wereld uit’, hiermee beter voor het voetlicht komt.³⁰ Haar pamfletten en brochures bevatten talrijke openbaarmakingen van officieel geheim overheidsmateriaal.

De antischuilkelderactiviteiten volgen de bouw van de nieuwe ‘combinatieprojecten’ op de voet. In 1980 meldt een journalist van *De Groene* naar aanleiding van de opening van een nieuwe massaschuilkelder:

‘Tegen de plannen voor nieuwe atoomschuilkelders begint zo langzamerhand enig verzet te groeien. In Leeuwarden ontstond onlangs een flinke rel toen actievoerders protesteerden bij de opening van een nieuwe parkeergarage, annex atoomschuilkelder.’³¹

In het Gelderse Eibergen bezetten actievoerders in 1980 het bouwterrein voor een geplande schuilkelder in de parkeergarage onder een woon/winkelcomplex. Door middel van een enquête lichten ze de plaatselijke bevolking niet alleen in over de functie van de schuilkelder, maar ook over hun eigen beweegredenen om er actie tegen te voeren.³² De eveneens aanwezige activist Ten Barge doet in *de Volkskrant* verslag van zijn bevindingen:

‘Bij een actie in Eibergen, vorig jaar, waar we zes dagen een terrein bezet hielden tegen de bouw van een woon/winkelcomplex met parkeergarage annex atoomschuilkelder, dachten we een zinloze verspilling van drie miljoen gulden (voor de aanpassing van de garage) te kunnen verhinderen. Maar de gemeente zag niet af van een eerder genomen, overhaaste beslissing. Wel bleek hoe goed de Eibergse bevolking de koppeling schuilen-bewapeningswedloop door had. Bij een enquête bleek maar liefst 70% tegen de Eibergse schuilkelder te zijn en maar 15% vóór.’³³

Ook in *De Paladijn* verschijnt hierover een artikel onder de kop: ‘De inwoners van Eibergen zijn tegen bouw van atoomschuilkelders’.³⁴ In hetzelfde jaar verzet ook de bevolking van Rhenen zich volgens het BB-blad tegen de voorgenomen bouw van een massaschuilkelder; een jaar later gebeurt hetzelfde in Spijkenisse.³⁵

In Nijmegen lichten de actievoerders de lokale bevolking begin 1980 op wel zeer bijzondere wijze voor over het schuilplaatsenbeleid van de stad. De *Groene* doet als volgt verslag:

‘In Nijmegen, met in totaal 290 schuilplaatsen, is onlangs een actie gehouden, waarbij inwoners bonnen kregen uitgereikt die aan Burgemeester en Wethouders moesten worden verzonden. De bon bood zogenaamd de gelegenheid een plaatsje te reserveren, gezien de te verwachten drukte.’³⁶

In september 1980 houdt het ‘Antischuilkelderkomitee’ in Amsterdam een soortgelijke actie. De *VPRO-Gids* schrijft naar aanleiding hierover:

‘Onbekenden stuurden nepbrieven rond in verband met het gereedkomen van het metrostation op de Nieuwmarkt. De bewoners van de buurt kregen een officieel schrijven van de gemeente Amsterdam dat in de schuilkelder van het station 5000 plaatsen beschikbaar waren. Daar er in de Nieuwmarktbuurt 25.000 mensen woonden, kon, op basis van een ‘distributiemodel’, ieder om de vijf jaar een plaats reserveren.’³⁷

De ‘grap’ slaat zo aan dat in Amsterdam nog steeds mensen denken dat in de stad daadwerkelijk een inschrijvingssysteem voor schuilkelders heeft bestaan. Het principe van de acties met de ‘nepbrieven’ legt Ten Barge in zijn boek *Hoe Overleef ik een Atoomoorlog?* als volgt uit:

‘Door het opstellen en verspreiden van nepbrieven is het heel goed mogelijk bepaalde maatregelen in een ander perspectief te plaatsen en zo het belachelijke van zulk soort maatregelen aan te tonen. Veelal gebeurt dit door middel

van gefingeerde brieven, met opdruk en onderschrift van een gemeentebe-stuur. Valse brieven dus die bij de bevolking de schijn van echtheid oproepen en die de mensen ook dienovereenkomstig doen reageren.³⁸

De tegenstanders van kernwapens willen er alles aan doen om de schuilkelders in diskrediet te brengen. Zij zien de massaschuilkelder niet alleen als de aanleiding tot verder onheil ná de kernoorlog: louter door haar bestaan ondermijnt ze het afschrikkingsevenwicht en lokt daarmee een kernoorlog uit. In 1982 komt Cornelis Vreeswijk met het populaire lied 'Is er nog plaats in de schuilkelder?' Een couplet luidt als volgt:

'Denkt ge eens in, de sirenes gillen
en de schuilkelderbaas verklaart,
ja meneer, dat zou u wel willen,
heeft u wel een schuilkelderkaart?
Ja, meneer, die is verplicht
en met een dreun gaat het poortje dicht
en terwijl men straalverlaten voor de voordeur staat,
komt de boosdoener onherroepelijk nader in volle vaart.'

De linkse pers kiest steeds nadrukkelijker partij voor het IKV en voor de actievoerders en daarmee voor hun standpunt over het gevaar van ondergrondse bescherming.³⁹ In 1980 dienen PSP en PPR in de Tweede Kamer een motie in, waarin zij zich tegen de verdere bouw van schuilkelders verklaren. In 1982 sluit de PvdA zich hierbij aan.⁴⁰ Volgens deze politieke partijen bieden de schuilkelders enerzijds nauwelijks bescherming tegen kernwapens en anderzijds verlaagt hun aanwezigheid de 'atoomdrempel'. De socialisten brengen daarna nog twee keer een motie in stemming met dezelfde strekking.⁴¹ Het regeringsstandpunt en dat van de meerderheid van de Tweede Kamer blijft intussen ongewijzigd: ze gaan door met schuilkelders bouwen, althans 'wanneer de begroting het toelaat'.⁴²

Terwijl het noodziekenhuis onder het nieuwe Amsterdamse AMC in aanbouw is, verschijnt in 1980 in het artsblad *Medisch Contact* een brochure van de Nederlandse Vereniging van Medische Polemologie. De Vereniging is nauw verbonden met het Polemologisch Instituut waar de kernfysici Smith en Boskma werken. De Medische afdeling is opgericht door artsen. De brochure doet een oproep aan alle artsen om via een advertentie kenbaar te maken in een kernoorlog niet langer hun vak te willen uitoefenen. De advertentie, die vervolgens in alle landelijke dagbladen komt, bevat onder andere de volgende passage:

'Uit medisch-wetenschappelijk onderzoek blijkt het volgende:

1. Zelfs een beperkte kernoorlog veroorzaakt dood, verwondingen en ziekte op een tot nu toe ongekende schaal.

2. De medische wetenschap staat machteloos tegenover de gevolgen van een atoomoorlog. Een groot deel van de ziekenhuizen zal zijn verwoest, een groot deel van de artsen en verpleegsters zal omgekomen of zwaar gewond zijn, er zullen geen genees- en verbandmiddelen meer beschikbaar zijn. De meeste overlevenden zullen alsnog sterven aan de gevolgen.

3. Een doeltreffende Bescherming Bevolking is onmogelijk. Ontploffing, hitte en straling zullen ook diegenen doden die in een schuilkelder hun toevlucht hebben kunnen zoeken; de radioactieve neerslag zal de mensen die zijn geëvacueerd achterhalen.⁴³

In totaal 300 artsen reageren op deze oproep. Een jaar later herhaalt de Vereniging van Medische Polemologie, bij monde van arts en bestuurslid Jan Prins, in het radioprogramma ZI van de VARA nog eens wat ze eerder heeft gezegd:

‘Na een kernaanval kan men niets, maar dan ook helemaal niets doen. En als je zegt: Wat gebeurt er dan? Het betekent plat Hollands uitgedrukt inderdaad dat mensen weggroten. Met ook weer alle consequenties van dien. ... Er zal geen hulpverlening zijn, geen medische hulpverlening. Er zullen uiteindelijk ook geen centra zijn waar deze mensen opgevangen kunnen worden. Want ik heb zojuist gememoreerd dat wij op dit moment in vrede tijd hooguit honderd ziekenhuisbedden hebben om brandwonden te bestrijden. Dat is de realiteit. ... Je krijgt geweldige epidemieën, infecties en al die toestanden meer.’⁴⁴

In 1984 verplicht de rijksoverheid alle artsen zich te laten registreren als gevolg van de nieuwe ‘Noodwet Geneeskundigen’. Bij het uitbreken van een kernoorlog heeft ze dan de beschikking over een bestand van artsen waarop ze een beroep kan doen. In totaal 12.000 van de 40.000 artsen weigeren hieraan mee te doen.

De Amsterdamse gemeenteraad neemt in 1981 plotseling zelfs een motie aan tegen de uitbreiding van het aantal schuilkelders. De feitelijke situatie blijft echter ongewijzigd omdat het College van Burgemeester en Wethouders het standpunt niet overneemt.⁴⁵ Maar burgemeester Van Thijn toont zich in 1984 in een interview met het ‘21 November Komitee’ alsnog een voorstander van het voorgoed stoppen met de schuilkelderbouw. Stad Radio Amsterdam, de belangrijkste publicitaire motor achter de vredesdemonstratie van 1981, zendt dit interview uit. Van Thijn schaart zich hiermee alsnog achter het meerderheidsstandpunt van de gemeenteraad.⁴⁶ De burgemeester zegt bij die gelegenheid:

‘De gemeente Amsterdam zal in haar voorlichtingsbeleid bij de burgers voortaan geen enkele illusie meer wekken over de mogelijkheid tot het overleven van een rechtstreekse aanval op de hoofdstad.’⁴⁷

Tevens zegt Van Thijn toe voortaan elk besluit van de Gemeenteraad op dit gebied te honoreren:

‘Hoewel ik eigenmachtig nieuwe bunkers mag bouwen, zal ik van die bevoegdheid geen gebruik maken en de raad het laatste woord geven.’⁴⁸

De rijksoverheid bemoeit zich vanaf die tijd nauwelijks nog met de schuilkelders. In 1988 stopt ze volledig met de schuilkelderbouw.⁴⁹ Ze betaalt dan alleen nog de onderhoudskosten als de gemeenten daar zelf om vragen. Op dit moment onderhoudt in Amsterdam de gemeentelijke dienst Openbare Werken officieel alleen nog de koolstof- en zandfilterinstallaties. Voor oud BB-ambtenaar Van Essen is de zaak duidelijk: ‘Het rijk interesseert het geen barst meer’.

Het militaire BB-beeld in de pers

Antimilitarisme is in Nederland en zeker in Amsterdam een maatschappelijk sentiment dat onder bepaalde omstandigheden steeds weer de kop op steekt. De BB, opgezet als ‘vierde macht’ naast landmacht, luchtmacht en zeemacht, krijgt hier van meet af aan mee te maken.⁵⁰ In de jaren tachtig vormt dit militaire aspect van de organisatie echter onderdeel van een regelrechte aanklacht van de linkse pers en van het antinucleaire activisme. Dit heeft onder meer te maken met het veranderende beeld ten aanzien van de commandopost.

De commandoposten van de BB zijn altijd met veel geheimen omgeven geweest. Aanvankelijk heeft de pers hiermee weinig moeite. In de voorbereidingsfase van de BB vormt alleen *De Telegraaf*-columnist Pasquino hierop een uitzondering. In 1950 komen de eerste berichten over de bouw van BB-commandoposten en andere ‘noodzetels’ naar buiten. Zijn kritiek verpakt hij in een verhaal over de gebrekkige schuilmogelijkheden in Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog:

‘[I]k hoop nu maar in vredesnaam dat er althans zo spoedig mogelijk begonnen wordt aan flinke, tegen radioactieve straling beschermde schuilkelders ten behoeve van de Ministerraad, de Staten-Generaal en de Ministeries. Dat is een kopzorg die me geen nacht verlaat. De vorige keer was het al zo’n opluchting voor ons toen wij hoorden dat er speciale schuilgelegenheid voor de heren was gemaakt. ... Dat zeiden wij toen nog tegen elkander, toen wij gedurende het bombardement van de Euterpestraat op de trap van ons bovenhuis zaten. Die hebben namelijk geen kelders, die bovenhuizen, en je kon dus niet meer weg. “Zij zijn gelukkig veilig”, zeiden wij.’⁵¹

De BB onderhoudt vanaf haar oprichting nauwe banden met Defensie, wat ook is terug te zien in het feit dat vooral oud-militairen de leidinggevende posities innemen. In Amsterdam komen de BB-hoofden tot in de jaren tachtig uit het leger. Volgens *Elseviers*

Weekblad bestaat in 1967 41 procent van de BB-leiding uit militairen.⁵² Een gemeenteraadslid uit de Zaanstreek, die in 1968 de BB uit de gemeentebegroting wil hebben, schildert de BB voor de televisie af als een 'paramilitaire organisatie'.⁵³ In 1972 typeert *de Volkskrant* de BB als 'een militaire club met een civiele pet op'.⁵⁴ Een *Vrij Nederland*-journalist karakteriseert de BB-leiding in hetzelfde jaar als 'afgedankte militairen'.⁵⁵

In 1959 kenschetst in een opiniepeiling een niet onbelangrijk deel van de ondervraagde burgers de BB als 'militair'.⁵⁶ Een *Haagse Post*-redacteur verklaart dit beeld onder meer uit de militaire achtergrond van de BB-leiders. De afkeurende connotatie die volgens hem in het woord 'militaristisch' zit besloten leidt hij af uit het feit dat Nederlanders hulpverlening en leger niet bij elkaar vinden passen:

'Veel Nederlanders, die een BB als "Eerste Hulp in Oorlogstijd" direct zouden accepteren, worden afgestoten door het psychologische merkbeeld van de BB, dat algemeen (verklaarbaar) wordt betiteld als "militaristisch".'⁵⁷

In het kader van de noodwachtplicht gaat de BB eind jaren vijftig openlijker samenwerken met de krijgsmacht. De organisatie van noodwachtplichtigen is een kopie van het leger. De rekrutering van noodwachtplichtigen gebeurt geheel en al via de administratie van de krijgsmacht. Vanaf die tijd gaan journalisten zich kritischer uitlaten over de militaire kant van de BB. Onderdelen van de BB die enigszins militair ogen, krijgen steeds vaker het etiket 'militaristisch'. Dit geldt ook voor de commandopost. Begin jaren zestig valt het een *Volkskrant*-journalist op dat er rondom een nieuwe ondergrondse locatie zoveel geheimhouding bestaat:

'[O]ver de bouw van een noodzetel voor de regering kan om ... "redenen van geheimhouding" geen mededelingen worden gedaan.'⁵⁸

In deze tijd worden in het kader van de Civiele Verdediging overal in het land nieuwe commandoposten en noodzetels gebouwd. De bouw van deze posten en de oefeningen erin trekken de aandacht van journalisten. Om de psychische gevolgen te weten te komen van langdurige en volledige afsluiting van de buitenwereld, verblijft in 1960 een aantal BB-ambtenaren uit Gelderland zeven dagen lang onafgebroken in de nieuwe commandopost van Berg-en-Dal. Een psycholoog laat zich mee insluiten. De oefening draagt de naam 'Copex', de afkorting voor 'commandopostexperiment'. *Vrij Nederland* verwijt de betreffende BB-ambtenaren daarna vooral dat ze 'met de mogelijkheid van een atoomoorlog spelen met minder ernst dan wanneer het een verondersteld dijkdoorbraakje in een poldertje betrof'.⁵⁹ In 1969 zendt de televisie een documentaire uit over een andere oefening, deze keer in de nieuwe provinciale Utrechtse commandopost. Een *Trouw*-journalist schrijft zich te hebben geërgerd aan de onwerkelijke 'stadhuistaal' van de ambtenaren.⁶⁰ In *de Volkskrant* stoort een verslaggever zich vooral aan de laconieke houding:

'De mensen zitten daar oorlogje te spelen zonder dat de spanning van een werkelijke oorlogssituatie hen aantast, zonder dat zich werkelijk ernstige complicaties voordoen. Ze spreken over dertienduizend doden omdat zo'n getal op een papiertje staat dat ze van de wedstrijdleiding hebben gekregen.'⁶¹

De belangstelling van de pers groeit uit tot daadwerkelijke kritiek, wanneer journalisten zichzelf steeds nadrukkelijker geconfronteerd zien met hun onwetendheid over locatie en bemensing van de posten. De media weten eenvoudig niet welke personen er in de noodbestuurszetels zullen worden toegelaten.⁶² In 1979 onderneemt een journalist van *Vrij Nederland* een poging de geheimzinnigheid rondom dit soort posten te verklaren:

'[H]et "noodbestuurscentrum" ... is doorgaans gevestigd op een geheime plaats, om het de vijand (of de terrorist!) moeilijker te maken de ordelijke voortgang van de werkzaamheden te verstoren. Zo heeft het kabinet een schuilplaats, die uit strategische overwegingen voortdurend wordt verplaatst.'⁶³

Tijdens mijn onderzoek naar de Amsterdamse BB kreeg ik direct met het aspect van de geheimhouding te maken. Het leidde tot een uitgebreide speurtocht naar de Amsterdamse commandopost in de documenten. Ik citeer uit mijn onderzoeksverslag:

'De oud-BB-ambtenaren noemen steeds een andere straat als ik vraag waar de BB-commandopost in Amsterdam ligt. De een verwijst naar de Gerrit van der Veenstraat, de ander naar de Memlingstraat en een derde naar de Jan van Eijkstraat. Volgens de stukken in het archief ligt hij 'ergens in Zuid', aan de zogeheten Goudkust. Maar waar precies? In de stukken vind ik slechts summiere aanduidingen zoals 'ergens in Amsterdam' of 'tegenover nummer 13'.

Volgens oud-wijkhoofd Tuking weet buiten de BB niemand het daadwerkelijke adres. Op mijn vraag of je hem aan de buitenkant dan niet herkent antwoordt hij beslist: "Nee, want het lijkt net de deksel van een vuilnisvat". Oud-BB-ambtenaar Van Duykeren is jarenlang beheerder geweest van de post. Volgens hem weet alleen het bestuur van de aanpalende school dat onder haar plein een commandopost zit. Dit komt omdat zij en haar toenmalige studenten er, ter kennismaking, in het begin een rondleiding hebben gehad. Uiteindelijk kom ik te weten dat de commandopost onder de eerder beschreven schoolplaats aan de Memlingstraat ligt. De trap ernaar toe is afgesloten met een metalen deksel, zoals je er zo veel ziet in de stad. En inderdaad, de post ligt tegenover huisnummer 13.'⁶⁴

Evenals de andere commandoposten bleek het bouwwerk 'uit veiligheidsoverwegingen' althans op papier geen adres te hebben. De door de BB-ambtenaren gehanteerde ver-

schillende aanduidingen werden eenvoudigweg veroorzaakt door het ontbreken van een officieel adres voor de commandopost.

Nieuwe ontwikkelingen rondom de commandopost

In sommige dag- en weekbladen wordt de toon vervolgens steeds vijandiger. In *Vrij Nederland* heeft een journalist het over de 'royale kelders ... voor provinciale en gemeentehuizen' alwaar 'een kernwapenaanval ons landje tenminste niet onbestuurbaar maakt'.⁶⁵ Een filmrecensent van *Vrij Nederland* meldt naar aanleiding van *The War Game* in 1967 het volgende:

'Peter Watkins stelt dat nu reeds ongeveer 5000 personen uit regerings- en intellectuele kringen zijn uitgekozen om na een eventuele atoomaanval op Engeland - die zij zullen overleven in ondergrondse schuilplaatsen - de leidende posities in het land in te nemen. ... Maar hun namen zijn niet bekend, hun benoeming op sleutelposities is in het geheim gebeurd.'

Vrij Nederland citeert nog een andere uitspraak van Watkins:

'Door de toegang die zij zullen hebben tot en de controle die zij zullen uitoefenen over voedsel, medicijnen, onbesmet water, transport, communicatiemiddelen, enzovoorts, zullen zij letterlijk de macht over leven en dood in handen hebben.'⁶⁶

Watkins somt in *The War Game* enkele privileges op van de Engelse BB-top. Bij de beelden van de verwoeste stad en de primitief voortlevende overlevenden vertelt de commentaarstem wat de bewoners van de superbeveiligde commandopost ondertussen zoal eten: 'biefstuk, worteltjes, spruitjes, aardappels, appelgebak en pudding...'⁶⁷ Een regionale krant citeert in 1972 een PvdA-raadslid uit Tiel, dat het elitaire karakter van de commandopost als argument gebruikt om de BB uit de gemeentebegroting te krijgen:

'De topjongens, die in de bunker gaan zitten, kunnen het overleven...; de bevolking zelf krijgt die kans niet.'⁶⁸

Vrij Nederland geeft in hetzelfde jaar de volgende informatie over de inrichting van een nieuwe commandopost:

'[E]r zijn inderdaad grote en comfortabele schuilkelders verzezen, echter bestemd voor BB-commando's en provinciale respectievelijk gemeentelijke autoriteiten. [I]n de BB-commandopost te Grouw - kosten twee miljoen - hebben de burgemeester van Leeuwarden en de Commissaris van Friesland een apart kamertje; de laatste beschikt over een eigen toilet...'

Evenals Pasquino twintig jaar eerder, vergelijkt de journalist de riant bescherming voor de BB-leiding met de gebrekkige onderkomens voor de bevolking:

‘Het gemene volk kan de aanstaande nucleaire attaque van de Russen met een minder gerust hart tegemoet zien. Hoe het zich dient te redden is bekend: tusschen de fundamenteën van niet tegen radioactiviteit beschermde overheidsgebouwen, juspannetjes op het hoofd, aluminiumfolie op het toilet en de BB-instructies in de binnenzak.’⁶⁹

De ‘beschermer’ zorgt kennelijk beter voor zichzelf dan voor de gewone burger waarvoor hij is aangesteld, zo luidt de achterliggende boodschap. Zoals Ten Barge het uitdrukt: ‘Dit alles onder het mom van: wat er ook gebeurt, wij waken over u.’⁷⁰ Ten Barge: ‘Zo wordt de burger in slaap gesust: “Het zal allemaal wel goed komen.”’⁷¹

Een regionale krant denkt te weten wie er wel en niet in mag en hoe men de sociale schifting denkt te bewerkstelligen:

‘In de BB-commandopost is alleen plaats voor de BB-mensen zelf, hoofdcommissarissen van politie, burgemeesters en de commissarissen van de koningin. Anderen worden tegengehouden. Desnoods met geweld.’⁷²

NRC Handelsblad zet in 1984 de volgende kop boven een artikel: ‘Bestuurders gaan vóór in kelders als bom valt’.⁷³ De rijksoverheid lijkt in deze voorstelling op een patriarch die op dictatoriale wijze beslist wat goed is voor de bevolking.

Vanwege haar structurele voorsprong op communicatiegebied gaan de reguliere hulpverleningsorganisaties de Amsterdamse commandopost steeds vaker gebruiken als een soort hulppost bij hun eigen ‘vredesrampenbestrijding’. Wanneer in 1960 het stadsdeel Tuindorp-Oostzaan onder water loopt, komen de mobiele communicatiemiddelen van de commandopost de reguliere hulpverleners goed van pas. Ze worden eveneens ingezet wanneer in de stad grote branden uitbreken, zoals bij de kledingzaak C&A in 1962.⁷⁴ Hetzelfde gebeurt in 1972, bij de explosie in de chemische fabriek Marbon. Ook voor de Politie blijken de mobiele communicatiemiddelen van de BB aantrekkelijk. De BB helpt haar met haar mobiele commandowagen bij de demonstraties tegen het huwelijk van Prinses Beatrix in 1966, bij de metrorellen in 1977 en bij de ontruiming van diverse kraakpanden. De reguliere diensten hoeven maar een seintje te geven en de BB staat met haar apparatuur op de stoep. Voor de BB betekenen de verzoeken van de gewone diensten immers een van de schaarse gelegenheden om eens ‘levensecht’ te kunnen oefenen.

De Amsterdamse commandopost krijgt ondertussen voor lokale begrippen steeds ultramodernere technologie binnen haar poorten. In plaats van ordonnansen komen er spe-

ciala verbindingswagens en mobilofoons. De directe radio- en telefoonverbindingen met allerlei instanties breiden zich steeds verder uit. In 1978 verbindt een directe telefoonlijn de commandopost met de beroepsbrandweer.⁷⁵ In 1983 krijgt de commandopost speciale apparatuur voor de dijkbewaking.⁷⁶ In 1982 volgt 'een groot aantal ingangen' naar het 'noodbeleidscentrum' onder de Stopera. Dit centrum bevindt zich naast de massaschuilkelder in de parkeergarage en fungeert vanaf 1979 als het nieuwe 'centrale zenuwstelsel' van de 'vredesrampenbestrijding'.

Voor de BB blijken de nadelen van deze ontwikkelingen pas goed wanneer in de hoofdstad de zogeheten 'Bèta'-oefening plaats heeft. De oefening is georganiseerd door de beroepsbrandweer en valt onder de noemer 'vredesrampenbestrijding'. De beroepsbrandweer heeft het zogenoemde 'beleids- en verbindingscentrum' nu echter niet in de BB-commandopost geïnstalleerd zoals voorheen gebeurde, maar in de inmiddels gereedgekomen ondergrondse 'noodzetel' onder de nog in aanbouw zijnde Stopera. De BB-commandopost krijgt alleen een functie als 'ondersteunend verbindingscentrum': alle belangrijke activiteiten spelen zich af onder de Stopera.

Voor de Amsterdamse BB volgt wat dit betreft nog een tegenslag. Eind jaren zeventig komen de eerste berichten uit Amerika dat bij de laatste kernproeven een elektrische golf is vrijgekomen. Deze golf breidt zich in een fractie van een seconde uit over een gebied van miljoenen vierkante kilometers. De straling die dan vrijkomt, EMP of Electro Magnetische Puls genoemd, is bijzonder gevaarlijk omdat ze in één keer de werking van alle elektriciteitsnetten en elektronica vernietigt. Een beperkt beschermingsmiddel tegen EMP komt beschikbaar, het zogeheten 'metaalbehang'. Begin jaren tachtig krijgt ook het communicatiecentrum van de Amsterdamse commandopost deze speciale wandbedekking. Maar geen enkel 'metaalbehang', ook het meest geavanceerde, kan volledige bescherming garanderen tegen EMP. En zonder communicatiemiddelen onderscheidt een commandopost zich in wezen niet van een gewone schuilkelder.

Terwijl in de dagelijkse praktijk het belang van de BB-commandopost van Amsterdam zienderogen afneemt, neemt het daarentegen in de maatschappelijke beeldvorming juist toe. Het dominante beeld dat zich ontwikkelt is dat van de 'militante commandopost voor hoge heren'. We vinden het terug bij de journalist van *Het Parool* die de Amsterdamse commandopost in 1987 bezoekt. Zijn eerste indruk is zo overweldigend dat hij zich afvraagt waarom de commandopost nog nooit voor de opname van een James Bond-film is gebruikt:

'Elk moment verwacht je dat de wereldberoemde 007 met zijn scheve grijs tevoorschijn zal stappen. Het bestaat niet dat iemand in zo'n gewelf ... de oorlog kan verliezen.'⁷⁷

Op het platteland moeten met name gemeenteamttenaren zich voortdurend verdedigen tegen het beeld van commandopost en noodzetel als 'een dure post voor hoge heren'.

Van Kuyk - die volgens het *Eindhoven's Dagblad* 'bij de gemeente Eindhoven over schuilkelders gaat' - drukt in 1983 een journalist op het hart dat de zojuist gereedgekomen noodzetel onder het stadhuis echt niet alleen voor 'de hoge heren' is, zoals hij heeft horen beweren:

'Echt niet alle wethouders mogen erin. Het gaat om mensen die in een nood-situatie absoluut onmisbaar zijn.'

De krant laat eveneens burgemeester Geukers van Helmond aan het woord die in dezelfde trant reageert:

"'Als u gaat suggereren dat alleen bepaalde mensen, of alleen de hoge heren een plaats in de schuilkelder verdienen, dan moet ik een vuist maken. Dat is beslist niet zo.'"⁷⁸

Ook het Gelderse BB-hoofd Sprenkels gaat in het defensief bij de vraag of zijn commandopost alleen is bedoeld voor BB-mensen en bijvoorbeeld niet ook voor hun gezin: 'Nee', reageert Sprenkels, 'zelfs mijn vrouw laat ik niet binnen'.⁷⁹ De eerder genoemde Van Kuyk weet niet goed wat te antwoorden, wanneer hem wordt gevraagd het verschil te verklaren tussen de bescherming van de bevolking en die van het lokale bestuur:

"'Als het volmaakt veilig is om in het eigen huis te schuilen zoals U zegt, waarom moeten de Eindhovense bestuurders hun werk dan in een bunker onder de grond voortzetten?' Hier zwijgt Van Kuyk een tijdje. "Natuurlijk wil iedere Eindhovenaar wel veilig zijn, maar dat is niet te betalen", zei hij tenslotte ... "Van het instandhouden van de verbindingen na een atoomaanval hebben we allemaal plezier".⁸⁰

In de Amerikaanse pers krijgt de geprivilegeerde bescherming van de bestuurders en *Civil Defense*-medewerkers nog meer aandacht dan in Nederland. Er bestaat daar zelfs een speciale term voor: *Noah's Ark policy*. Volgens *The Bulletin of the Atomic Scientists* kiest de rijksoverheid hiermee voor zichzelf en niet voor de bevolking:

'[L]ongterm survival would require either investments greater than the gross national product or a ruthless Noah's Ark policy in which the government designated in advance a small number of people who would be protected.'⁸¹

De 'vredesrampenbestrijding' in Amsterdam ziet de moderne communicatiemiddelen in de BB-commandopost vooral als een welkome ondersteuning van haar eigen bestuurscentrale. De commandopost wordt daardoor naar de tweede rang gedirigeerd. Deze voor de BB oneervolle ontwikkelingen worden nog versterkt door de wetenschap dat in een kernoorlog de zogeheten EMP al haar communicatiemiddelen waardeloos kan maken.

De vogelvrije commandopost

Voor de antinucleaire actievoerders is de BB zonder meer een verlengstuk van het leger en daarmee schuldig aan de wapenwedloop die ten behoeve van het afschrikkingsevenwicht wordt gevoerd. Daarnaast veronderstelt de eigen omschrijving van de BB als hulpverleningsorganisatie in een kernoorlog het mislukken van het afschrikkingsevenwicht. De BB werkt in hun ogen dus 'oorlogsbevorderend' en dient om die reden van het Nederlandse toneel te verdwijnen, de commandopost voorop.

Voor de antinucleaire actievoerder Ten Barge vormt de geheimhouding rond de commandoposten en andere noodzetels koren op de molen van het protest tegen de kernwapens:

'De waas van geheimzinnigheid die er rond deze noodbestuursposten hangt, doet denken aan de stempels met het opschrift "TOPSECRET", die op strikt vertrouwelijke NAVO- en andere militaire dossiers prijken. ... [Er] wordt niet ter discussie gesteld wie in deze beschermde onderkomens mag om mee te helpen besturen. Dat is in het diepste geheim inmiddels bepaald, evenals de plaatsen waar deze schuilkelders worden gebouwd.'

Ten Barge acht de 'noodbestuursposten' bovendien zinloos vanwege de wetenschappelijke bevindingen over de Elektromagnetische Puls:

'Naast de vraag of de mensen die in deze noodbestuursposten werken moeten, deze wel kunnen bereiken in oorlogstijd of erin wel kunnen overleven, blijft de vraag openstaan wat er eigenlijk te besturen valt. Het zal namelijk niet zo verlopen als in de voorgaande oorlog het geval was, waar er wel bomalarm was, maar waarna men na afloop weer gewoon naar buiten kon en het vernielde kon herstellen. Als er nu al bevelen gegeven worden, zullen die moeilijk opgevolgd kunnen worden, omdat dat deels onmogelijk is (de mensen die de bevelen moeten uitvoeren zijn onbereikbaar) en deels zullen bevelen geweigerd worden. Het lijkt zo in de praktijk een onhaalbare zaak om een land als Nederland in oorlogstijd te besturen.'⁸²

In 1981 publiceert het IKV de brochure *Oorlogsvoorbereidingen*, waarin ze uitvoerig kond doet van de 'bunkerbescherming' voor BB-ambtenaren. In het zwartboek *Civiele Verdediging in Amsterdam* zetten de Amsterdamse antinucleaire activisten het negatieve imago van de BB-bestuurders nog eens extra aan:

'Wij zien ze voor ons, de koelbloedige beslissers in hun geïsoleerde bunkers, ... bezig met de beoordeling van een situatie waarvoor hun voorstellingsvermogen altijd tekort had geschoten.'⁸³

De militante organisatie Onkruid kondigt haar missie als volgt aan in een perscommuniqué: 'Onkruid wil openbaar maken, geheimzinnigheid doorbreken, omdat een oorlog over onze lijken gaat.'⁸⁴ In 1983 geven de Antischuilkeldergroepen *Bunker in Bunkerbuit* uit, een verslag met 'topgeheimen' over de inrichting, het gebruik en de oefeningen in de BB-commandoposten.

Onkruid doet ook een reeks invallen in enkele commandoposten. De BB-posten vormen, meer nog dan de posten van het leger, voor haar een toegankelijk en bovendien 'persgevoelig' doelwit. Journalisten publiceren de begeleidende communiqués soms integraal. In een zo'n communiqué motiveert Onkruid haar inval met een verwijzing naar het onverenigbare karakter van commandoposten en de afschrikingsstrategie:

'Het inrichten van een commandopost is een agressieve daad, gericht op het ondermijnen van het afschrikkingsevenwicht. Het werkt dus oorlogsbevorderend.'⁸⁵

Nieuwe invallen volgen in de voor de Civiele Verdediging gebouwde commandoposten elders in het land. De posten worden opengebroken en net zo lang bezet totdat de pers er voldoende aandacht aan heeft besteed.

In Amsterdam lukt het de actievoerders in eerste instantie niet de commandopost binnen te komen. Volgens *de Volkskrant* heeft Amsterdam bij de eerste poging slechts beperkte schade opgelopen: er is alleen 'een groot gat' in de toegangsdeur gebrand. In Zeeland hebben ze meer succes. Naar aanleiding van deze inval neemt de krant passages uit het persbericht van Onkruid letterlijk over:

'In een verklaring zegt Onkruid de bunker te hebben bezet omdat die "belangrijk is voor hun oorlogsvoering". De verklaring gaat verder: "Ten eerste omdat een bunker (atoomvrij) de beste plaats is voor militairen en topfiguren van de overheid om hun atoomoorlog voor te bereiden, te regelen en te sturen. Hoe beter voorbereid, hoe meer ze van plan zijn hun oorlog uit te voeren, hoe groter de kans op een oorlog.'

De commandoposten krijgen na deze inval allemaal permanente politiebewaking.⁸⁶ Maar in 1984 volgen toch weer nieuwe bezettingspogingen. In hetzelfde jaar verschijnt een brochure van het '21 November Komitee', waarin het de gemeente Amsterdam verwijt 'valse voorlichting' te geven door schuilkelders te bouwen, 'noodbestuursposten' in te richten en 'geheime oorlogsscenario's te blijven schrijven'.⁸⁷ In 1986 lukt het de leden van een andere actiegroep, Walg, eindelijk om de Amsterdamse commandopost daadwerkelijk te bezetten. Eenmaal binnen slaagt Walg erin de BB-sirene aan te zetten die vervolgens in de hele stad gaat loeien, een publiciteitsstunt zonder weerga. Een *Parool*-journalist doet als volgt verslag van de gebeurtenis:

‘Gisteren heeft de Politie een einde gemaakt aan de bezetting van een bunker van de BB aan de Memlingstraat in Amsterdam-Zuid. Nadat de Politie de dikke stalen deuren met snijbranders had geopend, werden de tien aanwezige actievoerders van de antimilitaristische groep “Walg” aangehouden. De bezetting was een protest tegen wat wordt genoemd de “stille oorlogsvoorbereiding”.’⁸⁸

De Volkskrant wijdt een passage aan de motieven van de bezetters. Hierin wijst Walg erop dat commandoposten gevaarlijk zijn omdat ze een ‘beperkte kernoorlog’ bevorderen:

‘Die voorbereidingen zouden de indruk kunnen vestigen, aldus de actiegroep, dat een beperkte kernoorlog mogelijk is omdat er voldoende ... bunkers voorhanden zijn.’⁸⁹

De antinucleaire activisten staan met hun opvattingen minder geïsoleerd dan wellicht op het eerste gezicht lijkt. Al in 1971 wenst een *Vrij Nederland*-redacteur de commandopost niet langer te zien als een middel om de oorlog te beheersen, maar als een middel om die te bevorderen.⁹⁰ De Amsterdamse socioloog Abraham de Swaan geeft in 1983 in zijn collegesyllabus een soortgelijke verklaring voor zijn bezwaren tegen ondergrondse bescherming:

‘De bouw van schuilkelders ... werkt escalierend: de partij die meent dat de ander zich veilig waant, zal zich bedreigd voelen en gevaarlijk worden. Volkeren moeten hun leiders verbieden zich in veiligheid te stellen.’⁹¹

Naarmate het kritische gehalte van de persreacties stijgt, komt de militaire kant van de organisatie in een ongunstiger daglicht te staan. In de beeldvorming vervagen de grenzen tussen de functies van het leger en de BB. Dit heeft ook gevolgen voor de beeldvorming rondom de commandopost. In een vijftiental jaren is bij een aantal journalisten het beeld van de commandopost veranderd van een noodzakelijke ‘stuurhut voor de kapitein’ in een onneembaar fort dat een kernoorlog aanwakkert. Dit beeld voegt zich moeiteloos bij een van de paradoxen van de afschrikkingstheorie, waarin acceptatie van de BB acceptatie van kernwapens impliceert.

Voorals de BB-top die de commandopost gaat bemannen, moet het uiteindelijk in de pers ontgelden. Het gaat eerst nog om lichte kritiek, zoals de privileges. De media wijzen op de schaarse en sobere schuilkelders en vervolgens op de goed geoutilleerde commandopost en suggereren daarmee dat de BB wel bijzonder goed voor zichzelf heeft gezorgd. In de beeldvorming figureert de BB-top als een geprivilegeerde groep die hoofdzakelijk met haar eigen bescherming bezig is.

De kritiek wordt daarna grimmiger, met name door toedoen van de nucleaire actievoerders. Ze schilderen de commandopost afwisselend af als nutteloze bouwsels en als ‘bunkers’ voor ‘koelbloedige beslissers’. In hun voorstelling van zaken zijn BB-ambte-

naren op hun best onbewogen machthebbers, mensen die noch zelf angst voor een kernoorlog kennen, noch zich bekommeren om de angst van de burgers. Op hun slechtst zijn ze oorlogszuchtige machthebbers die persoonlijk voordeel willen halen uit een kernoorlog.

Noten

1. *de Volkskrant* (11-8-79).
2. *de Volkskrant* (22-1-81).
3. Renting begint rond 1953 bij de BB als vrijwillig wijkhoofd in de Watergraafsmeer. In 1956 wordt hij betaald hoofd van de zogeheten Zelfbescherming en vervolgens hoofd van de afdeling Opleidingen & Oefeningen. In 1970 krijgt hij de functie van 'adjunct operationeel hoofd' en tenslotte wordt hij benoemd als BB-hoofd.
4. In Nederland krijgt Rotterdam als eerste een metroschuilkelder, in 1963 in metrostation Leuvenhaven. Zie *De Paladijn* (april 1963:6-8, december 1978:12-12). In 1978 beschikt Rotterdam volgens het blad over 40.000 schuilplaatsen. *De Paladijn* (februari/maart 1978:15).
5. De maatschappelijke onrust onder Amerikaanse jongeren over kernenergie en kernwapens blijkt ondermeer uit het massaal bezochte rockconcert *No Nukes* in New York, van 19 tot 23 september 1979. Julian Schlossberg en Danny Goldberg maken naar aanleiding van dit concert de muziekfilm *No Nukes* (1980).
6. Zie voor een overzicht van de meeste artikelen over nieuwe schuilkelders in deze periode *De Paladijn* (januari 1982:12). Zie ook *De Paladijn* (mei 1978:2, maart 1982:12-12, september 1982:12-14, oktober 1982:5,8-10, april 1983:4-7).
7. *De Paladijn* (mei 1982:4).
8. *De Paladijn* (juni 1982:13-14).
9. Zie over het AMC van Amsterdam *De Paladijn* (juni 1982:12-15), (juli/augustus 1982:14-15).
10. *De Paladijn* (juni 1982:14).
11. *Ambtelijke Studiecommissie Openbare Schuilkelders* (mei 1978).
12. *Vrij Nederland* (11-8-79).
13. *De Paladijn* (november 1977:5).
14. *De Paladijn* (oktober 1975:5).
15. *De Paladijn* (november 1977:4).
16. *Vrij Nederland* (11-8-79).
17. *De Paladijn* (april 1978:6).
18. *De Paladijn* (november 1977:5, maart 1979:4-5).
19. De anti-BB publicatie *Civiele Verdediging in Amsterdam* (1984:75-6), verzorgd door het Amsterdams 21 november Komitee, geeft de volgende cijfers over het aantal schuilplaatsen: Viaduct Vondelpark/Van Baerlestraat: 2.600; Metrostation Wibautstraat: 6.000; Metrostation Weesperplein: 12.000; Metrostation Nieuwmarkt: 6000; Stopera (in aanbouw): 4.800.
20. *Ambtelijke Studiecommissie Openbare Schuilkelders* (mei 1978).
21. *De Paladijn* (december 1979:12). Zie ook *De Paladijn* (november 1983:15).
22. Geciteerd in de transcriptie van het VARA-radioprogramma *ZI en de Schuilkelders*. VARA-teksten (4-7-81), p.82.
23. *De Paladijn* (november 1983:15).
24. Interview met George van Essen op 14 juli 1988 (samen met Teun Hoogveld en Henk Duyts) en individueel op 19 oktober 1988 van 14.00 tot 16.30 uur.
25. *De NRC* (19-11-83), *Het Reformatorisch Dagblad* (21-11-83), *Trouw* (20-1-84).
26. Ten Barge (1981:186); Zie ook een van de affiches van het IKV.
27. *de Volkskrant* (22-1-81).
28. Ten Barge (1981:80).
29. Zie Ten Barge (1981:196).

30. Ten Barge (1981:196).
31. *De Groene* (3-1-80).
32. *De Paladijn* (april 1981:6).
33. *de Volkskrant* (22-1-81), *De Paladijn* (april 1981:6) bevestigt dit bericht.
34. *De Paladijn* (oktober 1980:11).
35. *De Paladijn* (januari 1980:9). Het blad verwijst voor dit bericht naar het *Reformatorisch Dagblad* (22-11-79). Zie ook *De Paladijn* (april 1981:6).
36. *De Groene* (3-1-80).
37. *VPRO-Gids* (1ste week november 1980:6): 'Een geslaagde grap - atoombombestendige schuilkelders.' Zie ook Ten Barge (1981:165-167).
38. Ten Barge (1981:165).
39. Zie *Elseviers Magazine* (22-1-82).
40. *De Groene* (3-1-80), *Elseviers Magazine* (22-1-82), *De Paladijn* (januari 1982:12).
41. *Het Algemeen Dagblad* (23-3-84).
42. *Het Algemeen Dagblad* (23-3-84).
43. *de Volkskrant* (13-12-80).
44. Geciteerd in de transcriptie van het VARA-radioprogramma *ZI en de Schuilkelders*. VARA-teksten (4-7-81), p.70.
45. *Het Algemeen Dagblad* (22-3-84).
46. *Het Algemeen Dagblad* (22-3-84).
47. *Het Algemeen Dagblad* (22-3-84).
48. *Het Algemeen Dagblad* (22-3-84).
49. *De Paladijn* (januari 1982:12-13), *Alert* (april 1988:8-11).
50. Zie Zwaan (1982).
51. *De Telegraaf* (30-8-50).
52. *Elseviers Weekblad* (22-4-67).
53. Gemeentearchief Amsterdam, BB nr. 5345, Cassette 32. Over het KRO-TV-programma *Denkbeeld* van 3 maart 1968, zie Cassette 22, 07.353.33.
54. *de Volkskrant* (2-11-72).
55. *Vrij Nederland* (19-2-72).
56. *Opiniononderzoek Bescherming Bevolking* (1959). Bij de vraag 'Welke drie woorden passen het best bij de BB' antwoordt 32,5% van de ondervraagden ondermeer 'militair' (p.38). Volgens de 'Samenvatting' vinden tegenstanders van de BB de leiding vaak 'te militair' (p.VIII).
57. *De Haagse Post* (11-2-61).
58. *de Volkskrant* (27-11-62).
59. *Vrij Nederland* (12-11-60).
60. *Trouw* (4-2-69).
61. *de Volkskrant* (4-2-69).
62. *Vrij Nederland* (11-8-79).
63. *Vrij Nederland* (11-8-79).
64. Eigen notities bij mijn eerste bezoek aan de commandopost van Amsterdam, 17 juli 1992, 11.00 - 12.30 uur.
65. *Vrij Nederland* (18-12-71).
66. *Vrij Nederland* (7-10-67).
67. *The War Game - De Bom*. Transcriptie en analyse van de filmtekst van *The War Game* door Media-Cahiers. Redactie J. Segers. Halfmaandelijks periodiek voor mediakunst en massacommunicatie (20-5-69).
68. *De Arnhemse Courant* (26-11-72).
69. *Vrij Nederland* (19-2-72).
70. Ten Barge (1981:151-152).
71. *de Volkskrant* (22-1-81).
72. *De Gelderlander* (10-5-84).

73. *NRC Handelsblad* (10-10-84).
74. Zie Broekman (1985).
75. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1978:4).
76. *BB-Jaarverslag*, Amsterdam (1983:4).
77. *Het Parool* (4-2-87).
78. *Het Eindhovens Dagblad* (3-1-83).
79. *De Gelderlander* (10-5-84).
80. *Het Eindhovens Dagblad* (3-1-83).
81. *The Bulletin of the Atomic Scientists* (June/July 1983:29).
82. Ten Barge (1981:91).
83. *Civiele Verdediging in Amsterdam* (1984:40).
84. *de Volkskrant* (7-7-82).
85. *de Volkskrant* (7-7-82).
86. *De Nieuwe Krant* (7-7-82), *de Volkskrant* (16-10-84, 4-11-86), *Het Parool* (7-5-84, 3-11-86, 4-11-86), *Alert* (maart 1987:3-5).
87. *Algemeen Dagblad* (22-3-84).
88. *Het Parool* (4-11-86).
89. *de Volkskrant* (4-11-86).
90. *Vrij Nederland* (18-12-71).
91. De Swaan (1983:51).

13 Overleven op The Day After

Inleiding

Grote onrust in BB-kringen veroorzaakt in februari 1980 een brief van minister van Binnenlandse Zaken Wiegel aan de Tweede Kamer. Wiegel zegt hierin dat er bij de BB een 'spanning' bestaat tussen datgene wat bij een 'verantwoord beleid' 'zou dienen te geschieden' en wat 'budgettair tot de mogelijkheden behoort'. Een 'andere opzet' van de BB is volgens hem daarom geboden.¹ De BB-ambtenaren zijn vooral zo geschrokken omdat '[i]n vrijwel alle Nederlandse dagbladen ... onmiddellijk berichten [verschenen] dat de Minister de BB wil opheffen.'² De opheffing is nog geen feit, wel heeft een jarenlange discussie plaats over de wijze waarop de aangekondigde reorganisatie zou dienen te gebeuren. Vanaf dat moment leven BB-ambtenaren en vrijwilligers in onzekerheid wat er met hun organisatie en met henzelf gaat gebeuren. De noodwachtplichtigen, wier aantal inmiddels behoorlijk is geslonken, hopen voornamelijk dat ze niet meer hoeven te komen. Maar dit blijkt vooralsnog ijdele hoop.

In 1983, temidden van de reorganisatieplannen, verschijnt opnieuw een opzienbarende nucleaire SF-film in de Nederlandse bioscoop: *The Day After*. In de Verenigde Staten maakt de film grote indruk op het publiek. Dit komt vooral omdat de erin verbeelde kernoorlog zich afspeelt op Amerikaans grondgebied. Behalve de pers bemoeit ook de Amerikaanse regering zich uitvoerig met de politieke boodschap in de film en geeft haar daarmee een bijzondere werkelijkheidswaarde. Zoals de titel al zegt gaat de film over de *day after* van een kernoorlog en dan vooral over de ontluisterende sociale en psychische gevolgen.

Tegelijkertijd komen er van de mensen die ik 'nucleaire survivalisten' noem overlevingshandboeken op de Amerikaanse markt en in kleine oplagen ook in Nederland.³ Sommige auteurs werkten daarvoor voor de Amerikaanse *Civil Defense*. Van de enige bekende Nederlandse nucleaire survivalist Felix Thijssen verschijnt in 1982 in *De Paladijn* een positieve bespreking van zijn *Gids om te Overleven*.⁴ In hun geschriften willen deze nucleaire survivalisten laten zien dat het mogelijk is een kernoorlog te overleven. Ze opereren volkomen buiten de rijksoverheid om en hun vermeende gewelddadigheid spreekt tot de verbeelding. Het beschermingsprogramma van de nucleaire survivalisten legt de vinger op de zwakke plek van dat van de BB. De basisgedachten uit de *Wenken* vormen voor de nucleaire survivalisten het uitgangspunt. Maar hun verdere voorbereidingen op de Derde Wereldoorlog tonen opmerkelijke overeenkomsten met wat de bevolking de 'hoge heren' juist verwijt: *Noah's Ark policy*. De kerngedachte uit de film *The Day After* (1983) van Nicholas Meyer en de beeldvorming over de nucleaire survivalisten vat ik samen met de *folk simplification* 'de verdierlijking van de mensheid'.

Of de BB wil of niet, ze moet wederom reageren op de 'horrorizerende' verhalen in de

Gemeente Amsterdam

Stadhuis, O.Z. Voorburgwal 197-199, 1012 EX Amsterdam

Telefoon

552.9111

Aan de noodwachters van de
Gemeentelijke Noodwacht van
Amsterdam.

Men wordt verzocht bij het antwoord nauwkeurig de datum,
het nummer en de afdeling van deze brief te vermelden en
slechts één onderwerp per brief te behandelen.

Afd. A.Z. No. 385/1 Bijlagen : 1 Uw brief

Datum 28 juli 1980

43-1980

Onderwerp :

noodwacht-oefeningen

Mijnheer,

Naar aanleiding van de oproep, welke u hierbij aantreft, stel ik het op prijs
u het volgende te berichten.

U hebt wellicht eerder dit jaar uit verschillende publicaties vernomen dat
er plannen bestaan tot reorganisatie van de hulpverlening bij rampen, waarbij
mogelijk zelfs de Organisatie Bescherming Bevolking zou worden opgeheven.

De Staten-Generaal hebben zich echter omtrent deze eventuele wijzigingen nog
niet uitgesproken.

Het zal u duidelijk zijn dat - zolang het verlenen van hulp bij ernstige rampen,
van welke aard ook, niet op andere wijze kan worden gerealiseerd - de noodzaak
bestaat dat Amsterdam blijft beschikken over een voor haar taak berekende
hulpverleningsorganisatie, te weten de Gemeentelijke Noodwacht waartoe u behoort.

Een juiste graad van geoefendheid is daartoe een eerste vereiste en u dient
dan ook bijgaande oproep voor deelname aan een tweetal oefeningen in dit licht
te zien.

Ik reken erop dat u, in het belang van alle inwoners van onze stad, uw krachten
wilt blijven geven en ik spreek graag mijn waardering daarvoor uit.

Gr/AE

Hoogachtend,
De Burgemeester van Amsterdam,

pers. Niet alleen omdat ze zo verschillend zijn van de beelden en interpretaties die ze zelf verschaft, maar omdat ze nu ook de BB zelf in een kwaad daglicht stellen. De reacties van de BB'ers tonen in ieder geval het volledige bankroet van de BB-organisatie.

The Day After

Begin jaren tachtig herleeft volgens de literatuurhistoricus Brians met de komst van de kruisraketten de nucleaire SF met romans zoals Yorick Blumenfeld's *Jenny* (1981), Raymond Brigg's *When the Wind Blows* (1982) en W. Strieber & J. Kunetka's *Warday* (1984). Regisseur Nicholas Meyer hoopt in 1983 met zijn nucleaire SF-film *The Day After* zelfs een daadwerkelijke bijdrage te kunnen leveren aan het stoppen van de wapenwedloop.⁵ Overall in Europa en de Verenigde Staten hebben protesten plaats tegen de voorgenomen plaatsing van de kruisraketten. Meyer is in Hollywood reeds beroemd wegens het commerciële succes van zijn film *Star Trek 2*.⁶ Als filmlocatie kiest hij de Amerikaanse stad Kansas City en haar directe omgeving en zijn figuranten rekruteert hij uit de lokale bevolking. De Amerikaanse televisieomroep ABC zendt de film uit op een zondagavond in november 1983. In december doet de Engelse televisie hetzelfde en vanaf januari 1984 draait de film in veertig landen in de bioscoop. In Nederland gaat hij begin januari in tien bioscopen tegelijk in première, waarvan twee in Amsterdam.⁷

Affiche van *The Day After* als *Apocalyps*

De meeste Nederlandse kranten en weekbladen besteden er tenminste twee keer aandacht aan: bij de vertoning in de Verenigde Staten en bij die in Nederland.⁸

De film komt vooral in de Verenigde Staten hard aan: 'honderd miljoen' Amerikanen zitten volgens een journalist van *Het Parool* op die zondagavond aan de tv gekluisterd en vragen zich vertwijfeld af: "Dit kan niet, dit is Amerika, hier gebeurt zoiets niet!"⁹ De Arnhemse bioscoop Eurocinema heeft naar aanleiding van de heftige reacties van het Amerikaanse publiek alvast een opvangcentrum ingericht, zodat de kijkers straks met leden van de vredesbeweging 'kunnen napraten over wat men heeft gezien'.¹⁰

In *The Day After* zien we vanuit de ondergrondse bunkers op de militaire basis nabij Kansas City - die zich ook daadwerkelijk daar bevinden - temidden van de korenvelden enkele raketten opstijgen. Tegen de achtergrond van een vol sportstadion zoeken ze hun weg naar een zekere stad in de Sovjet-Unie. Even later volgt, volgens het principe van de gegarandeerde vergelding en van *counter city strike*, een Russische kernraket op Kansas City. De film gaat niet over generaals of politici maar over het leven van alledag van gewone mensen. Eerst vóór, dan tijdens de *day after*. Afwisselend speelt het verhaal zich af rondom een boerenfamilie in haar schuilkelder op het platteland in de buurt van het universiteitsstadje Lawrence en rondom een chirurg (Jason Robards) in zijn hospitaal in Kansas City. Na de kernbomexplosie heeft de chirurg de medische hulp naar het in de ondergrondse gymzaal ingerichte noodhospitaal verplaatst. De film laat bijna van dag tot dag zien hoe het massale sterven en het gevecht van de hoofdpersonen hier- tegen zich langzaam maar zeker voltrekt. Tegen het einde van de film melden enkele radioactief besmette en doodzieke leden van de boerenfamilie zich bij de poort van het uitpuilende noodhospitaal. Met zijn duizenden reeds opgegeven gewonden blijkt ook het ondergrondse ziekenhuis hen geen enkele redding te kunnen bieden.

Waar bij *The War Game* nog een enkele filmrecensent zijn bedenkingen uit over het realiteitsgehalte van de film, is dit bij *The Day After* kennelijk irrelevant geworden. Op het punt van de Westerse noodzaak van kernwapens vaak nog sterk van mening verschillende kranten vinden elkaar nu op de filmpagina, in hun uniforme ideeën over de *day after*. Het verschil tussen linkse en rechtse kranten zit alleen nog in het detail. *De Telegraaf*-recensent interpreteert het plot van de film niet anders dan de meer linkse kranten:

'De volgende dag - het is niet eens meer merkbaar dat de zon ondergaat en weer opkomt - de volgende dag is dan *The Day After*. Met de aanblik van een dode wereld, waarin de straling is achtergebleven als een onzichtbare vijand die de overgebleven mensen verder sloopt tot zij als afzichtelijke wezens rondgaan over de puinhopen, verwilderd weer, ... niettemin massaal ten dode opgeschreven. Die doem van het overleven en de langzaam maar zeker naderende totale onttakeling is de horror van "De Dag Erna".'¹¹

Niemand laat zich nog iets gelegen liggen aan de officiële verklaringen over de mogelijkheden een kernoorlog te overleven. Zelfs wie de oorlog begonnen is blijkt voor de filmjournalisten onbelangrijk te zijn geworden. Na het zien van de beelden uit *The Day After* betwijfelt geen enkele filmbespreker het nog dat na een kernoorlog 'de overlevenden de doden zullen benijden'. Een journalist van *Trouw* vat zijn gedachten over de film als volgt samen: 'Het totale beeld van de mensheid na een nucleaire oorlog is troosteloos'.¹² Een *Parool*-recensent constateert na het zien van de film dat 'weinigen ... de wens [hebben] te overleven: de meesten willen graag liefst meteen dood'.¹³ De *Trouw*-filmrubriek beschrijft waarom:

'Wij ontmoeten de Kansasbewoner in zijn ware gedaante, geheel en al ontluisterd en ontdaan van zijn sociale franje. Waarden en normen wijzigen zich drastisch en de drang tot voortbestaan staat centraal. Medeburgers worden vijanden van elkaar. De sociale controle valt voor een groot deel weg en de mensen plunderen om in leven te blijven.'¹⁴

De journalist van *De Telegraaf* heeft het over slachtoffers die zich 'vechtend en dodend om de laatste eetbare hap en om het laatste schaarse schuilplekje' in leven proberen te houden.¹⁵ Ook voor een recensent van *Vrij Nederland* betekent kernoorlog nog maar één ding, een gedemoraliseerde mensheid:

'Verwording van alle waarden, ziektes en totale ontwrichting. ... Een algehele verdierlijking maakt zich van de mensen meester. ... Lichamelijk en geestelijk verminkt moeten zij voortleven.'¹⁶

Een *Trouw*-criticus heeft het over de mens die 'teruggedrongen wordt naar een leven van "homo homini lupus"'.¹⁷ De *day after* krijgt in de filmpers nog maar één gezicht: een wereld van lichamelijk en geestelijk verminkte mensen. Door het wegvallen van het gangbare normbesef is plundering, verkrachting en moord de regel geworden.

Naar aanleiding van *The Day After* wijzen filmrecensenten ook nog op de laakbare houding van de in de film optredende Amerikaanse regeringsleider. Temidden van chaos en vernietiging maakt de president, met een stem die volgens een filmcriticus lijkt op die van Ronald Reagan, via de radio de radeloze luisteraars duidelijk dat hij de Amerikaanse overwinning toch nog het belangrijkste vindt:

'"Wij hebben ons niet overgegeven", zegt de president tot de halfdode overlevenden die zich rond het zakradiootje hebben opgesteld.'¹⁸

Een filmrecensent van het *NRC Handelsblad* bericht hoe de Amerikaanse vredesbeweging de film direct tot actiemateriaal heeft verheven:

'Laaiend enthousiast zijn uiteraard de Amerikaanse vredesgroepen, die deze kans met beide handen aangrijpen om nieuw leven te blazen in de wat uitgebluste *freeze*-beweging. De ad hoc-groep *800-Nuclear*, het *Center for Defense Information* en *Women's Action for Nuclear Disarmament* willen de komende dagen door middel van tv-commercials op de film inhaken. Hiertoe zullen onder andere bekende filmsterren als Paul Newman en Meryl Streep komen opdraven om voor nucleaire bevrozing te pleiten. *800-Nuclear*, waarvan Ralph Nader deel uitmaakt, wil voor dit doel een bedrag van 200.000 dollar uittrekken. Alle organisaties zijn het er evenwel over eens dat de beste en duurste commercial voor hun zaak de ABC-film zelf is.'¹⁹

Volgens de recensent betichten de meer conservatieve kranten en hun columnisten de Amerikaanse televisiemaatschappij ABC daarentegen van 'virulent anti-Amerikanisme', omdat ze met de film de nucleaire *freeze*-beweging in de kaart heeft gespeeld. Een *Volkskrant*-journalist meldt dat het Amerikaanse Ministerie van Defensie er bij Meyer krachtig maar tevergeefs op heeft aangedrongen het script zodanig aan te passen dat niet de Amerikanen maar de Russen 'het eerst op de knop drukken'.²⁰ Het *NRC Handelsblad* schrijft dat het Witte Huis in het voorafgaande weekend uit voorzorg alvast een brochure heeft laten verspreiden met de titel: 'President Reagan over vrede, wapenbeheersing en afschrikking'. Ook zet de regering direct na vertoning van de film drie hoge ambtenaren in in de veelbekeken tv-programma's *Meet The Press* en *This Week with David Brinkley* om hen nogmaals te laten benadrukken dat de president het serieus meent met zijn ontwapeningsvoorstellen. Het zijn de minister van Buitenlandse Zaken George Shultz, de directeur van het Bureau voor Wapenbeheersing en Ontwapening Kenneth Adelman, en de onderminister van Defensie Richard Perle.²¹ De regering vreest, aldus de verslaggever, dat de bevolking na het zien van *The Day After* zich massaal tegen de kernbewapening keert:

'Het zal de taak van minister George Shultz van Buitenlandse Zaken zijn om dit in een interview na afloop van de 135 minuten durende film (kosten 7 miljoen dollar) recht te trekken. ...[K]ennelijk is men zich in het Witte Huis al te zeer bewust van de invloed die de film op de kijker kan hebben.'²²

Achteraf gezien heeft de film in Amerika en Nederland echter geen enkel zichtbaar effect gehad. De filmbespreker van de *Volkskrant* schrijft:

'Honderd miljoen Amerikanen zagen de film en in feite gebeurde er niets. *Times Magazine* hield de dag na de uitzending een onderzoek, dat uitwees dat 58 procent van de Amerikanen het defensiebeleid van Reagan steunt.'²³

Regisseur Meyer wees in interviews steeds naar de ophanden zijnde Amerikaanse presi-

dentsverkiezingen in 1984, waaruit zou moeten blijken dat zijn film effect heeft gehad. Maar Ronald Reagan wordt gewoon herkozen. Ook het Arnhemse opvangcentrum blijft leeg: 'In het zaaltje voor opvang van over hun toeren geraakte bezoekers wacht het team tevergeefs op mensen die hulp nodig hebben', zo meldt een *Trouw*-verslaggever.²⁴ Een journalist van *De Telegraaf* vermoedt dat het in Nederland toch allemaal anders zou zijn gelopen als de verbeelde kernoorlog zich niet in de Verenigde Staten maar hier had voltrokken:

'Ik denk, dat als de locatie Utrecht was geweest of Eindhoven en in de puinhopen vaag de contouren van de Dom waren te herkennen, wij er hier best ook een paar dagen langer rillend van rondliepen.'²⁵

De serieuze en officiële reacties van de Amerikaanse regering en de eensgezinde reacties van de Nederlandse filmpers geven *The Day After* in het openbare debat wel de status van een weliswaar alternatieve, maar toch realistische schildering van hoe de wereld er na een Derde Wereldoorlog uitziet. En in deze wereld is de behoefte aan een BB-organisatie volkomen misplaatst.

Het BB-verweer

Terwijl bij steeds meer maatschappelijke groeperingen de opvatting postvat dat een kernoorlog enkel en alleen nog een 'totale kernoorlog' kan zijn, blijft de BB zich verdedigen met oude verwijten en argumenten. De filmcommentatoren krijgen net als de vredesbeweging te horen dat ze zich te veel laten leiden door het 'doemdenkerstandpunt'. Een belangrijk kenmerk van 'doemdenkers' is volgens de BB dat ze de uitzondering en het kortetermijndenken tot norm verheffen. Tot de uitzonderingen rekent ze de *all-out* kernoorlog, waarbij alle bestaande kernwapens worden ingezet en het afschrikkingsevenwicht volkomen is verstoord. Het kortetermijndenken uit zich volgens haar vooral in opportunistisch gedrag. De 'doemdenkers' permitteren zich een 'luxe' houding van fatalisme, omdat er van een kernoorlog voorlopig toch geen sprake is. Het Gelderse BB-hoofd Sprenkels heeft zo zijn eigen opvattingen over diegenen die beweren 'liever dood' te zijn wanneer 'de bom' valt. Ik citeer uit een persinterview met hem:

"Als de bom valt drink ik er rustig een borrel op. Ik probeer die laatste uren zo gezellig mogelijk door te brengen". Dat soort uitspraken doet BB'er Sprenkels meewarig lachen. "Grootspraak", denkt hij. "Dat soort mensen staat het eerst voor de deur van de kelder".²⁶

De BB weet met haar verdediging niet alleen de Nederlandse regering achter zich, maar ook het leger en de NAVO. Met haar standpunt van 'minder dan *all-out*' haakt ze aan bij de militaire inzichten over de 'beperkte kernoorlog' en over de gestegen kansen op een conventionele oorlog. Ze wijst er op dat Nederland in de strijd tussen Oost en West

geografisch en militair-politiek een uitzonderingspositie inneemt. De *Paladijn* formuleert nog eens, in het kader van een discussie over de legitimiteit van massaschuikelders, haar standpunt tegenover het standpunt van de 'doemdenkers':

Vraag: 'Tijdens de aanval worden schuikelders tot hete ovens waar men levend verbrandt en na de aanval is geen leven meer mogelijk. Schuikelders en civiele verdediging zijn dus zinloos en daarom geldverspilling.'

Antwoord: 'Een regelmatig gehoorde aanklacht. Het zal duidelijk zijn dat men hier uitsluitend kijkt naar de ergste vorm van vijandelijk optreden: de allesvernietigende kernwapenoorlog. De meest extreme vorm, het zogenaamde doemdenkerstandpunt, is hier norm.'²⁷

Tegelijkertijd blijft de BB hameren op het 'overlevingsinstinct' van de mens en op de 'onuitroeibaarheid' van de bevolking, waardoor er na een kernoorlog altijd nog overlevenden zullen zijn die de draad weer op pakken. Oud-BB-adviseur bij de NAVO Hodson draagt in een eerder stadium hetzelfde geloof uit met een verwijzing naar andere rampen uit de geschiedenis van de mensheid:

'Zolang de wereld heeft bestaan hebben zich stormen, watersnoden, aardbevingen, vulkanische uitbarstingen, hongersnoden, epidemieën en oorlogen voorgedaan en toch heeft het menselijk ras dit overleefd.'²⁸

In de nucleaire SF-film *The Day After* gaat het nog maar om één verschijnsel: de fysieke en geestelijke verwording van de bevolking na een kernoorlog. In de talrijke persbeschouwingen die erop volgen krijgen het gruwelijke sterven en het nog gruwelijker overleven daarom een prominente plaats. Voor de BB blijkt in ieder geval geen functie meer. Maar het afwijzen van de kritiek als 'doemdenkerstandpunt' en haar geloof in het 'overlevingsinstinct' en de 'onuitroeibaarheid van de mens' stellen de BB wel in staat vast te blijven houden aan haar principiële uitgangspunt dat haar organisatie nodig en noodzakelijk is. Het kritische persbeeld over de BB verandert geleidelijk aan van een relatief neutrale organisatie in een semi-militaire organisatie met een verdachte doelstelling. Daarmee raakt de BB maatschappelijk volkomen geïsoleerd.

De nucleaire survivalisten

Een maatschappelijke groepering die het op al deze punten echter volkomen met de BB eens is noem ik de nucleaire survivalisten. Al in de jaren zestig vergelijkt de *New York Times* hen met de *frontier-pioneers*:

'The pioneers came at last to fertile land, with clean water and game. ... And they carried along the horses, cattle and swine on which their progress and survival greatly depended.'²⁹

In hun overlevingshandboeken die in deze jaren verschijnen laten ze zien op welke wijze het overleven van een kernoorlog mogelijk is.³⁰ De schuilkelder staat daarin centraal. Vanwege de crisis rondom de Berlijnse Muur in 1961 en de Cubacrisis in 1962 dringt de Amerikaanse rijksoverheid er bij de burgers op aan om bij gebrek aan voldoende atoombombestendige collectieve schuilkelders zelf een schuilkelder te bouwen. Daarop verschijnen in Amerikaanse kranten advertenties waarin ondernemende bouwmaatschappijen hun 'instandschuilkelder' aanprijzen.³¹ Vanaf deze tijd zien kritische publicaties over bezitters van particuliere schuilkelders in de Amerikaanse en soms ook in de Nederlandse media het licht. Hun gewelddadige karakter staat daarin centraal. De Amerikaanse antropologe Margaret Mead meldt in het kader van de *hausse* van de particuliere schuilkelder in het *New York Times Magazine*:

'This past summer Western Europe resonated with horror to reports that some Americans were planning to build individual bomb shelters in which each man would defend his own family, by force of arms if necessary, against his less provident neighbors.'³²

Naar aanleiding van de door de Nederlandse overheid gepropageerde individuele zelfbescherming in de *Wenken* schildert begin jaren zestig de schrijver van een ingezonden brief bij ons een soortgelijk scenario:

'Wanneer ... het moment komt, dat in alle landen de gewone mensen, de gewone vaders, moeders en kinderen zich plotseling realiseren, dat de dood voor hun huisdeur staat, eerst dan geldt voor alle mensen nog slechts de meest elementaire drang: het oerinstinct om te leven en om alles uit de weg te ruimen wat dat voortbestaan in de weg staat.'³³

De Dagboekancier beschrijft in zijn wekelijkse column eveneens de figuur van de gewelddadige schuilkeldereigenaar. De schuilkelder stelt volgens hem mensen in staat zich door een kernoorlog heen 'te zwijnen' en maakt hen aldus tot 'tijgers'.³⁴ Het verschijnsel van de particuliere schuilkelder dwingt mensen zich louter en alleen te richten op hun eigen persoonlijke overleving en dit ten koste van de overleving van anderen.

Nederland kent inmiddels één bekende bewapende schuilkeldereigenaar. In het VPRO-programma *Lotgevallen* bezoekt documentairemaker Cherry Duyns in 1980 een man in zijn woonplaats Bergen. In zijn tuin heeft hij al zes jaar lang een atoomschuilkelder die ruimte biedt aan tien mensen. Hij zegt niet de enige te zijn die over zo'n schuilkelder beschikt. De meesten willen er echter geen ruchtbaarheid aan geven, om ongenode gasten niet op het idee te brengen. Ook deze man heeft een wapen aangeschaft om er zijn schuilkelder mee te beschermen.³⁵

De belangstelling voor publicaties over de kernoorlog stijgt in de jaren tachtig, vanwe-

ge de voorgenomen plaatsing van kruisraketten in West-Europa en de aandacht hiervoor van de vredesbeweging. Tegelijkertijd verschijnen er opnieuw overlevingshandboeken van de nucleaire survivalisten. In zijn bespreking van vier van zulke overlevingshandboeken zegt de Amerikaanse historicus Gaddis Smith: 'The number in print is a rough measure of international tension, public fears and the consequent judgement of publishers about the market.'³⁶ Ook de Nederlander Felix Thijssen, een van de weinige bekende Nederlands nucleaire survivalisten, publiceert dan zijn *Gids om te Overleven*.

De auteurs van de handboeken zijn het over het algemeen eens met de militair-politieke strategie van de regering en verwerpen daarentegen de opvattingen van de vredesbeweging. Hun angst voor het Rode Gevaar speelt hierbij een belangrijke rol. De Amerikaanse nucleaire survivalist Bruce Clayton zegt bijvoorbeeld over de vredesactivisten: 'Many promote deliberate falsehoods in order to serve the purposes of the Soviet Union'.³⁷ Ook Thijssen zet zich in zijn *Gids om te Overleven* af tegen de 'legende' van de pacifisten:

'Wat u moet overleven is de werkelijkheid van een kernoorlog, niet de legende. Volgens de legende zijn we allemaal machteloos en zullen we allemaal sterven, zo niet direct als de bom valt, dan wel later door de radioactieve straling, en de ene dood zal nog afschuwelijker zijn dan de andere. Volgens de legende kunt u het maar beter bij voorbaat opgeven. De werkelijkheid is echter dat er zelfs na de grootste kernoorlog overlevenden zullen zijn als een en ander gedaan is aan bescherming en aan het verbeteren van ... subjectieve factoren. ... En wie liever bij de overlevenden hoort dan bij de doden, zal er alles aan gelegen zijn om zijn kansen te verbeteren door tenminste deze subjectieve factoren zo gunstig mogelijk te maken.'³⁸

Volgens *The Bulletin of the Atomic Scientists* omschrijft Clayton de pacifisten in nog hardere bewoordingen:

'[D]isarmament activists, with their films and slideshows depicting the horrors of nuclear war, are "masochistic deviates who enjoyed torturing themselves (and others) with images of pain and despair".'³⁹

Om de nucleaire survivalist van de jaren tachtig te beschrijven refereert ook de historicus Smith aan het beeld van de *frontiersman*: '[A] rugged he-man, suspicious of government, disdainful of the mindless urban crowd, a master of invention and improvisation'.⁴⁰ Bij de nucleaire survivalist ligt de nadruk juist op het platteland en op autarkie. Zijn schuilplaats adequaat beschermen en bevoorraden staat bij hem centraal:

'They have stocked rural retreats with freeze-dried food, medical supplies, kerosene lamps - and weapons to defend their caches.'⁴¹

Buiten de schuilkelder heerst de vijand en het vuurwapen is een noodzakelijk onderdeel van de uitrusting om zich hiertegen te verdedigen.

De rechtgeaarde nucleaire survivalist voelt zich een uitverkorene. De kernoorlog vormt voor hem de *ultimate challenge* die nieuwe energie en een positiever zelfbeeld met zich meebrengt.⁴² De survivalist beschikt over de juiste mentaliteit, de juiste handigheid en de juiste financiële draagkracht en is daarom in staat alleen of met zijn gezin elke kernoorlog te overleven. Dé metafoor van de nucleaire survivalist is de ark van Noach. Ook daar ging het immers om uitverkorenen zoals hijzelf en ook daar was overleving, mits goed voorbereid, mogelijk. Zo schrijft de nucleaire survivalist Long in zijn handboek: 'Remember Noah and the Ark. ... God sealed the door of the first shelter - the ark - when the crowds decided that Noah needed to help them to survive'.⁴³

Met de *Civil Defense* onderhouden de nucleaire survivalisten een ambivalente relatie. Clayton maar ook de nucleaire survivalist Cresson Kearny zijn *Civil Defense*-ambtenaar geweest.⁴⁴ Nucleaire survivalisten beschouwen *Civil Defense*-ambtenaren vooral als 'petty bureaucrats'. In hun kritiek op de *Civil Defense* staat de onhaalbaarheid van diens overlevingsprogramma centraal. De *Civil Defense* wil iedereen redden, maar juist door hun gebrekkige middelen kan ze uiteindelijk niemand redden. De nucleaire survivalist Robert C. Smith concludeert dan ook:

'In the absence of a coherent and cohesive US civil defense plan - and that appears to be the situation for the immediate future - only personal initiative can solve the problem.'⁴⁵

Clayton gaat ervan uit dat *Civil Defense*-ambtenaren eveneens ambivalent zijn over mensen zoals hij. Aan de ene kant zijn ze volgens hem positief: 'They have seen to many "Doomies" lately and are delighted to meet people who believe in preparedness'. Aan de andere kant zijn er volgens Clayton 'Civil Defense officials who think survivalists are wild animals in camouflage...'.⁴⁶

Voor de Nederlandse nucleaire survivalist Thijssen is elke kernoorlog voorstelbaar. Alle grote steden en hele landen kunnen voor hem het object worden van de allerswaarste atoombommen. In die zin komen zijn ideeën overeen met die van nucleaire SF-schrijvers en pacifisten. In zijn overlevingshandboek schetst Thijssen een oorlogsscenario waarbij een waterstofbom op het Rotterdamse industriegebied wordt afgeworpen. Nucleaire survivalisten verwijzen zelden naar oorlogsscenario's uit de nucleaire SF, maar Thijssen vormt hierop een uitzondering:

'In the thrillerliteratuur vindt men tal van mogelijke scenario's, waarvan sommige bij nauwkeurige analyse een verontrustende kern van "het zou kunnen" lijken te bezitten.'⁴⁷

Er geldt voor hem maar één beperkende voorwaarde en dat is dat hij zelf bij de eerste aanval gespaard blijft. De echte nucleaire survivalist woont dan ook nooit in de grote stad of in de buurt van een militair object, de gevaarlijkste plekken bij een kernoorlog. De publicist Edward Zuckerman haalt in dit verband de nucleaire survivalist Kearny aan die het fatalistische gedachtegoed van de pacifisten deels uit hun stedelijke achtergrond verklaart:

‘The myth “unsurvivable” is propagated ... by American intellectuals and policymakers who tend to be in their middle years or beyond and so do not have small children to arouse “natural animal instinct to protect the young”. They also tend to be wealthy ... “so they have the farthest to fall, even if they survive” and they tend to live in big cities, which makes them especially vulnerable to being caught in an attack’.¹⁴⁸

Als maatschappelijke fenomeen vormen de nucleaire survivalisten een soort kritiek op de BB. Terwijl de BB haar beperkte hulpverleningsprogramma tracht te legitimeren met behulp van de metafoor van de reddingsboot (“Nooit zal bij een ongeluk op het water iedereen gered kunnen worden met behulp van de aanwezige reddingsboten en toch heeft niemand bezwaren tegen hun aanwezigheid”), zorgt de nucleaire survivalist ervoor, om binnen de metafoor te blijven, om in ieder geval zijn eigen particuliere reddingsboot op dat schip te hebben.

In hun activiteiten tonen de nucleaire survivalisten de belangrijkste manco's van de BB, namelijk de totale afwezigheid binnen haar organisatie van inventiviteit, efficiëntie en oplossingsgerichtheid. De ‘bureaucratische’ en op het principe van onderling hulpbetoon gerichte BB is bij hen vervangen door op het individu en op inventiviteit gebaseerde particuliere initiatief. Het gaat om het principe van de *survival of the fittest*. Nucleaire survivalisten kiezen exclusief voor zichzelf en voor hun familie.

Dit gedrag druist echter faliekant in tegen de opvattingen van de rijksoverheid, bij wie het juist gaat om maximale solidariteit. Volgens de nucleaire survivalisten willen organisaties als de BB iedereen redden, maar juist door hun beperkte middelen zullen ze uiteindelijk niemand redden. Dezelfde soort kritiek zien we terug in de houding van de bevolking ten aanzien van de schuilkelders: men wil ‘alles’ of anders helemaal ‘niets’, omdat ze datgene wat de BB wel te bieden heeft als een ‘fopspeen’ beschouwt. Maar tegelijkertijd komen de activiteiten van de nucleaire survivalisten wel exact overeen met het *Noah's Ark*-beeld dat er bestaat van de BB'ers.

Het einde van de Amsterdamse commandopost

Geleidelijk aan vat bij de BB-ambtenaren de overtuiging post dat de pers en daarmee de buitenwereld helemaal niets meer van hen begrijpt. Ze voelen zich niet alleen miskend, verkeerd geciteerd en geparafraseerd, maar ook op voor hen onbegrijpelijke wijze beschuldigd van de meest lasterlijke zaken. De *Paladijn* geeft in 1982 het volgende voorbeeld:

'D.E. Heere, provinciaal BB-commandant Friesland: "Dan krijg je weliswaar de merkwaardige gedachtecronkel, door tegenstanders van de BB gepresenteerd, dat de aanwezigheid van en het werken aan Civiele Verdediging en BB op zichzelf oorlogsbevorderend zouden werken. Maar dat is een hersenspinsel dat ik mij volstrekt niet eigen kan maken.'" ⁴⁹

Rond dezelfde tijd ziet de Limburgse BB zich geconfronteerd met het gerucht dat haar commandopost als dekmantel zou dienen voor de opslag van kernwapens. De *Paladijn* doet hier als volgt verslag van:

"Kernkoppen in BB-magazijn" ... "Ja, echt waar", zegt HBB [BB-hoofd, RL] Korn monkelend. "Enige weken geleden werd ik van verschillende kanten fel aangevallen door een aantal bijzonder verontruste en bezorgde dames. Ik geloof van het IKV, of in ieder geval van een vredesbeweging. Over het feit dat het BB-komplex in Margraten als dekmantel diende voor de opslag van kernkoppen voor de NATO. Vooral dat laatste scheen héél, héél erg te zijn. ... Wat was nu het geval? We hebben als kring *Wackerhammers* aangekocht, om - waar dan ook - snel mensen te kunnen bevrijden, die opgesloten zitten achter of onder steenmassa's. Voor speciale, spoedeisende boringen kan men gebruik maken van een zogeheten 'kernkop', een kroonboor, met een diameter van 125 mm. Dat nu heeft kennelijk iemand opgevangen en voilà - we raken weer eens, onschuldig als altijd, in opspraak". ⁵⁰

Eveneens in 1982 verschijnt in de *Paladijn* het bericht dat 'de kranten' commandoposten afschilderen als heimelijke militaire plaatsen waar men zit te broeden op een kernoorlog:

'Een paar maanden geleden stond er in de kranten: "Oorlogsvoorbereidingen aangetoond". Driftige jongelui wilden ons volk doen geloven dat schuilplaatsen geheime broeinesten zijn van waaruit militairen en topleiders achter de schermen een oorlog voorbereiden. Dit zou ondernomen worden zonder medeweten van alle burgers die daarvan straks het slachtoffer worden." ⁵¹

Bij mijn eerste bezoek aan de Amsterdamse commandopost, in het bijzijn van de beheerder Van Duykeren, valt de post me nogal tegen. Hij lijkt in alles op een gewoon en degelijk kantoor, maar dan onder de grond. Uit mijn notities citeer ik de volgende passage:

'In 1992 betreed ik met Van Duykeren voor het eerst de commandopost in de Memlingstraat. Hij maakt het hangslot open waarmee de horizontale deur van de commandopost is vergrendeld en schuift een zware deur opzij. Achter de

schuifdeur wordt een trap zichtbaar die naar beneden loopt. Onder aan de trap zit weer een dikke metalen deur, met daarop drie verschillende sloten. Van Duykeren ontsluit ze stuk voor stuk, waarbij duidelijk te merken is dat hij dit vaker heeft gedaan. Maar eerst verwijdt hij het bordje 'Pas op: Politiealarm'. Het zit vastgeklemd aan een heuphoge ketting die voor de eigenlijke ingang van de commandopost is gespannen. De ketting zit aan een ring in de muur, waarop weer een andere sleutel past. Hij vertelt me dat op de ketting een speciaal alarm zit dat enige handigheid vereist om het af te zetten. Persberichten indachtig denk ik even dat al deze sloten en beveiligingen dienen om op de *day after* onbevoegden buiten te houden. Van Duykeren helpt me snel uit de droom: ze zijn bedoeld om actievoerders de toegang tot de kelder te beletten. In de deur van de commandopost zitten grote lasnaden. Ze vormen de zichtbare herinneringen aan de geslaagde inbraakpoging die antinucleaire activisten hier hebben weten te bewerkstelligen.

Eenmaal binnen kan ik de vertwijfeling beter begrijpen die Van Duykeren al meerdere malen tegenover mij heeft geuit, wanneer we spraken over de beschuldigingen aan het adres van de BB. Van die aantijgingen ontbreekt in de commandopost elk spoor. Niks 'James Bond'-achtige allure, zoals *Het Parool* ooit suggereerde. Plotseling laat Van Duykeren zich vol verbittering ontvallen: 'Alsof wij hier een atoomwapen zaten te ontdekken!'⁵²

Het aangezicht van de locatie van de Amsterdamse commandopost anno 1989

Het positieve beeld van de oorlogsbeschermer is in enkele decennia tijds niet alleen veranderd in dat van een schamel toebedeelde en geridiculiseerde ambtenaar, maar ook in dat van een machtsbeluste egoïst die vooral op zijn eigen bescherming uit is. Allengs ziet de BB zich geconfronteerd met steeds zwaardere beschuldigingen, van het verbergen van kernwapens tot het heimelijk voorbereiden van een oorlog. De beschuldiging van kwade bedoelingen hangt direct samen met de veronderstelde grenserving tussen leger en BB in het atoomtijdperk. De aanvankelijke verlegenheid met de situatie slaat bij de BB om in gelatenheid wanneer het beeld van de malafide beschermer opgang doet. In 1991 probeert rijksambtenaar Bos, werkzaam bij de BB-afdeling van Binnenlandse Zaken, in een interview aan me duidelijk te maken waarom het allemaal zo gelopen is:

'Wij hadden er geen kaas van gegeten. We hadden precies moeten zeggen wat kon en wat niet kon. Ik denk dat het wat te maken had met de tijdgeest.'

De inadequate reacties van de BB op de beschuldigingen verklaart hij als volgt:

'Wij hadden niet het besef ons daartegen te weer te stellen. ... Wij hielden ons niet bezig met *public relations*.'⁵³

Tegenover het beeld van de oorlogsgezinde commandopostbewoner plaatst de BB het beeld van de zorgzame hulpverlener. BB-ambtenaar Bos zag zichzelf als deskundige bij uitstek, als de persoon die wist hoe het er voor stond op het gebied van de oorlogsbescherming:

'Men begrijpt ons niet. ... Je geloofde in die zaak. ... Je ging ervan uit dat de bevolking het niet door had.'

Henk Duyts, het laatste hoofd van de Amsterdamse BB, praat achteraf liever over de commandopost in Zuid-Limburg dan over die van hemzelf. In zijn BB-tijd ontving hij regelmatig uitnodigingen uit Limburg voor feestjes en partijen. De Limburgse BB was volgens hem net zo iets als de 'schutters- of carnavalsvereniging':

'Daar is het altijd eten als er iets te doen is. In de commandopost kwam dan bijvoorbeeld een trompettist optreden. Moet je je dat hier voorstellen!'⁵⁴

In zijn ogen was de Limburgse post op een ideale manier geïntegreerd in de lokale samenleving, iets dat hij in Amsterdam node miste.

Na de officiële opheffing van de BB komt de BB-commandopost in handen van de Amsterdamse beroepsbrandweer. Volgens Van Duykeren, dan de officieuze beheerder van

de commandopost, is er vanaf die tijd niets meer met de ruimte gedaan:

'Niemand nodigde ons meer uit ... voor een oefening. Want we waren opgeheven. Nou, dat is inmiddels zes, zeven jaar geleden. En na die tijd ben ik ... amper in de commandopost geweest. In het begin was ik er nog elke eerste maandag van de maand voor de beproeving van de sirenes, maar dat hebben ze ook anders georganiseerd.'

De Amsterdamse commandopost ligt er vervolgens jarenlang verlaten bij. Niemand heeft nog interesse in de eens zo prestigieuze bunker. Voor Van Duykeren vertegenwoordigt de post echter een 'heel brok' van zijn leven, twintig jaar in totaal. Hij hoopt dat de beroepsbrandweer de post nieuw leven inblaast en er weer iets vitaals van maakt: een 'crisiscentrum of zo'. Maar hij kan zich ook voorstellen dat een kunstenaar er een atelier inricht of dat, zoals met de commandopost in Hoofddorp gebeurde, een archief de boel weer tot leven brengt. Dit laatste gebeurt ten slotte. Op 1 juni 1993 neemt het Nederlands Filmmuseum de post officieel als archief in gebruik.

In de steek gelaten

Wanneer rond 1980 de discussies over de reorganisatie op gang komen, ontstaat een sfeer van ledigheid in de BB-kantoren. Landelijk heeft de rijksoverheid het aantal parate noodwachtplichtigen door de jaren heen geleidelijk aan verminderd: van 110.000 in de jaren zestig tot 88.000 midden jaren zeventig naar 50.000 rond 1980. In 1984 besluit de regering geen nieuwe noodwachtplichtigen meer op te roepen.⁵⁵ De BB-ambtenaren hebben daardoor steeds minder om handen. Een journalist beschrijft dit gebrek aan activiteiten als volgt:

'De beroepskrachten wachten al duimen draaiend op de definitieve opheffing. Er zijn geen cursussen en oefeningen meer, het touw is al lang geknoopt.'⁵⁶

Op den duur raken steeds meer BB-functionarissen ervan overtuigd dat hun directe werkgever, de rijksoverheid, hen niet meer serieus neemt. Ze voelen zich door alles en iedereen in de steek gelaten, nog vóór de opheffing zich heeft voltrokken. Ze ergeren zich niet alleen aan het voortdurende heen en weer geschuif van verantwoordelijkheden tussen lokale en rijksoverheid, maar ook aan de wijze waarop de rijksoverheid reageert op de problemen waarvoor de BB zich gesteld ziet. In de laatste fase van de BB-organisatie voelen de Amsterdamse BB-ambtenaren zich niet alleen onheus behandeld door de pers en hun directe werkgever, maar ook door de onwil van de lokale overheid. Zeker in de hoofdstad verleent het stadsbestuur op een bepaald moment nauwelijks nog medewerking aan de taakuitoefening van de BB. De BB krijgt vervolgens in de publieke opinie wel overal de schuld van. De organisatie wordt zo de zondebok in een strijd waarover zij zelf geen enkele zeggenschap heeft en die over haar hoofd heen wordt uitgevochten.

Tijdens de langsepende opheffingsaffaire beschikken de BB-functionarissen nauwelijks over informatie over hun arbeidspositie. De heer Stuy, tot 1981 plaatsvervangend BB-hoofd in Utrecht, doet hierover in 1984 zijn beklag tegenover *Hervormd Nederland-Magazine*:

‘Kunt u zich de frustraties voorstellen van de BB’ers? ... Telkens moesten we in de krant lezen hoe de zaken ervoor stonden.’⁵⁷

Ook het Gelderse BB-hoofd Sprenkels spreekt zijn ongenoegen uit tegenover de pers:

‘BB’ers zijn, dat spreekt vanzelf, geen mensen die onmiddellijk in paniek raken ... Maar de manier waarop de politiek ons heeft behandeld, zou in een normale bedrijfsvoering onmogelijk zijn.’⁵⁸

Duyts, het laatste BB-hoofd van Amsterdam, maakt in een opmerking over zijn BB-uniform wellicht nog het treffendst duidelijk hoe weinig respect de BB-ambtenaren op het laatst nog voor hun functie hebben. Enkele collega’s die het gesprek bijwonen stemmen stilzwijgend met het oordeel van Duyts in:⁵⁹

‘Want wat was je nu eigenlijk? Als je bij de Politie en de Brandweer zat met je BB-uniform en iemand vroeg wat voor soort uniform jij nu eigenlijk aan had, dan moest je zeggen: van de BB. Nee, dat was niks. ... Als ik met mijn uniform door mijn wijk liep dan deed ik er een regenjas overheen.’

Het huidige rampenbestrijdingsblad *Alert* heeft in 1985 een interview met een BB-ambtenaar die zijn positie dan louter nog in negatieve termen kan zien:

‘De BB-ambtenaar is begonnen aan zijn status van de meest gesjochten ambtenaar sinds de Bataafse republiek.’

Volgens de BB-ambtenaar kan de rijksoverheid het niet maken haar ambtenaren op te zadelen met een onmogelijke klus, om ze vervolgens in de kou te laten staan:

‘Eerst wordt een overheidsinspanning gevraagd. Daarna wordt er jaren gewerkt aan een apparaat dat politiek en psychologisch niet gemakkelijk in de markt ligt... ... Dan is het voor de mensen onbegrijpelijk dat men op een gegeven moment hoort: “Het hoeft ineens niet meer”.’⁶⁰

Het idee van misdeeldheid heerst eveneens onder de overgebleven vrijwilligers, maar wel om andere redenen. Ze voelen zich al die jaren aan het lijntje gehouden en begrijpen nog steeds niet waarom. *Elseviers Weekblad* vat hun desillusie samen:

'Van de vele duizenden BB-vrijwilligers uit de jaren vijftig, spreekt de enkele nog overgeblevene hooguit in termen van "zich belazerd voelen".'⁶¹

In 1984 wordt de wijk- en blokorganisatie zonder hier enige ruchtbaarheid aan te geven formeel opgeheven. Op 1 juli 1986 heft de regering de hele BB-organisatie op. De Amsterdamse oud-BB-ambtenaar Van Duykeren vertelt me dat de opheffing voor hem uiteindelijk toch nog als een volslagen verrassing kwam:

'We hadden nooit gedacht dat je bij de overheid zomaar opgeheven kon worden. Want dat was nog nooit gebeurd. Stel je voor dat ze zomaar de Brandweer zouden opheffen? Zo voelden wij het ook.'⁶²

Bij het begin van de reorganisatieplannen heeft minister van Binnenlandse Zaken Wiegel het over een 'spanning' tussen datgene dat bij de BB 'zou dienen te geschieden' en wat 'budgettair tot de mogelijkheden behoort'. Deze spanning heeft echter gedurende de gehele periode van de BB bestaan. Het cruciale verschil hier is de nadruk die Wiegel legt op 'verantwoord beleid'. Kennelijk acht hij het beleidsmatig niet langer verantwoord op deze manier met de BB door te gaan. Tegelijkertijd laat de *folk simplification* van 'de verdierlijkte mensheid' uit de *The Day After* en uit de beeldvorming over de nucleaire survivalisten zien hoe een kernoorlog in werkelijkheid zou kunnen uitpakken. In deze situatie van met elkaar verweven versimpelingen is er geen enkele rol meer voor een beschermingsorganisatie die men als realistisch kan ervaren.

Noten

1. De brief staat afgedrukt in *De Paladijn* (maart 1980:4).
2. *De Paladijn* (maart 1980:2).
3. De Amerikaanse historicus Gaddis Smith zegt hierover: "The early 1980s are vintage years for this macabre literature". *The Bulletin of the Atomic Scientists* (June/July 1983:29).
4. *De Paladijn* (april 1982:5).
5. *Film en Televisie* (januari 1984:4).
6. *Het Algemeen Dagblad* (13-1-84).
7. Boyd Bowman (1984:97), *Film en Televisie* (januari 1984:4), *Algemeen Dagblad* (13-1-84).
8. De volgende kranten besteden er in ieder geval meerdere recensies aan: *Het Parool* (21-11-83, 22-11-83, 11-1-84, 12-1-84), *NRC Handelsblad* (19-11-83, 21-11-83), *De Telegraaf* (22-11-83, 12-1-84, 13-1-84), *Trouw* (22-11-83, 2-1-84, 13-1-84, 20-1-84), *de Volkskrant* (22-11-83, 12-1-84, 13-1-84a, 13-1-84b), *Algemeen Dagblad* (12-1-84, 13-1-84, 20-8-88).
9. *Het Parool* (11-1-84).
10. *de Volkskrant* (12-1-84).
11. *De Telegraaf* (12-1-84).
12. *Trouw* (20-1-84).
13. *Het Parool* (11-1-84).
14. *Trouw* (20-1-84).
15. *De Telegraaf* (12-1-84).
16. *Vrij Nederland* (7-10-67).
17. *Trouw* (12-1-84).
18. *Trouw* (22-11-83).

19. *NRC Handelsblad* (19-11-83).
20. *de Volkskrant* (13-1-84).
21. *NRC Handelsblad* (21-11-83).
22. *NRC Handelsblad* (21-11-83).
23. *de Volkskrant* (12-1-84).
24. *Trouw* (13-1-84).
25. *De Telegraaf* (12-1-84).
26. *De Gelderlander* (10-5-84).
27. *De Paladijn* (oktober 1983:8).
28. *De Vierde Macht* (juni 1968:124).
29. *The New York Times* (2-1-62).
30. Zie *Survival in Nuclear War is Up to You* (1960), Martin & Lathan (1963), Cromley (1960), Mawrence et al. (1961).
31. Zie *Oorlogsvoorbereidingen*, IKV (1981), Boyer (1985:311).
32. Mead (1961:29, 124-126).
33. *De Telegraaf* (26-10-61).
34. *Het Parool* (2-12-61).
35. 'Lotgevallen' van Cherry Duyns, nr. 6, VPRO, 6-12-81, herhaald op 11-6-89, tijdens het VPRO-programma 'Zomergasten' van Peter van Ingen.
36. *The Bulletin of the Atomic Scientists* (June/July 1983:29).
37. *The Bulletin of the Atomic Scientists* (June/July 1983:30). In 1982 verschijnen er in diverse Westerse landen parodieën van de nationale vredesbewegingen op hun eigen 'Wenken'. In Groot-Brittannië publiceert Raymond Briggs *When the Wind Blows* (1982), een ontroerend maar ook cynisch stripverhaal over een Engels echtpaar dat tevergeefs de Derde Wereldoorlog met behulp van de aanwijzingen van de *Civil Defence* probeert te overleven. In Frankrijk en Duitsland verschijnen de in alternatieve stijl gezette hilarische zwartboeken *Tous aux Abris* van Pierre Francois Derems (1982) en *Für den Ernstfall* van Elisabeth Kmölniger (1982). In de Verenigde Staten brengt de *freeze*-beweging het *Official Government Nuclear Survivors Manual* (1982) op de markt. Het boek bezit een uitvoerige flaptekst maar bestaat verder alleen uit blanco pagina's. De flaptekst motiveert de afwezigheid van de tekst als volgt: 'The purpose of this book is to offer everything that is known about effective procedures in case of nuclear attack.'
38. Thijssen (1981:63). Thijssen is tevens SF-schrijver, maar zijn romans en verhalen gaan niet over de *day after*.
39. *The Bulletin of the Atomic Scientists* (June/July 1983:30).
40. *The Bulletin of the Atomic Scientists* (June/July 1983:29).
41. Zuckerman (1984:322).
42. Dowling (1984:54).
43. Long (1986:52).
44. Zuckerman (1984:122, 322). Clayton was Civil Defence 'director' van Mariposa County, Californië en Kearny oud-Civil Defense-onderzoeker. Zie ook Clayton (1977, 1980). De natuurkundige Edward Teller schreef het voorwoord in het boek van Kearny. Zuckerman zegt over hen: 'Outside the government, freelance civil-defense boosters have rallied around FEMA (Civil Defense hoofdkantoor, RL) Zuckerman (1984:322).
45. Smith (1984:166).
46. Clayton (1984:III, 24).
47. Thijssen (1981:50).
48. Zuckerman (1984:328).
49. *De Paladijn* (december 1982:9).
50. *De Paladijn* (september 1982:6).
51. *De Paladijn* (oktober 1982:8).
52. Eigen notities bij mijn eerste bezoek aan de commandopost van Amsterdam, 17 juli 1992, 11.00 - 12.30 uur.

53. Interview met A. Bos op 9 juli 1991 bij Binnenlandse Zaken.
54. Interview met Teun Hooiveld, George van Essen en Henk Duyts, 14 juli 1988, 10.00 - 14.00 uur.
55. *Elsevier* (22-4-67), *Algemeen Handelsblad* (8-3-84).
56. *Hervormd Nederland-Magazine* (28-4-84).
57. *Hervormd Nederland-Magazine* (28-4-84).
58. *De Gelderlander* (24-11-80).
59. Interview met Teun Hooiveld, George van Essen en Henk Duyts, op 14 juli 1988, 10.00 - 14.00 uur.
60. *Alert* (januari 1985:8-9). In dit tijdschrift zullen in 1995 op verzoek van mijn hand diverse artikelen verschijnen over de problemen binnen de BB. Zie Leenders (1995b, 1995c, 1995d).
61. *Elseviers Weekblad* (31-1-81).
62. Interview met Van Duykeren (zie eerder).

Slotbeschouwing

Ondergang van een organisatie

Na de opheffing van de BB had niemand meer belangstelling voor haar of voor de mensen die voor haar hadden gewerkt. De betrokken BB-ambtenaren en vrijwilligers waren veelal gedesillusioneerd en wilden er niet meer aan herinnerd worden. De noodwachtplichtigen waren blij dat het niet meer hoefde. Iedereen die er meer op afstand mee te maken had gehad haalde opgelucht adem: "Eindelijk, daar zijn we vanaf". Maar de Koude Oorlog was toen nog steeds gaande, het motief voor haar bestaan was bij de opheffing nog onverminderd van kracht. Normaal gesproken ontwikkelen organisaties bepaalde strategieën om aan bedreigingen van binnen en buiten het hoofd te bieden. Bij de BB gebeurde dit niet, integendeel: zij leek volkomen overgeleverd aan de negatieve ontwikkelingen die zich door eigen en andermans toedoen rondom haar afspeelden en die ze bovendien in haar reacties daarop steeds weer opnieuw versterkte. Aan de instandhouding en verdere ontwikkeling van de BB kleefden organisatorische en financieel-economische problemen. Maar als de spreuk 'Waar een wil is, is een weg' waarheidsgehalte bevat, dan blijft het belangrijk om in kaart te brengen in hoeverre de wil van de rijksoverheid om een BB-organisatie te hebben, heeft standgehouden.

De ondergang van de BB lijkt te verlopen langs twee verschillende lijnen. De ene lijn noem ik de werking van *state simplifications*, de andere die van *folk simplifications*. Het eerste proces speelde zich af op het niveau van de rijksoverheid en van de BB-organisatie; het tweede op het niveau van de bevolking en haar woordvoerders. Het ging om de *folk simplifications* tegenover de *state simplifications*: beide even onbewezen en onbewijsbaar, maar werkzaam als middel om een standpunt in te nemen in een als noodzakelijk gevoeld debat over een te ingewikkelde kwestie die iedereen persoonlijk aanging. De *state simplifications* kwamen maatschappelijk tot uiting in de 'ridiculisering' van de BB-organisatie, de *folk simplifications* in de 'horrorisering' van haar werkerterrein, de Derde Wereldoorlog. De twee soorten simplificaties stonden qua strekking haaks op elkaar, maar lagen ook in elkaars verlengde en werkten op elkaar in. De geschiedenis van de BB laat zien dat beide vormen van simplificaties uiteindelijk de grond onder de organisatie hebben weggeslagen.

Hoe raakten de inhoud van en de reacties op de BB in de beeldvorming verstrengeld met de inhoud van en de reacties op de nucleaire SF? In dit verband is in de geschiedenis van de BB een aantal stadia aan te geven met een duidelijk patroon. Om deze stadia te omschrijven geven Tudor's begrippen 'veilige' en 'onveilige horror' extra houvast. *State simplifications* passen in de context van zijn 'veilige horror'; *folk simplifications* in de 'onveilige horror'.

State en folk simplifications

Volgens de socioloog James Scott tendeert de rijksoverheid van een moderne staat ernaar om met een 'tunnel-visie' naar de werkelijkheid te kijken. Dit leidt volgens hem tot *state simplifications*. Het doel van een oorlogsrampenbestrijdingsorganisatie zoals de BB, een oorlogsramp, was gedurende de gehele Koude Oorlog dermate omvangrijk en

veranderlijk, dat de middelen per definitie niet in verhouding konden staan tot dit doel. De rijksoverheid was zich hier terdege van bewust. De BB-hulpverlenings- en beschermingsmiddelen en de voorstelling van de toekomstige oorlog waren vanaf het begin onderworpen aan vereenvoudiging en beperking. De 'tunnelvisie' was standaard bij elke verandering of aanpassing. Gedurende haar hele bestaan had de rijksoverheid het over 'eenvoudig materieel', over simpele basishandelingen, over de 'middelen die het doel heiligen', over 'onbetaalbare' middelen ten opzichte van het doel, over 'richten op dat wat nog wel kan' en over een BB die er alleen is voor 'de minder erge situatie' of voor een 'beperkte kernoorlog'. De keuze van de middelen lijkt te zijn ingegeven door de praktische grenzen die deze middelen stelden aan de mogelijkheid van bescherming. Door te kiezen voor een terughoudende aanname, bleef een door de BB-organisatie uitvoerbaar hulpverleningsprogramma voor de 'veilige' zones mogelijk. Het verdwijnen van het geloof hierin bleek in 1980. De woorden van Minister Wiegel in dat jaar, dat er bij de BB een 'spanning' bestond tussen datgene wat bij een 'verantwoord beleid ... zou dienen te geschieden' en wat 'budgettair tot de mogelijkheden behoort' zijn in dit opzicht veelzeggend. Want was 'verantwoord beleid' daarvoor dan wel mogelijk?

Het gebruik van de atoombom en de daarop volgende kernwapenwedloop impliceerden dat de hele wereld in principe in één keer 'rampgebied' kon worden en dat organisaties zoals de BB dan eigenlijk niets meer konden doen omdat ze dan zelf slachtoffer waren. Door de afschrikingsstrategie veranderde dit. De Verenigde Staten lanceerden de doctrine van de *flexible response* waarmee ze een totale kernoorlog en daarmee de totale vernietiging wilden voorkomen. Tot deze doctrine behoorde ook het concept van een 'beperkte kernoorlog'. Ze gaf de BB-organisatie opnieuw de middelen in handen om haar bestaan ook in het 'atoomtijdperk' te legitimeren. Bij een 'beperkte kernoorlog' zouden er immers altijd gebieden overblijven waar hulpverlening mogelijk en bescherming effectief was en waar haar aanwezigheid was vereist. BB-woordvoerders gebruikten het begrip vervolgens in discussies met critici. Bovendien impliceerde de afschrikingsstrategie dat, vanwege het 'kamikazekarakter' van het kernwapen, de volgende oorlogsramp wel eens hetzelfde kon zijn als die van de Tweede Wereldoorlog: een conventionele oorlog, uitgevochten met de brisant- of brandbom. De BB, ooit opgezet als een organisatie voor een dergelijke oorlogsramp, zou in zo'n toekomstige oorlog een aanzienlijk deel van haar middelen alsnog efficiënt kunnen inzetten. Ondanks de nucleaire wapenwedloop maar dankzij de afschrikingsstrategie kon Nederland tot 1986 daarom rekenen op een organisatie voor een 'beperkte kernoorlog met beheersbare gevolgen'. Voor de rijksoverheid was de BB tot aan het einde voorbestemd voor de kleine kernbom, om in de terminologie van Scott te blijven, voor de 'normaalbom'.¹

Uiteindelijk konden de *state simplifications* rond de BB door het uitblijven van een oorlogssituatie op geen enkele manier bewaarheid worden, zoals dat, zoals Scott ons heeft laten zien, met andere *state simplifications* vaak wel kan. Dit ondermijnt de effectiviteit van de simplificatie op de langere duur per definitie.

Folk simplifications zagen er met betrekking tot de BB-organisatie anders uit dan *state simplifications*. Vanuit hun verheugde emoties over de toekomstige kernoorlog namen eerst enkele, later steeds meer woordvoerders de door de rijksoverheid geplande hulpverlening en bescherming onder vuur en trokken zich steeds minder aan van het officiële regeringsstandpunt. Hun kritiek groeide uit tot een krachtig stereotype waarin de werkelijkheid nog slechts op één manier werd gezien. Noch regisseur Nicolas Meyer noch de filmcritici besteedden bijvoorbeeld aandacht aan de veroorzaker van het nucleaire geweld. De dreiging lag in de Amerikaanse samenleving zelf, omdat ze toestond dat zich binnen haar grenzen een alsmaar groeiend arsenaal aan kernwapens opstapelde, dat alleen al daarom een keer zou worden gebruikt.

Veilige en onveilige horror

In tegenstelling tot *state* en *folk simplifications* verdisconteren de begrippen 'veilige' en 'onveilige horror' ook de maatschappelijke uitwerking en de mogelijkheden tot beheersing van het gevaar. In Tudor's concept 'veilige horror' staat de hulpverlening centraal. Het bekende en het onbekende, de orde en de wanorde zijn strikt van elkaar gescheiden. De wereld is een ordelijke wereld, waarin onbekende en wanordelijke elementen meteen worden geëlimineerd. Het gevaar komt van buiten, autoriteiten zijn alom aanwezig en de slachtoffers zijn voor redding van hen afhankelijk. Door de overheid aangewezen hulpverleningsexperts als militairen en politieagenten boeken bij het onder controle brengen van de dreiging onverdeeld succes. 'Onveilige horror' kenmerkt zich volgens Tudor daarentegen door de nadrukkelijk vage afbakening tussen het bekende en het onbekende. De dreiging staat in het centrum van het verhaal. De werkelijkheid verandert in een totale chaos en niemand weet of en zo ja wanneer de 'metamorfose' ophoudt. Escalatie ligt voortdurend op de loer. Actie vergroot slechts de wanorde. In de 'onveilige horror' staan niet de hulpverleningsexperts maar de slachtoffers centraal. Optredende autoriteiten ontbreken; de slachtoffers zijn volledig op zichzelf aangewezen. Deze horror is volgens Tudor vooral zo 'onveilig', omdat de wanorde niet is geworteld in het optreden van een externe vijand zoals bij de 'veilige horror', maar in dat van de slachtoffers zelf en hun instituties.

De opzet en inrichting van de BB-organisatie voldoen aan de kenmerken van 'veilige horror'. De rijksoverheid koppelde het bestaansrecht van de BB regelrecht aan een relatief goede afloop van de oorlog. De BB'ers werden voorgesteld als standvastige en betrouwbare mensen die ongeacht de omstandigheden altijd en overal hulp verleenden: een rots in de branding. De wereld zag er na een kernoorlog in de BB-documentatie uit als een in tweeën gesplitst territorium: het 'aanvalscentrum' en de 'periferie'. In het 'aanvalscentrum' vielen de slachtoffers, in de 'periferie' bevonden zich de overlevenden.² Wereldwijd gezien behoorde Nederland volgens de door de BB gehanteerde filosofie tot de 'periferie'. Zou er toch een kernbom in Nederland vallen, dan kende Nederland op zijn beurt weer een 'periferie', namelijk het gebied buiten het 'aanvalscentrum'. En hier was altijd hulpverlening mogelijk.

Met behulp van de begrippen *state* en *folk simplification* en 'veilige' en 'onveilige horror' is het mogelijk in het ondergangsproces van de BB enkele opeenvolgende stadia te onderkennen. Ik denk dat deze stadia niet alleen bij de BB voorkomen, maar ook bij andere organisaties met soortgelijke problemen. Voor de overzichtelijkheid zijn in het schema slechts twee partijen in het geding: de rijksoverheid en de pers. Zoals we hiervoor hebben gezien ligt dit in werkelijkheid gecompliceerder.

In het eerste stadium creëert de rijksoverheid enkele cruciale *state simplifications* die structureel hun negatieve invloed zullen doen gelden (1); In het volgende tekent zich vanwege een omvangrijke toename van het gevaar de eerste *folk simplification* af, vertolkt door een klein deel van de pers (2); In het derde stadium zet een maatschappelijke groepering de pers aan tot ridiculisering van de *state simplifications* (3); Rond dezelfde tijd transformeert de pers vanwege nieuwe informatie de *state simplifications* in *folk simplifications* (4); In antwoord hierop herformuleert de rijksoverheid de *folk simplifications* als *state simplifications* (5); In het zesde stadium definieert de pers de Derde Wereldoorlog grotendeels in termen van *folk simplifications*: gruwzaam maar eventueel beheersbaar (6); Hierop poneert de rijksoverheid de Derde Wereldoorlog daarentegen als 'veilige horror': gruwzaam maar beheersbaar (7); Als reactie hierop formuleert de pers de Derde Wereldoorlog als pure 'onveilige horror': gruwzaam en onbeheersbaar (8); Vervolgens bestempelt de pers de hele BB-organisatie als 'onveilige horror' (9); Voor de rijksoverheid zit er dan niks anders op dan de BB-organisatie te presenteren als 'veilige horror': als een hulpverleningsorganisatie die ook onder de meest gruwelijke omstandigheden betrouwbaar blijft (10). Met deze laatste actie maakt de rijksoverheid zich voorgoed ongeloofwaardig en tekent daarmee het doodvonnis van de BB-organisatie. In de nadere uitwerking van het schema wordt duidelijk dat de meeste stadia in de jaren vijftig en zestig hun beslag kregen en dat de BB de beslissende slag in de jaren tachtig werd toegebracht. Voor de BB zien de stadia er in concreto als volgt uit.

Eerst en tweede stadium

De eerste beslissingen van de rijksoverheid over de BB zetten in de jaren vijftig de toon voor haar sociale en materiële uitgangspositie. De angst voor het Rode Gevaar stond centraal. Anticommunistische vrijwilligersorganisaties zoals de bewapende koepelorganisatie Steun Wettig Gezag en de particuliere behoudende Stichting Bevordering Bescherming Bevolking of BBB speelden een belangrijke rol bij de werving van vrijwilligers en bij het voorlichten over de BB-doelstellingen. Geestelijke weerbaarheid zoals vooral de BBB voorstond, vooronderstelde vooral een juiste 'geestelijke' instelling. De interesse voor de BB van Amsterdamse communisten verdween hiermee voorgoed uit beeld. Dit is te zien als een eerste *state simplification* rond de BB, 'de geestelijke in plaats van fysieke bescherming'.

Door de aandacht voor de bestrijding van het communisme was er minder aandacht voor de materiële kant van de hulpverleningsorganisatie. De aanschaf van feitelijke reddingsmiddelen en de training van de vrijwilligers kwam hiermee op het tweede

plan. Tegelijkertijd en in samenhang hiermee ontstond op het materiële vlak een andere *state simplification*, het 'materieel voortdurend achter de feiten aanhollen'. Dit kwam mede als gevolg van een vierde *state simplification*, het 'conventionele best case scenario van de volgende oorlog'. Het gevolg was dat men op het gebied van bescherming voortdurend achterliep op de feitelijke ontwikkelingen van de oorlogswapens.

De keuze van de rijksoverheid voor de BB als 'koepelorganisatie' in oorlogstijd, als een organisatie die 'aansloot bij wat reeds bestond', impliceerde dat de meest 'technische' kant van de BB-organisatie feitelijk bij derden zat, zoals bij de Brandweer. De BB zelf zorgde voor de algehele organisatiestructuur van de oorlogshulpverlening en voor de organisatie van de BB-vrijwilligers. Bij de vrijwilligersorganisatie bracht men de buurtgebonden hulpverlening onder, bestaande uit eenvoudige reddings- en brandblustechnieken en eenvoudig materieel zoals klein reddingsgereedschap en de wijkbrandspuit. Binnen de overkoepelende organisatiestructuur brachten de reguliere hulpverleningsorganisaties hun eigen expertise en materieel in. Op de keper beschouwd beschikte de BB daardoor over minder technische kennis en minder geavanceerd materieel dan de hulpverleningsdienst waarover zij in oorlogstijd het bevel zou gaan voeren. De nieuwe vorm van samenwerking kwam niet van de grond. De beroepsbrandweer toonde zich wantrouwend en niet bereid samen te werken. Ik noemde dit de *state simplification* van 'de BB als lege koepelorganisatie'.

Het BB-standpunt over haar mogelijkheden tot hulpverlening in een kernoorlog aan het einde van de jaren vijftig liet zich helder lezen uit haar schets van de kernoorlog in het gefingeerde stadje Kerndam. In dit verhaal bleef de wereld ook na een kernoorlog een relatief veilige en overzichtelijke wereld. Alle als bedreigend ervaren elementen als radioactiviteit en vuurstormen werden door het besliste optreden van de autoriteiten en haar experts vakkundig geëlimineerd. Deze *state simplification* heette 'goede bescherming tegen conventionele wapens biedt ook goede bescherming tegen kernwapens'.

De *state simplification* van de 'geestelijke bescherming' zie ik als de centrale *state simplification* rond de BB in dit tijdperk: de andere werden hierdoor geïnitieerd of versterkt. Van *folk simplifications* was in deze periode nauwelijks sprake. Het gebeurde slechts op kleine schaal door de PSP en enkele natuurkundigen. Om het vernietigende karakter van de atoombom te onderstrepen poneerden ze de *folk simplification* 'Eén atoombom en heel Nederland is van de kaart'. De rijksoverheid beschouwde hen in deze periode weliswaar als pro-communistisch, maar verder ongevaarlijk voor het voortbestaan van de BB-organisatie.

Noch de *state simplifications* van de BB noch de *folk simplification* van haar critici leidden in deze periode tot een maatschappelijk debat. De kritiek van de rijksoverheid op de uitlatingen van de pacifisten was alleen in de BB-periodieken terug te vinden. Ook beweringen van de organisatie zoals 'een atoombom maakt ons meer nodig dan ooit' ontmoette nauwelijks enige tegenwerping.

Derde tot en met achtste stadium

Begin jaren zestig kwamen er aangepaste versies van de *state simplifications*. Waar men eerst dacht dat vrijwilligers de ideale, meest gemotiveerde werkkraft van de organisatie zouden zijn, koos men bij de instelling van de noodwachtplicht voor de gedachte dat de BB op dezelfde basis kon opereren als het dienstplichtige leger. Een en ander was het gevolg van de atoombom die in de 'militaire onderstelling' werd verdisconteerd, waardoor de Nederlandse overheid zich genoodzaakt zag de taakstelling van de BB te wijzigen. De nieuwe beleidsinitiatieven wekten reeds bestaande maar 'sluimerende' BB-begrippen tot leven, zoals 'plicht' en 'veilige zone'. De noodwachtplichtige kon in een kernoorlog zijn werk alleen doen in de 'veilige' zones.

Voor het toch al geschonden maatschappelijke imago van de BB heeft de uitvoering van de omstreden noodwachtplicht grote gevolgen. De overheidsmaatregel om de BB professioneler te maken ontwikkelde zich door toedoen van de weigerachtige noodwachtplichtigen als de *state simplification* het 'gedwongen mensen helpen'.

Een ander soort omslag zagen we na de publicatie van de voorlichtingsbrochure *Wenken voor Uw Gezin en Uzelf*, waaruit bleek dat de rijksoverheid zich neerlegde bij het tekort aan collectieve schuilkelders die daarvóór - in papieren voornemens - de garantie tot bescherming boden. De *Wenken*, waarin de eigen verantwoordelijkheid werd toegelicht, garandeerde alleen bescherming onder bepaalde voorwaarden en ging uit van simpele beschermingsmiddelen. De *state simplification* van de *Wenken*, 'een halve maatregel is beter dan geen maatregel', heeft voor de pers precies het tegenovergestelde effect. Zij reageerde met de slagzin: 'Geen maatregel is beter dan een halve maatregel'. In de aanbevolen maatregelen voor de 'minder erge' situatie toonde niemand zich geïnteresseerd. Het leidde bij de pers vooral tot de overtuiging dat de BB-organisatie een 'camouflage van de werkelijkheid' was en niet 'de exponent ervan'. Mulisch gaf hier op zijn eigen manier vorm aan, eerst door de tekst uit de *Wenken* te vermengen met passages uit de Bijbelse Apocalyps, daarna door er afbeeldingen naast te plaatsen van Hiroshima-na-de-atoombom.

De inadequaatheid van de *Wenken* genereerde vooral angst en deze angst vertaalde zich in een nieuwe *folk simplification*, de 'horror van de *Wenken*'. De pers vond er aanleiding in om zich weer grondig met de BB bezig te gaan houden. Met terugwerkende kracht rekende ze het de BB aan dat de wijk- en blokorganisatie, de BB-brandweer en de ondergrondse bescherming hadden gefaald. De in de jaren vijftig nog slechts theoretische *state simplifications* werden in de jaren zestig zaken waaraan de pers ook in termen van *state simplifications* ging refereren: als ridicule middelen in het licht van een dergelijke complexe doelstelling.

In het kader van de 'individuele zelfbescherming' werd iedereen nu verantwoordelijk gesteld voor zijn eigen bescherming, terwijl de verplichte BB er was voor de collectieve bescherming. De figuur van de BB-vrijwilliger die overbleef was die van de wijkhoofden, die na de mislukte wervingsacties 'generaals zonder leger' werden en in de organisatie een 'papieren functie' overhielden. Zij gaven een volgende *state simplification* gestalte: 'werken in een kernoorlog met je blote handen'.

De rijksoverheid kwam in haar reacties steeds terug op haar oorlogsscenario zoals uiteengezet in de *Wenken*, het 'nucleaire best case scenario', een *state simplification* die nog lang zou gelden. De kritische beschrijving van de BB als een organisatie die was toegerust met te eenvoudige middelen, viel daardoor steeds meer in het niet bij de kritiek op de te simpele voorstelling van zaken in haar oorlogsscenario's.

De BB kwam, evenals andere maatschappelijke instituties in de *roaring sixties*, onder vuur te liggen van een sterke vernieuwingsbeweging. De nieuwe generatie liet zich weinig gelegen liggen aan gevestigde opvattingen over instellingen, vooral die met een autoritaire structuur. Verder werd de Koude Oorlog, zeker na de goede afloop van de Cubacrisis, minder belangrijk in de maatschappelijke discussie. Terwijl de BB haar handen nog vol had aan de reorganisatie als gevolg van de verdiscontering van de 'waarschijnlijke' atoombom in haar taakstelling, verflauwde de aandacht van de rijksoverheid voor een verdere professionalisering van de organisatie.

In deze tijd kwamen de nucleaire SF-films in de Nederlandse bioscopen. Ze golden als voorbeeld van 'extreme' collectieve fantasieën die er in deze periode over de Derde Wereldoorlog bestonden: het waren 'gehorrorizeerde' beelden. Maar in deze 'horrorisering' toonden ze juist een van hun hier relevante kenmerken: in hun ongebreidelde versimpelden ze de werkelijkheid. Voor de SF-film *On the Beach* noemde ik dit 'de wereld als één groot kerkhof'; voor *Dr. Strangelove* 'de onbetrouwbare machthebber' en voor *The War Game* 'niemand wil een kernoorlog overleven'. Het concept van de Amerikaanse 'knopdrukker' is 'onveilige horror' in zijn puurste vorm en *Dr. Strangelove* als nucleaire SF-film exemplarisch. Al deze *folk simplifications* sloten aan bij eeuwenoude angstfantasieën en ontleenden daaraan voor een deel hun kracht. De thema's hadden één ding gemeenschappelijk: ze gingen alle drie over de onmogelijkheid dan wel onwenselijkheid van het overleven van een kernoorlog. De Derde Wereldoorlog als 'onveilige horror' was het tegengestelde beeld van wat de BB formeel beoogde, namelijk de burgers helpen de gevolgen van oorlogsgeweld te weerstaan.

Zodra de opvattingen uit de nucleaire SF, zoals gebeurde ten tijde van *The War Game*, in de pers verweven raakten met die van de BB, trad er een proces op waarin *state simplifications* *folk simplifications* werden en vice versa. De BB-hulpverleners kregen in de filmrecensies, door de herformulering van hun taken in het licht van de nucleaire SF, angstverwekkende 'folk'-omschrijvingen als 'puinruimers van het post nucleaire bestaan'.

De rijksoverheid dacht in deze periode nog voldoende psychologische manoeuvreerruimte te hebben om de nucleaire SF af te kunnen doen als 'volksverlakkerij' en het product van 'borreltafelstrategen'. Maar de *folk simplifications* fungeerden voor haar wel in toenemende mate als een spiegel waarin ze moest kijken, of ze dat wilde of niet. De in de films getoonde *folk simplifications* trachtte ze te neutraliseren door ze te vervangen door geruststellend bedoelde *state simplifications* zoals 'de mens is onuitroeibaar' of 'wij hebben nog vertrouwen in ons volk'. In haar ogen zou een kernoorlog weliswaar verschrikkelijk zijn maar overleefbaar. Hiermee lanceerde de rijksoverheid het idee van de

nucleaire Derde Wereldoorlog als 'veilige horror', een opvatting die tot het einde van de BB zou voortduren. De nieuwe *folk simplifications* van de pers en de nieuwe *state simplifications* van de rijksoverheid voegden zich bij het bestaande repertoire van simplificaties, waardoor het voor de BB nog moeilijker werd zich te handhaven.

Ondertussen deed de BB wat ze moest doen, namelijk noodwachtplichtigen opleiden en oefenen en de organisatie draaiende houden. Maar voor de noodwachtplicht, de schuilkelderbouw of de vrijwilligersorganisatie bestond maatschappelijk gezien nauwelijks nog enige animo van betekenis. De BB-ambtenaren raakten geïsoleerd en keerden zich steeds meer naar binnen. De *state simplification* van 'de bureaucratische BB' was eind jaren zestig een feit.

Negende en tiende stadium

Twee zaken stonden in de jaren zeventig centraal: de *state simplification* van de *Fall-out-enquête* als rectificatie op de *Wenken* en de *folk simplification* van het *Twente-rapport* als een academische exercitie van de *folk*-opvattingen over de Derde Wereldoorlog. Beide leidden tot toenemende kritiek in de pers op de BB. Ik noemde de *folk simplification* 'de verwetenschappelijking van de horror'. Zowel het BB-oorlogsscenario als haar hulpverleningsprogramma vormden onderwerp van steeds bijtender spot. De *state simplification* en de *folk simplification* raakten elkaar hier in het dan vigerende gezegde over de BB: 'Indiaantje spelen in de schaduw van de atoombom'.

De verschuivingen die in deze tijd in de mondiale context optraden leidden ertoe dat de Sovjet-Unie - toch de oorspronkelijke vijand - door haar bereidheid tot afspraken over wapenbeheersing aan internationaal respect won, terwijl er toenemende scepsis ontstond over het morele gehalte van het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten, vooral door hun harde optreden in Vietnam. Het verlies van het 'morele gelijk' van het Westen ging weer gepaard met een groeiende angst voor het 'per ongeluk' uitbreken van een kernoorlog en het afnemende vertrouwen dat een rijksoverheid haar bevolking hiertegen kon beschermen.

De nadere uitwerking van de afschrikingsstrategie in de vorm van de doctrine van de 'beperkte kernoorlog' wendde de rijksoverheid aan om de BB-organisatie nieuw bestaansrecht te geven. Een en ander leidde tot de *state simplification* 'De BB kan een beperkte kernoorlog wel aan'.

Zowel in de nucleaire SF-film *The Day After* als in de activiteiten van de 'nucleaire survivalisten', twee belangrijke thema's van de jaren tachtig, toonde zich een verschijnsel dat ik samenvatte met de *folk simplification* 'de verdierlijkte mensheid'. In de talrijke persbeschouwingen kregen het gruwelijke sterven en het nog gruwelijker overleven een prominente plaats. In *The Day After* ging het nog maar om één ding: de fysieke en geestelijke verwording van de bevolking na een kernoorlog. In de film werd de 'onveilige horror' ten voeten uit getekend. Het verhaal ving aan binnen het ritme van alledag. De emotionele betrekkingen tussen man en vrouw en vader en dochter stonden

centraal. Nadat de atoombom was gevallen voltrok zich geleidelijk aan de metamorfose. De rijksoverheid bleef volkomen buiten beeld; de slachtoffers stonden centraal. Effectieve hulp ontbrak; tijdelijke verlichting kreeg men alleen via een soort 'eerste hulp' van enkele onbaatzuchtige artsen en verplegers. De hoofdpersonen streden tot het bittere einde, maar moesten het uiteindelijk allemaal opgeven. Ook de laatste hoop bleek ijdel. Een recensie verwoordde het 'onveilige' karakter van deze horror in deze zin:

[H]et meeste indruk maakt het feit dat grootscheepse hulp uitblijft. De overlevenden worden aan hun lot overgelaten en degenereren tot oermensen, tot primitieve hol- en puinbewoners, tot het ras van rabiate roofdieren.³

In deze periode voerden antinucleaire actievoerders aanvallen uit op de schuilkelders en de commandoposten van de BB onder het motto: 'Je laat de vijand zien dat je opgewassen bent tegen een kernoorlog en dus vergroot je de kans op een oorlog'. In dit beeld werkten beide 'oorlogsbevorderend' omdat ze de 'atoomdrempel' verlagen. 'Ondergrondse bescherming' veranderde in het vocabulaire van de actievoerders in 'ondergronds gevaar'. De acties veronderstelden de realiteit van het beeld van schuilkelders als 'massagraven' en BB-functionarissen als de 'koelbloedige beslissers in hun geïsoleerde bunker'. Het bestaan van de preventieve bescherming vergrootte in de ogen van de actievoerders de kans op en daarmee de angst voor een kernoorlog. De preventieve bescherming van de BB, de schuilkelders en de commandoposten, middelen die tot dan toe op zichzelf geen onderwerp waren geweest van kritiek, werden nu 'gehorroriseerd' en veranderden van een *state* in een *folk simplification*, 'de ondergrondse bescherming als oorlogsbevorderaar' genoemd. Hetzelfde gebeurde met de BB-leiders die in oorlogstijd vanuit de commandopost de hulpverlening zouden organiseren. Binnen dit perspectief fungeerden zij niet langer als hulpverleners maar als oorlogshiters.

Verhelderend in dit verband is het beschermingsprogramma van de 'nucleaire survivalisten' die in deze tijd wederom in de publiciteit traden. Volgens hen wilden organisaties zoals de BB iedereen redden, maar juist door hun gebrekkige middelen konden ze uiteindelijk niemand redden. Het persbeeld van 'nucleaire survivalisten' als superdeskundig op het gebied van hun eigen particuliere bescherming vertoonde bovendien sterke overeenkomsten met het beeld dat de pers gaf van de BB als een organisatie die vooral superbescherming biedt aan haar eigen mensen, via haar *Noah's Ark policy*.

Het idee van de BB als 'hulpverleningsorganisatie in een kernoorlog' keerde zich op den duur ook tegen haar omdat het het mislukken van het afschrikkingsevenwicht veronderstelde. In de ogen van de antinucleaire actievoerders was ze alleen daarom al 'oorlogsbevorderend'. Hiermee 'horrorizeerden' ze de BB en bestempelden de hele organisatie als een *folk simplification*, als 'onveilige horror'.

Het proces van 'ridiculisering' en 'horrorisering' had op het einde soms tegelijkertijd plaats. Zo verweten de antinucleaire actiegroepen de BB aan de oorlogsdreiging en ophitsing deel te nemen en klaagden haar tegelijkertijd in hun pamfletten aan als een

soort Dad's Army, als een *commedia dell' arte*. Verzwakt als de organisatie al was door haar materiële en sociale condities, werd ze uiteindelijk een weerloos slachtoffer voor elke vorm van kritiek.

De 'veilige horror' over de Derde Wereldoorlog kwam daarmee steeds exclusiever voor rekening van de rijksoverheid en in het verlengde daarvan voor de BB. Omdat het de hoofddoelstelling van de BB was de burgers te helpen de gevolgen van oorlogsgeweld te weerstaan, zat er voor haar ook niets anders op. De BB-organisatie kreeg vervolgens in de publieke verdediging van de rijksoverheid de vorm van 'veilige horror': een hulpverleningsorganisatie die ook onder de meest gruwelijke omstandigheden betrouwbaar bleef. Deze laatste actie betekende maatschappelijk tevens het doodvonnis voor de BB-organisatie.

Het roemloze einde

De BB moest zich wat Amsterdam betreft niet alleen bewijzen in de context van een 'Rode Stad', maar ook in de bakermat van de *roaring sixties*. Anders dan het leger dat zich in zijn kazernes altijd goed heeft kunnen afschermen voor de oppositie, opereerde de Amsterdamse BB in een 'glazen huis'. De actie van de vrijwilligers die met hun onvrede over de gang van zaken de publiciteit zochten, was bij gebrek aan ruggesteun van hogerhand gedoemd te mislukken en versterkte de openbare kritiek op de BB als geheel. De Amsterdamse BB, inclusief haar schuilkelders en commandopost, bleek in de pers vaak het speerpunt van de kritiek. Zeker in de hoofdstad was het idee van allerlei kleine organisaties van oorlogshulpverlening vlakbij de burger onuitvoerbaar.

Omdat de BB en haar grondslagen juist in de hoofdstad zo in de kijker stonden, speelde de twijfel in de publieke opinie aan de zin van haar bestaan het achterwege laten van investeringen in de kaart. De niet-aflatende touwtrekkerij tussen gemeente en rijk over de financiële verantwoordelijkheid had tot gevolg dat het stadsbestuur alleen datgene deed waar ze absoluut niet onderuit kon. Op den duur liet ze het zelfs volledig afweten. De verzwakte BB, in Amsterdam bovendien nog eens in een kwetsbare positie geplaatst, kwam terecht in een neergaande spiraal. Ze raakte hier extra gevoelig voor het reservoir van negatieve beelden waaraan de nucleaire SF-films een bijzondere bijdrage leverden.

De poverheid van de resultaten die de BB-organisatie wist te bereiken, kan de leiding en de vrijwilligers echter moeilijk worden aangewreven. De BB-ambtenaren zoals die zich in de loop van de tijd lieten kennen, gaven ook geen enkele aanleiding tot de beeldvorming van de 'koelbloedige beslissers in hun geïsoleerde bunkers'. Integendeel, zou ik haast zeggen: tijdens mijn onderzoek leerde ik de BB'ers kennen als mensen die oprecht bezorgd waren over een eventuele oorlogssituatie én over de tekortschietende middelen waar zij dan over zouden beschikken. De commandopost die ik bezocht was geheel ingericht op de hulpverlening en op communicatie, niet op verdediging van haar 'bewoners'.

Voor de mensen die bij de BB dienden - als beroepskracht of als vrijwilliger - leverde al deze kritiek op hen een onwezenlijk beeld op. Behalve in de kafkaëske literatuur, zijn er weinig mensen bereid te geloven dat hun dagelijkse werk totaal zinloos is. Voor tal van beroepsgroepen mag gelden dat buitenstaanders deze verguizen; zolang hun diensten kennelijk voldoende op prijs worden gesteld en de beroepsbeoefenaren er een honorering voor ontvangen, bestaat er voldoende basis voor het instandhouden van een positief zelfbeeld. Hoe anders was dit voor de BB. Opgezet voor een situatie die zich in de toekomst - hopelijk nooit - voordeed, zonder enig praktisch nut in het heden, verviel uiteindelijk ook die op de toekomst gerichte zingeving die haar oorspronkelijk nog werd toebedeeld. Het lukte de BB niet om tegenover het standpunt van de 'doemdenkers' een geloofwaardig standpunt in te nemen op basis van het overlevingsinstinct van de mensheid in het algemeen en van de onderlinge hulpvaardigheid in het bijzonder: de twee noodzakelijke voorwaarden voor de BB om als een menswaardig apparaat te kunnen opereren. Degenen die voor de BB werkten kwamen niet alleen materieel en organisatorisch, maar ook sociaal en moreel met lege handen te staan; zij konden zich zelfs niet verdedigen tegen de verdenking dat zij in een bepaald toekomstbeeld niet de redders zouden zijn, maar degenen die de situatie er alleen maar slechter op zouden maken.

De rijksoverheid zette een concrete BB-organisatie op touw met mensen en middelen die haar belichaamden, en met een beoogde rol voor een abstracte situatie die zich eventueel in een toekomst zou kunnen voordoen. Voor die situatie deden zich in de loop van de tijd een groot aantal scenario's voor die geen van alle aan de werkelijkheid getoetst konden worden. We zagen dat de Nederlandse rijksoverheid eerst handelde volgens het principe 'Komt tijd komt raad'. Toen ze hier niet langer aan vast kon houden koos ze voor het 'waarschijnlijke' in plaats van het 'mogelijke' nucleaire scenario. Eerst in het licht van de Westerse superioriteit, later vanwege het afschrikkingsevenwicht, kon de BB in haar oorlogsscenario's de uitwerking van de atoombom relatief klein houden, en beperkte zij haar beschermingsmaatregelen tot relatief eenvoudige middelen.

Verzwakt als de organisatie al was, werd ze uiteindelijk een weerloos slachtoffer voor elke vorm van kritiek. De *folk simplifications* fungeerden voor de rijksoverheid als een spiegel. De pers dwong haar keer op keer haar *state simplifications* tegen het licht te houden en nieuwe *state simplifications* te produceren. Elke nieuwe *folk simplification* en elke nieuwe *state simplification* voegden zich vervolgens bij het reeds bestaande repertoire van simplificaties. Voor de rijksoverheid zat er op een gegeven moment maar één ding op: de BB op te heffen. Dit gebeurt uiteindelijk in 1986

Noten

1. Deze variatie op de door Scott gebruikte Duitse term 'Normalbaum' dank ik aan Thoden van Velzen.
2. Eerder noemde ik dit, in verband met de ABC-Dienst, de 'veilige' en 'onveilige zone'. Om begripsverwarring met 'veilige' en 'onveilige' horror te voorkomen, maak ik hier gebruik van de praktisch synonieme begrippen 'periferie' en 'aanvalscentrum'.
3. *Film en Televisie*, nr.320 (1984:4-6).

Literatuur

- Ach Lieve Tijd 1990
Ach Lieve Tijd: Zeven eeuwen Amsterdam, de Amsterdammers en hun Oorlogen. Amsterdam: Uitgeverij Waanders.
- Altman, J.W. et al. 1960
Psychological and social adjustment in a simulated shelter: A research report. Pittsburgh: American Institute for Research.
- Armstrong, R.B. 1990
& M.W. Armstrong *The Movie List Book: A reference guide to film themes, settings and series*. Jefferson (North Carolina): Mc Farland & Company.
- Baker, George W. 1962
& John H. Rohrer (Eds.) *Human Problems in the Utilization of Fall-out Shelters: Studies of behavior in stressful environments*. Washington D.C.: National Academy of Sciences, Publication 800, Disaster Studies, number 12. Disaster Research Group: Division of Anthropology and Psychology.
- Barge, R. ten 1981
Hoe Overleef ik een Atoomoorlog. Eidermalsen: Komitee Stichting Oost Gelderland.
- Barth, Frederic 1963
'Introduction' in: F. Barth, Ed., *The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway: A collection of essays*. Oslo: Tromsø, p.5-18.
- Barton, Allen H. 1963
Social Organization under Stress: A sociological review of disaster studies. Washington, D.C.: Printing and Publishing Office, National Academy of Sciences, National Research Council. Disaster Study number 17, Disaster Research Group, Division of Anthropology and Psychology.
- 1969
Communities in Disaster: A sociological analysis of collective stress situations. Garden City, N.Y.: Doubleday & Company Inc..
- Beet, Chris de 1994
Recensie van H.U.E. Thoden van Velzen & W. van Wetering (1988), *Focaal*, nr.24, 1994, p.107-111.

- Bend, E. et al. 1963
Manageable Group Sizes in Large Shelters. Pittsburg. Engineering psychology program of the American Institute for Research.
- Berg, J. van den 1966
'Ieder voor zich, de BB voor ons allen.' In: H. Lammers en J. van den Berg, (Red.) *Wat denken wij eigenlijk wel?: Journalistische opinies over actuele facetten van de Nederlandse samenleving*. Amsterdam: Polak & Van Gennep, p.19-28.
- Berrien, F.K. et al. 1963
'The fall-out shelter owners: A study of attitude formation.' *Public Opinion Quarterly*, Vol.27, No.2, (Summer), p.206-216.
- Blanchard, Wayne 1980
American Civil Defense 1945-1975: The Evolution of Programs and Policies. Unpublished Ph.D. dissertation, prepared for the Department of Government and Foreign Affairs. Virginia: University of Virginia.
- Blok, Anton 1974
'Tijd en tragiek: De relatieve autonomie van klassieke romans en drama's.' *De Gids*. Jrg.137, nr.9/10, p.701-708.
1994
'Magisch realisme in de etnografie.' *Etnofoor*. Jrg.6, nr.1, p.127-135.
- Blom, J.C.H. 1992
'Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig: Een nabeschouwing.' In: Jan Hoffenaar & Gerrit Teitler (Eds.) *De Koude Oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij, p.214-226.
- Boddens Hosang, F.J.W. 1961
Bescherm u zelf: Handleiding voor individuele gezins- en groepsbescherming. Bussum: C.A.J. v. Dishoeck.
- Bogaarts, M.D. 1981
'Het wettig gezag gesteund?': Enkele aantekeningen over achtergronden, ontstaan en verloop van het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag 1948-1958.' In: *Politieke Opstellen*.

Jaarlijkse Uitgave van het centrum voor parlementaire geschiedenis van de Juridische Faculteit in Nijmegen. (Ook in: *Acta Politica*. 1982, jrg.17, nr.2, p.231-255 onder de titel: 'Het wettig gezag gesteund?': Enkele aantekeningen over de achtergronden, ontstaan en verloop van Het Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag'.

- Boom, Bart van der 2000
Atoomgevaar? Dan zeker BB: De geschiedenis van de Bescherming Bevolking. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij.
- Boulogne, G.F. z.j.
De Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Instituut tot Steun aan het Wettig Gezag. Sneek: NV Drukkerij De Motor.
- Boyd Bowman, Susan 1984
 "'The Day After": Representations of the nuclear holocaust.' *Screen*. Vol.25, nr.4/5, p.71-97.
- Boyer, Paul 1985
By the Bombs Early Light: American thought and culture at the dawn of the atomic age. New York: Pantheon Books.
- Bradbury, Ray 1984
Fahrenheit 451. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum.
- Braw, Monica 1986
The Atomic Bomb Suppressed: American censorship in Japan 1945-1949. Dissertation. Malmoe: Liber.
- Brians, Paul 1987
Nuclear Holocausts: Atomic War in Fiction 1895-1984. Kent etc.: The Kent State University Press.
- Briggs, Raymond 1982
When the Wind Blows. London: Hamish Hamilton.
- Broekman, Jan 1985
Grote Branden in de Lage Landen. Lelystad: Koninklijke Vermande BV.

- Brown, D.S. 1966
The Organization and Use of the Community Shelter Planning, Policy Council and Technical Advisory Committee. Washington. Prepared for the Office of Civil Defense of the Department of Defense.
- Bryant, Peter 1958
(alias Peter George) *Two Hours to Doom.* London: Boardman.
- Buck, Pearl S. 1959
Command the Morning. New York: John Day.
- Bundy, McGeorge 1990
Danger and Survival: Choices about the bomb in the first fifty years. New York: Vintage Books.
- Carr-Saunders, A.M. 1928
Professions: Their organization and place in society. Oxford: Clarendon Press.
- Civiele Verdediging 1984
in Amsterdam *Civiele Verdediging in Amsterdam.* Amsterdam: Amsterdams 21 november Komitee.
- Clayton, Bruce D. 1977
'Planning for the day after doomsday.' *Bulletin of the Atomic Scientists.* September, p.49-53.
1980
Life after Doomsday: A survivalist guide to nuclear war and other major disasters. Colorado: Paladin Press.
1984
Fall-out Survival: A guide to radiological defense. Colorado: Paladin Press.
- Cliffe, Frank B. 1957
Industrial Dispersion and Civil Defense. Unpublished Ph.D. dissertation. Chicago: University of Chicago.
- Community Planning 1962
for Shelter Occupance *Community Planning for Shelter Occupancy.* Washington: Clearance draft of the Office of the Civil Defense of the Department of Defense.

- Cousins, Norman 1962
'Shelters, survival and common sense. In: Seymour Melman (Ed.) *No Place to Hide: Fall-out Shelters - Fact and fiction*. New York: Grove Press, p.174-175.
- Crince Le Roy, René 1962
De Wet Bescherming Bevolking. Arnhem: Vuga Boekerij. Proefschrift politicologie, Utrecht.
- Dean, L.R. 1964
The Use of Voluntary Organizations in Civilian Defense and Preparedness. Preparation for the Office of Civil Defense of the Department of Defense. New York: Department of Sociology of the Cornell University.
- Demeijer, J.B. 1958
'Geestelijke weerbaarheid'. *De Militaire Spectator*. jrg.127, (December), nr.12, p.647-654.
- Dentler, Robert A. 1963
& Philips Cutright *Hostage America: Human aspects of a nuclear attack and a program of prevention*. Boston: Beacon Press.
- 1966
'Social effects of nuclear war'. In: Irving Louis Horowitz (Ed.) *The New Sociology: Essays in social science and social theory in honor of C. Wright Mills*. New York: Oxford University Press, p.409-426.
- Derems, Pierre Francois 1982
Tous aux Abris: Le livre qui sauve; Petit anthologie de la bombe atomique et des manières de s'en protéger. Paris: Dernier Terrain Vague.
- Diamond, Alfred E. 1961
The Establishment of a State Civil Defense Structure: A problem in governmental responsibilities and intergovernmental relationships with special reference to Ohio. Unpublished Ph.D. dissertation. Ohio: Ohio State University.
- Doherty, Beha 1958
'On the Beach': a review.' *Bulletin of the Atomic Scientists*. Vol. XIV, No.2, (February), p.93.

- Elias, Norbert 1969a
Ueber den Prozess der Zivilisation. Bern & München: Francke
1969b
Die Höfische Gesellschaft. Neuwied & Berlin: Luchterhand.
- Festinger, Leon et al. 1966
When Prophecy Fails: A social and psychological study of a modern group that predicted the destruction of the world. New York: Harper Torchbooks.
- Foster Dulles, John 1954
'Policy for security and peace.' *Foreign Affairs*. April.
- Frank, Pat 1959
(alias van Harry Hart) *Alas, Babylon*. Philadelphia: Lippincott. Freedman, Lawrence
- Freedman, Lawrence 1983
The Evolution of Nuclear Strategy. London etc.: The Macmillan Press Ltd.
- Frontlinie 1945
Frontlinie: Het bombardement van Groot Brittannië 1940/1941. Het officiële verslag van de Luchtbeschermingsdienst van Groot-Brittannië. Londen: Ministerie van Voorlichting.
- Garrett, Ralph L. 1962
'The social science research implications of the National Fall-out Shelter Program.' In: Baker, G.W. & J.H. Rohrer (Eds.) *Human Problems in the Utilization of Fall-out Shelters*. Washington D.C.: National Academy of Sciences. Research Group: Division of Anthropology and Psychology, p.9-16.
- Goffman, Erving 1971
The Presentation of Self in Everyday Life. Harmondsworth (England) & Ringwood (Australia): Pelican Books.
- Goudsblom, Johan 1979
'Problemen bij de sociologische studie van romans.' In: Jan van Bremen, Sjaak van de Geest en Jojada Verrips (Red.) *Romantropologie: Essays over antropologie en literatuur*. Universiteit van Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum. Uitgave 16, p.1-18.

- Havenaar, Ronald 1993
Van Koude Oorlog naar Nieuwe Chaos (1939-1993). Amsterdam: Van Oorschot.
- Herdt, Gilbert, 1994
Rieke Leenders & 'Imaginary Worlds' *Focaal*, nr.24.
Bonno Thoden van Velzen
(Eds.)
- Hoffenaar, Jan 1992
"Hannibal ante portas": De Russische militaire dreiging en de opbouw van de Nederlandse krijgsmacht.' In: Jan Hoffenaar en Gerrit Teitler (Eds.) *De Koude Oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij, p.54-69.
- Hoffenaar, Jan 1994
& Bert Schoenmaker *Met de Blik naar het Oosten: De Koninklijke Landmacht 1945-1990*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij.
- Hoffenaar, Jan 1992
& Gerrit Teitler (Eds.) *De Koude Oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij.
- Holloway, David 1995
Stalin and the Bomb: The Soviet Union and atomic energy 1939-1956. New Haven: Yale University Press.
- Homans, George 1941
'Anxiety and ritual: The theories of Malinowski and Radcliffe-Brown'. *American Anthropologist*. N.S. No.43, p.164-172.
- Jacobs, P. 1972
Het Wel en Wee van de Amsterdamse Luchtbeschermingsdienst in het tijdperk 1924-1946. (het jaar waarin deze zo belangrijke Dienst roemloos ten onder ging). In opdracht van de Dienst Bescherming Bevolking. n.g.
- Kahn, Herman 1960
On Thermo-Nuclear War. Princeton: Princeton University Press.

1962

Thinking about the Unthinkable. London: Weidenfeld & Nicolson.

Kaldor, Mary

1990

The Imaginary War: Understanding the East-West conflict. Oxford etc.: Basil Blackwell.

Kearny, Cresson H.

1979

Nuclear War Survival Skills. Boston (Virginia): American Security Council Education Foundation.

Kerr, Thomas James

1970

The Civil Defense Shelter Program: A case study of the politics of national security policy-making. Unpublished Ph.D. dissertation. Syracuse University. In 1979 verschenen op microfilm bij Ann Arbor, Michigan: Un. Microfilms, Inc.

Kersten, A.E.

1992

'De Koude Oorlog.' In: J. Hoffenaar en G. Teitler (Red.) *De Koude Oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij, p.13-23.

Kilpatrick, F.P.

1957

'Problems of Perception in Extreme Situations.' *Human Organization*. 16, Summer, p.20-22.

Kluckhohn, Clyde

1967

Navaho Witchcraft. Boston: Beacon Press.

Kmölniger, Elisabeth

1982

Für den Ernstfall. Berlin-West: Elefanten Press.

Kolko, Gabriel

1962

'On the value of a shelter program.' In: Seymour Melman (Ed.) *No Place to Hide: Fall-out shelters - Fact and fiction*. New York: Grove Press, p.118-133.

Koppers, G.P.

1990

Vijftig Jaar Inspectie voor het Brandweerwezen. Ministerie van Binnenlandse Zaken, Informatievoorziening Directie Brandweer: Den Haag.

- Krijnen, P. 1983
Zonodig met Behulp van Wapens: Geschiedenis van rechtse paramilitaire organisaties in Nederland. Amsterdam.
- Langeveld, M.J. 1953
Bronnenboek Bevattende Gegevens ten Grondslag Liggend aan Rapport Maatschappelijke Verwildering der Jeugd. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeversbedrijf.
- Leenders, Rieke 1990
 'Over dictators en andere ongeschikte gezagdragers: De strijd tussen Amsterdamse BB-ambtenaren en -vrijwilligers.' *Focaal*, nr.14, p.58-76.
- 1991
 "'Let's Die on the Surface!': Bescherming Bevolking en de angst voor schuilkelders.' *Etnofoor*. Jrg.4, nr.2, p.109-144.
- 1994
 'Beschermen tegen Russen en rampen: Bescherming Bevolking van 1952 tot 1988.' *Ons Amsterdam*. Jrg.46, nr.1, p.24-28.
- 1995a
 'Toekomstgeschiedenis: Bescherming Bevolking en haar imaginaire Derde Wereldoorlog.' *Focaal*, nr.25, p.145-158.
- 1995b
 'Op als een komeet: Enthousiasme kenmerkt BB tijdens de wederopbouw.' *Alert: Maandblad voor rampenbestrijding en crisisbeheersing*. nr.9, september, p.16-19.
- 1995c
 'De concurrentieslag tussen Amsterdamse BB en de Brandweer.' *Alert: Maandblad voor rampenbestrijding en crisisbeheersing*. nr.10, oktober, p.19-21.
- 1995d
 'Uit als een nachtkaaars: Het effect van de fantastische vertellingen over de Derde Wereldoorlog.' *Alert: Maandblad voor rampenbestrijding en crisisbeheersing*. nr.11, november, p.26-29.
- 1997
 'Onbegrepen Eenvoud: De fatale voorlichting over de verwachte kernoorlog.' Marijke Gijswiijt-Hofstra en Florike Egmond (red.) *Of Bidden Helpt?: Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500 - 2000.* Amsterdam: Amsterdam University Press, p.151-168.

- Leenders, Rieke et al. 1994
'On the study of imaginary worlds: An introduction.' *Focaal*, nr.24, p.5-8.
- Long, Duncan 1986
Nuclear War Survival. Houston, Texas: Guillary. Eerste druk in 1979.
- McNamara, Robert S. 1995
Retrospect: The tragedy and lessons of Vietnam. New York: Times Books.
- Maso, Benjo 1988
Over het Gebruik van Fictionele Literatuur als Bron voor Historisch en Sociologisch Onderzoek. Amsterdam, Sociologisch Instituut. n.g.
- Maxam, William P. 1964
Federal Civil Defense, 1946-1963: A study in organization and administration. Unpublished Ph.D. dissertation. Faculty of the graduate school of the American University. In 1979 verschenen bij Ann Arbor, Michigan: Un. Microfilms, Inc.
- Mead, Margaret 1961
'Are Shelters the Answer?: An anthropologist examines the current anxiety over how to provide protection in an age of nuclear bombs.' *The New York Times Magazine*. (November:29,126).
- Mellegers, J.P 1966
Het Gedrag van de Mens bij Langdurig Verblijf in een Schuilplaats. 's-Gravenhage: Verslag van het adviesbureau der genie.
- Mulisch, Harry 1959
'De Knop.' *Podium*. nr.2, November/December, p.80-100.
- Mulisch, Harry 1961
Wenken voor de Bescherming van uw Gezin en Uzelf, tijdens de Jongste Dag'. Amsterdam: De Bezige Bij.
1967a
'Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de Jongste Dag'. In Harry Mulisch, *Wenken voor de Jongste Dag*. Amsterdam: De Bezige Bij.

- 1967b
'De knop of De flit is erger dan de vliegen' in: Harry Mulisch, *Wenken voor de Jongste Dag*. Amsterdam: De Bezige Bij, p.35-96.
- 1967c
'Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de Jongste Dag' in: Harry Mulisch *Wenken voor de Jongste Dag*. A'dam: De Bezige Bij, p.133-173.
- 1981
Wenken voor de jongste dag; Ongewijzigde maar thans geheime wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de jongste dag. Amsterdam: de Bezige Bij.
- Mijnlieff, C.J. z.j.
Verslag omtrent de bij de Watersnoodramp (1925/1926) en bij de Padangramp verleende hulp. Centraal Bureau van het Oranje Kruis.
- Mijnlief, F.R. 1951/52
'De burgerlijke verdediging in Nederland.' Orgaan van de Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschappen, p.117-149.
- Mijnlieff, F.R. 1958
'De noodzakelijke samenwerking tussen de Bescherming Bevolking en de Militaire Verdediging'. *De Militaire Spectator*, jrg.27, nr.4, p.186-197.
- Mijnlieff, F.R. 1963/1964
'Civiele Verdediging en haar grenzen.' Orgaan van de Vereniging ter Beoefening van de Krijgsmacht. nr.3, p.61-92.
- Nederlof, K.A. 1984
Lexicon Politiek-Militair-Strategische Termen. Samsom: Alphen aan den Rijn.
- Nehnevajsa, J. 1967
Shelter Assignment Concept: A study in public acceptance. Pittsburgh: University of Pittsburgh, Department of Sociology, for the Office of Civil Defense of the Office of the Secretary of Army.

- Official Government 1982
Nuclear Survivors Manual *Official Government Nuclear Survivors Manual: Everything that is known about effective procedures in case of nuclear attack.* New York: Bill Adler Books.
- Opinieonderzoek 1952
Opinieonderzoek inzake Bescherming Bevolking. Rapport A 602, april 1952. Tabellen en Samenvatting van de belangrijkste resultaten van een in maart 1952 gehouden enquête onder de Nederlandse bevolking. Den Haag: Nederlandse Stichting voor Statistiek.
- Opinieonderzoek 1953
Opinieonderzoek bij Vrijwilligers van de Organisatie Bescherming Bevolking. Rapport A 705, juli 1953. Den Haag: Nederlandse Stichting voor Statistiek.
- Opinieonderzoek 1959
Opinieonderzoek Bescherming Bevolking. Rapport a 1313, augustus 1959. Den Haag: Nederlandse Stichting voor Statistiek.
- Parrish, Thoman 1996
The Cold War Encyclopedia. New York: Henry Holt & Company.
- Peierls, Rudolf 1995
'The communist bomb.' *New York Review of Books.* February 16th, p.12-14.
- Popkess, Barry 1980
The Nuclear Survival Handbook: Living through and after a nuclear attack. London: Arrow.
- Port, Mattijs van de 1994
Het Einde van de Wereld: Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië. Amsterdam: Babylon/ De Geus.
- Powdermaker, Hortense 1947
'An anthropologist looks at the movies.' *Annals of the American Academy of Political and Social Science.* Vol.254, p.80-87.

- Powdermaker, Hortense 1951
Hollywood the Dreamfactory: An anthropologist looks at the movie-makers. London: Secker & Warburg 1951.
- Ridder, P.H.A. de 1934
Luchtbescherming I: Organisatie, verduistering, alarmering. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Rooy, Piet de 1978
Werklozenzorg en Werkloosheidsbestrijding 1917-1940: Landelijk en Amsterdams beleid. Amsterdam: Van Genneep.
- Rosenthal, Uriel 1984
Rampen, Rellen, Gijzelingen: Crisisbesluitvorming in Nederland. Amsterdam etc.: De Bataafsche Leeuw.
- Roshwald, Mordecai 1959
Level 7. London: Heinemann.
- Sabin, Philip A.G. 1986
The Third World War Scare In Britain. A critical analysis. Houndsmills etc.: MacMillan Press Ltd.
- Schneider, W. 1962
Hat Jeder eine Chance? Neurenburg.
- Scott, James Campbell 1994
'State simplifications'. Unpublished chapter, september 1994.
1995
State Simplifications: Some applications to Southeast Asia. Wertheim lecture 1995. Amsterdam: Centre for Asian Studies Amsterdam (CASA).
- Scruton, David L. (Ed.) 1986
Sociophobics: The anthropology of fear. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Shaleen, Jack (Ed.) 1978
Nuclear War Films. Carbondale: Southern Illinois University Press.

- Shelter Management Instructor Guide 1963
Shelter Management Instructor Guide. Washington: Office of Civil Defense of the Department of Defense.
- Shelter Management Plan 1964
Shelter Management Plan. Washington: Office of Civil Defense of the Department of Defense.
- Shute, Nevil 1957
On the Beach. London: Heinemann.
- Shute, Nevil 1989
De laatste oever. Amsterdam: De Boekerij. Eerste Nederlandse druk 1958.
- Siroky, F.R. & M.U. Eninger 1963
Planning and Organizing Shelter Non-operational Activity Programs. Pittsburgh: Engineering Psychology Program of the American Institute for Research.
- Sloan, R. Daniel 1958
The Politics of Civil Defense: Great Britain and the United States. Unpublished Ph.D. dissertation. Chicago: University of Chicago.
- Smith, R.W. & F.B. Jeffreys 1965
The Selection and Recruitment of Shelter Managers. Prepared for the Office of Civil Defense of the Office of the Secretary of the Army. Pittsburgh: Institute for performance technology of the American Institute for Research.
- Smith, Robert C. 1984
How to Survive a Nuclear Disaster. New York: Kensington Publishing Corp.. Eerste druk 1982.
- Sontag, Susan 1969
Tegen Interpretatie. Utrecht & Antwerpen: A.W. Bruna & Zoon.
- Swaan, Abraham de 1983
Hoorcollege Sociologie voor Eerstejaars Sociologen en Antropologen. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. n.g.

- Thoden van Velzen, H.U.E. 1992
'On power and imagination: Religious regimes and collective fantasies.' In: Mart Bax, Peter Kloss and Adrianus Koster (Eds.) *Faith and Policy: Essays on religion and politics*. Amsterdam: VU University Press, p.203-35.
- 1994
'Into the labyrinth: The study of collective fantasies.' *Focaal*, nr.24, p.9-26.
- 1995
'Revenants that cannot be shaken: Collective fantasies in a Maroon society.' *American Anthropologist*, Vol.97, no.4 (december), p.722-732.
- Thoden van Velzen, H.U.E. & W. van Wetering 1988
The Great Father and the Danger: Religious cults, material forces, and collective fantasies in the world of the Surinamese Maroons. Dordrecht: Foris Publications.
- Thijssen, Felix 1981
Gids om te overleven. Utrecht: Spectrum.
- Titmus, Richard M. 1950
Problems of Social Policy. London: Longmans: H.M. Stationary Office.
- Transactions of the Conference on Morale 1951
Transactions of the Conference on Morale and the Prevention and Control of Panic. New York: New York Academy of Medicine and the Josiah Macy, Jr. Foundation, 1951.
- Tudor, Andrew 1989
Monsters and Mad Scientists: A cultural history of the horror movie. Oxford (UK) & Cambridge (USA): Blackwell.
- Tyler, Lyon G. Jr. 1967
Civil Defense: The impact of the planning years, 1945-1950. Unpublished Ph.D. dissertation. Durham: Duke University.
- U.S. Strategic Bombing Survey 1947a
The Effects of Strategic Bombing on German Morale. 2 vol. Washington: Government Printing Office.

- U.S. Strategic Bombing Survey 1947b
The Effects of Strategic Bombing on Japanese Morale. Washington: Government Printing Office.
- Verrips, Jojada 1978
 'Streekromans en antropologie: Vrijen en trouwen in het werk van Jo Ooms.' *Amsterdamse Sociologische Gids*. December, nr.3, p.410-442.
 1993
 'Op weg naar een antropologie van het wilde westen.' *Etnofoor*, jrg.6, nr.2, p.5-20.
- Wertheim, W.F. 1964
 'Society as a composite of conflicting value systems.' In: *East-west Parallels: Sociological approaches to Modern Asia*. The Hague: W. v. Hoeve Ltd., p.23-37.
- Wilterdink, Nico 1981
 'Figuratiesociologie en literatuur.' *Kennis en Methode*. nr.3, p.266-285.
- Witte, G.T. 1992
 'In geval van oorlog: Voorbereidingen op een nieuwe bezetting.' In: J. Hoffenaar & G. Teitler (Red.) *De Koude Oorlog: Maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij, p.118-131.
- Wylie, Philip 1954
Tomorrow! New York: Rinehart.
 1963
Triumph Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Yoshpe, Harry B. 1981
Our Missing Shield: The U.S. Civil Defense program in historical perspective. Prepared for the Federal Emergency Management Agency (FEMA), Washington.
- Young, John W. 1991
Cold War Europe 1945-1989: A political history. London etc.: Edward Arnold.

- Zuckerman, Edward   1984
Day After World War III. New York: Viking Press.
- Zwaan, Ton   1982
'Politiek geweld, maatschappelijke structuur en burgerlijke
civilisatie: Een verkenning van de binnenstatelijke geweld-
pleging in de ontwikkeling van de Nederlandse samenle-
ving 1648-1960.' in: *Sociologisch Tijdschrift*, jrg.9, nr.3, dec,
p.433-475.

English Summary

If The Sky Falls: Civil Defence between fantasy and reality

The theme of 'If the sky falls' is the inglorious end of the Dutch Organisation 'Bescherming Bevolking' or Civil Defence, in short the 'BB'. The organisation was set up to protect Dutch citizens against the anticipated consequences of a Third World War with the Soviet Union. The atomic bomb was one of its biggest worries. Normally such organisations develop strategies to withstand threats. In the case of the BB, nothing of this kind happened. On the contrary, the Amsterdam BB-department in particular, seemed to be since its establishment in 1952 at the mercy of negative developments, caused not only by other people's acts but also by its own. The seeming impossibility of achieving better policy making and financing, prompted an unwillingness on the part of the national government to continue to take responsibility for the BB, which led to its disbandment in 1986. Almost all Dutch citizens, except the civil servants and the volunteers of the BB itself, were relieved. How was this possible? The Cold War raged on in this time and the BB's *raison d'être* was still very much present.

The inglorious fall of the BB developed along two different lines. The first follows the working of 'state simplifications', as defined by the social scientist James Scott. The other follows the working of 'folk simplifications', a new addition to Scott's theory by this author, based on empirical evidence. Both lines are unapproved and improvable but active as a method by which a position can be taken in a necessary debate about a too complicated topic, which was at the time a major concern to everybody. The state simplifications operated on the level of the national government and the BB organisation, the folk simplifications on the level of the citizens and their spokespersons, primarily the press. The former were manifest in the social 'ridiculing' of the BB organisation, the second in the social 'horrorising' of its work field, the Third World War. Important sources for folk simplifications were such science fiction films as Stanley Kramer's *On the Beach* (1959), Stanley Kubrick's *Dr. Strangelove, or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb* (1964), Peter Watkins' *The Wargame* (1967) and *The Day After* (1983) by Nicholas Meyer. This book shows how the BB was pulverized between the millstones of both simplifications.

In the 1950s, the national government worried about the 'Red Scare' that was caused by the communist Soviet Union. It encouraged people to protect themselves against Soviet influence. That is why the BB, supported by the Dutch army and associated volunteer organisations, prepared itself more for 'mental' than for 'physical' protection. I depict this state simplification as 'a mental instead of a physical protection'. Secondly, the 'preventive' BB protection, in particular shelters and war rooms, consisted primarily of the delayed construction of useless underground buildings. I identify this as the state simplification of 'staying materially behind'. This has to do with a third state simplification: the 'conventional best case scenario of the next war'. The national government preferred to be prepared for a 'probable' and not for a 'possible' war. This meant

the most limited war possible, given the internationally military assumptions about the next war. The fourth state simplification has to do with the way Holland preferred to organise her war disaster relief. The starting-point was building onto what already existed and giving the BB the role of an umbrella organisation. This meant starting with the local relief organisations like the fire brigade and building on their experience and material. In Amsterdam in particular, however, the professional local fire brigade did not want to cooperate with a supposed competitive and warlike organisation. This phenomenon is termed 'the empty umbrella organisation' in this book. The fifth state simplification has to do with the volunteers in the organisation, especially the so-called ward chiefs of the local ward and block organisation. Through this volunteer organisation, the government wanted to re-establish the old neighbourhood communities in favour of war disaster relief. Because of the introduction of the atomic bomb in war scenarios, all the provisions for a conventional war were taken out of the hands of the wardens and the volunteers were left empty-handed to do the work at hand. Here this state simplification is labelled 'operating in a nuclear war with your bare hands'. The last state simplification that developed in the fifties had to do with the deterrence strategy. Because of its belief in the working of this strategy, the national government could continue to perceive the BB as an organisation for the best-case scenario, even in the case of a nuclear war. This state simplification is described here as 'good protection against conventional weapons also provides good protection against nuclear weapons'.

In the 1950s, folk simplifications were still limited, because social protests against nuclear weapons and the BB were rare. Only small left-wing political parties and some natural scientists protested against nuclear weapons. One slogan from this period stands out: 'One atomic bomb on Holland and the whole country will disappear from the map'. Also, the social impact of the state simplifications was still limited. The press did not confirm these simplifications as such, so in the public debate of the 1950s they did not exist.

This changed radically in the sixties. Two governmental initiatives were responsible for this: the introduction of compulsory BB service for young men and the distribution of the 'Wenken', a popular guide to arranging your own fall-out protection. The compulsory BB service, although not taken too seriously towards the end, caused a lot of negative BB publicity in the press. The men who were involved used the state simplifications of the 1950s as an instrument for staying out. While doing this, they created a new state simplification for the BB, 'forced helping'. The same happened with the 'Wenken'. Because this guide only provided guidelines for minimum protection against the atomic bomb, most of the press did not want to hear about it. It ridiculed one of its slogans 'half a measure is better than none' and by doing so defined it socially as a state simplification. At the same time, the press introduced the folk simplification 'no measure is better than half a measure'.

But what truly stimulated the depiction of folk simplifications in this period were the nuclear SF films that appeared in the Dutch cinemas and on television. The images

of nuclear war were deliberately 'horrified'. But it was precisely this 'horrifying' which made clear what is relevant here: a simplification of reality or a folk simplification. In *On the Beach* this simplification is 'the whole world is one big cemetery'; in *Dr. Strangelove* 'the unreliable ruler' and in *The War Game* the idea that 'nobody wants to survive a nuclear war'. All these folk simplifications are linked up with centuries old anxiety fantasies and it is from this that they, in part, derive their strength.

In the 1970s and 1980s, new governmental initiatives tried to limit the damage but it was to no avail. The 'Fall-out survey', that was meant to make up for the imperfections of the 'Wenken', not only created a new state simplification, 'the BB is able to manage a restricted nuclear war', but also stimulated serious research from scientists into the real ramifications of a Third World War in Holland. This resulted in the so-called 'Twente Report', an academic report of which the discussion in the press provoked a new folk simplification, 'the "scientification" of the horror'. The eighties were the years of the anti-nuclear activists. Small groups of activists attacked the preventive protection of the underground shelters and war rooms. According to the activists, this type of protection did not protect people from a nuclear war but might actually provoke a nuclear war because it lowered the 'nuclear threshold'. In addition, they thought that the existence of the war room gave the rulers the opportunity to hide like a privileged Noah in his Ark, the *Noah's Ark policy*. The so-called nuclear survivalists, who received a good deal of publicity in the United States, also practiced a *Noah's Ark policy*, but only for themselves and their families and without any governmental help. Their image of violence attracted attention from the press. Concurrently the movie *The Day After* pictured the survivors on 'the day after' as people who were forced to behave like animals. Both images can be termed as the folk simplification of 'the bestiality of mankind on the day after'.

Within the context of this growing repertoire of state and folk simplifications, the civil servants and the volunteers of the BB tried to make the best of it but could do little. Gradually their organisation had become the scapegoat in a struggle between government and citizens and between state and folk simplifications and the members of the BB had no say in it whatsoever: the struggle was fought over their heads. In this situation, with all the interwoven simplifications, no single option was left for the organisation itself.

Stellingen bij het proefschrift

Als de Hemel valt: Bescherming Bevolking tussen fantasie en werkelijkheid

Tot voor kort loeiden op elke eerste maandag van de maand klokslag twaalf uur de BB-sirenes en huilden de wolven van Artis. Het veronderstelde verband wacht al decennialang op empirische onderbouwing.

Voor het oprichten van een BB-museum hoeft men slechts de magazijnen open te stellen.

Je telt in de internationale gemeenschap nog steeds niet mee als je geen atoombom hebt.

'De Russen komen!' is een papieren tijger met ijzersterke tanden.

De jurist René Crince le Roy deed in 1962 al het beste dat je met de BB kunt doen: er op promoveren.

Voor- en tegenstanders van de BB geloofden in het onmogelijke: de voorstanders in bescherming tégen, de tegenstanders in afschaffing ván kernwapens.

De vraag naar morele rechtvaardiging ontnemt de kijk op vragen die niet alleen pijnlijker maar ook interessanter zijn.

Eigen waarneming leert dat Russen liever in mijn keuken staan dan met een raket in mijn tuin.

Een instituut belachelijk maken is de beste manier om het weg te krijgen.

In tegenstelling tot historici hebben antropologen analytische redenen nodig om aan geschiedenis te mogen doen.

Politieke correctheid kan, zoals andere virussen, het beste worden bestreden met een dosis antistoffen.

Culturele antropologie heeft geen thuis; het huis is zichzelf.

Een saaie stelling is leuker aan het begin dan aan het einde.

Rieke Leenders werd in 1952 geboren in Someren. Na de Pedagogische Academie studeerde zij Culturele Antropologie in Nijmegen. Haar promotieonderzoek aan de Universiteit van Amsterdam naar het BB-debacle bestond uit lokaal veldwerk, diepte interviews en archiefonderzoek. Momenteel is zij verbonden aan het Instituut Culturele Antropologie van de Universiteit Utrecht. Daarnaast participeert zij in internationale projecten aan Russische Universiteiten.

Het onderwerp van *Als de hemel valt* vormt het roemloze einde van de Organisatie Bescherming Bevolking, kortweg de BB. De organisatie moest de Nederlandse burgers beschermen tegen de gevolgen van een Derde Wereldoorlog met de Sovjet-Unie. Normaal gesproken ontwikkelen organisaties strategieën om aan bedreigingen het hoofd te bieden. Bij de BB gebeurde dit niet, integendeel: zeker de Amsterdamse afdeling leek vanaf haar oprichting in 1952 volkomen overgeleverd aan de negatieve ontwikkelingen die zich door eigen en andermans toedoen rondom haar afspeelden. Beleidsmatig en financieel achtte de rijksoverheid het niet langer verantwoord op deze manier met de BB door te gaan en hief haar in 1986 op. Iedereen, behalve de BB'ers zelf, haalde opgelucht adem: 'Eindelijk, daar zijn we vanaf'.

Maar waarom kon dit zomaar? De Koude Oorlog was immers nog steeds gaande en het motief voor haar bestaan nog onverminderd van kracht? De roemloze ondergang van de BB lijkt zich te hebben voltrokken langs twee verschillende lijnen. De ene lijn noemt de auteur de werking van state simplifications, de andere die van folk simplifications. Beide zijn even onbewezen en onbewijsbaar, maar werkzaam als middel om een standpunt in te nemen in een als noodzakelijk gevoeld debat over een te ingewikkelde kwestie die iedereen persoonlijk aanging. De state simplifications speelden op het niveau van de rijksoverheid en van de BB-organisatie; de folk simplifications op het niveau van de bevolking en haar woordvoerders. De eerste kwamen tot uiting in de 'ridiculisering' van de BB-organisatie, de tweede in de 'horrorizing' van haar werkterrein, de Derde Wereld-oorlog. Dit boek laat zien hoe de BB geleidelijk aan tussen de molenstenen van beide simplifications werd fijngemalen.